

İBNİ HALDUN

MUKADDİME
2

ISBN 978-975-351-044-8

MUKADDİME
EVRENSEL TARİH ÜZERİNE KONUŞMALAR
İKİNCİ KİTAP
İBNİ HALDUN

İKİNCİ (DÜZELTİLMİŞ) BASKI
ANKARA 2014

MUKADDİME
EVRENSEL TARİH ÜZERİNE KONUŞMALAR

İKİNCİ KİTAP

İBNİ HALDUN

ÇEVİREN
SEVİM BELLİ

İbni Haldun'un *Al-Mukaddima* adlı yapıtını Fransızcadan (*Discours sur l'histoire universelle - Al-Muqaddima*, tome 2, Traduction nouvelle, préface et notes par Vincent Monteil, Séconde édition revue, Sindbad, Paris 1978) **Sevim Belli** dilimize çevirdi. Onur Yayınları tarafından *Mukaddime-Evrensel Tarih Üzerine Konuşmalar, İkinci Kitap* adı ile Kasım 2014 (Birinci Baskı: Kasım 2013) tarihinde, Ankara'da, *Kuban Matbaacılık*'ta bastırıldı.

ISBN: 978-975-351-040-0 (Takım)

ISBN: 978-975-351-044-8 (2.Kitap)

İÇİNDEKİLER

MUKADDİME EVRENSEL TARİH ÜZERİNE KONUŞMALAR

İKİNCİ KİTAP ÜÇÜNCÜ BÖLÜM (DEVAM VE SON) Hanedanlar, Hükümdarlık (Monarşi), Halifelik ve Kamu Hizmeti 9-143

9	32. Yüksek Orunlar ve İktidar Ünvanları
11	Vezirlik-Vezaret (Vezirat)
15	Mabeyincinin (hijâba) Makam Odası
19	Maliye Bakanı
23	Sekreterlik (Yazmanlık-Yazmanlık Dairesi)
28	Polis
30	Donanma Komutanlığı
35	33. Kalem İle Kılıç Arasında
36	34. İktidarın Amblemleri
36	Şatafat
39	Taht
39	Para
44	Damga (Mühür)
46	Süsleme, İşleme Şatafatı
48	Kraliyet Çadırları
49	Dua Yeri ve Yemin
52	35. Savaş ve Askerlik Sanatı Hakkında
60	36. Vergilerin Mekanizması
62	37. Gümrük Hakkında
63	38. Tüccar Bir Kral Tehlikelidir
65	39. Bir Kralın Zenginliği Ancak Bir Zaman İçindir
68	40. Ulusal Gelir Maaşlarla Azalır
69	41. Adaletsizlik Uygarlığı Yıkarak
73	42. Mabeyncinin Önemi ve Makamı
75	43. Bir Krallık Nasıl İkiye Bölünür
77	44. Hiçbir Şey Bir Hanedanın Eskiyip Yaşlanmasını Önleyemez
78	45. Çöküşün (Dekadansın) Yolları
81	46. Hanedanların Doğuşu
82	47. Direnme İvencilikten Daha İyidir
85	48. Batmakta Olan Bir Devlet Çok Kalabalıktır Ama Veba ve Açlıkla Harap Olmuştur

86	49. Siyaset Olmadan Uygarlık Olmaz
97	50. (Mahdi) Fâtıma Üzerine Gelenekler
114	Sufilerin Mehdi Üzerine Görüşleri
125	51. Kehanetler ve Kâhinlik

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YERLEŞİK UYGARLIK
al-'umrân al-hadarî
KENTLER VE SİTELER
144-187

144	1. Hanedan Siteden Önce Gelir
146	2. Monarşi Siteyi Gerektirir
146	3. Büyük Krala Büyük Kent
148	4. Bir Hanedan Yalnız Başına Devasa Anıtlar Yükseltemez
149	5. Bir Kent Kurmanın İlkeleri
152	6. Camiler ve Evrenin Tapınakları
163	7. Mağribde Kentlerin Seyrekliği
163	8. Müslüman Yapılar Görece Azdır
164	9. Arap Yapıları Yıkıntı Haline Geldi
165	10. Kentler Nasıl Yıkıntı Haline Geldi
166	11. Gelişme, Refah Nüfusa Bağlıdır
168	12. Tahıl ve Yiyeceklerin Resmi Fiyatları
170	13. Bedeviler Büyük Kentte Oturamazlar
171	14. Zengin Ülkeler ve Yoksul Ülkeler
173	15. Kentlilerin Dağ Evleri Var
173	16. Kapitalistleri Korumak Gerekir
174	17. Yerleşik Kültür Hanedandan İleri Gelir
177	18. Kültür Uygarlığın Amacıdır
181	19. Her Hanedan Düşerken Başkentini de Sürükler
183	20. Böyle Sitelere Böyle Teknik
184	21. Kentlerde Birlik (Birliktelik) Anlayışı
185	22. Kent Lehçeleri

BEŞİNCİ BÖLÜM
HAYATINI NASIL KAZANMALI
al-ma'âsh
KÂR VE MESLEKLER
188-241

188	1. Geçim ve Kâr Kazanç Emegin Değerini Temsil Eder
191	2. Yaşamını Kazanmanın Yolları
192	3. Bir Ustaya Hizmet Etmek Yaşamını Kazanmanın Doğal Bir Yolu Değildir
193	4. Saklı Definelerin Araştırılması

197	5. Saygınlık Zenginliğe Değer Katar
198	6. Servet Dalkavuklarıdır
202	7. Din Kendi Adamını Zenginleştirmez
203	8. Çiftçi Zavallının Biridir
203	9. Ticaret Üzerine
204	10. Ticaret Mallarının Taşınması Hakkında
205	11. İstifçilik (Vurgunculuk)
205	12. Ucuz Fiyatın Sakıncası
206	13. Bir Tüccara Gereken Şey
207	14. Tüccar Bir Centilmen Değildir
208	15. Her Mesleğe Kendi Ustası
209	16. Sanatlar (Zanaatlar) Kültüre Bağımlıdır
210	17. Sanat Batan Kültürün Ardından Ayakta Kalamaz
211	18. Sanata (Zanaata) Amatörler Gereklidir
212	19. Sanat Geri Kalan Siteyi İssız Bırakır
212	20. Sanatçıları En Az Olan Araplardır
213	21. Uzmanlıktan Çıkmak Güçtür
214	22. Temel Mesleklerin Dökümü
214	23. Tarım Üzerine
215	24. Mimarlık-Yapı Kurma-Üzerine
218	25. Ağaç İşçiliği
219	26. Dokumacılar ve Terziler
221	27. Ebeler
223	28. Hekimlek (Tıp), Kent Mesleği
226	29. Yazı ve Güzel Yazı (Kaligrafi-Hüsnuhat)
233	30. Kitapçılar
235	31. Sarkı Söyleme Sanatı
241	32. Sanat Akılcı İnceltir

ALTINCI BÖLÜM BİLMELER VE ÖĞRETİM BİLİM KOLLARI VE YÖNTEMLER 242-270

242	1. İnsan Düşüncesi
244	2. Düşünce Eyleme Yol Açar
245	3. Görgül (Ampririk) Zeka Hakkında
247	4. İnsanların Bilimleri ve Mesleklerin Bilimleri
249	5. Peygamberce Bilgi
250	6. İnsan Öğrenen Bir Cahildir
251	7. Öğretim Bir Sanattır
256	8. Bilimler Sitelerle Birlikte Çoğalır
257	9. Çağdaş Bilimler
259	10. Kuran'ın Yorumu (Tefsiri) ve Okunması
261	Kuran Tefsiri (Yorumu-Çözümlemesi)
263	11. Hadis Hakkında

MUKADDİME
EVRENSEL TARİH ÜZERİNE KONUŞMALAR
İKİNCİ KİTAP

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
(DEVAM VE SON)
HANEDANLAR, HÜKÜMDARLIK (MONARŞİ),
HALİFELİK VE KAMU HİZMETİ

32. YÜKSEK ORUNLAR VE İKTİDAR UNVANLARI

Bir sultan, kişi olarak, kendisi olarak, ağır bir yük yüklenmiş zayıf bir varlıktır. Başkalarından destek alması gerekir. Yaşam için ve tüm geri kalanı için gerekli olması bakımından buna gereksinimi vardır. Her şeyden önce de Tanrının, tebaası yapmak üzere kendisine emanet ettiği, Tanrının gene onun kendi türünden yaratıları ve hizmetkarları üzerinde siyasal iktidarını uygulaması için bu desteğe gereksimi vardır. O, cemaati (*el-kâffa*) düşmanlarına karşı korumak ve savunmak zorundadır. Karşılıklı bütün düşmanlıkları, mülkiyete her türlü saldırıyı önleyecek bütün yasal engelleri güçlendirmek zorundadır. Yolların güvenliği de bunun içindedir. İnsanları, kendi öz çıkarları doğrultusunda hareket etmeye yöneltmelidir ve yaşamı sürdürmek ve yiyecek içecek ile ilgili tüm sorunları ve sahtekârlığı önlemek üzere ağırlık ve uzunluk ölçülerini denetlemelidir. Ticarette kullanılan sikkeleri, her türlü hileye, katıştırmaya karşı korumak üzere para ile ilgilenmelidir. Siyasal iktidarı yürütmeli, alınacak her türlü önlemde tebaasını kendi iradesine tabi kılmalıdır: onlar üzerindeki gözetimiyle ve onların ken-

disine bıraktıkları şan ve şerefle yetinerek. Bütün bunlar (onun yönünden) onların kalbini (kazanmak için) olağanüstü çaba gerektirir. Asaletle yüklü bir bilge: “Dağları yerinden oynatmak benim için insanların kalbini kazanmaktan daha kolaydır.” dememiş miydi?¹

Bir prensin kendi yakın akrabalarından, birlikte yetiştirildiği kişilerden ya da kendi hanedanının eski dayanaklarından güç alması daha iyidir. Geçekten de bu bağlar duygular arasında uyum sağlar. Tanrı şöyle dedi: “Bana ailemden bir yardımcı ver, kardeşim Harun’u. Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işime ortak kıl.” (XX, 29-32.)

Hükümdara yardımcı olan kişi bunu birçok biçimde yapabilir: kılıçla, kalemle, öğütü ya da bilimle, ona zaman kaybettirecek haddini bilmezleri uzaklaştırarak. Hükümdar, krallığının yönetimini vezirine emanet edebilir, böylece onun yetkesine ve yeteneklerine güvenebilir. Bu biçimde bir tek adamın ya da birçok kişinin yardımını sağlayabilir.

Bu cinsten işlevler birçok kategori altında paylaştırılabilir. “Kalem” (*el-kalem*), yazışmayı (*er-rasâ’il va-l-muhâtabât*), imtiyaz beratlarını ya da çekleri (*şukûk*)² ve tımarları (*iktâ’*) içerir, ve defterdara düşen saymanlık işi ve askerî levazım (*dîvân el ceys*). Daha başkaları yanında kılıç erkânı (*es-sayf*), başkumandan, polis şefi, posta müdürü (*el barîd*)³ gibi ve sırurlar genel müdürü gibi işler.

İslam toprağında, halifeliğe bağlı yönetim işlevleri aynı zamanda ruhanî ve cismanî bir kurumdur. Din yasası bütün bunların hepsini yönetir ve bunların her birine bütün yönleriyle uygulanır, çünkü din yasası insanların bütün edimlerini yönetir.

İslam hukuku bilgini (Fıkıh bilgini – *Fakîh*), demek ki, hükümdarlık ve sultanlık işlevlerinin mahiyetini ve bunların uygulanış koşullarını araştırıp öğrenmekle yükümlüdür: ister bir sultan halifenin yetkilerini ele geçirmiş olsun, ister bir halife kendi otoritesini herhangi bir vezirine devretmiş olsun. O, fakîh aynı zamanda kralın, yasama konusundaki, malî ve siyasal konulardaki yetkilerinin sınırlarını, bu yetkilerin alanı ister sınırlı ister mutlak olsun, bilmek zorundadır. O gene, bir hükümdarın tahttan indirilmesinin olası nedenleriyle, bir kral ya da bir sultana ilişkin her şeyle ilgilenir. Vezirlik, vergilerin toplanması ya da

¹ Bu özdeyiş Lokman’ın sözü olarak bilinir; Arap çok tanrılılığının (paganizminin) bu ünlü kişisi (şiirin bilgisi, *gromique*), Kuran’ın açıklanmasından sonraki çağın mesel yazarıdır.

² Arapça *şakk* sözü, aynı zamanda hem ayrıcalık belgesi hem de çek anlamlarına gelir (bu iki sözcük, kuşkusuz, *check* kelimesinin İngilizce etimolojisine karşın akraba sözcüklerdir).

³ Arapça *barîd* sözü Latince “posta atı” anlamına gelen *veredus* sözcüğüdür. Halifelerin Bizanslılardan ve Perslerden aldıkları posta, 13. yüzyılda, Kahire Memlûkleri tarafından yeniden düzenlendi ve iyileştirildi. Bugün *barîd* sözü, sözcüğün bütün modern anlamlarında “posta” anlamına geliyor.

yönetim (*vilâya*) gibi, bunlara ilişkin bütün görev ve yükümlülükler için de ayrı şey söz konusudur. Bütün bunlar İslam hukuku bilginine bakar, çünkü halifelik, kralın ya da sultanın liyakatini saptayan İslamî din hukuku kurumudur.

Bize gelince, kraliyet ve hükümet görevlerinden sözettiğimiz zaman, bu, kendimizi de içine yerleştirdiğimiz insanın varlığı ve uygarlığın (*'umrân*) niteliği açısından sözediyoruz, özel din yasaları açısından değil: bu, bizim amacımız değil. Gerçekten, örneğin Hakim Ebû-l-Hasan el-Mâverîdî'ninki⁴ ya da seçkin hakimlerinki gibi yönetim hükümlerinde (*el-Ahkamus-Sultaniye*) yer alan şeyleri yinelemek gereksizdir. Daha geniş ayrıntılara ulaşmak isteyenlerin bu yapıtlara başvurmaları yeterlidir. Bizim burada halifelerin işlevlerinden birer birer sözetmemiz, onların yasal statülerini derinlemesine incelemek için değil, sadece, bunları, yönetsel işlevlerden açık seçik ayırdetmek içindir. Onların yasal statüsü bu kitabın konusu değildir. Bu konular, uygarlığın doğasının, insanlığın varlığı üzerinde etkili olan zorunlu ürünleri olmaları dolayısıyla ele alınacaklardır.

Tanrı yardımcımız olsun!

Vezirlik - Vezaret (Vezirat)

Vezirlik, hükümet iş ve görevlerinin, krallık orunlarının kaynağıdır. *Vizâra* sözcüğü "yardım" anlamına gelir; *mu'âzara* yani "yardım – hazır bulunma" ya da *vizr* "yüküm-görev" sözcüklerinden türemiştir: yani vezir işlerin ağırlığını ve yükünü paylaşıyormuş anlamında, kısaca bir "yardım"⁵ sözkonusudur.

Bir hükümdarın etkinliğinin dört alana indirgenebileceğini görmüş bulunuyoruz:

1. Birliklerin, silahların, askerî operasyonların, ve ulusal savunmaya ilişkin hususların yönetimi gibi topluluğun (*el-kâffe*) savunma araçları. Bu vezirin işidir. *Vezîr* sözcüğü Doğunun eski hanedanlarının genel olarak kullanılmaktaydı, ve bugün de Batıda kullanılmaktadır.

2. Zaman ve mekanın kralın uzağında tuttuğu kişilerle iletişim ve kral ile doğrudan temasta bulunmayan kişilere ilişkin emirlerin yerine getirilmesi: bu katibin (*kâtib*) görevidir.

3. Verginin tahsili ve harcamaların denetimi Maliye Bakanına (*sâhib el-mâl va-l-cibâye*) düşer. Zamanımızdaki Doğuda bu görevli bir vezirdir.

⁴ Çevirmenin "Önsöz"üne bkz: El-Maverdi (06.1058), İbni Haldun'un başlıca kaynaklarından biridir. Muhammed Arkun'dan *Maverdi'ye göre Müslüman Etiği* 'ne bakınız: *Revue des Etudes islamiques* 1963, I, XXXI; s. 1-31.

⁵ *Vezîr* sözcüğünün Arap kökenli mi yoksa Acem kökenli mi olduğu bilinmiyor.

4. Kralın kapısını gözetmekte olan mabeyinci, istek sahiplerinin kalabalıklar halinde yığılmalarını ve hükümdara vakit kaybettirmelerini önlemekle yükümlüdür.

Kralın (prensın) eylemleri bu dört kategoriden birine ya da ötekine girer. Bütün hükümet ve krallık işleri aynı şekilde bunlardan birine girer. Bununla birlikte, en önemli alan, doğrudan hükümdara tabi olan genel yardımcılık alanıdır. Bu görev (ki en yüksek görevdir) prens ile doğrudan temas halindedir ve onun hükümetle ilgili bütün çalışmalarına katılır. Daha alt memuriyetler yalnızca bir özel grubu ya da bölümü ilgilendiren işlerdir. Örneğin bir sınır kumandanlığının, özel bir verginin yönetimi işi ya da besin maddelerinin ya da paranın gözetimi işi (*hisbe*) bunlardandır. Bütün bu işler kendi konuları ile sınırlıdır ve sorumlulukları, yetkileri daha geniş ve mevkileri daha yüksek olanlara bağlıdır.

İslamdan önce böyleydi. Sonra, halifelerin görevlendirilmelerinden sonra krallık iktidarının (dış) biçimleri kayboldu. Sadece danışma işlevleri kaldı, bunun da yürürlükten kaldırılması çok doğaldı. Peygamber, halkı ilgilendiren konularda olduğu gibi özel konularda da arkadaşlarına danıştı. Dahası, bazı işleri Ebubekir ile incelerdi. Onun içindir ki, Kisra'ların (İranlı -Horasanlı), Sezar'ların, Négus (Nicâhî'lerin) kullarımlarına alışkın olan bazı Araplar Ebubekir'e Muhammed'in "veziri" adını verdiler. Başlangıçta bu "vezir" (*vezîr*) sözcüğü, müslümanlarca bilinmiyordu, çünkü İslamın sadeliği krallık orunlarını kaldırmıştı. Aynı (danışmanlık) ilişkileri Ömer ile Ebubekir arasında, Alî ile Ömer arasında ve Osman ile Ömer arasında vardı.

İlk müslümanlarda, vergilerle yükümlü olanları, maliye ve muhasebeden (*hisâb*) sorumlu olanları belirtmek için özel bir unvan yoktu. Onlar, okuma yazma bilmeyen ümmi Araplardı. Bu konuda yahudileri, hıristiyanları ya da yabancı sığınmacıları kullanıyorlardı. Kendileri muhasebe hakkında fazla bir şey bilmiyorlardı. Soyluları (özellikle) hesap işleriyle pek ilgili değillerdi, çünkü okur-yazar değillerdi.

Bunun gibi, (resmî) yazışma ve emirlerin (geçirilmesi) konularında da belli bir görev belirlemiş değillerdi. Kara-cahildiler, herhangi bir kimse bir sırrı saklamak ve (alıcısına) ulaştırmak işini üstlenebilirdi. Beri yandan (güvenilir bir katiplik) zorunluluğu doğuracak siyasal işler de yoktu, çünkü halifelik, siyasal sorunlarla hiçbir alışverişi olmayan dinî bir kurumdur. Ensonu, yazı sanatı da henüz bir siyasal sorun değildi, yazının güzelliği de halifenin yardımına sığınabilirdi. Herkes dil uzluğu ile kendini ifade edebilirdi. Eksik olan bir tek yazı (teknîği) idi. Bu durumda halife, gerekli olduğunda, yazı yazmayı bilen birini görevlendirmekle yetinmek durumundaydı.

Din yasası istek sahiplerini geri çevirmeyi yasaklıyordu ve halifeler de bundan uzak duruyorlardı. Ama, halifelüğün monarşiye dönüşme-

siyle kraliyet biçimlerinin ve kraliyet orunlarının ortaya çıkışıyla hükümdarların yaptıkları ilk şey halkın, halktan insanların (*el-cumhûr*) saraya girmesini yasaklamak oldu. Gerçekten, yaşamları için, isyancıların olası tehdidinden korkuyorlardı, Ömer'in, Ali'nin, Muaviye'nin, Amr b. El-As'ın akıbetine uğramaktan korkuyorlardı. Aynı zamanda ziyaretçi kalabalığının gelip kendilerini kamu işlerinden alıkoymasını önlemek istiyorlardı. Kısacası, prens böylece, bu ayrımcılık işiyle görevli bir mabeyinci (*hâcib*) atadı. Gördük ki, (halife) 'Abdûlmelik mabeyincisine şu talimatı verdi: "Sana üç kişi dışında başka hiç kimseyi benim kapımdan içeri bırakmamak görevini verdim: müezzin: çünkü o Allah'ın adına konuşur; ulak: çünkü onun getirdiği önem taşır; ve sofracı başı, – çünkü yiyecekler zarar görebilir."

Daha sonra krallık iktidarı gelişti. Kabile işleri için bir yardımcı (*mu'în*) danışman (*müşavir*) ortaya çıktı ki buna "vezir" adı verildi. Hesap işleri gene yahudilerin, huristiyanların ve yabancı sığınmacıların (korunukların) elinde kalmış bulunuyordu. Siyasal planda felaket getirici olan devlet sırlarının herhangi bir şekilde açığa vurulmasını önlemek üzere özel bir katip (*kâtib mahsûs*) görevlendirildi. Bu katip vezir derecesinde önemli değildi, çünkü ona sözlü tartışmalar için değil yalnız yazdırmak için gereksinim vardı: o zamanlarda söz hala bozulamazdı ve eski değerini taşımaktaydı. Onun için vezir, Emevi hanedanının en yüksek görevlisiydi. Vezir, yetkili kılındığı bütün işlerin genel yönetimi ile, yürütmesi için kendisine vekalet (*tefvîd*) verilen (ulusal) savunma sorunları, askerî levazım (*divan el-cund*) ve maaşların ödenmesi sorunları ile yükümlüydü.

Abbasilerde hükümdarlık iktidarı kuvvetlendi ve vezirden başlamak üzere orunlar sayıca ve önemce büyüdüler. Vezir, devlet işlerini "bağlamak ve çözmek" (*el-hall ve-l-akd* – halletmek ve akdetmek) için halifeden vekalet (*niyâba* – niyabet – naiblik) aldı. Böylece en yüksek konuma yükseldi. Herkes gözlerini ona çeviriyor, onun sözünü dinliyordu. Maliyenin denetimini ele geçirdi, çünkü zaten daha önceden askerlerin ayaklarını öpmekle yükümlendirilmişti. Böylece, kaynakların teslim alınması ve paylaştırılması işine koyuldu. Daha sonra, devlet sırlarını ve edebî stili (*belagat*) korumak için "kalem" in (*el-kalem*) ve (resmî) yazışmanın (*muhaberat*) denetimini ele geçirdi, çünkü o dönemde halk dili bozulmuştu. Resmi belgeleri damgalamak ve gizlide tutmak için bir mühür (*hatem*) yapıldı ve vezir mühürdar oldu.

Böylece vezirlik kalem ve kılıç işlerini öteki yetkileri ile birleştirdi ve hükümdara yardımcılık etme görevini üstlendi. Er-Reşîd hükümdarlığı zamanında Cafer b. Yahyâ işleri nasıl bir yetki ile yönettiğini ve krallığı nasıl elinde tuttuğunu göstermek için "sultan" diye adlandırıl-

dı bile. İlgilenmediği tek iş vardı o da mabeyincilik işiydi, çünkü o işi yapmayı kendine yakıştırmıyordu.

Daha sonra, Abbasi halifeleri gerçek iktidarı yitirdiler. İktidar kimi zaman vezirin oldu kim zaman da prensin ellerindeydi. Birinci durumda, vezir, din yasasına uygun olarak, halife tarafından kendisine vekalet verilmesini sağlamalıydı. O zaman vezirlik bölündü, “uygulayıcı vezirlik”de (*vizarat tefviz*) prens, kral, kendi kararlarına sahib olmakta devam ediyor, bunların uygulanmasını vezirine bırakıyordu; “vekaleten vezirlik”de (*vizarat tenfiz*) ise vezir hükümdara egemen oluyor, halife ona genel vekalet veriyor ve kendisini onun otoritesine ve bağımsız yargısına (*ictihâd*) teslim ediyordu. Bu uygulama bir tartışma, bir ihtilaf doğurdu: iki vezir aynı zamanda vekaleten tayin edilebilir miydi? Gene bunun aynı dönemde aynı zamanda iki imam olup olamayacağı – tıpkı halifelik konusunda görüldüğü gibi, tartışılmaktaydı.

Daha sonra, İran hükümdarları iktidarı aldılar, halife özdeşliğini (*rasm*) yitirdi. Zorbalar halife unvanını almaya heves etmiyorlar, vezir unvanını da kendi hizmetkârları ile paylaşmayı küçümsüyorlardı. Kendilerine “emir” ve “sultan”adını verdirdiler. Aralarında en yüksek iktidara sahip olan ise, halifenin kendisine verdiği onursal unvanların da üstüne Emir ül-Ümera ya da Sultan dedirtti kendine. Vezir adını halifenin sarayında bu görevleri yerine getiren görevlilere bıraktılar. Hanedanın (Abbassilerin) sonuna kadar böyle oldu.

Bu zaman süresi içinde Arap dili bozulmuştu. Arapçayı kullanmak, bir meslek, aşağı bir uğraş olmuştu, vezirler Arapçayı seçmeyecek kadar kibirliydiler. Ayrıca vezirler Acemdiler. Zaten kendilerinden güzel bir üslup da beklenemezdi. O zaman üslup öteki toplumsal katmanların (*tabakât*) uzmanlık alanı oldu, erinde sonunda vezirlerin otoritesi altına girdi.

Amir unvanına gelince, bu unvan yalnızca askerî operasyonlarda ya da orduda görevli olanlara verildi, her ne kadar emirin, bütün ötekiler üzerinde üstünlüğü varsa da ve ister vekalet ile isterse el koyma yoluyla olsun en yüksek yetkiyi kullanıyor olsa da.

Türklerin (Memluklerin) pek yakında Mısır’da ortaya çıkmalarına kadar işler böyle gitti. Memlukler vezirliğin değerden düştüğünü saptayarak, emirlerin vezirlik görevini üstlenmeyecek kadar kibirli olduklarını gördüler, ve bu işi, halife nezdinde aynı görevleri yerine getirenlere bırakmışlardı. Dolayısıyla vezir iktidarsız bir ast durumuna gelmişti. Yüksek kattan Memlukler vezir unvanını aşağı görüyorlardı. Onlarda, yürütme iktidarına ve askerî iktidara sahip olana, “yardımcı-kral” (*nâ’ib*) deniyor. Vergileri toplayana vezir diyorlar.

İspanya Emevileri ilkönce vezir sözünün ilk anlamını korudular. Daha sonra vezirliği birçok özel görevler arasında paylaştırdılar. Ma-

liye, (resmî) yazışma, muhaberat için birer vezir oldu; gene yanlışların düzeltilmesi için bir vezir, sınır boylarındaki halkın gözetimi için başka bir vezir görevlendirildi. Her birinin kendi kabul (görüşme) salonu vardı, burada halıların üzerinde oturuyor ve hükümdarın kendi alanındaki emirlerini uyguluyordu; vezirlerden biri halife ile meslektaşları arasında sürekli bağlantıyı sağlıyordu, bu vezirin ötekilere göre önceliği vardı ve buna mabeyinci (*hâcib*) deniyordu. (Emeviler) hanedanının sonuna kadar da böyle oldu. Mabeyincinin işlevleri ve rütbesi bütün öteki vezirlerin üstündeydi. Ve *Tevaifi Mülûk'te*⁶ kendilerini böyle adlandırdılar. Bunların arasında en önemli olana, daha ileride görceğimiz gibi, *hâcib* deniyordu.

Daha sonra şif hanedanı (Fatımiler) Kuzey Afrika'da (Tunus-Cezayir) Kayrevan'da (Orta Tunus) ortaya çıktı. Bunların taraftarları onay gören bedevilerdiler. Ne var ki zamanla bu bedevilik işlevlerini savsaklamaya başladılar, bu ad kullanılmaz oldu. Sonunda da yerleşik kültür (*hadâra*) edinmeye ve unvanlar konusunda daha önceki iki hanedanın geleneğini izlemeye başladılar: Fatımilerin tarihinden çıkan sonuç budur.

Daha sonra sıra Muvahhidlere (*El-Muvahhidûn*) geldi. Göçebe yaşamları (*badâva* – bedevilik) dolayısıyla onur sıralamalarına ve unvanlara, sonradan benimseyecek de olsalar, pek aldırmadılar. Vezir sözünü ilk anlamında bıraktılar. Daha da sonra hükümet yönetimi konusunda (İspanya) Emevilerinin kullanımlarına uyum sağladılar: (o zaman) “vezir” krallık sarayının girişinde, elçilerin ve ziyaretçilerin saray adabına, teşrifata saygı göstermelerine gözcülük eden mabeyinciydi. (Son elmuvahidlerde) mabeyincinin makam odası en yüksek makamlardan biriydi, bugün de hala öyledir.

Doğuda (Memlûk) Türk hanedanında saray teşrifatına uyulmasına gözcülük eden ve elçileri huzura buyur eden görevliye *davâdâr* (*porte encrier*) denmektedir. Görevi gereği aynı zamanda özel katiplikten (*kâtib as-sirr*) ve hükümdarın başkente ve taşra illerine saldıği haberleşmeden de sorumludur. Bu konuda şimdiye kadar hiçbir şey değişmemiştir.

Mabeyincinin (hicâba) makam odası

Emevilerde ve Abbasilerde, mabeyinci (*hâcib*) unvanının, halkın hükümdarın yanına girmesini önleyen, ya da hiç değilse bu ziyaretlerin özelliklerini ve saatlerini düzenleyen görevliye verilen bir makam adı olduğunu görmüştük. Bu unvan o zaman aşağı ve alt bir kademeydi, çünkü vezir bu unvana sahip olan kişinin üstünde yer alıyordu. Abbasilerde durum böyleydi ve şimdiye kadar değişikliğe uğramadan

⁶ Arap deyiimi *Mulûk el-Tavaif* in yani “Krallar Kurağı”nın yani “Kralcıklar”ın 11. yüzyılda Emeviler ile Murabıtlar arasında kullanılan Müslüman İspanyolcasına değişerek aktarılmış biçimi.

sürdü. Mısır'da mabeyincilik görevi en yüksek orunlulara bağlıdır, bunlara "kral-yardımcısı" (*nâ'ib*) denir.

İspanya Emevilerinde mabeyinci, hükümdarı, kalabalıktan gelme (*el-âmma*) kişiler kadar büyük adamların (*el hâssa*) huzuruna çıkmalarından da korumakla görevliydi. Aynı zamanda hükümdar ile vezir arasında ve daha alt görevliler arasında aracı olarak da hizmet görmekteydi. Emeviler zamanında, mabeyinci çok yüksek orunlu bir kişi oluyordu, tarihlerinden de öyle anlaşılıyor: örneğin İbni Hudayr gibi kişiler Emeviler zamanında mabeyinci oluyorlardı.

Zamanla, Emeviler iktidardan uzaklaştırıldıklarında iktidarı ele geçiren zorbarlar, bu görevin parlaklığından dolayı kendilerine hâcib dedirttiler. El-Mansûr b. Ebî 'Amir⁷ ve iki oğlu *hâcib* oldular. Açıkça tek-erkli krallığın dış biçimlerini benimsediler. Bunların ardından gelen Çeteler Kralları da kendilerine *hâcib* dedirtmekten geri kalmadılar: bu unvanı taşımak bir onurdu. Bu Çeteler Kralları arasında en güçlü olanlar krallık ayrıcalıklarını kendilerine mal ettiler, elbette ki kaçınılmaz olarak *hâcib* ve *zu-l-vîzeretay* unvanları ile yani iki vezirliğin "kalem ve kılıcın" sahibi unvanlarıyla birlikte. Hâcib unvanı hükümdarı halkın ve büyüklerin aşırı kalabalığından koruyan görevlinin unvanıydı. İki vezirlik "kalem ve kılıç" görevlerini birleştiriyordu.

Hâcib unvanı, bedeviliklerinden dolayı Fas ve Kuzey Afrika (Tunus-Cezayir) hanedanlarınca bilinmedi, kullanılmadı. Mısır Fatımilerinin güçlü oldukları ve kültürelleştikleri dönemde zaman zaman ama seyrek olarak *hâcib* unvanına rastlanır (*hadâra*).

Muvahhidlerde (Muvahhidler, Murabıtları tahttan indiren, 1147 den 1269'a kadar Kuzey Afrika ve Güney İspanya –Endülüs'te hüküm süren Berber hanedanı. –ç.) yerleşik kültürün (*hadâra*) unvanlar kullanılması ve hükümet görevlerinin ayrı ayrı adlar altında işlev ayrımına olanak verebilecek ölçüde sağlamlaşması oldukça geç oldu. Başlangıçta sahip oldukları tek makam vezirlik makamıydı; hükümdarın yardımcı sekreteri ve özel işlerinin sürdürücüsüydü vezir İbn Âttîya ya da ' Abdus-Selam el Kumi böyleydi. Bu vezir üstelik muhasebeden ve bütün mali sorunlardan sorumluydu. Daha sonra, bu vezir unvanı kral ailesinin üyelerine verildi, örneğin İbn Câmi gibi. Ama bu çağda *hâcib* adı Muvahhidlerde henüz bilinmiyordu.

Kuzey Afrika'nın Hafsidlerinde, başlangıçta, en yüksek makam danışman-bakanıydı. Bu vezire "Muvahhidlerin Şeyhi" deniyordu. O bütün işlere atamaları, görevden almaları gerçekleştiriyor, orduyu ve askeri operasyonları yönetiyordu. Hesap işleri, muhasebe ve maliye bakanlığı başka bir görevliye bağlıydı: *sahibül eşgal* (maliye yönetmeni). Bu yöneticinin gelirler/alacaklar ve giderler üzerinde (*ad-dahl vel-*

⁷ El Mansur, 10. yüzyılın ünlü Endülüslüsü.

harç) mutlak denetleme yetkisi vardı; hesapları tutuyor, gelirleri tahsil ediyor ve ödemeyenleri cezalandırıyordu. Bu kişi Muvahhid olmak zorundaydı. “Kalem” Muvahhidlerde kendi başına ayrı bir işti. Güvenilir, (resmî) yazışmalar konusunda uzman bir kişiye emanet edilirdi. Ama bu iş için “doğmuş” olması gerekmiyordu, çünkü Almohadların yazı sanatı konusunda hiçbir meslekî bilgileri yoktu ve ancak kendi öz (berber) dillerini anlıyorlardı.

(Hafsid) sultanı imparatorluğunun genişlemesi ve saray halkının çoğalması karşısında sarayın yönetimini üstlenmek üzere bir yönetim görevlisi, kâhya (kahramân)⁸ almak zorunda kaldı. Bu görevli ücretlerden, bakımdan, giyeceklerden, mutfaklardan ve ahırlardan vb. sorumluydu. Yedekteki parayı gözetiyor, tahsildarların toplayacakları vergilerin miktarını belirliyordu. Bu görevliye “mabeyinci” (hâcib) deniyordu. Bazan, eğer güzel bir yazısı varsa, resmî belgeler üzerinde “imzası” (‘alâma) bulunuyordu. Yoksa, bu iş bir başkasına emanet ediliyordu. Bu durum bir süre devam etti. Hükümdar halkının gözü önünde olmaktan (uzağa) çekildi, ve mabeyinci kamu ile görevliler arasında aracı (vasita) oldu. Hanedanın sonunda “kılıç” ve askerî operasyonlar yetkileri de mabeyincinin uhdesine verildi. Üstüne, danışmanlık görevlerini de üstlendi. Böylece, mabeyincinin işi bütün görevlerin en yükseği oldu ve sonunda da onun yetkileri de her konuyu içine aldı. XII. Hafsid’in⁹ hükümdarlığından bir süre sonra iktidar hükümdarın yetkisinden çıktı ve prens vesayet altına alındı. Daha sonra onun torunu Sultan Ebû-l’ Abbâs durumu kendi lehine çevirdi. Dışarıdan gelme bütün el koymalardan yakasını kurtardı ve iktidara ulaşmanın ilk adımı olan mabeyincilik işini kaldırdı. Hemen ardından, hiç kimseden yardım istemeden işlerini kendisi yürüttü. Bugün de işler böyle yürümektedir.

Fas’ın Zenetler (Zenâte) hanedanlarında hâcib unvanının hiçbir izine rastlanmaz; bu hanedanların en bellibaşlısı Merinilerdir. Vezir ordu ve askerî operasyonlarla görevlidir. “Kalem” işleri –yani muhasebe ve (resmî) muhaberat- en yetenekli kişiye verilmiştir, bu kişi hanedanın yandaşları olan aileler arasından seçilebilirdi. Kimi zaman bu iş belli bir ailenin tekelinde oluyordu, kimi de bu ayrıcalığı öteki ailelerle paylaşıyordu.

(Fas’ta) prensin kapısını halkın başvurularından sakınmakla görevli mabeyinci görevleri için özel bir unvan kullanılıyordu. Mizvâr deniyordu ona. O, aslında, sarayın seçme birliklerinin (cindâr) başıydı; bu

⁸ Kahramân, destansı bir Türk-Pers kahramanın adıdır. Bugün bu sözcük her iki dilde de “kahraman, şampiyon” anlamlarına gelir. Arapçada, aynı zamanda “yaman, zorlu” anlamlarını da içerir ve -günlük dilde- “yönetmen, kâhya, başhademe” demektir.

⁹ Ebubekir (1318 – 1346).

birlikler sultanın emirlerini uygulamakla, onun saptadığı cezaları uygulamak ve devletin hapsedtiği kişileri kilit altında tutmakla görevliydi. Bunların şefi, *mizvâr*, saraydan, halka ayrılan genel kabul salonunda (*dâr al-‘âmma*) yol ve yöneme saygı gösterilmesinden sorumluydu. Böylece onun işi küçük bir vezirlik gibiydi.

Abdul Vadideler (*zenetler*) hanedanı bu çeşitli unvanlardan hiçbirinden bir iz göstermez, bedeviliği (göçebeliliği) ve zayıflığı nedeniyle çeşitli işleri-görevleri ayırdetmediği yolunda bir iz. Kimi kez, hükümdar sarayının kahyası (yönetim görevlisi) yerine, Hafsidlerde de olduğu gibi mabeyinci adını kullanıyorlar. Bu kahya da, Hafsidlerde olduğu gibi muhasebe ve resmî evrakın sorumluluğunu da yükleniyor. Bu benzerlik Abdul Vadidelerin kökenlerine bağlı bir şeydir: onlar, kariyerlerinin ta başında bağlı oldukları derebeyi efendinin adetlerini sürdürmüşlerdir.

Bugün, İspanyollar, hükümdarın muhasebesinden ve maliyesinden sorumlu memuruna *vekil* (müdür –yönetici) diyorlar. Vezirleri alışılmış yetki ve sorumluluklara sahipler, ayrıca (resmî) yazışmalar. Belgelerin altına prensin bizzat kendisi imzasını atar. Bu yüzden İspanyollarda parafe etmek için özel bir görevli yoktur.

Mısır'ın Türk hanedanı zamanında mabeyinci unvanı, iktidarı elinde bulunduranlar arasından yani Türklerden özel bir görevliye (*hâkim*) verilir. Çok kalabalık olan bu *hâcib*'ler kentlerde halkın yasalara saygı göstermesini sağlamakla görevlidirler. Onların üstünde, halk üzerinde olduğu kadar yönetici sınıf üzerinde de genel yargılama yetkisi bulunan "kral vekili" (*nâ'ib*) bulunur. Naib kimi zaman bazı görevlileri atamak ve görevden almak hakkına sahiptir. Pek yüksek olmayan maaşların ödenmesine kendi başına karar ya da onay verir. Onun emir, ve kararnameleri de hükümdarinkiler gibi uygulanabilirdi. Sultanın genel-vekilidir. Beri yandan, mabeyinciler, haklarında şikâyet vaki olduğunda çeşitli toplumsal sınıflar (*tabakât al-âmmе*) üzerinde ve askeri kişiler (*el-cund*) üzerinde yargılama yetkisine sahiptirler. Başkaldıranlara karşı kuvvet kullanabilir. Mabeyinciler, "kral-vekil"nin altında yer alırlar.

Türk hanedanı zamanında, vezir çeşitli vergileri toplamakla görevlidir: toprak vergisi (*haraç*) – gümrük (*maks*) ve baş vergisi (*cizye*). Aynı şekilde devlet harcamalarını ve memurların sabit maaş ödemelerini bölüştürür. Dahası, vergilerin (rüsumatın) alınması ve (daha sonraki) harcanmasıyla görevlendirilmiş her dereceden bütün memurları atayabilir ve görevden alabilir. Türkler vezirlerini Kipti (Mısır ve Habeş hristiyanlarından) sayman ve tahsildarlarından seçmeyi adet etmişlerdi, çünkü Kiptiler çok uzun zamandan beri bu konuları iyi biliyorlardı. Bununla birlikte, hükümdar bazan, bu göreve yüksek katmanlardan herhangi bir Türkü, büyüklerden (*ricâlet* - ricalden) ya da onların torun-

larından birini uygun göürdü. Tanrı her şeyi tam bir bilgelikle yönetir. O, tek Tanrıdır.

Maliye Bakanı

Mali işlemler ve vergiler-katkılar (*cibâyât*) bakanlığı krallık iktidarının uygulanabilmesi için vazgeçilmez bir görevdir (*vazîfe*). Bakanlığın iş alanı vergi hizmet bölümleridir. Alacaklar ve harcamalar konusunda devletin haklarını gözetir. Askerî kişilerin adları yazılı listeleri hazırlar, aylıklarını saptar ve istenilen zamanda maaşlarını öder. Bütün bu işlemlerde hükümetin vergi toplayıcıları yönetim görevlilerinin belirlediği kurallara göre işlerini yaparlar. Bu kurallar, gelirler ve harcamalarla (*dahl - haric* = giren – çıkan) ilgili bütün ayrıntıları içeren bir kütükte (sicil defterinde) yer alır. Bütün bunlar pek çok hesaba dayanır, bunu ancak bu işlemlerde en becerikli olanlar gerçekleştirebilir. Bu çeşitten kayıtlar bir *divân*'dır, ama bu divan sözü bu görevlilerin çalıştıkları büro anlamına da gelir. Bu sözün kökeni şöyle açıklanır: Bir gün Kısra (Pers şahı) çalışmakta olan katiplerine bakıyordu. Bunların bazıları kafalarından hesaplar yapıyor ve bazıları kendi kendine konuşuyor gibiydi. Kırıl bağırdı: "Deli bunlar!" diye; bunu acemce söyledi yani *divâne*'ler dedi. Bundan sonra, sondaki 'e' harfi, daha kolay dile getirilmesi için atıldı, yani düştü ve katiplerin bürosuna *divân* dendi. Sonra da Arapçası yapıldı ve *divân* dendi. Sonunda, sözcük vergilerin rolü anlamını ifade eder oldu. Başka bir açıklama: *divân* çoğul bir sözcüktür ve acemce "şeytanlar" anlamına geliyor (*divane*). Sekreterler, şeytanî hızlarından, kolayı olduğu kadar güç olanı kavrayışlarından, dağılmış ve saçılmış belirtileri yakalama ve ele alışlarındaki becerilerinden dolayı "şeytanlar" dendi onlara. Daha sonra da *divân* sözcüğü sekreterlerin iş yerlerine kadar uzandı ve onu kapsamına aldı. Bu anlamda, resmi yazışmalarla yükümlü sekreterler de *divân* sözünü aldılar ve onu saraydaki çalışma yerlerini adlandırmakta kullandılar.¹⁰ Daha ilerde bu konuya döneceğiz.

Bu bakanlık, bütün işlemleri gözetken bir tek kişinin yönetimindedir. Ama herbir dalın kendi özel denetçisi vardır. Bazı hanedanların yönetiminde, ordunun, askerî malikânelerin, muhasebenin ve maaşların, vb. denetimi arasında (aynı) iş bölümü vardır. Her şey devletlerin (iç) örgenlenmelerine ve kurucularının aldıkları yöntem ve önlemlere bağlıdır.

Mali yönetim, ancak, hanedanların iktidarlarını sağlamca yerine oturttuklarında, üstünlüklerini ve monarşinin çeşitli biçimlerindeki

¹⁰ İbni Haldun zamanında geçerli olan fanteziye dayalı etimoloji. Bugün Fransızca, özellikle salonların ya da yatak odalarının "divan"ını biliyor, ama, Goethe'nin okuyucusu "Divan" şiirlerini, Voltaire'in okuyucusu, "Büyük Senyör'ün Divanı"nı anıştırmalarını biliyor. Modern Arapçada *divân* özellikle "büro, kabine, ofis" anlamlarını taşıyor.

üstünlüklerini ve yönetimin etkin bir biçimde yönetilmesi süreçlerindeki etkinlik paylarını kabul ettirdiklerinde ortaya çıkar. İslamda maliye yönetimini ilk getiren (halife) Ömer oldu. Karar, Ebu Huşeyr'e'nin, müslümanların nasıl bölüşeceklerini bilmedikleri çok yüklü bir parayla Bahreyn'den dönüşü zamanında alınacaktı. O zaman bunun hesabını tutmaya, ücretlerin ve vergilerin ödenmesi kurallarını saptamaya çalıştılar. Hâlid b. El-Velid, bu vesileyle, Suriye'de işleyişini gördüğü bir divân kurulmasını önerdi. Ve Ömer de Hâlid'in önerisini dikkate almış!

Bu hikâyenin başka bir anlatımı da şöyle: Ömer'e bir divân (Acem tutsak) kullanmasını El-Hürmüzan öğütlemiş. O, (Arapların) sefere gönderilen birliklerini (*bu'ât*) divânsız (yani isim listeleri) olmaksızın gönderdiklerini fark etti ve Ömer'e "Kayıplar olursa nasıl bilinecek? Artçılar maaşlarla birlikte kaçabilirler. Onun için bir kayıt, divân tutmak gerekir" demiş. Ömer ondan açıklayıcı bilgiler istemiş. O da ona açıklamalarını vermiş. Ömer projeyi onaylamış ve Kureyş sekreterlere – Akil b. Ebu Talip, Mekreme b. Neofil ve Cubeyn b. Mutim'e – müslüman ordusunun kayıtlarını düzenlemelerini emretmiş. İşte böyle olmuş, aile bağları (*ensâb*) düzeni içinde, daha sonra bunların da akrabalarından geçerek. İşte Sa'îd b. El-Müseyyeb'in¹¹ aktardığı Az-Zuhrî'ye göre 20. yılının Muharrem ayında (Aralık 640) temeli atılan ordular bakanlığının (*divân ül-ceyş*) kökeni böyle oldu.

İslamın gelişinden sonra, arazi vergisi (resmi) ve vergiler bakanlığı olduğu gibi kaldı, değişmedi. Irak kayıtları o zaman acemce tutuluyordu, Suriye kayıtları ise Küçük-Asya yunancası (rumca) ile tutuluyordu. Sekreterler ise İran ve Yunan bağumlıydılar. Sonra, (Halife) 'Abdül Melik b. Mervin tekerkliliği devlet rejimi yaptı. Kişiler, bedevilerin kaba saflığından (*gadâda*), yerleşik kültürün (*hadâra*) parıltısına (*revnak*), cahilliğin yalınlığından (*sezacat el-umumiye*) yazı sanatına (*hizk el-kitabe*) geçtiler. Araplarda ve himayelerindeki halklarda yazı sanatının (*kaligrafî*) ve muhasebelerin ortaya çıktığı görüldü. Abdülmelik bunun üzerine Ürdün valisine Suriye'nin kadastroğunu (*dîvân*) Arapçaya çevirmesini emretti: Süleyman b. Sa'd bu işe tam bir yıllık emeğini koydu. Sarhûn (*Sergios?*), halifenin sekreteri, o zaman, Yunan yazıcılarına: "Gidin yaşamınızı başka türlü kazanın, çünkü Tanrı bu mesleği elinizden almış bulunuyor"¹² dedi.

Gene aynı, Irak'ta, (yönetici-vali) El-Haccâc sekreteri Sâlih b. Abdurrahman'a acemcenin yerine arapçayı koymasını emretti. Sâlih bu iki dili de biliyordu. Kendinden önceki sekreter Zâdân-Farrûk tarafın-

¹¹ Öyle izlenim veriyor ki, bürokrasinin başlangıcı İranlıdır.

¹² Burada, İbni Haldun'un tarihsel bir gerçekliği açıkladığı sayısız pasajlardan biri var: Araplar, göçebe bedeviler, işlerinin yürütülmesi için dini azınlıkları (Hristiyan ve Yahudileri) ya da etnik azınlıkları (İranlı, Yunan, İspanyol, vb.) kullanıyorlar.

dan eğitilmişti. Abdurrahman b. Eşas'a karşı savaşta Zâdân-Farrûk'un ölümü üzerine El-Haccâc onun yerine Sâlih'i aldı. Ve Sâlih, Pers (Acem) sekreterlerin gönülsüzlüğüne karşın Arapçayı kabul ettirmeyi başardı. Bu da, Abdülhamid b. Yahyâ'nın "Ne eşsiz adam şu Salih! (Arap) sekreterlere ne büyük hizmette bulundu!" diye bağırmasına yolaçtı.

Daha sonra, Abbasiler zamanında, *dîvân*, sorumlusunu denetlemekle yükümlü vezirin görevlerine eklendi. Germekiler iktidarında, Beni Sahl b. Nevbahtlar ve öteki vezirler zamanında böyle oldu.

Bazı din yasaları bu hizmeti düzenler. Bu yasalar orduya, gelirlere, kamu harcamalarına ve bölgelere göre çeşitlilik gösteren vergi matrahlarına (tabanlarına) ilişkin yasalardır: matrah (vergi tabanı) İslamın, bölgeyi buyruğu altına alışı biçimine, yani gönül rızası ile mi, yoksa zor yoluyla mı ele geçirdiğine bağlıdır. Bir sorun daha vardır, o da, bu görevi atamayı kim yapacaktır, görevin sahiplerinin yerine getirecekleri koşullar nelerdir ve kamu muhasebesini düzenleyecek olan ilkeler nelerdir, gibi soruların yanıtlarını bilmektir. Ama bütün bu hukuk soruları yönetime ilişkin kanunnamelerde (*el-Ahkâm es sultâniyya*) yanıtlarını bulurlar, orada (ayrıntılı olarak) yer almaktadırlar. Elimizdeki yapıt bunlardan sözetmeyi konu edinmez, yalnızca bu sorunların krallık iktidarı ile olan ilişkilerini ele alır.

Gerçekten, *dîvân* monarşilerde büyük bir yer tutar. Hatta temel direklerinin (*erkân*) üçüncüsüdür. Çünkü krallık iktidarı bir ordu (cund), para (*mâl*) ve hazır bulunmayanlarla, uzakta olanlarla bağlantı kurma (*mukhâtaba*) aracını zorunlu kılar. Demek ki prensin, kılıç, kalem, ve para işerinde kendisine yardım edecek yetenekli kişilere gereksinimi vardır. Öyleyse *dîvân*'ın başı bu yüzden krallığın yönetiminin büyük bir kesiminde yer alır.

İspanya Emevilerinin hükümrânlığı zamanında ve onların ardından gelen *Tevâifi Mülük* zamanında da böyle oldu. Muvahhidler gelince, onlar, *dîvân*'ı kendi aralarından birine emanet ettiler. Bu görevli vergilerin toplanmasında ve fonların işletilmesinde ve kullanılmasında büyük yetki sahibiydi, görevlilerinin ve küçük memurlarının çalışmalarını denetliyordu ve istendiğinde belirli miktarda harcamalara girişebiliyordu. Ona maliye müdürü (*el-eşgal*) deniyordu. Bazı durumlarda, kimi yerlerde, bu iş yetkili ama Almohad olmayan kişilerce yürütülüyordu.

Hafsidler İspanya müslümanlarının İspanya'dan toplu göçü (*câliya*) çağında¹³ Kuzey Afrika'yı ele geçirmişlerdi. Göçmüş olan ileri gelenler Hafsidlere katıldılar. İşte bunlardan bir kısmı, İspanya'da zaten benzer görevleri yapmışlardı; örneğin Grenada yakınlarındaki Alcala senyörleri Beni Sa'îd gibi, ona aynı zamanda Beni Ebî'l-Hüseyn de diyorlardı.

¹³ Kastil kralı Ferdinand III Sevilla'yı aldığı sırada. (1248).

Hafsidler onların katkılarına değer verdiler onları vergilerin denetimi ile görevlendirdiler, bu iş İspanya'da da onların işiydi zaten. Onları Muvahhidlerle birlikte elbirliğiyle kullandılar. Daha sonra bunlar elendi, onların yerine muhasipler ve sekreterler geldi. Beri yandan mabeyincilik hizmeti önem kazandığı, ve bizzat yürütme gücü ile karıştırıldığı ölçüde maliye yöneticiliği kurumu önemini yitirdi. *Sâhib ül-eşgal* mabeyincinin emri altına girdi ve basit bir vergi tahsilcisi oldu. Eski otoritesini yitirdi.

Çağdaş Marini (*Merini*) hanedanı zamanında arazi vergisi ve askerlerin maaşlarının hesabı ile bir tek adam görevli bulunuyor. Bu kişinin tam bir sorumluluğu var. Bilen tek merci onun *divan*ıdır ve iktidarı yalnız vezir ve sultanın iktidarı önünde eğilir. İmzası arazi vergisi ve asker maaşları hesaplarının geçerliğinin garantisidir. İşte (devletin) başlıca yüksek orunları ve görevleri bunlardır. Bunlar büyük bir otoritenin kuşattığı prens ile prensesin doğrudan temasını içeren yüksek görevlerdir.

Türklerin yönetiminde (Memluklerde) sözkonusu memuriyetler bölünmüştür. Maaş bürosunun görevlilerine askerî denetmen (*nazir el-ceyş*) denir. Maliye görevlisi bir vezirdir. Ulusal gelir bürosunu denetler. Türklerde, maliyenin denetimi birçok servis arasında bölünmüştür, çünkü imparatorluk çok geniştir, yetki ve görevleri pek çoktur ve vergileri de yeteneği ne olursa olsun bir tek adamın altından kalkamayacağı kadar ağırdır. "Vezir" denilen önemli zatın maliye üzerinde genel denetimi vardır, ama sultanın azatlılarından bir kişiye bağlıdır, bu kişi sultanın klanındandır (soyundandır); askerî kasttan (askeri sınıftan) gelmez ve sarayın kahyası (yönetim görevlisi) yani (*ustât ad-dâr*) diye adlandırılır. Bu kişi, en büyük gayreti gösteren vezirin üzerindedir. O aynı zamanda hanedanın en büyük emirlerinden biridir ve orduya, askerî kasta aittir (*erbabus-suyuf*).

Öteki işler, Türklerde, vezire bağlıdır. Hepsi mali sorunlara ve muhasebeye ilişkindir ve her birinin sınırlı yetkisi, sınırlı söz geçirirliği vardır. Örneğin, özel alanın kâhyası (*nâzir el-hass*) sultanın kişisel parası ile, yurtlukları ya da arazi vergileri hasılatından ya da doğrudan doğruya maliyeye ait olmayıp vergi mükellefi bulunan topraklardan sultana düşen payla ilgilenir. Emir'e, sarayın kahyasına yani idare memuruna bağlıdır; ancak vezir bir asker ise o zaman saray kahyasının onun üzerinde bir iktidarı yoktur. Özel emlakın kahyası da sultanın para işlerinin veznedarına bağlıdır, bu veznedar bir Memluk'tur, buna da *khâzandâr* (hazinedar) derler, çünkü özel hazine sorumludur. Doğu Türk hanedanında kullanılmakta olan terminoloji de böyledir. Fas ile aralarındaki ayrımlar daha önce görüldü. Tanrı her şeyi düzenler. Tanrıdan başka efendi yoktur.

Yazmanlık dairesi (*dîvân ar-rasâ'il wa-l-kitâba*) monarşilerde vazgeçilmez değildir. Bazı hanedanlar sekreteryasız yürümüşlerdir: özellikle bedevi olarak kalan: ne kültürel incelme ne de teknik gelişme (*istihkâm as-sanâ'i*) gösteren hanedanlar sekreterlik kurumuna aldırılmamışlardır.

Müslüman İmparatorluğunda bir sekreterlik kurumunun yaratılması, Arap dilinin kullanılması, söylenen ve yazılanları doğru ifade etme zorunluluğu yüzünden zorlayıcı bir gerek olmuştur. Böylece, yazı, genellikle, bir sorunun özünü konuşma dilinde olduğundan daha üstün bir biçimde ifade eder bir nitelik kazanmıştır. (Arap) emirlerinin sekreterleri özellikle aynı kabilenin ileri gelenlerinden ya da akrabalar dandılar. Sekreterlere duyulan büyük güven ve tam bir sıkı ağızlılıkla nitelendirilmeleri nedeniyle Suriye'de ve Irak'ta halifeler ve Peygamberin başlıca sahabeleri böyle davrandılar.

Ama dil bozulunca ve onu öğretmeyi öğrenmek gerekince sekreterya (Arapça) okur yazarlara emanet edildi. Abbasiler zamanında bu çok yüksek bir işti. O zaman sekreter belgeleri kendi imzasıyla imzalıyor ve serbest gönderiyordu. Ve sonra da prensin mühürü ile damgalıyordu, mühürde hükümdarın adı yazılıydı ya da silahları kazılıydı. Bu mühür su içinde şişirilmiş, "mühür kili" denilen kırmızı kil üzerine bastırılıyordu. Ondan sonra belge katlanıyor, yapıştırılıyor ve iki kenarı mühürleniyordu. Daha sonraları resmî belgeler sultan adına kaleme alınıyordu ve sekreter, artık kendi uygun gördüğü biçimde belgenin başına ya da sonuna imzasını (*alamet*) atıyordu.

Ne zaman ki başka görevliler önem kazandılar ya da vezir sultan üzerinde etkinlik kurdu, işte o zaman sekreterlik (kâtiplik) hizmeti önemini yitirdi. Sekreterin parafı değerden düştü, belgelerdeki imzasının yerini üstün imzası aldı. Doğal ki, kâtip gene kendi resmi imzasını evraka koymaya devam etti, ama belgenin geçerli olması için üstünün imzası da gerekiyordu. Bu gelişme Hafsidlerin hükümranlığının sonunda, mabeyincilik görevi önem kazandığı ve mabeyinci, iktidarı ele geçirmeyi beklerken hükümdar prensin temsilcisi olduğu zaman meydana geldi. Kâtibin imzasının yönetsel bir değeri kalmadı, ama geçmişteki öneminin hatırası olarak evrak üzerindeki yerini korumaya devam etti. Mabeyinci, kâtibi (sekreteri) uygun bir onaylama ibaresi ile giriş yaparak mektuplarını imzalamaya zorladı. Kâtip mabeyincinin emrini yerine getirdi. Hükümdar kendi işlerini kendisi yürüttüğü sürece, kendi evrakına kendi imzasını atmakla meşgul oldu ve sekretere hükümdarın parafını koydurdu.

Kâtiplik görevleri arasında kayıt işlemleri (*tevki'*) de vardır. Bu da şöyle olur: Hükümdarın açık genel görüşmelerinde kâtip prensin önün-

de oturur. Ve hükümdarın kendisine sunulan talepler konusundaki kararlarını en kısa ve en özlü bir biçimde ve en şık bir stille kaydeder. Bu kararlar oldukları biçimde gönderilirler, meğer ki davacının (şikayet sahibinin) saklamak zorunda olduğu bir dokümana ilişik olsunlar. Bir kayıt işlemi *tavkî* yazan kişi, onu doğru dürüst kaleme alabilmesi için oldukça iyi bir stile (*belagat*) sahip olmalıdır. (Hârûn) Er Reşid için bu görevi *Cafer b. Yahyâ* yerine getiriyordu ve efendisinin kararlarını *ariza* (arz dilekçeleri) üzerine geçiriyordu. Amatörler, üslup bakımından örnek almak üzere, yarışircasına, bu metinlerin peşinde koşuyorlardı. Cafer'in üslubunun bu örneklerinin bir sikke altına (*dînâr*) satılmakta olduğu ileri sürülür. İşte eskiden böyle yapılıyordu.

Açıktır ki, bu kadar önemli bir görev, toplumun üst sınıflarından birinin (*arfa' tabakât an-nâs*) bir üyesine, büyük bir bilgi ve güzel bir üslup ile donatılmış asil ve saygıdeğer bir soyluya (*min ehl el-murû'a ve-l-hişma*) sunulmalıydı. Bu kişilik bilimsel bütün konular hakkında bilgi sahibi olmalıydı, çünkü bütün bu konular kralın oturumlarında ve görüşmelerinde konuşulabilir, gündeme gelebilirdi. Üstelik kralların huzurunda bulunmak üstün tavırları ve tutarlı ve saygılı bir güler yüzlülüğü gerektirir. Son olarak, mektuplar yazmak ve uygun kelimeleri bulmak için güzel bir dilin bütün sırlarını bilmek gerekir.¹⁴

Bazan, doğası gereği bilime pek de düşkün olmayan hanedanlarda, kabile ruhuna bağlılıkları dolayısıyla bu kâtiplik görevi bazan bir kılıç adamına veriliyordu. Bu durumda hükümdar orunları ve unvanları, aşiretinin üyelerine dağıtır, bunun yönetim, maliye, kılıç işi ya da kâtiplik olması farketmez. Ulu kişilerin kılıç öğrenmelerine gerek yoktur. Buna karşın sayılarla uğraşan maliyeciler ve herhangi bir metni kaleme almak zorunda olan katipler iş konularını öğrenmek zorundadır.¹⁵ Demek ki, hükümdarlar sekreterlerini (belli) bir toplumsal sınıftan seçmelidirler. Bununla birlikte sekreterler de, doğrudan doğruya, egemen kabile üyelerinin kullandıkları en yüksek otoriteye bağlı olmalarından dolayı bu otoriteye ortaklırlar. Doğuda zamanımızdaki Türk hanedanların egemenliğinde durum böyledir. Devlet sekreteri (*Sâhib ül-inşa*) orada sekreterlerin şefidir. O, kralın kanından gelme emirlerin birine Devidâr'a bağlıdır. Hükümdar ona inanır, Devidâr'a güveni vardır, ama güzel üslubundan ve doğru yazmasından dolayı işlerini ona teslim eder.

Prens, basit halk sınıfları (esnâf) arasından belli koşullara uygun

¹⁴ Bütün bu düşünceler, yüzyılın başında, Mahzen Şeriyen'de hala, uygulanmaktaydı. Bkz: *Le Maroc d'aujourd'hui* (Günümüzdeki Fas), Eugene Aubin, Paris 1907, s. 232, 1n.

¹⁵ (İbni-Haldun gibi bir devlet adamı, bir hakim ve bir edebiyatçının kaleminden) nükteden yoksun olmayan –dikkate değer istisnalar dışında- her zaman güncel olan hoş yansımalar.

gelen bir yazman seçmelidir. Bu koşullar, Yazman 'Abdülhamid'in meslektaşlarına verdiği açıklamaları içeren Koşuklu Name'den ayrıntılı olarak anlaşılmaktadır.

İşte şöyle:

"Tanrı sizi korusun. Siz ki yazmanlık işini yapmaktasınız! Sizi korusun, sizi başarılı kulsın ve sizi doğru yoldan ayırmasın! En başta peygamberler ve havariler gelir, sonra çok sayın krallar. Sonra öteki insanlar Tanrının yaratıkları. Her ne kadar, gerçekte, hepsi eşitse de Tanrı onlara başka başka işleri uğraş etmiştir ve yaşamlarını ve geçimlerini sağlamak için çeşitli çareler göstermiştir. Sizlere, siz yazmanlara ise en asil görevi emanet etmiştir: sizler kültür (adab) ve şeref (murû'a) adamlarısınız, bilgi ve düşünme (*raviyye*)¹⁶ adamlarısınız. Sizler halifenin süsü ve ünüsünüz. Sizin (aklı başında) öğütleriniz sayesinde, Tanrı insanlara en büyük yarar sağlaması için hükümetleri ıslah eder ve ülkelerini gönenç içinde yaşatır. Prens sizden geçemez. Sizler, yalnızca sizler onu dirayetli bir hükümdar yaparsınız. Sizler, onun işiten kulakları, gören gözleri, söyleyecek dili, çırpacak ellerisiniz. Öyleyse Tanrı size seçtiği bu eşsiz meslekten yararlanmanızı sağlasın ve gani gani bahşettiği iyiliklerden sizi mahrum bırakmasın.

"Hiçbir uğraş, sizinkinden daha çok, övgüyü hak eden, o kadar özelliği, unutulmayacak ve yüksek değerler biçilen o kadar nitelikleri bir araya getiremez. Ey yazmanlar, burada sizin hakkınızda yaptığım betimlemeye uymaya çalışınız. Yazman, kendi öz yararı için ve kendisine önemli işlerini emanet eden efendisinin yararı için, gerektiğinde, yumuşak, kavrayışlı, yürekli ve ihtiyatlı olmalıdır. Ilımlılığı, adaleti ve hakkaniyeti seçmelidir. Ölçülü, saygılı ve ağzısıklı olmalıdır. Karagünde sadık olmalıdır. Bahtsızlığı öngörebilmelidir. Her şeyi kendi yerine koymayı bilmeli ve felaketi kendi ölçüsünde yargılayabilmelidir. Bilimlerin her dalını (*fann*) öğrenmeye çalışmalı ve iyi bilmelidir, ya da en azından, bu konularda yeterli bir bilgiye sahip olmalıdır. Onun doğal zekası, iyi eğitimi, büyük deneyimi onun başına neler gelebileceğini ve yaptıklarının sonuçlarının neler olacağını öngörmesine olanak vereceklerdir. O her şeyin olabilirliğine hazırlıklı olmalı ve olayları en elverişli gelişime yönlendirebilmelidir.

"Onun için (benim sevgili) yazmanlarım, edebiyattaki (*âdâb*) ve aynı ölçüde dini konulardaki bilgilerinizi yetkinleştirmek için hararetle yarışmalısınız. Tanrının Kitabı ile ve dini görevlerinizi öğrenmekle işe başlayınız. Sonra Arap dilini öğrenmeye çalışınız, dillerinizi düzeltmenizi sağlayacaktır bu. Yazmayı iyi öğreniniz, çünkü üslup mektuplarınızın süsü olacaktır. Şiirsellik gösteriniz ve şiirselliğin içerdği

¹⁶ Buradaki bağlama uygun düşmeyen *riwâya*, kuşkusuz, başka kaynaklara göre, -Rosenthal ile- *rawiyya*'nın okunuşuyla düzeltilmiş olmalıdır.

söze değgin ve kavramsal arayışlara kendinizi alıştırınız. Arapların ve Perslerin destanını (*ayyâm*), onların efsanelerini ve biyografilerini okuyunuz: bütün bunlar size sadece yararlı olacaktır. Hesabı, katkıların rolünün temeli olan hesabı ihmal etmeyiniz. Sizi fazla yükseğe ya da fazla aşağı (sürükleyecek olan) tutkulardan (*matâmi'*) –aşırı isteklerden tiksiniyorsunuz, gene, insanı değerden düşüren ve yazarı yok eden kendini beğenmişlikten nefret ediniz. Mesleğinizi alçaltmayınız. Muhabirlikten, iftiradan ve ahmak insanların davranışlarından sakınınız. Kibire, övünge, kendini beğenmişliğe dikkat edin: insanların düşmanlığını çekmek neye yarar, hem de hiçbir mazereti yokken?¹⁷ Mesleğinizle, aynı bir aşkla birbirinizi seviniz. Meslektaşlarınıza, işlerini, sizden önce gelenlerin erdemlerine, doğruluklarına ve yeteneklerine yaraşır bir biçimde yürütmelerini öğütleyiniz.

“Eğer herhangi biriniz felakete uğrarsa ona karşı iyi olunuz, daha iyi günler gelinceye kadar onu güçlendiriniz, kendine gelmesini sağlayınız. Eğer içinizden biri yaşlanıp da gidip gelemeyen olursa, işini sürdüremiyor ve dostlarını ziyaret edemiyorsa, onu görmeye siz gidin, onu onurlandırın, ona danışın, onun deneyiminden ve olgunluğundan yararlanın. Her biriniz yardımcılarını sevmelidir, onlar kendi öz çocuklarından ve öz kardeşlerinden daha vazgeçilmez olabilirler onun için. İçinizden biri herhangi bir övgüye neden olursa, onun övünç ve onurunu komşusuna yüklesin, kınamayı ise kendi üzerine alsın. Yanlıglardan, yanlış adımlardan, (can sıkıcı) değişikliklerin doğurduğu üzüntülerden sakının. Ya sizler, yazmanlar (sekreterler) Kuran’ın (yanlış) okuyucularından (*el-kurrâ*) daha kolayca eleştirilmiyor musunuz, hem de kınamanın, onlara olduğundan daha çok size zararı dokunmaz mı? Her birinizin, elinden gelenin en iyisini yapan bir şefiniz var: bu şef ne zaman size başvursa, her seferinde, karşılığında ona bağlılık, gönül borçluluğu, hoşgörü, sabır, iyi öğüt, ağzı sıkılık ve ölçülülük göstermelisiniz ve onun iyi niyetlerine hareketlerinizle yanıt vererek aktif olarak katılmalısınız. İyi günde kötü günde, rahatsızlıkta ya da rahatken, mutlulukta ya da mutsuzlukta görevlerinizin tam bilincinde olunuz. Soylu sanatınızın üyeleri arasında (en çok) değer verilecek nitelikler bunlardır.

“Aranızdan birine Tanrının herhangi bir kuluna ilişkin bir yükümlülük ya da onunla ilgili bir iş verilirse o, Tanrıya yönelmeli ve ona başşğmelidir. Zayıflara karşı iyi, ezilenlere karşı dürüst olmalıdır. İnsanlar Tanrının yaratıklarıdır ve Tanrı, kendi yaratıkları için iyi olanları yeğler. (Böylece bir kez sorumlu olunduktan sonra), hakkaniyet sahibi olunuz, Peygamberin ahfadını onurlandırınız, savaş (*gay'*) ganimetini arttırı-

¹⁷ Eğer –pek net olmayan- metin şunu demek istiyorsa (ben burada Rosenthal’in yorumcusuyum, II s. 31) burada derinliğine bir psikoloji ve deneyim izi var – yazarın tarzında.

nız ve toprağı iyileştiriniz. Prensın tebaasına dostça davranınız ve onlara hiçbir kötölük yapmayınız. Vergilerin saptanmasında ve vergi yükümlülerinin istemlerine verilecek yanıtlarda alçakgönüllü ve uysal olunuz.¹⁸

“Her biriniz ustasının karakterini incelemelidir. Onun iyi ya da kötü yanlarını tanıyarak ona, kendisine uygun düşen iyiliğı yapmakta ve kötölüğü önlemekte yardımcı olabilirsiniz. Beceriyle ve olabilen en iyi tavırla davranabilirsiniz. İyi bir binici binek hayvanının huylarını öğrenmeye bakar. Eğer atı dörtnala gitmek istiyorsa eyerin üstüne çıktığında onu mahmuzlamaktan beri durur. Eğer at çifte atmak istiyorsa nallarından uzak durur. Huysuzluk ediyorsa onu sımsıkı tutar. Ayak diriyor, gitmek istemiyorsa, bırakır istediğini yapsın. Bu durumda direnirse yan yan sürer onu ve dizginlerini bol bırakır. Bir hayvana davranmayı bilmek; insanları yönetmeyi, onlara hizmet etmeyi ve onlarla yakın ilişkiler içinde yaşamayı isteyenlerin davranışlarıyla örtüşür. Bir yazman (sekreter) eğitimi (*adab*), sanatının soyluluğı ve kendi becerisi sayesinde, ciddiyetinden çekindikleri halde kendisini görmeye, onunla konuşmaya, ve ona danışmaya gelenlerle sürekli ilişkileri sayesinde, kendisi de ustalarına karşı güler yüzlü, gönül okşayıcı, olmalıdır ve; bir binicinin kendisine cevap veremeyen, töre hakkında hiçbir fikri olmayan, kendisine söyleneni anlamayan, efendisi nereye götürürse ancak oraya giden bir ata gösterdiğinden daha da büyük özenle onlara hizmet etmelidir. O halde iyilikçi (*hayırhah*) olunuz, ki, Tanrı sizi bağışlasın! Düşününüz, olabildiğince düşünüp taşınınız. Böylece, Tanrının da yardımıyla, paylanmaları, cansıkıcı durumları, şeflerinizden gelebilecek sert davranışları önlersiniz. Sizinle uyumlu olacaklardır ve Tanrı size onların dostluğunu ve himayesini verecektir.

“Hiçbirinizin bürosu fazla şatafatlı olmamalıdır, hiçbiriniz giysilerinde, beslenmesinde, içmesinde, evinde, ev işi yardımcılarında ya da işiyle ilgili daha başka şeylerde olanaklarını aşmamalıdır. Gerçekten de, mesleğiniz ne kadar soylu olursa olsun, sizler, hiçbir hizmet yanlışı yapmamak zorunda olan hizmetkârlarsınız. Sizler her türlü savurganlığın, aşırı harcamaların yasaklandığı kayyumlar gibisinizdir. Her şeyde ölçülü olmayı gözeterek alçakgönüllü olmaya gayret ediniz. Lüks-ten, savurganlıktan, ve bunların kötü sonuçlarından: yoksulluktan ve aşağılanmaktan sakınınız. Utanç, savurganlıkların bedelidir, özellikle yazarlar için ve yazın insanları (*erbâb el-âdâb*) için.

“Tarih tekerrür eder, yinelenir (*el-umûr, eşbâh*), bir şey bir başka şeyi açıklar. Gelecekteki girişimlerinizde, bırakın, eski deneyimleriniz (*tecrübe*) size yol göstere. Öyleyse en iyi, en emin, en şaşmaz yöntemi seçin. Şunu bilin ki, bir işin sözünü etmek, onu sona erdirmeyi engellemenin yoludur: ve insan, kendi bilgilerine ve kendi düşünme yetisine

¹⁸ Bu pasaj da, bir kez daha, tamamiyle “modern” insancıl bir vurgulama.

başvurarak kuşku yok ki bundan kaçınabilir. Gene, her biriniz, görüşme sırasında – huzurda olabildiğince az konuşmaya çalışmalıdır, sorularında ve yanıtlarında kısa ve özlü olmalıdır ve bütün ileri sürdüklerini iyice düşünüp taşınmalıdır. Onun çalışması bunu hissettirecektir, ve böylece onu yorgunluğa karşı koruyacaktır. Ve o, Tanrıya yalvaracaktır, kendisini doğru yola koyması ve başarıya götürmesi için, çünkü o, sağlığına, anlayışına ve eğitimine zarar verecek yanılılardan korkmalıdır. Çalışmanızın yüksek kalitesini ve etkili oluşunu sadece kendi zekanıza ve bilgilerinize borçlu olduğunuzu ileri sürmek ya da böyle olduğuna inanmak Tanrıya meydan okumak olurdu. O zaman Tanrı sizi bırakabilirdi kendi başınıza işin içinden çıkasınız diye – ondan sonra artık görevinizin, yürüttüğünüz işin düzeyinde olamazdınız. Bütün bunlar hiç kimse için bilinmeyen bir şey değil.

“Aranızdan hiçbirisi, hiçbiriniz, işlerin ele alınışında ya da güçlüklerin çözümünde meslektaşlarından daha üstün olduğunu söylemesin. Bilgelerin gözünde en zeki olan her türlü övünçlüğü (*ucub*) reddeder ve ötekilerin kendisinden daha zeki ve daha becerikli olduklarına inanır. Her ne olursa olsun onlar da berikiler de Tanrının lütfuna borçlu olduklarını kabul etmelidirler. Hiç kimse, aklını doğru yoldan şaşırtıp da kendini kusursuz, eşsiz saymamalıdır. Ne arkadaşlarını, ne kendi eşitlerini, ne meslektaşlarını, ne ailesini küçümsemeye, azımsamaya kalkmamalıdır. Her insan, “Tanrının iyiliklerinden söz etmek” yolundaki ilahî emre uygun olarak Tanrının büyüklüğü ve Tanrının kudreti karşısında kendini küçümseyerek, öz olarak –tanrısal kayrayı anıştırmak dışında– size söylemek istediğim budur işte. Onun için bu özdeyişi en sona koydum. Tanrı sizi ve bizi korusun öğrenciler ve yazmanlar. Ve bunu, doğru yolda başarıya doğru yol göstermesi gerektiğini bildiği kişiler için yaptığı gibi yapsın. O bunu yapabilir: her şey onun elindedir. Selam olsun Tanrının merhametine ve Tanrının bağışına”.¹⁹

Polis

Zamanımızda Kuzey Afrika’da polis şefleri (*sahiküş-Şurta*) “hâkim” unvanını taşır. İspanya’da polis şefine “kentin başı” (*sâhib ül-Medine*) denir, Memluklerde ise “yönetici” (*valî*) adı verilir. Bu görev, devlette “kılıç”ı elinde tutan kimse ona bağlıdır ve o, durum gerektirdiğinde polis şefini çağrıda bulunarak emirlerini uygulattırır.

Polis şefliği görevi Abbasilerin iktidarı zamanında kuruldu. Polis şefine çifte görevler-yetkiler düşüyordu. Polis şefliği ile görevlendirilen kişi bir yandan suçlar üzerine soruşturma yürütmeliydi, beri yandan

¹⁹ Tersine, Câhiz’e atfedilen (ob. 869) ve yazmanların törelerini kınama adını taşıyan bir yazıda, yazmanlar “*kitaplarla yüklü bir eşek*” ile kıyaslanmıştır (Kuran, LXII, 5) (Ch. Pellat, *Hesperis*, 1-2, 1956, s. 2950).

da yasanın verdiği cezaları uygulatmaktı görevi. Din yasası karinelerle, basit tahminlerle yetinemezdi: cezaların uygulanmasına da gözcülük etmeliydi. Oysa ki politik iktidar, kendisi, suça karşı soruşturmaları yürütmek zorundadır. Bunun için hakime başvurur, hakim, bir kez bütün kanıtları elde ettikten sonra suçluyu, genel kamu yararına, itirafa mecbur eder. “Polis şefi”ne soruşturmalardan ve hakimin kararından çıktıktan sonra yasal cezaların uygulanmasından sorumlu görevli denir. Bazan, polis şefi, yargıcı ve mahkemesini devre-dışı bırakarak, ölüm olaylarını ve yasal cezaları bilen tek kişi oluyordu. Bu polis şefliği görevine çok değer veriliyor, büyük askerî şeflere ya da sarayın etkili azatlılarına emanet ediliyordu. Polis şefliği hizmetinin herkes üzerinde genel bir yargılama yetkisi yoktu, ancak halktan kimseler, kuşkulular, olay çıkaran kavgacılar ve suçlular hakkında yargı verebiliyordu.

İspanya Emevilerinde polis şefinin dairesi ünlüydü. “Yüksek” ve “alt” polisi barındırıyordu. Birinci kesimin yargı yetkisi soylulara (*el-hassa*) uzanıyor ama aynı zamanda halkı kapsıyordu. Gerektiğinde yüksek görevlilere, onların ailelerine ve müşterilerine hükmünü geçirebiliyordu. “Alt polis”in yalnızca halk (*el-amme*) üzerinde otoritesi vardı.

Yüksek polis şefinin yeri krallık sarayının kapısında idi. Ajanları (*recul*) da yanbaşında bulunurlar, ancak onun emirlerini yerine getirmek üzere yerlerinden ayrılırlardı. Bu görev yalnız sarayın ileri gelenlerine emanet edilmişti. Vezir ve mabeyinci makamlarından önce saraya ilişkin son basamak oluyordu.

Fas Muvahhidleri zamanında, polis şefinin belli bir ünü ancak kısmî bir yargılama alanı vardı. Şef, her zaman, önemli bir kişilikti Muvahhidlerde. Ama yüksek görevliler üzerinde hiçbir iktidarı yoktu. Bugün polis şefinin önemi oldukça azalmıştır. O artık bir Muvahhid şahsiyeti değil, sadece basit bir hükümdar yandaşıdır. Ve zamanımızdaki Merinilerde hanedanın bir yandaşı ya da koruması altında bir kişidir.

Doğuda, Memluklerde bu görevler büyük Türk ulularına ya da eski Kürt hükümdar ailelerinden birinden gelme kuşaklara emanet edilmektedir. Bunlar, enerjilerine, yasaya saygı gösterilmesini sağlama konusundaki kararlılıklarına bakılmaksızın seçilirler. Onlardan bozulmayı ve rüşveti ortadan kaldırmaları, suçluluk oranlarını düşürmeleri, suç ocaklarını, suç işlenen merkezleri dağıtmaları, sitenin en yüce halk yararı için din yasasınca ve sivil yönetimce öngörülen cezaların uygulamasını isterler. “Tanrı, gündüzün yerine geceyi koyar mı?” (XXIV, 44.)

Donanma komutanlığı (*kiyadet el-esatil*), Fas'ta olduğu kadar Tunus'ta da devlet görevlerinden birini temsil eder. Birçok konuda bir üst kademeyi işgal eden ordu şefine bağlıdır. Günlük dilde "amiral" (*Almiland*) derler donanma komutanına, ki bu kelime, onu bir teknik terim (*istilâh*) olarak kullanan Fransızlardan alınmıştır.²⁰

Amirallik görevi yalnız Fas'ta ve Kuzey Afrika'da vardır. Çünkü her ikisi de Akdenizin güney kıyısında bulunurlar, bu kıyıda Berber toprakları Ceuta'dan İskenderiye'ye ve Suriye'ye kadar uzanır. Akdenizin kuzey kıyısı üzerinde ise İspanya, Frankların ülkesi, Slavlar ve Bizanslıların ülkesi vardır Suriye'ye kadar. Bu, kıyılarında oturan halklara göre Bizans Denizi (*rûmî deniz*) ya da Suriye Denizi adını alır. Akdenizin iki kıyısındaki halklar denizin ilk halklarıdır.

Romalılar, Franklar ve Gottlar Akdenizin kuzey kıyılarında yaşadılar. Savaşlarının ve ticaret ilişkilerinin çoğunluğunu deniz yoluyla yaptılar. Gemicilikte ve deniz savaşında uzmanlaşmışlardı. Romalıların Tunus'a, Gottların Fas'a güney kıyılarına da gözdiktikleri gibi Kuzey kıyısı halkı Güney kıyısı topraklarını ele geçirmek istediklerinde denizi kendi filolarıyla geçtiler ve karaya elkoydu, Berberlere boyun eğdirdiler. Kartaca, Sbeitla, Celula, Murnâk, Çerçel ve Tanca gibi meskûn şehirleri vardı. Eskiden, Kartaca'nın hakimi Roma'nın hakimine karşı savaşıyordu ve ona karşı insan ve silahlarla yüklü gemiler yolluyordu. Akdenizin iki kıyısının çok iyi bilinen geleneği böyle oldu.

Müslümanlar Mısır'ı ele geçirdiklerinde, Ömer b. El-Hattâb (general) 'Amr b. El-'As'a yazıyor ve kendisine denizi betimlemesini istiyordu. Öteki de ona şöyle yanıt veriyordu: "Deniz uçsuz bucaksız bir varlıktır (*al-bahr, khalq-'azîm*), zayıf yaratıklar biner üstüne (*yarkabuhu khalq da'îf*) tıpkı ağaç üzerindeki kurtlar (*dûd 'alâ 'ûd*) gibi. Bunun üzerine halife müslümanlara deniz yolculuğu yapmayı yasakladı. Deniz yolunu kullanan Araplar, halifenin izni olmadan yaptılar bunu ve cezalandırıldılar. İşte böyle, Ömer, Bacıların şefi Arfece b. Harseme El-Ezdi'yi Amman'a karşı sefere yolladığında, deniz yolunu kullandığını öğrenince kızdı ve en ağır bir ceza ile cezalandırdı onu. Bu yasak, Mu'aviye'nin gelişine kadar sürdü; Mu'aviye müslümanlara gemiye binmek ve deniz üzerinde kutsal savaşa girişmek izni verdi. İşte bunun içindir ki, göçebe Araplar başlangıçta deniz üzerinde (*hakâfat el-bahr*)

²⁰ Genel olarak, Fransızca amiral sözcüğünün İspanyolcadaki *almirante* sözcüğünden geldiğine onun da Arapçadaki *amîr el-* (<...nın komutanı>) den bozulma olduğu kabul edilir. *Littre*'in bir varsayımı olup pek de kesin değildir.

ve gemicilikte (*rukûb el-bahr*) egemenlik kurmaya girişmediler. Oysa Bizanslılar ve Franklar, deniz üzerindeki deneyimleri (*mumârâsa*) ve de gençliklerini tahtadan teknelerinin bordasında dolanarak geçirmiş olmaları sayesinde denize alışmışlardı ve dalgalara üstün gelmekte deneyimliydiler.²¹

Ama daha sonra, Araplar, bir krallık iktidarı ve sağlam bir devletle güç kazandılar. Yabancı uluslar onların hizmetine geçtiler ve egemenlikleri altına girdiler. Bunun üzerine bütün uzmanlar (zi-sanat) onlara hizmetlerini sunmaya geldiler ve onlar (yabancı) denizcileri (*nevattiye*) (kendi deniz kuvvetlerinin) gereksinimleri için kullandılar. Kendileri de denizcilik eğitimi aldılar ve beceri kazandılar, çünkü deniz üzerinde savaşmak istiyorlardı. Gemiler ve kadirgalar yaptılar, bunları adamlar ve silahlarla doldurdular. Denizaşırı imansızlarla savaşmak için bir orduyla denize açıldılar. Akdeniz kıyılarını tutan eyaletlerin: Suriye, Kuzey Afrika, Fas, İspanya'nın hedefleri bu oldu. Deniz üzerinde kutsal savaş yürütmeye çok arzulu olan Halife Abdül-melik, Kuzey Afrika'nın valisi Hassan b. Nu'mân'a Tunus'da, deniz araç ve gereçleri üretmek üzere bir sanayi tesisi (*dâr sinââ*)²² kurmasını emretti. İşte böyle başladı, İbrâhîm Ağlebini'nin oğlu Ziyâdat-Allah I. zamanında, büyük müftü Asad b. El-Furât komutasında Sicilya'nın ele geçirilmesi böyle oldu. Pantelleriya (Sicilya ile Tunus arasında ada) aynı dönemde alındı. Daha Muaviye b. Ebî-Sufyân, hükümdarlığı zamanında Muaviye b. Hudaye Sicilya'ya karşı başarılı olmayan bir sefer yürütmüştü. Sicilya, Ağlebi prensi ve Generali Esad El-Furât tarafından alındı.²³

Daha sonra, Fatımiler ve İspanya Emevileri zamanında, bu hanedanların her birinin filoları kardeş kavgalarına giriştiler ve sahil bölgelerini yakıp yıktılar. Abdurrahman-Nâsir'ın hükümdarlığı zamanında, bu donanmalardan herbiri ikiyüzer gemiyle güçlendirilmişti. İspanya'da, İbn Rumâhis filonun komutanıydı. Pachina ve Almeria

²¹ "Muson rüzgarı sayesinde, Asya ile Hint Okyanusunun güneyi arasında yelkenlilerle düzenli ilişkilerin kurulması 8. yüzyıldan bu yana gerçekleşebilmişti... 9. yüzyılın sonunda Akdenize getirilen üç köşeli Latin yelkenliden Arapların parlak buluşuyla, karşıdan yani burundan esen rüzgara karşı giden yelkenliler gerçekleşmişti." (Louis Massignon, *Magellan'ın bulutları; Revue des Etudes Islamiques*, 1961'de.) Pusulaya gelince, bilinir ki "*Char de sud*" (Güney arabası) Çin kökenlidir. Mıknatıslı iğnenin sözünü eden Chen Koua'dır (1032 – 1096). Ve pusula (güneyi gösteren *cha* -?) olasılıkla 11. yüzyılda Çin denizcilerince biliniyordu. Ama bu deniz tekniğine yazılı olarak yapılan ilk değinmeye 12. yüzyılda, *Tchou Yu*'da rastlanmaktadır. (P. Huard ve Ming Wong, *Dünyâ Çin ve Bugünkü Çin*) Paris 1960, s. 104).

²² Bu konudaki fransızca sözcük arapça terimden bozulma olsa gerektir. İç liman anlamına gelen "*darse*" sözüyle karşılanmaktadır.

²³ 818'de ölmüştür. Kayrevan'ın bu ünlü kadısından gene sözedilecektir.

bu gemilerin bağı oldukları kayıt limanlarıydılar. Filo bütün illerden gelen teknelerden oluşuyordu. Her bir denizcilik bölgesi, birlikler ve silahlar olarak savaşla ilgili her ne varsa hepsinden yükümlü olan bir komutanın (*kâ'id*) komutası altında bir birlik sağlıyordu. Ayrıca bir de kaptan (*ra'is*) bulunuyordu, bu, -yelkenli ya da kürekli (*mücazif*)- fi-loya manevra yaptırıyor, doğru yerde demir attırıyordu. Çok büyük kapsamlı bir sefer için ya da herhangi önemli bir resmi görev için gemiler toplandığında tayfa, mürettebat geminin bağı olduğu limanda gemiye çıkıyordu. Hükümdar, gemileri, krallık görevlilerinden seçilmiş bir tek amirin komutası altında en iyi birlikleriyle ve kendi adamlarıyla donatıyordu. Bunun üzerine gemilerini gidecekleri yere doğru yola koyuyor, zaferle dönüşlerini ve ganimetlerini bekliyordu.

(Doğu) Müslüman Devleti zamanında müslümanlar bütün Akdenizi ele geçirdiler, iktidarlarını ve egemenliklerini Akdeniz üzerine yaydılar. Hristiyan uluslar İslamın Akdenizdeki filoları karşısında güçsüzdü. Filolar kazanmak, yenmek üzere Akdenizi tıklım tıklım doldurmuşlardı. Nice unutulmayacak fetih ve yağma başarıları oldu. Müslümanlar, Akdenizin Mayorka, Minorka, İbitza, Sardinya, Pantelleriya, Malta, Girit, Kıbrıs gibi bütün illerini, gene Bizans ve Frankların bütün öteki (kıyı) kentlerini ele geçirdiler. Şii Ebul Kasım ve soyundan gelenler, Mehdiya'dan Cenova adasına kadar deniz seferleri çıkarıyorlardı ve bunlar zaferler kazanmış olarak, savaş ganimetleri ile geri dönüyorlardı. 405 Hicri (1014 MS) yılında Denia hükümdarı Mücâhid El-Âmirî, *Tavaifi Mülûk*'lerinden biri donanması ile Sardinya'yı ele geçirdi, ama hristiyanlar onu geri aldılar.

Bütün bu dönem boyunca, müslümanlar, Akdenizin daha büyük bir bölümü üzerinde egemen durumdaydılar. Donanmaları Akdenizde her doğrultuda kol gezmekteydi, Sicilya'dan yola çıkan orduları, kuzey kıyısında, adanın karşısında anakaraya çıkmak üzere denizi aşıyorlardı. Frank prenslerine saldırıyorlar ve onların devletlerini yakıp yıkıyorlardı. Sicilya'nın hakimi Fatımilerin davasını güden Beni Ebî-l-Huseyn hükümdarlığı zamanında böyle oldu. Hristiyanlar, filoları ile birlikte, Akdenizin kuzeydoğu kıyılarına, Frankların ve Slavların yaşadıkları kıyı bölgelerine ve Ege Denizi (*er-rûmâniyye*) adalarına çekilmek zorunda kaldılar, bir daha da aşmaya cesaret edemeyeceklerdi. Müslüman donanması, aslanın avı üzerine çullanması gibi saldırıyordu üzerlerine. Sayıları pek çok ve iyice donanımlı gemileri Akdenizin büyük bölümünü kaplıyordu, orada barışçıl olduğu kadar savaşçıl misyonlarını da yerine getiriyorlardı: Hristiyanlar buralarda tahta parçalarını bile yüzdüremezlerdi.

Bununla birlikte, daha sonra, öyle oldu ki, Emevi ve Fatımi hanedanları zayıfladılar ve güçten düştüler. O zaman, hristiyanlar, Akde-

nizin batı adalarına –Sicilya, Girit, Malta- elattılar. Suriye kıyılarına saldırdılar, Trablus’u, Askalan, Sur ve Akka’yı ele geçirdiler. Kudüs’ü fethettiler ve orada, dinlerinin ve ibadetlerinin göstergesi olarak bir kilise yaptılar. Afrika Trablus’unu Beni Hazrûnlardan aldılar, sonra da Gabes ve Sfax’ı ele geçirdiler ve burada yaşayan halklara adam başı salma ödemeyi kabul ettirdiler. Daha sonra eskiden Fatımilerin başkenti olan Mehdia’yı, Buluggîn b. Zîrî’nin soyundan gelenlerin elinden aldılar. 5. (11.) yüzyılda Akdenizde üstün durumda olanlar onlardı. Daha o zamandan, Suriye’de olduğu gibi Mısır’da da donanmaya karşı ilgi azaldı ve kayboldu. O zamandan beri bu ülkeler, Fatımiler zamanında o kadar belirgin olan denizle ilgili konulara karşı eski yetenek ve becerilerini gösteremediler. Böylece donanma komutanı amirallik görevleri, yalnız Tunus ve Fas’ta sürmek üzere ortadan kalktı. Bugün, Batı Akdeniz deniz filoları pek çoktur ve çok güçlüdürler. Hiçbir düşman şimdiye kadar bu bölgeyi aşamamış ya da orada her ne olursa olsun herhangi bir şey yapamamıştır.

Murabıtlar (Lamtûna)²⁴ zamanında, (batı) donanmasının amiralleri Cadiz beyleri olan Beni Maynûnlardı, sonra bunlar yerlerini Abekilmumin’e (Muvahhid), tabi oldukları derebeyine (yani metbularına) bıraktılar. Bu deniz filosu Afrika’dan ve İspanya’dan gelen yüz gemiden oluşuyordu.

6. (12.) yüzyılda Muvahhid hanedanı Akdenizin her iki yakasında serpilip gelişmekteydi. Muvahhidler donanmalarını büyük çapta ve üstün bir yetkinlik ölçüsünde örgütlediler. Amiralleri, kendisi de Cerbe Sadwîkishlerinin (Berberlerinin) bir kolu olan Şadghiyân ailesinden Sicilyalı Ahmed (*Sicilya*) idi. Hristianlar onu Sicilya’da esir almışlardı: Onu kendi aralarında büyüttüler. O kendini gösterdi ve Sicilya Kralı (Roger II) tarafından kullanıldı. Ama kralın ölümü üzerine oğlu ve halefi ile herhangi bir nedenle arası bozuldu. Ahmed Afrika’ya kaçtı, orada, Tunus’a kumandan olan Beni ‘Abd-el-Mu’mîn’in yanına vardı. Oradan da Marakeş’e gitti. Marakeş’te Halife Yûsuf el-Aşri b. Abdulmûmin Ahmed saygı ve sevecenlikle karşıladı, onu hediyelere boğdu ve donanmasının komutanlığına getirdi. Böylelikle Ahmed hristiyan milletlere karşı savaş yürütmek konumuna geldi. Muvahhidlerin yönetiminde unutulmaz başarılar gerçekleştirdi.

O çağda müslüman donanması, daha önceden ya da o zamandan nitelik ve nicelik olarak biraz aşılışmış durumdaydı. Mısır ve Suriye kralı “Salahaddin” Yûsuf b. Eyyûb, Suriye limanlarını hristiyanların ellerinden almaya, Kudüs’ü kâfirlerin (*rics el-kufr*) kötülüklerinden kurtarmaya ve ensonu onu yeniden inşaya giriştiğinde imansızların donanmala-

²⁴ Bkz: Vincent Monteil, yeni çeviri, *Al-Bahri*, (Cordove 1068), Dakar, BİFAN, I, 1968, s. 59 ve 100.

rı, Kudüs yakınındaki işgal edilmiş bölgelerden başlayarak takviye ve yiyeceklerle birbiri ardına limanların yardımına koştular. İskenderiye donanması bu ölçüde değildi, çünkü hristiyanlar uzun zamandan beri doğu Akdenizin efendisiydiler ve bu bölgede pek çok gemileri vardı. Oysa müslümanlar çok uzun zamandan beri karşı duramayacak kadar zayıftılar. Bunun üzerine Salâhaddin, Şeyzer beyleri ailesinden gelme Abdülkerim b. Munkiz'i Yakub el Mansur'a elçi olarak göndermeye karar verdi. Abdülkerim o zaman Fas'ın Almohad sultanıydı. Salahaddin, Beni Mankizlerden Şeyzer'i almış ama hükümetinde onlara bir yer vermişti. Abdülkerim'i, Fas Kralından donanmasına destek olmasını ve hristiyan gemilerinin Suriye limanlarının yardımına koşmalarını engellemesini istemek üzere gönderdi.²⁵ Abdülkerim Salahaddin'in bir mektubunu taşımaktaydı. Bu mektup (Kadı) El-Fâdil El-Baysânî tarafından kaleme alınmıştı ve şöyle başlıyordu: "Allah Yüce Beyimize başarı ve servet kapılarını açsın!" Bu mektuptan, el-İmâd el-İsfahânî tarafından "Kudüs'ün Fethi" (*el-Feth el-Kudsî*) adlı kitabında sözedilmiştir. El-Mansûr, müminlerin kumandanı unvanı ile selamlanmadığına çok kırılmıştı. Bununla birlikte duygularını gizledi Salahaddin'in elçisini saygı ve gülüryüzle karşıladı, ama gene de istemlerine olumlu yanıt vermeksizin onu geri, Salahaddin'e gönderdi.

Bu hikaye açıkça göstermektedir ki, yalnız Fas Kralının bir donanması vardı ve hristiyanlar Doğu Akdenizin efendisiydiler ve Mısır ve Suriye hükümetleri, o çağda, denize ve denizciliğe hiçbir ilgi (*inâya*) duymuyorlardı.

Bundan sonra Yakub el-Mansûr öldü ve Muvahhid hanedanı geriledi. "Galiçyalılar" (*el-Galalika*) İspanya'nın büyük bir bölümünü yeniden ele geçirdiler. Müslümanlar Batı Akdeniz kıyılarına ve adalarına sığındılar. Orada yeniden eski kuvvetlerini toparladılar ve Akdenize korku saldılar. Donanmaları da çoğalıp büyüdü ve hemen hemen hristiyanlarınkı ile boy ölçüşür duruma geldi. Bu, Fas'ın Zenet hükümdarı, (Merini) Sultanı Ebû-Hasan zamanında oldu. Ve hristiyanlara karşı kutsal savaş yürütmek istediğinde deniz kuvvetleri hristiyanlarınkı kadar büyük ve donanımlıydı.

Daha sonra, müslümanların deniz gücü hüküm sürmekte olan hanedanların zayıflığından ötürü yeniden güçten düştü. Fas'taki göçebe geleneklerinin ağır basması ve Endülüs kökenli göreneklerin kaybı yüzünden deniz alışkanlıkları yitti. O zaman hristiyanlar eski denizcilik deneyimlerini yeniden kazandılar ve sürekli denizcilik eylemlerini sürdürdüler. Açık denizlerdeki (*luc*) ve gemi inşaatındaki üstünlüklerini yeniden elde ettiler. Müslümanlara gelince, kıyıların nadir kimi halka-

²⁵ 1190 ve 1192 yılları arası.

ları dışında deniz üzerinde yabancılar (*ka-l-acârib*) gibi kaldılar. Destek ya da yandaşlar ve mürettebat toplamada ve amaca (deniz üstünlüğüne) doğru yönlendirmede yetenekli devletlerin desteği gerekliydi onlara.

Amirallik görevi bugün hala var Fas'ta. Deniz kuvveleri ile nasıl uğraşılır, gemiler nasıl yapılır ve nasıl yüzdürülür; bunları öğrenmeye devam ediyorlar. Olabilir ki yeni bir fırsat doğar kıyılarda ve müslümanlar deniz rüzgarının bir kez daha kafirlere karşı esmesini isteyebilirler. Önceden haber veren kehanet kitaplarına (*hidsan*) göre Faslılar, müslümanlar, bir gün hristiyanları yenecekler ve denizaşırı Frank topraklarını ele geçireceklerdir: ve bu, gemilerine binerek olacaktır. "Allah inananların dostudur." (III, 68.)

33. KALEM İLE KILIÇ ARASINDA

Kalem ve kılıç, her ikisi de, prensin işlerini yürütmede kullandığı iki araçtır. Ama hanedanın başlarında, iktidar henüz yerine oturmuşken kılıç kalemden daha gereklidir. Kalem basit bir hizmetkârdır, bir uygulama etkenidir, oysa kılıç etkin bir yardım sağlar.

Henedanın sonunda da, kan bağları zayıfladığında ve devletin yıkıma doğru gitmesi desteklerinin sayısını azalttığına da aynısı olacaktır. O zaman orduya başvurmak gerekir. Hanedanın, başlangıcında olduğu gibi, koruması ve savunması için orduya gereksinimi vardır. Her iki durumda da, kılıç kaleme üstün gelir. Asker birinci sırada gelir, daha büyük avantajları ve daha zengin tekel çıkarları vardır.

Bununla birlikte sıradan bir hanedan sarayında hükümdar, bir bakıma, kılıca o kadar da önem vermeyebilir. Bir ölçüde kılıcsız da edebilir. Yetkesi iyice yerleşmiştir. Geriye iktidarın meyvelerini toplamak kalır ona: yani vergiler, topraklar, üstünlük, yasaları uygulamak. Kalem bu kanunların uygulanması amacına uygun bir araçtır ve bu nedenle vazgeçilmezdir. Beklenmedik, öngörülmemiş bir olay belirmedikçe ve herhangi bir gediği kapamak gerekmedikçe kılıç kınında durur. Bu aşırı durumlar dışında kılıç yararsızdır. Demek ki bütün avantaj kalem adamlarındır. Onlar en yüksek kademeleri tutarlar ve hükümdar ile ilişkileri daha yakın ve daha sıkıdır. Bu durumda kalem kralın iktidarını avantajlarını toplamak için: yani krallığını yönetmek ve yönlendirmek için ve iktidarın gözler önüne sermek için kullandığı bir alet olur. Bu dönemde, vezirlerden ve askerlerden vazgeçilebilir; bunlar hükümdarın en yakın çevresinden uzaklaştırılmış olur ve kralın ne yapacağı belli olmaz hallerinden korunmaları gerekir.

İşte bütün bunları (halife) El-Mansûr kendisini yanına çağırdığı zaman ona yanıt olarak açıklamıştır Ebû-Müslim: "Biz Perslerin şu öz

sözünü hep akılda tutmuşuzdur: halk yeniden sükunetine kavuştuğu zaman vezirlerden daha tehlikeli hiçbir şey yoktur”.²⁶ İşte Allahın kullarına karşı tutumu böyledir.

34. İKTİDARIN AMBLEMELERİ

Hükümdarın, şatafat düşkünlüğünden, gösteriş sevgisinden ileri gelen belirtileri, işaretleri, nişanları vardır; bunlar kendisine özgü ve özeldir, hükümdarı uyruklarından, saraydaki adamlarından ve krallığın ileri gelenlerinden ayırdeder. İşte bildiğimiz en üstün en dikkat çekici kişiler - ama Tanrı “herhangi bir bilginden daha iyisini bilir”. (XII, 76).

Şatafat

Krallığa mensup olanların ayrıcalıklarından biri şatafattır, yani sancakların, bayrakların çekilmesi, vurgulu çalgı takımları, trompet ve boru sesleri. Sözde Aristoteles’in *Politika* adlı yapıtında, bu cıf-cıfın savaş zamanında düşmanı korkutmak maksadında olduğu yazılmaktadır. Ve şurası da bir gerçektir ki, -herkes deneye bilir bunu- heyecan ögesi (*vicdânî* öge)²⁷ savaş alanlarında rol oynar. Aristoteles’e yüklenen bu açıklama -acaba gerçekten onun mudur?- bazı bakımlardan inandırıcı görünmektedir. Ama gerçek açıklama başka türdür: yumuşak ve ahenkli sesler, insanda, arzu ve heyecan yaratır. O zaman ruhu bir çeşit sarhoşluk hisseder, ve bu duygu güçlükleri kolaylaştırır ve ilkten ölümü de rahat karşılar.

Hayvanlar için de aynı durum geçerlidir: develer devecinin sesine, atlar ise sahibinin ıslık ve bağırışlarına itaat eder. Sesler ne kadar ahenkli olursa, tıpkı müzikte olduğu gibi, etkisi de o kadar kuvvetli olur. Onun içindir ki Arap olmayan halklar kavgaya tamburlar, trompetlerle gelirler. Şarkıcılar müzik aletleri ile birlikte şefin maiyet alayının çevresini kuşatır ve şarkı söylerler. Böylece savaşçıların cesaretini yükseltirler, ölüm kolay gelir onlara.

Arapların (Kuzey Afrika’da) yürüttükleri savaşlarda safların önünde müzik çalındığını ve şiirler okunduğunu duyduk. Şarkılar kahramanların ruhunu coşturuyordu. Savaş alanına atılıyorlar ve hasımlarının üzerine çullanmak üzere koşturuyorlardı. Mağrib aşiretlerinden biri olan Zenetlerde böyleydi. Şairleri safların önünde yürüyor ve

²⁶ Ebû-Müslim, Abbasi halifesinin generali, El-Mansûr’un emri üzerine ve onun gözleri önünde 755’te öldürülmüştür.

²⁷ İbni Haldun’un kullandığı sözcüklerin güçlüğüne yeni bir örnek. *Vicdân* (modern Arapçada, “conscience” (bilinç, bulunç) sözcüğümüzle eşdeğerdir. Yazar için heyecana bağlı algıyla varılan bir sezgi değeri taşıyor.

(çılınca) dağları titretircesine ve ölümü hiç düşünmemiş olanları ölümün peşinden koştururcasına şarkı söylüyorlardı. Bu şarkı Zenetlerin *tâzûgâyt*²⁸ dedikleri şarkıdır. Bütün bunların kökeninde yatan (müzik yoluyla sağlanan) coşku ve taşkınlıktır. Aynı sarhoşluk gibi bir etki yapar: cesaret verir. Ve Tanrı daha fazlasını bilir.

Bayrakların çokluğunun, büyüklüğünün, renklerinin korku salmaktan başka bir etkisi yoktur, çünkü korku insanı daha gözüpek, daha atılgan kılar. Ruh, olağanüstü değişikliklere, tepki ve davranışlara uğrar. Tanrı “Yaradandır ve her şeyi bilendir.” (XV, 86.)

Her prensin, her hanedanın kendi amblemlerini kullanış biçimi vardır. Krallıklarının genişliğine ve önemine göre kimilerinin amblemleri, belirtileri, sembolleri çoktur, kimilerinin ise az. Bayraklar, dünyanın yaradılışından beri, savaşçıların amblemleri olarak iş görmüşlerdir. Milletler, her zaman, savaş meydanları üzerinde ve seferleri sırasında bayraklarını açmışlardır. Peygamber zamanında da, halifeler ve onların ardılları zamanında da böyle olmuştur.

Tambur ve trompetlere gelince, ilk müslümanlar bunlara pek itibar etmiyorlardı. Kralların şatafatından, kraliyet adetlerinden kaçınmak istiyorlardı. Gerçekle hiçbir ilişkisi olmayan cafcacı hor görüyorlardı. Ama hilafet monarşik krallık olunca müslümanlar da şatafata ve dine aykırı olan lükse önem vermeyi, bunu olay yapmayı öğrendiler. Onların himayesine girmiş Pers ve Bizanslı korunuklar, başka imparatorlukların eski uyurukları Araplarla karıştılar ve kendi şatafat ve lüks adetlerini Araplara da öğrettiler. İşte böylelikle müslümanlar da alayışın (*âla*) zevkine vardılar. Monarşinin ve onun temsilcilerinin saygınlığını arttırmak için şatafatı kullandılar ve yardımcılarını da kendileri gibi davranmaları için izin verdiler. Fatımiler gibi Abbasiler de sınır uçbeyliklerinin valilerine, ordu komutanlarına çok kez sancak taşımaları için izin verdiler. Bunlar, göreve giderken, ya da krallık sarayı ile kendi konutları arasında bayrak ve kumandanlık amblemlerini taşıyanlardan oluşan bir maiyet alayını da birlikte götürüyorlardı. Bu maiyet alaylarını yalnızca bayrakların sayısı ve renkleri halifenin maiyet alayından ayırt ediyordu. O zamanlar Abbasilerin siyah bayrakları vardı, bu kara renk ailelerinin -Haşimilerin- şehitlerinin mateminin işareti ve onların ölümlerinden sorumlu olan Emevilere karşı da dolaylı bir kınama oluyordu. Bu nedenle Abbasilere “Karalar” yani (*el-müsevvide*) adı verildi.

Aliciler, her fırsatta, Abbasilere muhalefet ettiklerinde, Haşimiler içinde meydana gelen bölünmeden sonra bayraklarını değiştirmek, farklı bayrak taşımak istediler ve beyaz rengi seçtiler. Onun için “Be-

²⁸ Berber dilinin bu sözü bizim ses düzenimizde kesinlikle “tumturaklı” bir g ve z işaretleriyle verilebilir. Kuşkusuz Kabil dilinin -Cezayir Arapçasının- “bağırma” demek olan, kendisi de klasik Arapçadaki *zağâ*’dan gelme *zgâ*’ya yaklaşıp. Gerçekten bir “savaş narası” olmalıdır.

yazlar” (*Mübyeza*) diye adlandırıldılar. Aliciler beyaz renkli bayraklarını bütün Fatımi dönemi boyunca korudular. Beyaz renk, Doğunun ayrılıkçı Alicilerinin: Tabaristân’ın (Zeydi) ve (Yemen’deki) Şa’da misyonerlerinin, Karmatlar gibi aşırı şiilerin de rengi oldu. El-Me’mun giysilerinin ve konutunun kara renginden vazgeçtiğinde yeşil rengi seçti ve yeşil bayraklar edindi.²⁹

Bu gibi konular, sorunlar üzerine sayfalarca yazılabilirdi. (Fatımi) El-Azîz Nizar Suriye’ye gitmek üzere yola çıktığında beşyüz bayrak ve beşyüz trompetli bir maiyet korteji ile yürüyüşe geçti. Sinhacelerin ve Mağribin öteki Berber prenslerinin kendilerine özgü renkleri yoktu: onların bayrakları altın işlenmiş ve saf ipek rengindeydi. Vekillerin kendilerinin yapmasına izin verdiler. Ama Muvahhidler ve Zenetler (Meriniler) ile birlikte gösteri prensin arkasında toplaşmış tamburlara ve yalnız prensin kendi sancağına indirgendi. Buna artçı (*sâka*) adı verildi. Çalgılar, hanedanın önemine göre az ya da çok sayıda oluyordu: bazan sadece yedi rakamı (yaralı rakam) sayıyı belirliyordu. İspanyol Muvahhidlerinde ve Nasridlerinde (*Beni Ahmer*) böyleydi. Ötekilerin, örneğin Zenetlerin, on ilâ yirmi amblemleri oluyordu. Sultan Ebû-l-Hasan’ın hükümdarlığı altında, bizim bilgi edindiğimiz gibi, dövüş alayı yüz davul (trampet) ve altınla dokunmuş ipek renginde her boydan yüz bayraktan oluşuyordu. Valiler, vekiller ve generallerin askerî operasyonlarda yalnız beyaz bir flama, küçük bir davul taşıma hakları vardı.

Zamanımızda, Doğunun Türk imparatorluğunda, hanedanın ilk önce bir atın kuyruğu üzerinde yükselen bir bayrağı vardır: *galiş* ya da *çetr*,³⁰ genellikle askerî bir amblemdir. Bir de başka bir bayrak vardır, sultanın başı üzerinde açılmıştır, buna da *işâba* ya da *şatfa* adı verilir; bu imparatorluk amblemidir. Daha pek çok başka bayrak vardır: bunlar da *sancak*³¹ (Türkçe) sancak ya da kurumsal bayraklar, flamalar- bandıralardır. Ayrıca bir sürü de davul ya da kûs’ları³² vardır. Bırakırlar her bir emir ya da paşa kendine herhangi bir amblem alsın; yalnız *’işâba’* ya izin yoktur; bu yalnızca sultanın ayrıcalığıdır.

Çağdaş Galıçyalılar (*Galâlika*) İspanya’nın frank halklarının yüksekte dalgalanan flamaları vardır. Ayrıca bir de, kavgada, telli ve üflelemeli müzik aletleri ile çalınan bir müzikleri kullanırlar. İşte onlar hakkında, ve onların sınırları dışındaki yaşayan yabancı krallar hakkında bütün bildiklerimiz bunlar. Ve “göklerin ve yerin yaradılışında, keza, dillerinizin ve renklerinizin çeşitliliğinde bilenler anlayanlar için alametler bulunur.” (XXX, 22 ve III, 190.)

²⁹ Bütün bunlar, Irak Cumhuriyetinin üç rengini (siyah-beyaz-yeşil) açıklamaktadır.

³⁰ Acemcesi, *çetr*, güneşe karşı şemsiye demektir.

³¹ Zamanımızın Türkçesinde sancak, sonra da kaza il arası yönetim birimi sancak.

³² Bugün de kullanılmakta olan Persçe sözcük.

Taht (*serîr*), kürsü (*minber*), sandalye (*taht*) ve koltuk – kürsü (*kursî*), hükümdarın çevresindeki saray erkânından daha yüksekte oturabilmesi, onlarla aynı düzeyde olmaması için düzenlenmiş tahta parçalarından ve basamaklardan yapılma şeylerdir. Daha İslamdan önceki krallıklarda ve yabancı hanedanlarda eski adetler böyledi. Hatta altından taht üzerine oturuluyordu. Davud'un oğlu Süleyman'ın altın kaplamalı fildişinden bir tahtı vardı. Ama, hükümdarlar, ancak, güçleriyle ve lüksleriyle yeterince debdebeye ulaştıktan sonra tahta çıkarlar. Başlangıçta bedeviler bunu düşünmezler bile.

Tahta oturan ilk müslüman Muaviye oldu: Muaviye iri-yarılığını ileri sürmüştü. Ardından gelenler de onu taklit ettiler ve tahtın kullanımı (krallık) şatafatına eğiniminin bir göstergesi oldu. 'Amr b. El-'As, Mısır'daki sarayında, Araplarıyla birlikte yerde oturuyordu. (Eski vali) *Mukavkis*'in³³ ziyaretini kabul etmişti. *Mukavkis* görkemle üzerinde oturduğu altın tahtını adamlarına taşıtıyordu. Kendisini Arapların karşısına koyduruyordu. Onlar onu kıskanmıyorlardı, çünkü çok iyi biliyorlardı ki, ona koruyuculuk (*zimmet*) satatüsü tanımak zorundaydılar ve ayrıca kendileri, her türlü krallık şatafatının sergilenmesini reddediyorlardı. Ama, daha sonra, Abbasiler, Fatımiler, Doğunun ve Batının bütün müslüman hükümdarları da, kendi sıraları geldiğinde, (*acem*) Kisra'nunkileri, (Romalıların) Sezar'inkileri gölgede bırakan taçlara, tahtlara ve kürsülere sahip oldular. Tanrı, geceyi gündüze dönüştürür (XXIV, 44).

Para

Para (*sikke*) ticarî işlemleri gerçekleştirmek için kullanılan altın ve gümüş paraları basmakla görevli kurumdur. Damga, üzerinde işaretler ya da sözcükler bulunan demir bir uç ile basılır, ters yüzüne de desenler ya da sözcükler basılır. Bu demir uçlarla altın ya da gümüş parçaları üzerine vurulur ve oyma (*kazı*) işleri belirgin olarak maden üzerinde belirir. Eskiden, birbirini izleyen dökümler yaparak madenler inceltirilir, arıtılır ve ayarlarından (*'iyâr*) emin olunur, her altın veya gümüş sikkesine belirli ve önceden saptanmış bir ağırlık verilirdi. O zaman, söz konusu sikkeler ticarete dolaşıma koyulabilirdi. Ama eğer sikkelerin belirli, yani saptanmış bir ağırlıkları yoksa, o zaman, ancak tartılarak ağırlıklarına göre alınıp satılırdı.³⁴

³³ Bizans egemenliğinin sonunda, Arap fethi sırasındaki Mısır yöneticisi Cyrus sözkonusu. Bu gizemli ad, Butler ve Guidi'ye Caucasio (Caucasien – Kafkasyalı) (?) sözünden bozulma olduğunu düşündürmüştür.

³⁴ Fas'ta, 19. yüzyılın sonunda "İspanyol parası 'duro'ları saymazlar tartarlardı." (Dr F. Weisberger, *Modern Fas'ın Eşiğinde*, Rabat, 1947, 69.)

Sikke (*sikke*) sözü, madeni para parçalarını basmakta kullanılan kaşe ya da damga anlamındaydı. Sonra bu damganın madeni para tabakası üzerinde bıraktığı markayı, yani altın ya da gümüş maden parçaları üzerine vurulan gravürleri anlatmak için kullanıldı. Daha sonra bu sözcük, (bu teknik sürecin) yönetimi için ve bütün madeni para için (*sikkelerin*) fabrikasyonunun gözetimi anlamında kullanıldı. Bu madeni para (*as-Sikka*) denen kurumdur. Yani, sikke sözü bu kurumu anlatır oldu ve yönetim dilinde genel bir kullanım alanı buldu. Para kurumu krallık düzeni için zorunludur, zira makbul, ayarı doğru sikkelerin sahtelerinden ayırılmasına yarar. *Herhangi bir madeni paranın değeri hükümdarın üzerine bastırdığı gravürle güven altına alınmıştır.*

Pers krallarının kendi paraları vardı. Paralarının üzerine hüküm sürmekte olan hükümdarın resmi, bir şato (*hisn*)³⁵ biçiminde ateş sunağı, bir hayvan ya da herhangi bir nesne basılıyordu. Persler bu geleneği imparatorluklarının sonuna kadar korudular. Bununla birlikte, İslamın başlangıcında, Arapların imanının yalınlığı ve bedeviliğin sadeliği nedeniyle bu gelenek terkedildi. Araplar ticaret için altın ve gümüşü ağırlığı ile kullanıyorlardı. Ayrıca, değişim aracı olarak tartı ile satın aldıkları altın ve gümüş Pers paraları da vardı. Hükümet bu konu ile ilgilenmiyordu, bu da altın ve gümüş sikkeler üzerinden yapılan hileyi (*ghishsh*) çok önemli kılıyordu. Said b. Müseyyib ve Ebû-z-Zinâd'a göre (halife) Abdülmelik, El-Haccac'a gümüş drahmiler bastırma emri verdi, bu da sahte paraların doğru ayarlı paralardan ayırılmasına olanak verdi. Bu olay, 74 H. (693) yılında ya da El-Madâ'ini'ye göre 75 H. (694) yılında geçiyordu. 76 H. (695) yılında, halife İmparatorluğun bütün öteki eyaletlerinde gümüş paralar bastırttı. Bu paralar üzerine şöyle baskı yapıldı: "Tanrı tek ve öncesiz ve sonrasızdır (*semed*)" (CXII, 1).

Daha sonra, Yezid b. Abdülmelik zamanında Hubayra Irak'ın genel valisi oldu ve parayı yetkinleştirdi. Onun çabalarını Halid El Kasri ve Yûsuf b. Ömer sürdürdüler.

Gene iddia olunur ki, Mus'ab b. Ez-Zubeyr, Irak'da, 70 H. (689) yılında o zaman Hicaz'dan sorumlu olan kardeşi Abdullah'ın emri üzerine ilk kez altın ve gümüş para bastırdı. Bu para sikkeleri bir yüzünde Baraka (Tanrının kayrası), öteki yüzünde ise Tanrı (Allah) basılıydı. Ertesi yıl, El-Haccac bu yazıları değiştirdi ve "Tanrı adına – El-Haccac" yazısını koydurttu.

Gümüş drahmilerin ağırlığı Halife Ömer zamanında değerine göre belirlendi. İslamın başlarında, her gümüş drahmi (*dirhem*) altı (*danik*)

³⁵ Sasanilerin para sikkeleri üzerinde kale gibi bir "ateşgâh": *âtes-gâh* ya da *ateş-kade* resmi vardı. Bugün İran'da hala bu "sunak"lardan otuz kadar bulunmaktadır; bunların en ünlüleri, Persepolis yakınlarındaki Nakş-e Rostam ikiz sunaklarıdır.

çekiyordu. Miskala (*miskal*) gelince bir miskal (altın) 1 drahmi ve 3/7 drahmi çekiyordu. Böylece 10 gümüş drahmi ağırlık olarak 7 miskal (altın) ediyordu. Bunun nedeni drahmilerin ağırlığının Persler zamanından beri değişmiş olması olasılığıydı. Bir miskal ağırlığına karşılık bir drahmi 20, 12 ya da 10 karat ağırlığında olabiliyordu. Drahmleri yasal aşara (*zekât*) tabi kılmak üzere değerlendirmek gerektiğinde ortalama diyelim 14 karattı. Böylece miskal (20 karatlık) 1 drahmi ve 3/7 drahmi yani (14 karat) değer bulurdu. Denilir ki, (bölgelere göre) *bagli* (katır başı) drahmi 8 *danik* çekiyordu, Tabarestân'ınki 4 *danik*, Magrib'in ki ve Yemen'in ki sadece 1 *danik* çekiyordu. Ömer, bu drahmilerden hangisinin gündelik geçerli ticarî kullanımda olduğunu anlamak için bir anket yaptırdı. Sonuç olarak "Katırbaşı" denilen drahmilerin ve Tabarestân drahmilerinin sürümde olduğu sonucuna vardı. Bunların toplam ağırlığı 12 *danik* idi. O zaman ortalamasını aldı, (gümüş) drahminin ağırlığını 6 *danik* olarak saptadı. Bu ağırlığın 3/7'sini ekleyerek bir miskal ve tekrar bir miskalin 3/10 una bölerek de bir drahmi elde edildi.

Onun için, (halife) Abdülmelik Para kurumu sayesinde, o zaman dolaşımda olan (*an-nakdin-nakit olarak*) (altın ve gümüş) her iki parayı hileye karşı korumak istediğinde onların değerini Ömer zamanında geçerli olan değerleri ile belirledi. Su verilmiş çelikten bir çeşit bir baskı kalıbı (*tâbi' el-hadîd*) yaptırdı, üzerine resimler değil sözler yazdırdı, çünkü Araplar söze daha duyarlıydılar ve din yasası imgelerin (*suver*) tasvirini yasaklıyordu.

Ondan sonra bütün müslümanlık dönemi boyunca hiçbir değişiklik olmadı. Altın ve gümüş maden cisimler yuvarlak biçimdeydiler. Para yazıları özekdeş (*mutawâziya*) (tekmerkezli) daireler biçiminde yazılmıştı. Bir yüz üzerinde tahlîl formülü ile Allah'ın adı okunuyordu (Tanrının dışında hiçbir tanrısallık yoktur) ve Tanrıya övgü (*tahmîd*), keza Peygamber ve ailesi için dua formülü; öteki yüz üzerinde ise sikkenin tarihi ve hüküm (sürmekte olan) halifenin adı bulunuyordu. Abbasîlerin, Fatimîlerin ve Emevîlerin (İspanya) izledikleri teamül bu oldu. (Berberler) Şinhaja para basmıyorlardı; yalnız sonuçta Bougie hükümdarı El-Mansur, İbn Hammâd'ın Terih'inde aktardığı gibi bu yola gitti.

Almohadlar, Mehdilerinden kare biçiminde drahmiler basmak ve yuvarlak altın deniye üzerine bir kare oymak gibi bir yenilik kazandılar. Bu para sikkelerin bir yüzünde şu formülle kazanmış bulunuyordu: "Tanrının dışında hiçbir tanrısallık yoktur" (Tanrıdan başka tapacak yoktur) ve "Tanrıya övgü". Öteki yüz üzerinde ise Mehdi'nin adıyla birkaç satırlık açıklayıcı yazı – daha sona Mehdi'nin yerini onun ardından gelenler almıştır. Muvahhidlerde de uygulama böyle olmuştur; paraları da bugün hala aynı biçimi korumaktadır. İddia olunur ki (Muvahhid) Mehdi'nin gelişi, geleceği okuyanlarca (*hidşân*) önceden

bildirilmişti; bunlar Mehdi'ye kare biçimi drahmileri olan adam (*sâhib ed-dirhem el-murabba'*)³⁶ diyorlardı.

Çağdaş Doğuda değeri belirlenmiş para yoktur. Ticarete yalnız altın ve gümüş parçaları kullanılır; onları tartı ile alırlar ve bunun için bu sikkelerin belli bir miktarının karşılığı olan ölçüler (ayarlar) kullanırlar. Para Kurumu "Tanrıdan başka tanrısallık yoktur" formülünü ve Mağribde olduğu gibi hükümdarın adı ile birlikte Peygamber için duayı kazır paraların üzerine. "Kadiri-Mutlak Tanrının, her şeyi bilen Tanrının takdiri budur." (VI, 96.)

Not. -- Para üzerine bu tartışmayı, "yasal drahmi" ve "yasal deniye -mangır-" deyimlerinin anlam ve değerini açıklayarak sonuçlandırmak gerekir. Altın ve gümüş paraların bölgelere, kentlere, taşra eyaletlerine göre değişik ağırlık ve değerleri vardır. Din yasası, bu konulardan yasal sadaka (*zekât*), evlenmeler, yasal para cezaları vb. ile ilgili olarak söz eder. O halde yasa ile belirlenen ve yasa ile uyumlu olan değerde paralar bulunması gerekir. İşte bunlar gerçek paralardan farklı olan yasal -yasanın tanıdığı- paralardır.

İslamın geliştinden beri, daha Peygamberin arkadaşları ve doğrudan onların ardından gelenler zamanında genel uzlaşmaya göre (*icmâ'*) yasal drahminin on adedi yedi altın miskal değerindedir, oysa bir ons altın kırk drahmi eder. Demek ki yasal drahmi bir altın deniye'nin (*dînâr*) $1/7$ 'sidir. Şimdi, bir miskal altın, 72 orta boy buğday tanesi ağırlığındadır. Dolayısıyla bir miskal'ın $7/10$ olan drahmi 50 buğday tanesi ve $2/5$ danik ağırlığındadır. Bütün bu eşdeğerlikler konsensüs ile kabul edilmişlerdir. Ama İslamdan önce çok çeşitli drahmi vardı, bunların en iyisi Tabarestân drahmisi (*tabarî*) idi, 8 danik ağırlığındaydı ve "Katır başı" (*baghlî*) dört danik çekiyordu. Yasal drahmi ortalama çözüm oldu diyelim ki 6 danik. Ve, yasal sadaka (*zakât*) bu "ortalama" drahmilerden beş adet olarak saptandı; bu yasal sadaka (*zakât*) yüz *baghlî* drahmi ya da yüz *tabarî* drahmi üzerinden alınacaktı.

Bununla birlikte bu kararların alındığı dönem üzerinde anlaşmaya varılmış değildir. El-Hattâbî'ye göre -*Kitâb Ma'âlim es-sunan* adlı kitabında- ve El-Maverdi'nin *Ahkâm es-sultâniyya* adlı kitabına göre, bunun onuru, Halife Abdülmelik'e ve daha sonraki bir konsensüse düşmektedir. Ama aklıbaşında modern doktorlar bu görüşü savunulabilir bulmuyorlar, çünkü altın ve gümüş yasal paralar Peygamberin arkadaşları tarafından bilinmiyordu: bu durumda yasal sadaka, evlenme ya da ceza konusundaki din yasası ile saptanan tarifelerin varlığı nasıl açıklanabilecektir? Gerçekte, bu paraların değeri, İslamın başlangıcında, yürürlükteki yasal tarifelerin uygulanmasına olanak verecek şekilde çok

³⁶ Bu kare biçimi gümüş drahmilerden 3800 adedi, 1932'de, Tlemcen yakınında bir alanda bulundu, sonra Alfred Bel tarafından incelendi (*Hesperis*, XVI, I-II, 1933).

iyi biliniyorlardı, ama dış fiyatları (rayiçleri) yoktu. Başka bir deyişle, bu iş, din yasasının etkisine bağlı olarak ve paraların ağırlık ve değerlerini saptamaktan ibaret olan müslümanlar arasındaki alış-verişlerle kısıtlı bir uygulamaydı.

Daha sonra, müslüman hanedanlar büyüdüler ve gelişip ilerlediler. Altın ve gümüş sikkeler için, sık sık yeniden düzenlemek gerekmesin diye, din yasası ile uyum içinde olan özgül değer ve ağırlıklar saptanması zorunlu oldu. Halife Abdülmelik'in amacı buydu. Altın ve gümüş sikkelerin özgül değerlerini saptattı, böylelikle bu paralar dışarıda da soyut alanda sahip oldukları aynı rayice (aynı kura) sahip olacaktı. Paraların üzerine kendi adını, tarihi ve müslüman din görevlilerine (*shahâda*) mensup iki kişinin adını işletti. Aynı zamanda, eritilip yeniden basılmak üzere yeni para tipinde yeniden basıldı ve İslam-öncesi paraları dolaşımdan çekti: böylece paralar tümüyle ortadan kaybolmuştu. İşte karşı çıkılamaz bir gerçek.

Daha da sonra, Para görevlileri, çeşitli hanedanların yönetimi altında altın ve gümüş paraların bölgeye göre değişiklik göstermeye başlamış olan yasal değerlerini kesinlikle kabul etmediler. Bu yüzden gene İslam öncesinde olduğu gibi, yasal para ile tasarımsal para karıştırılmaya başlandı. Her eyalette yaşayanlar, yasal tarifeleri, gerçek para ile itibarî (saymaca) para arasındaki orana göre kendi öz paraları ile saymaya başladılar.

Altın *deniye* (*dinar*) orta büyüklükte 72 buğday tanesi ağırlığındadır. Eğer Kadı Abdülhak'a inanacak olursak, bir altın dinarı 84 buğday tanesi sayan İbn Hazm hariç, en sağlam bilgilerin ve genel halkın ortak düşüncesi böyledir. Ama en usta uzmanlar İbn Hazm'ın görüşünü reddetmişlerdir, buna bir yanlış değerlendirme ya da yanlışlığı olarak bakmaktadırlar. Çünkü "Tanrı gerçeği kendi sözleriyle onaylar" (VIII, 7).

Ensonu bilinir ki, yasal ons adi onsla aynı değildir, bölgelere göre değişir, oysa, yasal ons saymaca değişmez bir ağırlıktır. "Tanrı her şeyi yaratmış, ve her şeye bir ölçü ve oluş tarzı takdir etmiştir" (XXV, 2).³⁷

³⁷ İbni Haldun'un burada uzaktaki şubeleriyle merkez olarak Bağdat'ta iş görerek para basmak üzere devlete maden sağlayan, önce hristiyan sonra Yahudi çoğunluğu olarak bir alım-satım işlemcileri bankacılar kastının oluşması sayesinde sermaye birikimi gibi temel ve önemli bir konudan hiç söz etmemesi esef edilecek bir şeydir. (Louis Massignon, "*Ortaçağ'da İslamın Yahudi bankalarının tesisi ve gelişmesine etkisi*", Bull. D'Et. Orient. de L'Inst. fr. de Damas. t. I, 1931.) Bu tez Maxime Rodinson tarafından tartışılmıştır (*İslam et Capitalisme*, Paris, 1966, s. 54).

Mühür muhafızlığı (*hatem*), hükümetin görevlerinden (*hutta*) biri ve bir kraliyet dairesidir. İslamdan önce ve o zamandan beri hükümdarlar resmî yazıları ve mesajları damgalamaktaydılar (*şukûk*). Sahih'in iki derlemesinde de şöyle bir şey okunur: Peygamber, Bizans İmparatoruna (*kayser*) yazmak istediği³⁸ bir gün, yabancılar yalnızca bir damga ile mühürlenmiş mektupları kabul ettiklerini öğrendi. Bunun üzerine üzerinde "Muhammed, Tanrının elçisi" yazısı bulunan bir mühür yaptırdı. El-Buhari'ye göre bu, başı (taşı) üzerinde birbirini altına kazınmış üç kelime bulunan bir yüzükmüş. Peygamber bunu mühür olarak kullanıyor, başkasının aynısını yaptırmasını yasaklamış bulunuyormuş. Gene El-Buhari'ye göre "Ebu-Bekir, Ömer ve Osman bu aynı mühürü kullanmışlar. Ama yüzük, Osman'ın parmağından, su ile dolu ve suyu çekilemeyen Aris kuyularından birine düşmüş. Osman bu olaya çok üzülmüş ve bunu bir uğursuzluk belirtisi olarak yorumlamış. Ve benzer bir mühür yaptırmış."

Bu kazıma işleri ve mühürlerin kullanılması pek çok biçimde nakledilir. Gerçekte, "mühür" (*hatem*) parmakta taşınan halka anlamında kullanılır. *Tahattama* (damgalama) biçimindeki eylemsel -(fiile değgin)- biçim de buradan gelir. Ama aynı zamanda "son, bitiş" anlamı da vardır. Böylece *khatamtü l-amra* sözü "onu bitirdim" demektir; *khatamtü-l-Qur'ân* = "Kuranı bitirdim"; *hatem el-nebiyyin* "Peygamberlerin sonuncusu -hitamı-" (XXXIII, 40); *hatimet el-emr*, "sonuç-vargı". *Hatem* sözü bir şişe tapası ya da çok büyük fıçı, duba anlamına gelir. Örneğin Kuran'da (LXXXIII, 26) "damgalı, mühürlü misktiran diye" âyet vardır. Bunu *hatem* kelimesini "son" ya da bitme-bitirilme diye çevirerek yorumlayanlar yanılırlar. Bu şarabı içtikten sonra son izlenimin - alğının misk kokusu olduğunu sanabilirler. Satırın anlamı bu değildir, burada *hatem* tapa anlamındadır, bir şarap fıçısını kapayan kil ya da zift gibi: ona güzel bir koku ve tat vererek onu kapatır. Kuran'a göre, abartmalı bir biçimde cennetin şarabı, kil ya da daha az kokulu adi katran yerine misk ile mühürlenmiştir.

Hatem sözü yukardaki bütün anlamlarında doğrudur. Ama aynı zamanda mühürün bıraktığı iz anlamını da belirtmek gerekir. Üzerine sözler ve figürler kazınarak işlenmiş bir mühür alınır, sulandırılmış kile ya da mürekkebe batırılır ve kağıdın yüzeyi üzerine bastırılır, böylece mühür üzerindeki desenlerin kopyası kağıt üzerine çıkar. Başkaca balmumu gibi yumuşak bir madde de kullanılabilir. Mühür üzerine kazı işi tersten yapıldığı için bu sağdan sola okunacaktır ama damga üzerinde ters yönde resmedilecektir. Onun için mühür önce mürekkep

³⁸ Demek ki okuma yazma bilmez değilmiş. Bkz: Kitap 1, s.334, no 81.

ya da kil üzerine basılır ve daha sonra kağıt üzerine uygulanır, böylece kağıt mühür üzerindeki baskıyı alır. Burada bir tamamlama sonuçlandırma düşüncesi vardır, çünkü böylece damgalanmış, mühürlenmiş evrak geçerli ve aslına uygundur, sahicidir. İşte “imza”nın (*‘alâma* = alâmet) rolü de budur; imza taşımayan bir evrak eksik, tamamlanmamış ve değersiz olur. Mühür yerine mektubun başına ya da sonuna el de çizilebilir, Tanrıya övgü sözleri, prensin, emirin, ya da hatta mektubun yazarının adı yazılabilir, ya da sanı ve ya sıfatı ile belirtilebilir. Bütün bu yazılı formüller mektubu doğrular ve geçerli kılar. Buna kabaca “imza” (*‘alâma*) denir ama bir yüzüğün damgasının baskısına kıyaslayarak “mühür” de denilebilir.

Kadının davacılara yolladığı “mühür” böyledir. Sultan’ın ya da halifenin mührü böyledir. (Halife) Er-Reşid, kardeşi El-Fadl’ın yerine Cafer’i vezir atamak istediği zaman babaları Yahyâ b. Hâlid’e “Babacığım, mühürümü sağ elimden sol elime geçirmek istiyorum!” demişti. Onun dilinde vezirlik anlamına kullanılmıştı, çünkü o zaman, iletelerin ve resmi avrakın mühürle damgalanması işi, o zamanlar, vezirin ayrıcalığıydı. “Mühür” sözcüğünün bu kullanımını göstermek için Et-Taberî’nin: (Halife) Muaviye ile (hak iddia eden talip) El-Hasan (Ali’nin oğlu) arasındaki görüşmeler konusunda şu anlatılır: Mu’aviye Hasan’ı karşılıklı düşmanlığın durdurulmasına razı etmek için ona beyaz bir kağıt yolladı, bu kağıdın altına kendi mührünü bastı ve bir tezkere iliş-tirdi: “O halde, kendi elimle damgalanmış olan bu kağıdın üzerine sen kendi koşullarını yaz: onları kendi koşullarım sayacağım.”³⁹ Burada “mühür” paraf anı onaylama anlamında kısa imza ya da bir kağıt yaprağın altındaki bütün yazılı imza anlamına gelir.

Ayrıca, yumuşak bir malzeme üzerine” de onun izini çıkarmak üzere bir damga uygulanabilir. “Böylece çoğaltılan damga mektupları tutturmakta kullanılan şeritlerin düğümü ya da emanet edilen şeyler üzerine de konur.” Herhalde burada sözkonsu olan damganın vurulmasıdır.

Muaviye mektupları mühürleme yani imzalama işini ilk başlatan kişi oldu. (Bunu bir olay üzerine yapmıştı.) Küfe’de Ziyâd’a (b. Ebîhi) mektup yazarak Amr b. Ez Zubeyr’e yüz bin (gümüş) drahmi vermesini istemişti. Mektup açıldı ve para tutarı yüz bin yerine ikiyüz bin drahmi yazıldı⁴⁰ Ziyad hesabını Halifeye ödediği zaman Halife hesabı kabul etmedi. Amr’ı yalancılıkla suçladı ve hapse attı. Kardeşi Abdullâh onun yerine ödeme yapınca kadar hapiste kaldı. İşte Muaviye, bu vesileyle, Yüksek Mühürdarlık denen makamı (*dîvân el-hatem*) kurdu. Bu hikayeyi anlatan Et-Taberi, Halifenin, “o zamandan beri mektupla-

³⁹ Bu tam da açık bir bağış, açık senet sunmadır.

⁴⁰ Görülüyor ki çek sahtekarlığı o zamandan beri vardır.

rını şeritlerle bağladığını ekliyor ve daha önce bunu yapmazdı” diyor: başka bir deyişle halife mektuplarını kapatmaya başlamıştı.

Mühürdarlık, hükümdarın mektuplarının yollanmasına gözcülük etmekle, gerek parafe ederek gerek bağlayarak onların kapatılmasını sağlamakla görevli katiplerden oluşur. *Divan* sözü maliye bakanlığında da görüldüğü gibi bu katiplerin (sekreterlerin) bulundukları yer anlamında kullanılmaktadır.

Mektupları kapatmada iki süreç kullanılır. Kuzey Afrika’da kağıt delinir ve bu yarıklardan (deliklerden) bağlamakta kullanılan iplikler geçirilir. Batıda mektubun kıvrımı ile mektubun yukarısı birbirine yapıştırılır. Daha sonra, mektubun bağlı olduğu ve yapıştırıldığı yer imzalanır: böylece emin olunur ki mektup açılmamış ve okunmamıştır. Mağribde bu yer bir parça mum ile kapatılır ve üzerine de bir imza ile işlenmiş bir damga ile mühürlenir. Doğuda eski hanedanlarda mektubun yapıştırıldığı yer de özel bir tutkallı kil üzeri ve damganın izini taşıyan bir damga ile damgalanır. Abbasi hanedanında, bu kile “mühürleme toprağı” (*tîn al-hatm*) deniyordu. Sîrâf’tan getirtiliyor ve sadece bu iş için kullanılıyordu.

İletiler (gönderiler) bakanlığı (*dîvân ar-rasâ’il*), mektupları kapatmak ve tutuşturmak-bağlamak için –imzalama ya da mühürleme yoluyla-damga vurmakla görevlidir. Abbasilerde bu görevi yüklenen vezirdir. Daha sonra, bu iş, resmi haberleşmeye ve sekreterlik bürosuna önerilenler tarafından üstlenildi. Mağribde sonunda krallık yüzüğü (halkası) monarşinin sembelleri ve amblemleri arasında sayılmaya başlandı. Bu halka, kakma bir yakut, bir firuze ya da bir zümrüt taşı ile işlenmiş altın bir mücevher idi. Mağrib geleneklerine göre, sultan bu yüzüğü – tıpkı Abbasilerin Peygamberin harmanisini (burda) ve bastonunu (*kadîb*) taşımaları gibi, Fatımiler’in şemsiyeleri (*mizalla*) gibi , yüksek orun ve saygınlığının bir işareti olarak taşıyordu. Çünkü Tanrı her şeyi bilgelikle yönetir.

Süsleme, işleme şatafatı

Bu işlemler, nakışlar (*tirâz*) krallık ve egemenlik gösterişçiliğinin ayrıcalıklarından biridir. Prenslerin adları ya da özel işaretleri, kullandıkları ipekten, brokardan ya da saf ipekten (*ibrîşim*) yapılmış kumaşlar üzerine işlenir. Bu sözcükler altın ipliği ile ya da (seçilen) kumaştan başka bir renkte iplikle dokunarak işlenir. Uygulama zanaatkarın becerisine bağlıdır. Krallık giysileri hükümdarın ya da onları giyen daha alt sıradan bir kişinin ya da kralın, onurlandırmak istediği ya da herhangi (yüksek) bir görev verdiği zaman kendi özel giysilerini sunarak ayırdettiği kişilerin saygınlığını arttıracak bir biçimde işlenir.

İslamdan önce, Pers kralları hükümdarların ya da başkalarının

portrelerini ve genel görünümelerini böyle işlettiriyorlardı. Ama müslümanlar suretlerin yerine onların kendi has adlarını ve hayırlı uğurlu sözler ya da dualar işlediler. Emeviler ve Abbasiler zamanında nakış işleri (*tiraz*) en güzel ve en şanlı örneklerini verdi. Dokuma işliklerine “nakışçılar evi” –nakışhaneler- (*dûr at-tirâz*) deniyordu: bizzat sarayların içinde yer alıyorlardı. Bu işliklere önerilen görevliler nakışçıların kâhyası (*sâhib at-tirâz*) oluyorlardı. Zanaatçılardan, tezgahlardan, dokumacılardan, hizmetlerin ödenmesinden, iş yerlerinin bakımından ve işi gözetmekten sorumlu tutuluyorlardı. Bu iş, Abbasilerde, kendi yakınlarına ve güvenilir korunuklarına emanet ediliyordu. İspanya Emevilerinde ve onların ardından gelenlerde – *Tevai fi Müllük* denenlerde, Mısır Fatımilerinde Doğunun Pers hükümdarlarının ve çağdaşlarının saraylarında da böyle oldu. Daha sonra (büyük) hanedanlar, güçleri ile birlikte lükslerini (*taraf*) de, kültürel çeşitliliklerini de (*tafannun*) yitirdiler. Aynı zamanda, çoğalan ufak hanedanların günlerinde de nakışçılar kahyasının bürosu, çoğunlukla, ortadan kalktı. 6. (12.) yüzyılın başlarında Almohadlar Emevilerin yerini aldılar. Başlangıçta nakışları (*tiraz*) yoktu, çünkü onların imamı, Muhammed b. Tûmart, Mehdi, dindarlığı ve sadeliği öğretmişti onlara. İpekten ve altından giysiler giymeyecek kadar ağırbaşlı ve sadeydiler. Bu durumda bir nakışçılar kahyası makamına gerek yoktu. Ama onlardan sonra gelenler hanedanın son günlerine doğru, eski günlerin debdebesine ulaşmadan da olsa ona yeniden bir parıltı verdiler.

Bugün, Fas’ta, varlıklı ve soylu Meriniler hanedanının yönetiminde bu nakışçı işliklerinden pek çoğunu biz kendimiz de gördük. Meriniler de adeti çağdaş İspanyol Nasridlerinden aldılar. Onlar kendileri de nakışçılığı *Tevai fi Müllük*’ten almışlar, bunu başarıyla uygulamışlardı.

Mısır ve Suriye’nin zamanımızdaki, çağdaşımız Türk hanedanı günlerinde, imparatorluğun önemi ve yüksek uygarlık (*umrân*) derecesi nedeniyle tirâz büyük itibar görmektedir. Ama çevresinde uygulanmamaktadır ve resmi görevlerden biri değildir. Saray, sadece altından ve saf ipekten kumaşlar dokutur zanaatçılara, bu zanaatçılara da persçe olarak *zerkeş*⁴¹ denir. Kumaşın üzerine prensin ya da emirin adını işlerler. Başka değerli şeyler gibi saraya uygun düşen ve sarayın kullanımına elverişli kumaşlar dokurlar. “Tanrı geceyi de gündüzü de ölçüye bağlamıştır.” (LXXIII, 20).

⁴¹ Sözcüğü sözcüğüne: “altın-iplik” (*zer-keş* - altın işlemeli).

İktidar ve monarşinin debdebe ve şatafat göstergeleri arasında, keten ve pamuktan yapılma ipler ile yelken bezinden, yünden ya da pamuktan, küçük (*hayme*), büyük (*fustât*) çadırları ve asker çadırlarını (*fâza*) da anmak gerekir. Bunlar yolculukta, bir yerden bir yere gidişlerde kullanılır. Çadırların, krallığın zenginlik ve gelişkinliğine göre her boyda, büyük ya da küçük olanı vardır. İslamın başlarında daha önceki konutlar kullanılıyordu. İlk Emevi halifeler zamanında Araplar kıl ve yün çadırlarda yaşıyorlardı. Bu çağda, bedevi yaşamı terketmiş olanlar az sayıdaydı. Seferî durumda ya da savaşta, tıpkı zamanımızdaki göçebeler gibi, bütün develerini, ocaklarını (*hilal*), kadınlarını ve çocuklarını hep birlikte götürüyorlardı. Bu durumda onların orduları sayısız göçebe ocağından oluşuyordu ve konaklama yerleri arasındaki mesafeler (*manâzil*) çok büyüktü: her kümelenme ötekini göremeyeceği uzaklıkta bulunuyordu. Bu her zaman böyle olmuştur göçerlerde.

Onun için, (*halife*) Abdülmelik'in, ardındaki adamlarının hareketi izlememeleri durumunda onları yeniden kaldırmak, "ayaklandırmak" için bir artçı muhafız birliği (*saka*) oluşturması gerekti. Bu işi, Ravh b. Zinbâ'nın öğüdü üzerine El-Haccac'a verdi. Gerisi herkesçe bilinir: işe başlar başlamaz, El-Haccac, Ravh'ın çadırlarının halifenin yürüyüşünü izlemediklerini farkeder etmez onları ateşe verdi. El-Haccac'a gelince, bu kadar nazik bir göreve yerleştirilmesi onun Araplar nezdinde ne kadar yüksek bir yer tuttuğu konusunda bir fikir verir. Gerçekten, alık Arapların saldırısına uğramak gibi bir risk taşımayan ya da kan bağları (*asabiyye*) dolayısıyla bu çeşitten her türlü gelgeç istekleri daha doğmadan bastırabilecek kadar güçlü olan birinden başka hiç kimse onları ordugâh kaldırıp yola koyulmaya zorlayamazdı. Onun içindir ki, Abdülmelik bu iş için El-Haccac'ı seçti: çünkü onun klan desteklerinden ve enerjisinden emindi.

Daha sonra, Arap hükümdarları yerleşik kültür (*hadâra*) adetlerini ve lüksü (*bazah*) benimsediler. Kentlere ve sitelere yerleştiler. Çadır adamları saray adamları oldular.⁴² Binek develerini, atlarla, eşeklerle değiştirdiler. Yer değiştirme, sefer hallerinde onlara her çeşitten, her boydan yuvarlak, uzun ve dört köşe çadırlar için çadır bezi gerekli oldu. Bu alanda debdebe ile ve sanatla rekabet ettiler.

Her emir, her büyük askerî şef, kendi çadırlarını ve askeri karargah çadırlarını çadır bezinden bir çit, bir perde (*siyâc*) ile çevirdiler. Faslı Berberler buna *afrâg*⁴³ diyorlardı. Fas'ta, yalnız hükümdarın böyle bir

⁴² Günümüzde Mauresler, "çadır adamları" (ahl al-khey) ile "duvar adamlarını" (ahl el-hey) böyle karşı karşıya getirmektedir.

⁴³ Bu sözcük Faslı Berberlerde, çadır çevresindeki duvar ya da çiti anlatmak için

şeye yetkisi vardır. Doğuda her emir, hükümdar olsun olmasın bu çit-perdeyi kullanır.

Lüks alışkanlıkları ile birlikte, (savaşçıların) kadınları ve çocukları saraylarında ve evlerinde kaldılar. Böylece sefer daha hafif bir takımı ile yapıldı. Her bir kamp yeri arasındaki mesafe azaldı. Ordu ve prensler aynı tek konaklama tesisinde konakladılar, bir tek gözlemcinin bakış alanı içine sığabilirdi bu. Prenslerin lüksünün sergilendiği, rengarenk güzel bir görünüm oluştuyordu.

Gölgeleri hala üzerimize düşmekte olan Almohadların ve Zenetler'in adetleri de böyle oldu. Başlangıçta, eski alelade çadırlarını birlikte götürerek yola çıkıyorlardı. Daha sonra, lüksün gelişmesiyle, saraylarda yaşamaya başladılar. O zaman her boydan çadırların kullanımını çoğaltmaya başladılar. Bu, kendi tarzında büyük bir lükstü. Ve böylece bir tek konaklama takımı halinde toplanmış bulunan ordular beklenmedik sürpriz gece saldırılarına daha fazla maruz bulunuyorlardı. Üstelik orduların aileleri yanlarında değildi, ve bir adam ancak eşleri ve çocukları için ölüme hazır olacaktır. O halde daha ilerde göreceğimiz gibi başka koruma önlemleri almak gerekir. Tanrı "güçlüdür ve her şeye kadirdir" (XI, 66).

Dua yeri ve yemin

Halifenin ve hükümdarın iki özel ayrıcalığı daha vardır ki İslam dışında bilinmezler.

Krala özel dua yeri (*maksure*)⁴⁴ krala ayrılmış ve mihrap (*mihrâb*)⁴⁵ çevresinde ve mihraba bitişik mekanda düzenlenmiş kapalı bir mekandır. Muaviye b. Ebî-Sufyân, bir haricinin saldırısından sonra böyle kraliyete ayrılmış dua bölmesini ilk kullanan olmuştur. Ayrıca bu kapalı özel duagâhın bir Yemenlinin bıçaklamak istediği Mervan b. El-Hakem'in bir buluşu olduğu da söylenir. Her nasılsa, onlardan sonra bütün öteki halifelerin (bu cinsten) bir duagâhı oldu, halk içinde (toplulu)

hala capcanlı kullanılmaktadır. Fas'ta imparatorluk kampının "beyaz bir bezden bir duvar" (*afrâg*) ile çevrili olduğunu, 1902 yılında, Walter B. Harris, *Maroc disparu*, (Yitik Fas) çev. fr., Paris 1929, s. 54-59, kitabında betimler.

⁴⁴ *Maksure* sözü aynı zamanda –bugün de olduğu gibi– bazı camilerde kadınlara ayrılmış mevki anlamına geliyordu: örneğin, Basra'da, 7. yüzyılın sonunda, (Balâddhuri, 9. yüzyıl, *Futûh al-Buldân*, s. 348). Bu, modern camilerde de kadınlar için bir maşûra öngörmek eğilimi Kara Batı Afrika'da da genel bir tavidir.

⁴⁵ Mihrâb, müslüman camisinde Mekke doğrultusuna bakan ve caminin esas bölümünü oluşturan mihrab – hristiyanların "*absidân*" den ya da budistlerin duvar oyuğundan türemiş olabilir. İsfahan'daki Cuma Camisinin (11.yüzyıl) mihrabı ünlüdür. Yalnız Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyah müslümanların tapınaklarında mihrab yoktur (1964). Bir kronogram kaplumbağa sureti Java'da Demak camisinin mihrabını süsler.

ibadette bulunulduğunda, bu yer onları müminler kalabalığından ayırıyordu. Gösterişin ortaya çıkardığı her şey gibi bu konuda da zengin ve gönençli hanedanlara özgü bir uygulama var.

Bu âdet Abbasilerin parçalanmasından Doğu devletlerinin, İspanya'da da olduğu gibi bölünüp parçalanmasından, Emevilerin son bulmasından ve *Tevaifi Mülük*'ün çoğalmasından sonra da her tarafta tutunmuştur. Mağribde Ağlebilerin özel dua-ayin bölümü Kayrevan'daydı. Daha sonra Fatımilerin ve onların yöneticileri olan Kayrevan Beni Badislerinin ve El-Kal'a Beni Hammâdların dua yerleri de Kayrevan'daydı. Muvahhidler, Mağribin ve İspanya'nın efendisi olunca, bedevî yaşamı sadeliğiyle bu uygulamayı kaldırdılar. Ama hanedanları gelişip büyüdü ve lüksün tadını tattı. Bu yüzden, üçüncü Muvahhid, Yakup El-Mansûr, *Maksure* denilen özel dua bölmesini yeniden diriltti, ondan sonra da bu özel bölme İspanya'da olduğu gibi Mağribde ve başka her tarafta kullanıldı gitti. İşte Tanrı hizmetkârlarına böyle davranır.

Burada ikinci nokta, cuma vaazı sırasında kürsüde (minberde) (*minbar*)⁴⁶ yapılan duadır. Başlangıçta halifeler (her hafta yapılan toplu) duaya şahsen başkanlık ediyorlardı. Peygamber ve arkadaşları için dua ettikten sonra, tanrısal lütfu cami cemaati üzerine davet ve rica ediyorlardı.

İlk kez bir minber yaptıran, Kahire'deki yeni camide, Amr b. El-'As, oldu. Halife Ömer bunu öğrendiği zaman ona şöyle yazdı: "Bana dediler ki; müslümanlara sözünü daha iyi dinletmek için kürsüye çıkmıyormuşsun. Demek ki onların önünde durman ve onların seni (topuklarının dibinden) ardın sıra izlemeleri yetmiyor. Parça parça et öyleyse bu kürsüyü, sana emrediyorum bunu!"

Halifeler, (kraliyet) debdebesinin yaşamın bir unsuru olmasıyla, halkla birlikte namaz kılmayı, namazı şahsen yönetmeyi bıraktılar. Bu işi yardımcılara bıraktılar. Bu durumda vâiz duasını halife adına yapıyor, övgülerini ve dualarını onun adını anarak cemaate izlettiriyordu: Tanrı Vekilini (Naibini) cemaatin yararı için koymamış mıydı? Ve orada o saatte yapılan duanın duyulmuş olduğu varsayılıyordu. Eskiler diyorlardı ki: "İyi bir dua yapan onu en yüce için söylemelidir."

Cuma namazı esnasında halife adına ilk namaz kıldıran İbn 'Abbâs oldu. O, o zaman Basra valisiydi, Ali tarafından atanmıştı: "Tanrım, diyordu, (kendi) gerçekliğinde Ali'ye yardım et!" O zamandan beri, bu değişim adet oldu.

Vaazda yalnız halifenin adı anılırdı. Ama zaman geldi halifeler

⁴⁶ Kürsü, minber genellikle tahtadan yontulmuştur, bazan -Hindistan'da olduğu gibi- taştan yapılmıştır. Kuşkusuz en ünlü olanı Kayrevan'daki büyük caminin minberidir.

himaye altına alındılar. Bu durumda “koruyucuları” halifenin adını kendilerinininkinden sonra zikrettiriyorlardı. Bunun üzerine bu adet ortadan kalktı.

Cuma namazı hutbesi sırasında adının anılması kralların bir ayrıcalığı oldu, bu imtiyaza hükümdardan başka hiç kimse hak iddia edemezdi ve can atamazdı.⁴⁷

Hanedanların kurucuları, bedevi yaşamının kaba-sabalığı, aldir-mazlığı ve katılığı sürdüğü sürece bu uygulamayı, çok kez, ihmal ettiler. Müslümanların işleri ve sorunlarıyla ilgili olan kişiye, doğru, pek belirgin ve adı belli olmayan bir değindirmeye yetiniyorlardı. Buna “Abbasi vaazı (hutbesi)” (*al-khutba al-abbâsiyya*) deniyordu, yani, dolaylı yakarma; ancak, eskiden olduğu gibi, Abbasi halifesi için uygulanabilir anlamına geliyordu. Hasılı, daha ileri gidilmiyor, hükümdarın adı belirginleştirilmiyordu.

Şu aşağıdaki hikaye anlatılır: Emir Ebu-Zekeriyya Yahyâ, Hafsid, Tilmisan kentini, Abdulvâdidler hanedanının kurucusu Yağmerasin b. Zayyân’dan aldı. Sonra Tilmisan’ı yeniden Vâdid’in devletleri arasına bazı koşullarla katmaya karar verdi. Bu koşullardan biri, Yağmerasin eyaletlerinin bütün kürsülerinden Ebu-Zekeriyya adına dua okutulmasıydı. O da yanıt verdi: “Bu sahneler (*a’wâd – treteaux-cambaz tiyatroc*) sizindir: kimleri anmak istiyorlarsa onları ansınlar!”

Bir başka sefer, El-Mustansır’ın elçisi, Tunus’un üçüncü Hafsid halifesi, Merini’lerin kurucusu Yakub b. Abdülhak’ın sarayında bulunuyordu. Cuma namazına geç geldi. Ve Yakub, bunun, vaazda Al-Mustansır’ın adının anılmaması nedeniyle olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Yakub gerekli izni verdi. Hafsidlerin Merini hanedanı tarafından tanınması böyle başladı.

İlk hanedanların, henüz katı bedevi oluşumlar halinde oldukları zamanlardaki (aldırışsız) tutumları böyleydi. Ama onlar da siyasete ve mutlak krallığın çeşitli yönlerine gözlerini açtılar. O zaman yerleşik (*hadâra*) kültürün ayrıntılarına, debdebeli ve gösterişçi belirtilerine noktayı koydular. Ve olabilirliğin sınırına kadar hükümdarlığın tüm dış ayrıcalık simgelerini benimsediler. Onları yitirmek ya da onlardan yoksun kalmak korkusuyla hiç kimsenin bu ayrıcalıklara ortaklığını kabul etmek istemediler. Çünkü dünya bir bahçedir ve orada “Tanrı her şeyi gözetmektedir” (XXXIII, 52).

⁴⁷ Bu, Cuma vaazı sırasında hükümdarın adını anma sorunu, bu duanın, (örneğin) Fas’ın Mauritanya ya da Tombuktu üzerinde hak iddiası yandaşları tarafından tarihsel bir kanıt olarak ileri sürülmesi üzerine, yeni bir önem kazandı. Fas’ın 1591’de Tombuktu’yu fethetmesinden sonra bu kentte dua ilkönce Sultan adına, sonra da 1560 dan başlayarak yerel paşa adına yapıldı.

Savaşlar (hurûb) ve çeşitli kavga (*mukâatala*) biçimleri, dünya dünyaya olalı beri asla kesilmedi. Savaşın kökeni intikam (*intikam*) isteğidir. Hasımlardan her biri kendi aşiretince desteklenir. Kızgınlık, kıskırtma son haddine varınca ve iki taraf birbirine meydan okuyunca savaş başlar. Biri intikam almak, öteki kendini savunmak ister. Savaş insan için doğaldır, doğanın emridir (*amr tabî'î fi-l-beşer*); hiçbir millet, hiçbir ırk ondan uzak tutulmuş değildir.

İntikam susuzluğu, genellikle, kıskançlık, haset, kin, din gayretkeşliği ya da kraliyet davasına ve bir hanedan kurma girişimlerine büyük bağlılık gibi nedenlerden ileri gelir. Birinci tipte yani kıskançlık nedeniyle savaş, en çok, komşu kabileler ya da rakip aileler arasında patlak verir. İkincisi –yani kin ve düşmanlıktan doğan- (göçer) Araplar, Türkler, Türkmenler, Kürtler ve bunlara benzeyenler gibi çölün yaban halklarının işidir. Bunlar geçimlerini mızraklarının ucunda, başkalarını soyarak elde ederler. Kendi öz mal-mülklerini savunan herkese karşı savaşır. Üçüncü savaş tipi din yasasının çağrıda bulunduğu “kutsal savaş” yani cihattır (*cihâd*). Dördüncüsü ve sonuncusu ise ayrılıkçılara, baş kaldıranlara karşı yürütülen “hanedan” savaşlarıdır. İşte bunlardır savaşların dört çeşidi. İlk ikisi adaletsiz ve haksız savaşlardır; öteki ikisi ise kutsal ve haklı savaşlardır.⁴⁹

Dünya dünya olalı, iki biçimde savaş yapılmıştır. Ya bitişik düzende ilerleyerek savaşılır, Arap olmayan yabancılar her zaman bu şekilde savaşmışlardır; ya da birbirini izleyen saldırı ve geri çekilme yöntemi yeğlenir, Araplar ve Mağrib Berberleri gibi.

Birinci teknik ötekinden daha emin ve daha korkunçtur. Gerçekten de, savaşçıların hatları oklar kadar ya da namaz kılan mümin safları kadar dümdüz ve düzenlidir. Askerler savaş düzeninde düşmana karşı ilerler. Bu düzenleme saldırıya geçmek üzere kuvvetlendirir onları, daha etkin olmalarını sağlar ve düşmana daha büyük bir korku salar. Sanki hiçbir şeyin gedik açamayacağı bir duvar, bir kale gibidir. Kuran’da okunur (LXI, 4): “Tanrı, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak dövüşenleri sever.” Ve Pey-

⁴⁸ Bu bölüm İbni Haldun’un en orijinal bölümlerinden biridir. Bu bölümü (hristiyanlıktan çok önceki) Çin klasiklerine yaklaştırmak çok öğreticidir; Mao Çe-tung, ünlü *Strategie de la guserre revolutinaire en Chine* adlı yapıtında (1936, ed. fr. Paris, 1951, s. 29, 59 ve 69) bunu saygıyla anmaktadır. Ayrıca, Machiavel’in (ob. 1527) *Dell Arte Della guerra* adlı yapıtına da bakınız. Muvahhidler hakkında Paulo FARIAS’a bakınız: *The Almoravides: some questions...*, Dakar, BİFAN, 3-4, 1967, s. 795-878.

⁴⁹ 10. yüzyılda Ebû-l-Hasan El-Amîrî üç savaş nedeni sıralıyor, 14. yüzyılda El-Abbâsi ise yedi neden sayıyor. Bugün (1951)’den, Mao Çe-tung şöyle yazıyor: “Tarihte yalnız iki çeşit savaş vardır: devrimci savaşlar ve karşı-devrimci savaşlar. Biz birincileri destekliyoruz ve ötekilere karşı çıkıyoruz. Yalnız, devrimci bir savaş kutsaldır.”

gamber şöyle der: “Her mümin karşılıklı bir dayanak duvarı gibidir, destektir kardeşi için.”

İşte böylece görülüyor ki, her sıranın bozulmadan tutunmasını buyurmanın ve saldırıya geçildiğinde herhangi bir kişinin sırtını dönmesini yasaklamanın ne kadar akıllı bir iş olduğu görülüyor. Savaş düzeni bir düzendir, ve düşmana sırtını dönen bu düzene düzensizlik getirir. Onlar suçludurlar, katildirler. Çünkü bir bozguna neden olabilirler. Onların hatası yüzünden müslümanlar yenilebilir ve düşman zafer kazanabilir. O halde kaçmak büyük bir günahtır; çünkü İslam, bu yüzden savunmasında açılan gedik nedeniyle büyük bir zarara uğrayabilir. Demek ki kaçmak ölümcül bir günahdır. Bu da gösterir ki Peygamberin gözünde dövüşten daha önemli bir şey yoktur.

Saldırı ve geri çekilme tekniği (*el-kerru vel-ferru*) bozguna uğratma (*hezimet*) bakımından önceki yöntem kadar kesin değildir. Bu teknikte, geride, bütün çarpışma boyunca vurucu birlikleri derleyip toparlayacak cephe halinde sağlam bir birlik gereklidir. Bu düzenleme, bu durumda, savaş düzeninin yerini tutar.

Eski zamanlarda devletlerin sayısız orduları ve çok geniş toprakları vardı. Asker toplama merkezlerine uzaklık ve birlik mevcudunun önemiyle orantılı olarak ordularını daha küçük birimlere bölmüşlerdi. Gerçekten de, daha önce birbirlerini hiç görmemiş askerlerin düşmana kurşun sıktığı ya da göğüs göğüse savaştığı savaş alanı üzerinde yanlış değerlendirmeler kaçınılmazdı. Genel bir kargaşada, insan tanımadan birbirine ateş edebilirdi. Onun için ordular, adamların birbirlerini tanımayı öğrenecekleri daha küçük birimlere bölündü. Ve ordu birlikleri belli başlı dört anayönün (*el-cihât el-arba* – ‘dört cihet’) doğal sırasına göre düzenlenmiş bulunuyorlardı. Başkumandan hükümdar ya da bir general (*kâ'id*) merkezde yer alıyordu. Bu askerî düzen (*ta'biye*) perslerin, Bizanslıların ve ilk İslam hanedanının tarihlerinde anılmaktadır. Birliklerden biri hükümdarın bayrağı, generali ve savaş düzeni ile hükümdarın önünde yer alıyordu. Buna öncü (*el-mukaddime*) deniyordu. Kralın sağında ikinci bir birlik sağ kanadı (*el-meymene*) oluşturuyordu; solunda ise sol kanat (*el-meysere*) bulunuyordu. Son olarak, hükümdarın ardında da, artçı birlik (*es-saka*) vardı. Hükümdar ve çevresi düzenlemenin ortasında kalp (*el-kalb*) denilen merkezde duruyordu. Bu ustalıkla ayarlama yapıldı mı, göz alabildiğine ya da daha geniş bir alanı kaplıyordu; birlikler arasında en azından bir iki günlük yürüyüş mesafesi bulunuyordu: bu, ordu mevcuduna bağlıydı. Müslümanların ve ilk iki hanedanın fetih tarihlerinde bunun örnekleri bulunacaktır. Ayrıca Halife Abdülmelik’in iyi bilinen serüveni de vardır. Ara yerdeki muazzam mesafe nedeniyle birlikleri oldukları yerde dururken Malik’in yola koyulmuş olduğu anımsanacaktır. İşte o zaman El-Haccac’ı bu (güven gerektiren) işle görevlendirdi.

İspanya Emevileri zamanında, benzer önlemler almak gerekiyordu, ama bizim zamanımızda değil artık, çünkü zamanımızda ordular artık o kadar küçük ki savaş alanında yanlışlıklar olanaksızdır.⁵⁰ Hemen hemen her iki ordugâhın hazır bulunan bütün adamları, bir tek köyde ya da kentte toplanabilirler. Bir ordunun her eri arkadaşlarını tanır, kargaşanın ortasında bile, onları adları ve soyadları ile çağırır. Onun için yukarıda anlattığımız önlem ve düzenlemelere başvurmanın gereği yoktur.

Saldırı ve geri çekilme tekniğini kullanan halkların da, saldırı ve geri çekilmeler arasında atlılarına bir sığınak sağlamak üzere, ordularının gerisinde öteberi ve hayvanlardan oluşma bir barikat kurma adetleri vardır. Bu barikatın amacı savaşçıları güçlendirmek, savaşımalarında onları desteklemek ve onlara daha büyük bir kazanma şansı vermektir.

Sıkışık saflar halinde savaşanlar da aynı şeyi yaparlar, kavga potansiyellerini arttırmak ve sağlamlaştırmak için. Bu durumda olan Persler, savaşçılar, silahlar ve bayraklarla donatılmış tahtadan koca koca kuleler taşıyan filler kullanıyorlardı. Kavganın ortasında bunları, gerilerinde peşpeşe saflar halinde kaleler gibi yerleştiriyorlardı. Bu destek askerin moralini kuvvetlendiriyor ve onlara güven veriyordu.

Bu konuda El-Kadisiye savaşından sözedilebilir. Üçüncü gün, Persler filleri ile müslümanlar üzerinde büyük bir baskı uyguladılar. Ama birkaç kararlı Arap karşı-saldırıya geçti: fillerin arasına sızdılar ve hortumlarının üzerine kılıçla saldırıya geçtiler. Filler, hemen, Al-Madâ'in ahırlarına doğru kaçmaya başladılar, Persler ise bu kopuşla felç oldular ve ertesi gün bozguna uğratıldılar.

Bizanslılar, İspanya Gotları ve öteki yabancıların çoğunluğu savaş düzenini kuvvetlendirmek için krallık tahtını kullanmışlardır. Savaşın en kızıştığı anda kral için bir taht kurulmuştur. Onun tahtı, kendisi uğruna ölüme atılan hizmetkârları, maiyeti ve orduları ile çevriliydi. Tahtın dört bir yanında bayraklar dalgalanıyordu. İkinci bir koruyucu çember okçulardan ve piyadelerden oluşuyordu. Böylece taht muazzam bir cesamet kazanmıştı. Savaşçılar için bir toplasma, kaynaşma noktası oluşturuyordu. İşte böyle oldu tahtın rolü El-Kadisiye savaşında. Rüstem kendisi için kurulan bir taht üzerinde oturuyordu. Ama Perslerin hatları çökertildi ve Araplar Rüstem'in tahtına kadar ilerlediler. Rüstem Fırat'a kadar kaçtı, orada da öldü.

Saldırı ve geri çekilme yöntemini uygulayan Araplar ve göçebe bedevilerin çoğu, savaşçılarına bir sığınma merkezi sağlamak için hatlarında tahtırevanlarla yüklü develer ve başka semerli hayvanlar bulundururlar.

⁵⁰ Bununla birlikte Robert Brunschvig'e göre (*Hafsidiler zamanında doğu Berberleri*, II, 1947, s. 90), 1390 d, Mehdia önünde (Tunus) müslüman ordusu yaklaşık 50.000 kişiydi. Rio Salado'da, 1340'ta, 38.000 Merinî vardı. (*Hesperis*, 1-2, 1956, s.23).

Buna el-mecbuze (çekilip götürülen) adını verirler. Bu yöntemi uygulayanların sürprizlere ve bozgunlara karşı kendilerini güvenli ve daha iyi korunmuş hissettikleri dikkat çeker. Bu iyi bilinen bir şeydir – her ne kadar zamanımızdaki hanedanlarca tamamıyla ihmal edilmiş olsa da. Bunlar artçı olarak, yüklerini ve çadırlarını taşıyan yük hayvanlarını kullanmakla yetinirler. Ama bu yük hayvanları develerin ve fillerin yerini tutamazlar. Sonuç olarak da birlikler bozguna uğratılmak ve tam savaşın ortasında firar etmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunurlar.

İslamın ilk günlerinde, savaşlar her zaman sık düzenli saflarla verilmektedir. Kuşkusuz Araplar özellikle vurup geri çekilme taktiğini biliyorlardı. Ama iki nedenle öteki yöntemi benimsediler. Birincisi, bu taktik hasımlarının taktiğiydi, ve kendilerini buna uyarlamak zorundaydılar. Dahası, çünkü onlar cesaretlerini ve imanlarının ateşini kanıtlamak için kutsal savaşta can vermeyi diliyorlardı: görevi derinlemesine yerine getirmek onlara yaşamlarının en iyi fedakârlığı olarak görünüyordu.

Harici Ed-Dahhâk'a sonra Hubeyri'ye karşı savaşlarında bölümlendirme tertibiyle (*ta'biya*) yürütülen savaş düzenini ilk terkeden harici Mervan b. El-Hakem oldu. Et-Taberî'nin (tarihçi) Hubeyri'nin ölümünü anlatırken söyledikleri şunlar: "Hariciler kendilerine baş olarak Ebu Dülef diye anılan Şeyban b. Abdülaziz El-Yeşkuri'yi atadılar. Bunun üzerine Mervan tümenleriyle onlara karşı savaştı ve bitişik saflar taktiğini terketti."

Böylece sıralar halinde savaş düzeni kayboldu. Daha sonra kendilerini saran lüks düşkünlüğü ile hanedanlar ordularının gerisinde bir toplanma-toparlanma noktası belirleme adetlerini yitirdiler. Henüz bedevi oldukları ve çadırlarda yaşadıkları zamanlarda pek çok develeri vardı ve kadınları ve çocukları ile birlikteydiler. Ama kendilerini krallık debdebeseine kaptırdılar, saraylarda yaşamaya koyuldular, çölün göçebe törelerini unutarak yerleşik bir yaşam sürdürmeye başladılar. Develer ve tahtirevanlar zamanını unuttular ve onu da ötekini de artık pek seyrek kullanır oldular. Yer değiştirme durumlarında, seferi olduklarında kadınlar evde kalıyorlardı. Hükümdarlar, rahatlıkları ve saygınlıkları için her boydan bir sürü çadır aldılar. Ancak öteberilerini ve çadırlarını taşıyan yük hayvanları ile yetindiler. Ve dövüşte, yalnızca bu hayvanlarla düzenliyorlardı toplanma noktalarını. Ama bu çok yetersizdi, zira insan ailesi ve sahip oldukları için öldüğü düşüncesine sahiptir. Onun için savaş gürültüsünde korkuya kapılıyor ve savunma yıkılıyordu.

Gördük ki, vurup geri çekilme tekniği kullanıldığında, savaşçılının gerilerindeki sağlam bir sığınma hattı onlara bir destek ve avunma duygusu esinlemektedir. Onun içindir ki Mağrib kralları sonunda Frankları (Avrupa'nın hristiyanlarını) silah altına almaya başladılar,

çünkü Mağribliler sadece saldırı ve geri çekilme, yani vurup kaçma taktiğini biliyorlardı. Gerçekten, hükümdarın, savaşçıların ardında sağlam bir destek hattına sahip olmakta büyük bir çıkarı vardı. Çünkü bunun için de bitişik düzen saf tutma yöntemine alışmış adamlar gerekliydi.⁵¹ Yoksa kendileri de ötekiler kadar dağılıp giderdi ve prens ve ordusu bozguna uğratılırdı. Mağrib hükümdarının gözünü kırpmadan, ayak direyerek savaşmaya alışık insanlara ihtiyacı vardı; Franklar böyleydiler. Onun için Franklara başvurdular. Ama bu, doğrusu, fakirlere çağrıda bulunmaktı. Ne var ki, yasayı yapan zorunluluktur. Bu prensler kendi öz birliklerinin direnç göstermemelerinden, çözülmelerinden kaygıya kapılıyorlar, oysa Franklar sıkı duruyorlar, çünkü onlar bitişik düzende sıkı saflar halinde alışıkırlar. Demek ki ötekilerden daha uygundurlar. Bununla birlikte Mağribli krallar Frankları yalnızca asi Araplara ve Berberlere boyun eğdirmek için kullanıyorlar, yoksa müslümanlara karşı dönmelerinden korktuklarından kutsal savaş için kullanmıyorlar. Magribde bugünkü durum böyledir ve işte bunun nedenini de gördük burada. “Tanrı her şeyi bilir.” (II, 29.)

Bugün, Türkler oklarla (*sihâm*) savaşıyorlar. Onların savaş düzeni paralel üç hat üzerinde yerleştirilmiş bulunuyor. Attan inip toprağa ayak basıyorlar, sadaklarını (ok kılıflarını) yere önlerine boşaltıyor ve oturarak ok atıyorlar. Her hat, önündeki hat yarıldığında onu koruyor. Ve dövüş taraflardan biri kazanıncaya kadar böylece sürüyor. Bu mü-kemmel ve dikkate değer bir taktik.

Eskiden, gece karanlığında baskın saldırılara karşı korunmak için kamp yeri çevresine hendekler (*handak*) kazılıyordu, çünkü koyu karanlıklar ve yalnızlık korkuyu artırır. Bu koşullarda asker kurtuluşu kaçışta bulur, korkaklığını karanlıklarla peçeler gibi. Eğer herkes böyle yapsaydı, bozgun genel olurdu. Onun için kamp yerlerinin çevresine çukurlar kazılır. Çadırlar kurulur ve dağılıp-saçılmaya neden olacak bir gece saldırısından korunmak için her bir yönden siperlerle çevrilir.

Büyük olanakları varsayan bütün bunlar güçlü hanedanların erişebilecekleri şeylerdi, zira bu hanedanlar yüksek derecede uygarlaşmıştı ve krallık iktidarı ise sağlam bir şekilde yerine oturmuş bulunuyordu. Ama gerileme ve çöküş gelince bütün bunların geçerliliği kalmadı ve zayıf devletlerin asker sayısı da düştü ve hele hiç çalışanları kalmadı. Tanrı iktidara sahip olanların en iyisidir.

Sıffin karşılaşması günü, ‘Alî, adamlarına öğütlerini verdi ve onları yüreklendirdi. Onun sözlerinde, hiç kimsenin kendisinden daha uzman olmadığı bir konuda, askerlik sanatı konusundaki derin bilgisi görülecektir. İşte sözlerinden bazıları:

⁵¹ İspanyollar ve Portekizliler yedeklerini, 1340’da, Rio Salado’da Merini birliklerine karşı olduğu gibi “yedek parkı”na (*corral*) yerleştiriyorlardı (*Hesperis*, 1-2, 1956, s.10).

“Saflarınızı bir kale gibi iyice düzeltin.
Zırhı ileri uzatın, geri çekilip zırhtan uzak durun.
Kılıç darbelerinin etkisini azaltmak için dişlerinizi sıkın.
Mızraklarınızın ucunu çaputla koruyun.
Gözlerinizi indirin: bu yoğunlaştırır ve cesaret verir.
Saygınlığınızı ve cesaretinizi korumak için susun.
Ve bayraklarınızı en yiğitlere taşıtın.
İmanın ve katlanırlığın ucunda zafer vardır.”

O gün, (general) El-Eşter, Ezdileri cesaretlendirmek için şöyle dedi:
“Dişlerinizi sıkın, başınız eğik düşmanın üstüne atılın. Uzun zamandır karşılığını vermeyi bekleyenlerin, babalarının, kardeşlerinin öcünü almaya gidenlerin, öfkeyle dolu olanların ve ölümü bekleyenlerin şiddetiyle saldırın; böylece ne onların öcünü ne de onurlarını yitirmek gibi tehlikeyle karşı karşıya gelmezsiniz.”

İspanyol Muvahhid şair Ebu Bekir es-Sayrefi (prens) ‘Alî b. Yûsuf’un oğlu Tafşin’in zaferinin şerefine yazdığı ve onun savaş alanındaki soğukkanlılık ve metanetini övdüğü bir şiirinde bütün bunlara değindirmelerde bulundu. Böylece ona dikkat çekme ve yüreklendirme biçiminde savaş ile ilişkisi olan bir sürü şeyi hatırlattı. Onun dizeleri şöyle:

“Ey sizler, örtünün insanları sizin o kralınız kimdir ki
Baskına uğradı, terk edildi ama gene de dimdik bükülmez kaldı
Mızrağı athıların darbesini püskürttü, ki o atlılar
Kaçmak zorunda kaldılar krala sadık birliklerce yenilgiye uğratılarak.
Gece, zırhlı başlıkların ışıltısında parıladı
Savaşçıların başı üzerinde yükselen gün gibi.
Şinhâja, bugün, peki sizin sığınağınız nerede?
Korkuya kapıldınız Tâshfîn’i terk ettiniz.
O sizi cezalandırabilirdi: fal taşı gibi açılmış gözler kapaksız,
kaburgasız yürek, ey aslanlar inlerinden uzakta,
kaygılılar, en ufak gürültüye kulak kabartırlar.
Bu kaderiydi onların ve sonra gece oldu işte!”

Aynı parçada askerlik sorunu söz konusudur (sıyâsal al-harb):

Şimdi sana öğreteceğim burada, savaş sanatını
Nice Pers krallarının arayıp durdukları senden önce.
Gerçi ben bu sanattan hiç anlamam, gerçek bu
Ama belleği tazelemek imanı yüreklendirir.
Geçir şu uzun zırhı üstüne, bir Tubba esin verdiği zanaatçısına
Ve zırhların hakkından gelmek için bir Hint bıçağı keskin ağzını
sana ödünç verecek
Sağlam, gürbüz atlar fethedilemez bir kale yaparlar.

İzleyen, izlenen kampa sığın sen.
Çaydan hiç geçme: kıyıda kal,
bırak su düşmanından ayırsın seni.
Öğleden sonra dövüş, sırtını dağlara ver:
Kargılarla oynamak çok dar çemberleri kırar.
Hemen saldır, çünkü duraksama felâkete yoldaşlık eder.
Seçmen gerekir aydınlatıcı öğretici olarak
Yürekli ve özverili insanları. Kavgayı kazanmak için
Bozguncuları, ortalığı velveleye verenleri ve yalancıları dinleme”.

Burada şunu belirtmek gerekir ki “hiç tereddüt etmeden, anında” saldırma öğüdü askerlik sanatının geçerli kurallarına karşıdır. (Halife) Ömer, Fars ve Irak’taki operasyonların yönetimini Ebu Ubeyde b. Merud Es-Sacefi’ye emanet ettiği zaman ona dedi ki: “Peygamberin arkadaşlarının öğütlerini dinle, bırak onlar da senin komutanlık işine katılsınlar. Hiçbir zaman hemen yanıt verme, daha açık seçik görünceye kadar bekle. Savaş sözkonusu olduğunda en uygun olan adam fırsatı yakalamasını bilen adamdır, ama aynı zamanda beri durmasını da bilendir.” Öteki kaynaklara göre Ömer’in sözleri biraz başka türlü. Şöyle demiş: Beni, komutanlığı Salit’e vermekten alıkoyan tek şey onun aşırı ataklığıdır. Çünkü savaşta ivenesslik (*et-tasarru’ fî-l-harb*) bir katastrof, bir felâkettir - meğer ki her şey apaçık ortada olmaya. Hay Allah, yanlış değil miydi komutanlığı ona verecek olmam, evet ama savaş adamı ağır başlı (*makfz*) bir adam olmalıdır. Ömer’in sözleri böyle. Bu sözler gösteriyor ki işleri çabuklaştırmak yerine her şeyi açık seçik görünceye kadar uygun zamana bırakmak daha iyidir. Es-Sayrefi’nin verdiği öğütle bunun arasında bir çelişki var, meğer ki bu sözler, ancak durum iyice aydınlandığında saldırmak gerekir demek isteye. Bu pekâlâ mümkündür. Ama onu yalnız Allah bilir.

Savaşta, hiçbir zaman zaferden emin olunamaz, hatta silahça ve insan sayısı bakımından üstün olursa da. Çünkü zafer, savaşta, şansın ve rastlantının işidir. Bu üstünlüğü sağlayan sayısız etmene bağlıdır. Kimileri maddi unsurlardır: savaşçıların mevcudu, silahların kalitesi, adamların yiğitliği, savaş düzeninin (*tartib el-maşâff*) (akıllıca) oluşu, duruma uyarlanmış uygun taktik (*şidk el-kitâl*), vb. Başka etmenler (faktörler) daha az gözeatar: savaş hileleri, düşmanın moralini bozmak için yayılan yalan söylentiler, arazinin kuvvetli noktalarını eşle geçirmek, bu, sürpriz saldırılara olanak verir; arazinin, yeryüzü örtüsünün, çukurların, kayaların kullanılması; bunlar sayesinde taraflardan biri birdenbire ötekinin karşısında çıkıverir, o da kendini güvensiz hisseder ve çareyi kaçmakta bulur. Gizli etmenler doğaüstü kökenli de olabilir, bunları istediği gibi kullanmak insanın elinde değildir. Bunlar adamların ruhunda etki yapar ve onlara korku salar. Ordu saflarında

karmaşa yaratır ve onları perişan eder.⁵² Yenilgi çok kez bilinmeyen nedenlere bağlıdır, çünkü taraflardan her biri her fırsatı kendi silahlarını daha güçlü kılmakta kullanır. Ve tabii ki bir yenen taraf olması gerekir. Peygamber'in dediği gibi: "Savaş kötü oyunlar oynamaktan (dolap çevirmekten) ibarettir" (al, harb, *khud'a*), Ve Arapların buna benzer bir atasözleri vardır: "Kabileye çağrıda bulunmaktansa hileye başvurmak daha iyidir."

Görüldüğü gibi, askerî zafer gözle görülür öğelerden çok gizli nedenlere bağlıdır. Ve işte askerî armaların "bahtı" (*bakht*) denen şey bu gizli nedenlerden ileri gelen fırsatların sonucudur. Doğaüstü etkenlerin işe karışması Peygamberin şu açıklamasını yorumlar:

"(Uyandırdığım) korku bir aylık yürüyüş sırasında bana yardımcı oldu." Bu aynı zamanda, Muhammed'in daha düşük insan sayısı ile (hak dininden olmayan) imansızları yenebilmesini ve ölümünden sonra da ardından gelenlerin onun fetihlerini izlemelerini açıklar. Demektir ki, Tanrı, imansızların yüreğine korku salarak kendi peygamberini soruyordu. Onun içindir ki imansızlar kaçıyorlardı. Tanrının Elçisinin mucizesi (*mucize*) böyle oldu. Müslümanların düşmanlarının uğradıkları nice nice bozgunun görünmez nedeni böyle oldu: onların yüreklerini saran korku.

Et-Tartuşi ileri sürer ki, askerî zaferi sağlayan sayısız etkenler arasında savaşanlardan bir tarafın atlılarının öteki tarafındakilerden daha değerli olmasını da saymak gerekir. Yani ordulardan birinin gözü pekliği ile ünlenmiş kahraman on ya da yirmi atlısı olması ve karşı tarafın sadece sekiz ya da onaltı atlısı olması halinde birincisi üstün gelecektir. Et-Tartuşi bu konuda çok direnir. Böyle yapmakla, hiç de haklı olmayarak, sözünü ettiğimiz dış etkenleri öne çıkarır. Gerçeklikte, birlik-berberlik anlayışıdır (*asabiyye*) karar veren. Hazır bulunan taraflardan biri tek bir birlik (*aidiyet*) ruhuyla davranırken öteki, hatta topluca da olsa, birçok kabileye bölünmüş durumda ise, ve sayı olarak ikisi de eşit durumdaysalar birincisi ikincisine üstün gelecektir. Gerçekten, her ayrı kabile, tıpkı herhangi bir aşirete bağlı olmayan bireylerin yapacakları gibi, kendi başına ayrı bir takım oluşturur ve topluluktan ayrılmak riski taşır. Bu da çok aşiretten oluşan tarafın öteki tarafın birliğine karşı duramamasına yol açar. Bu açıklama bana Et-Tartuşi'nin açıklamasından daha iyi görünüyor, çünkü o, birlik anlayış ve ruhunun kaybolduğu bir zamanda ve ülkede yaşıyordu. Ve ona savunmadan, korumadan, saldırdıran bireysel ya da bireyler toplaşması terimleriyle söz eden insanlar da aynı koşullarda yaşıyorlardı. Kan ya da soy bağlarını hiç hesaba katmıyorlardı. Bunu bu yapıtın başında da görmüştük.

⁵² Rio Salado'da (1340), Portekizliler, Maureler gibi, büyük büyücüler olduklarına inanıyorlardı, At üstünde adam hayaletleri sürdüler ortaya (*Herperis*, 1-2, 1956, s. 12).

Öyle de olsa, bu çeşitten argümanlar, askerî zaferin, örneğin savaşta katılanların mevcudu, izlenen taktik ya da kullanılan silahların önemi gibi dış nedenlerini ortaya çıkarır. Peki, bu nedenlerden hiçbirisi kendi başına yeterli değildir. Aralarından hiçbirisi, gördüğümüz gibi, hile gibi gizli ya da örneğin panik gibi doğaüstü (*supernatural*) etkenleri dengeleyebilir? Dünya böyle işte, “Geceyi ve gündüzü belirleyen Tanrı”dır (CXXIII, 20).

Bu, askerî zaferlerin saklı ve doğaüstü nedenlere bağlı olduğu düşüncesi benzer bir olayı çağrıştırır: yani şöhret, ün (*shuhra*), tanınmışlık (*şif*). Ünün, herhangi bir toplumsal sınıf için gerçek, haklı temellere dayandığı nadirdir, isterse prensler, bilginler, azizler ya da genellikle erdem sahibi kişiler söz konusu olsun. Pek çok kişi hakkı olmadan ünlüdür ve herkesçe tanınır. Ters olacağını düşünenler ise gözden düşürülmüşlerdir; ötekileri kimse tanımaz. Oysa nitelikleriyle ünlü olmayı herhangi bir kimseden daha çok hak etmişlerdir. Bunuyla birlikte, bazen, tanınmışlık ve şöhret belli bir temele dayanır ve bunları kazanmış olan kişiye tamamıyla uygun düşer.

Bütün bunlar şanın ve şöhretin tamamıyla ortalıkta dolaşan söylentiler (*el-ahbâr*) üzerine kurulu olmasından ileri gelir. Oysa, bu söylentileri yayanlar (bunları ortaya atanların) ilk niyetlerini gözden kaybetmişlerdir; önyargılar, yan tutmalar işe koyulur; yanlış anlamalar ve gerçeklerden habersiz olma, temelde, söylenecekleri bozmanın ve değişiklikler yapmanın ya da bilgisizliğin sonucudur. Ayrıca büyük adamları ve soy-luları pohpohlayarak, gerçeği güzelleştirerek ve övgü söylemleri yaparak onların gözüne girmek arzusu vardır işin içinde. İnsan ruhu övülme-ye tapar ve bu dünyanın servetleri ile, zenginliği, şan ve şerefi ile gözleri kamaşır insanların. Erdem ve erdemliler çok daha az aranır şeylerdir. Bütün bunlar ortaya koymaktadır ki gerçeğin öyle ünle, görkemle, o kadar alışverişi yoktur. Ünlülük –söylence- saklı nedenlerden ileri gelir, öyle gerçek nedenlerden değil. Ve gizli nedenlerin sonucu olan şey, tam-tamuna, “baht” (*baht*) (talih, şans) denen şeydir işte.

36. VERGİLERİN MEKANİZMASI⁵³

Devletler, tarihlerinin başlangıcında, sayısız vergilendirmelerden büyük gelirler elde ettiler. Sonuçta, vergi tabanı (*matrah*) önemlidir, ama getirisi azdır.

Gerçekte, hüküm sürmekte olan hanedan, dinin yollarını (sunan) izlediği sürece yalnız din yasasıyla öngörülen vergileri uygular. – sadaka (*sadakat-bağımlılık/bağlılık*), toprak (*arazi*) resmi ya da katkısı (*harac*

⁵³ İbni Haldun’un vergiler ve vergi mükellefleri konusundaki görüşleri çok kez çok “modern” bir biçimde sunulmuştur, hala geçerlidirler.

haraç) ve adam başı vergi – baş vergisi (*cizya* – cizye). Şimdi burada kendi başlarına pek yüksek olmayan resimlerdir: ürün vergisi gümüş para aşar (*zekât*) düşüktür; tahıl ve hayvan vergisi ağır değildir; ve toprak vergisi ya da katkısı için de durum benzerdir. Bütün bu vergiler sınırlandırılmış ve oranları belirlenmiştir, arttırılamaz.

Bir hanedan aşiret birlik ve beraberliğine ve üstünlüğüne sadık kaldığı sürece bedeviliğe dayanır, yani hoşgörü, bağışlayıcılık, cömertlik, alçakgönüllülük, başkasının mülkiyetine saygı, hiç olmazsa çoğunlukla. Onun için, bireysel vergiler hafiftir, bunların toplamı vergi gelirlerini oluşturur. Böylece vergi mükellefleri girişimlerinde aktif ve enerjiktirler: daha çok toprağı işlerler, bu da toprak katkılarının miktarını yükseltir. Sonuç olarak da vergi gelirlerinin toplamını.

Bunun üzerine hanedan kuvvetlenir, hükümdarlar, hanedanın başında birbirlerini izlerler, kurnazlıkla (*kays*) rekabet ederler, bedeviliğin sırrını (*sirr al-badâwa*) ve sadeliğini, bedeviliğin alçakgönüllüğünü ve ağırbaşlılığını yitirirler. Krallık iktidarı, despotizm ve incelemeye doğru gelişen yerleşik kültür ortaya çıkıyor. İleri gelen kişiler yapmacıklı “sofistikasyon” (*tahazluk*) adetler ediniyorlar. Gırtlaklarına kadar refah ve lükse batmış olarak alışkanlıkları ve gereksinimleri çeşitleniyor. Sonunda, kendi uyrukları köylüler, çiftçiler, daha başka vergi mükelleflerinin bireysel vergilerini yükseltiyorlar. Devlet gelirlerini arttırmaları gerekiyordu onlara. Ticari işlemleri vergiye bağlıyorlar. Sitenin kapılarında gümrük düzeni kuruyorlar. Böylece vergiler, lüksün, devlet gereksinimlerinin ve harcamalarının artmasıyla birlikte gitgide ilerleyerek (*tadarruc*) ve orantılı (*mikdâran ba'da mikdâr*) bir biçimde yükseliyor. Sonunda, vergiler halkı yük altında bırakıyor ve eziyor. Vergiler bir zorunluluk ve bir gelenek haline geliyor. Gerçekte, artmalar gitgide, ilerleyiciydi; öyle ki hiç kimse kimin sorumlu olduğunu doğru dürüst bilmiyordu. Yapıla gelmiş, alışılmış bir zorunluluk haline gelmişlerdi.

Daha sonra, vergiler, hakkaniyet sınırlarını aşıyor. O zaman, halk tarımın geliştirilmesi (*i'timâr*) konusunda bütün ruhsal eğilimini yitiriyor. Kendi cılız geliri ile devletin harcamalarını ve vergilerini karşılaştırıyor ve tüm umudnu yitiriyor. Pek çokları toprağı terk ediyor. Doğrudan vergi katkılarının azalması sonucu, bazan maliye, vergi düzeylerini mümkün sınıra ulaşıncaya kadar yükseltmekle işin içinden çıkmayı ileri sürüyor: tarımın maliyeti çok yüksek, vergiler çok ağır ve her türlü kazanç umudu teorik olmaktan ileri gidemiyor. Sonuç olarak, ulusal gelir azalmaya, vergiler ise yükselmeye devam ediyor – bunun ötekini açığını kapatacağı umuduyla. Sonunda, uygarlığın (*'umrân*) düşüşü her türlü tarım olanaklarının kayboluşunu izliyor ve bunun cezasını çeken devlet oluyor, çünkü toprakların gelişmesinden yarar sağlayan devlettir.

Eğer buraya kadar söylenenler iyi anlaşıldıysa, görülecektir ki, tarımı geliştirmenin en iyi aracı, çiftçilerin vergilerini olabildiğince düşürmektir. Çiftçilik yapanlar bu yolla girişim ruhuna sahip olacaklar , çünkü yarar (manfa'a) sağlamak güdüsüyle harekete geçeceklerdir. Ve en yüce rab Tanrıdır.

37. GÜMRÜK HAKKINDA

Gördük ki, hanedanlar, başlangıçta bedevilik yaşantısına sadık kaldılar. O zamanlarda gereksinimleri azdı, çünkü henüz masraflı alışkanlıklar edinmemişlerdi. Az harcıyorlar. Vergi gelirleri harcamalarını bol bol geçiyor, öyle ki, hatırı sayılır bir gelir fazlası kalıyordu onlara.

Ama zamanla, devlet, yerleşik kültürle birlikte gelişen lüks kullanımını adet ediniyor ve bu yolda kendinden önce gelenlerin örneğini izliyor. Özellikle, sarayın sürekliliği ve bakımı, sayısız kişilere dağıtılan ödenekler nedeniyle hükümdarın masrafları gitgide artıyor. Her zamanki sıradan vergiler yetmez oluyor. Dolayısıyla hüküm süren hanedan, birliklerin aylık ücretleri ve hükümdarın harcamaları için para bulmak zorunda kalıyor. O zaman doğrudan vergilerin oranını yükseltmeye başlıyor. Ama, lüks alışkanlıklarına ve ordunun bakımına bağlı olarak gereksinimlerinin ve harcamalarının artması ile devlet sonunda batıyor. Taşra eyaletlerinde ve uzak bölgelerde vergi toplayamayacak kadar zayıflıyor. Vergi gelirleri düşüyor. Ama israf artıyor. Bu durumda iktidar yeni gelirler tasarlamak zorundadır. Bulur da bunları, ticarî anlaşmalar yapıyor. Pazarda ve kentlerin girişlerinde ithal mallarında işlemler üzerinden rüsum topluyor. Devlet, bir sürü insana aşırı miktarlarda ulufe dağıtarak askerî harcamaların artması nedeniyle bu aşırı zor duruma düşüyor. Bu da, hanedanın sonunda, vergilerin ölçüsüz derecelere ulaşmasına, kazanıma umudu kalmayınca işlerin artık yürümez olmasına, ve uygarlığın çöküşüne yol açıyor. Bütün bunlar ta imparatorluğun ortadan kalmasına kadar gitgide kötüleşiyor.⁵⁴

Doğuda, Abbasilerin ve Fatımilerin sonunda bunun örnekleri görüldü. Hatta Mekke'ye hacca gidenlerden bile vergi alınıyordu.⁵⁵ Salâhattin Eyyubi bütün bu olağanüstü vergileri kaldırdı ve onların yerine

⁵⁴ "İlk kez olarak, 18. yüzyılda, Sidi Muhammed ben Abdallah Fez'de yağ ve zeytinyağı pazarının terazilerini rüsumlandırarak *meks* (Kuran'a ilişkin olmayan bütün vergilere bu ad veriliyor) toplamaya başladığı zaman – bu rüsum pek ufaktı, çünkü aylık gelirin 3.000 mitkâli geçmemesi gerekiyordu-- Fasisler günahtr diye bağırıyorlar ve sultan vergilendirmenin yasallığına ilişkin olarak kentin ulemasına sormak zorunda kaldı. (Eugene Aubin, *Le maroc d'aujourd'hui*, Paris, 1907, s. 246).

⁵⁵ Bu pratik kaybolmadı. 1951'de Su'udî hazinesi her bir hacıdan 66 lira alıyordu, 1944 de örneğin, hac, Su'udî hazinesine üç milyon dolardan fazla para getirmişti.

halk yararına çalışma getirdi (*aşar el-hayr*). İspanya’da da *Tevaifi Mülük* zamanında aynı şeyler yapıldı: ama Yûsuf b. Taşfîn, Almoravid prensi, bunu düzene koydu. Zamanımızda, Cerid’de, Tunus’da, bunların şefleri bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde aynı şeylere tanık olundu. “Tanrı kendi kullarına karşı iyidir.”

38. TÛCCAR BİR KRAL TEHLİKELİDİR⁵⁶

Demek ki devlet, savurganca harcamaların artması ve mali gelirlerinin yetersizliği yüzünden malî bir çıkmazın içinde bulabilir kendini. Para bulması ve gelirlerini arttırması gerekir. Bunun için, birçok çözüme başvurabilir. Uyruklarının cirolarını vergilendirebilir. Koşullara bağlı rastlansal gümrük kategorilerini arttırabilir. Eğer maliye ajanlarının ve vergi tahsildarlarının kendi hesapları üzerine geçirmeksizin vergilerin önemli bir bölümünü kendilerine mal ettikleri kanısına varırsa onlara baskı yapabilir ve kanlarını kurutup mahvedebilir.

Hatta kimi kez, prensin kendisi, bizzat kâr getiren işlere, tarımcılığa ve ticarete atılabilir. Tüccarların ve tarımcıların çok para kazandıklarını saptar. Onların kârlarının yatırdıkları sermaye (*ru’ûs al-amwâl*) ile orantılı olduğunu saptar. (Kendisi de öyle yapmaya karar verir.) Değerlendirmek üzere sürüler ve topraklar satın alır, mallar edinir ve bunları pazarların çalkantılarına (iniş-çıkışlarına) sunar. Böylece gelirlerini arttırmayı, kazançlarını çoğaltmayı umar.

Böyle yapmakla büyük bir hata işler. Çünkü o (prens) birçok şekilde halkına zarar verir. İlkönce, tarım yetiştiricilerinin ve alıp-satanların hazır olarak peşin para karşılığı ya da mal karşılığı tahıl almalarını ve gereksindiklerini sağlamalarını (daha) zorlaştırır. Gerçekten insanlar, hemen hemen aynı malî yararlanabilirlik olanaklarına sahiptirler. Zaten daha önceden doğal olarak içinde bulundukları rekabet yavaş yavaş insanların kaynaklarını tüketir. Ama, bizzat hükümdarın kendisi –kendilerinden çok daha zengin olarak- onlarla rekabet haline gelirse, içlerinden hemen hiç birisi istediğini elde edemez. Bundan hoşnutsuzluk ve sıkıntı doğar.

Dahası da var. Prens, büyük miktarda tahula el koyabilir, ya da çok düşük fiyata kendisine bırakılmasını isteyebilir: hiç kimse malını pahalandırmayı göze alamaz. Öyleyse satıcıları fiyatlarını indirmeye zorlar. Ve sonra, devletin gereksinimlerinin tasasında olduğundan kurların yükselmesini beklemez elindekileri çıkarmaya bakar: kendi ürünlerini –tahıl, ipek, bal ya da şeker- elde ettiğinde tacirleri ve yetiştiricileri bunları en yüksek fiyatlardan satın almaya zorlar. O zaman onların da ellerinde

⁵⁶ Bu bölüm için Hans Ritter ‘in *Ein arabisches Handbuch der Handels-wissenschaft*’ına bakınız. (*Der İslam*, VII, 1917, s. 1 –9) El-İşâra’nın Ca’far Ed-Dimaşkı tarafından çevirisi (XI.) ve Claude Cahen ‘in notasyonlarıyla (*Oriens*, 15, 1962, s. 160-171).

serbest nakit para kalmaz. Ve satın almak zorunda bırakıldıkları meta da ellerinde kalır. Dolayısıyla artık ticaret yapamazlar, yani yaşamlarını kazanamazlar. Parasız kalırlar. Sonunda, piyasalardaki durgunlukta, kesat (*kasâd*) döneminde zararına satış yapmak zorunda kalırlar, ta sermayeleri tükeninceye ve dükkanlarını kapatıncaya kadar.

Bu gibi olaylar sık sık meydana gelir. Halk için büyük mali güçlüklerle neden olur, ki bunlar halkı yıldırır ve devlet maliyesinin çökmesine neden olurlar. Ulusal gelir, çoğunlukla tarım yetiştiricilerinden ve özellikle ticari işlemler üzerine konulan vergilerden, vergi konulan tacirlerden sağlandığından, köylü bir kez tarlalarını yüzüstü bırakırsa, terk ederse ve alış-veriş yapanlar dükkanlarını kapatırlarsa maliye gelirleri uçup gider ya da tehlikeli bir biçimde düşer.

Eğer hükümdar kendi öz girişimlerinden elde ettiği zayıf kârı vergilerden gelen gelirlerle karşılaştırmak isteseydi, birinci çıkarların ikinci yararlar yanında önemsiz olduklarını görecekti. Kendi özel işlemleri iyi gelir sağlasa bile ticaret rüsumlarından sağlanan mali gelirlerin büyük bir bölümünden onu mahrum bırakacaklardı. Gerçekte, prensin kendi özel ticari işlemleri üzerinden vergi ödemek zorunda bulunması pek de muhtemel değildir: bununla birlikte eğer bu işlemleri başkaları kendi hesapları üzerinden yürütecek olurlarsa o zaman ödemesi gerekir.

Son olarak, tüccar bir kral bir uygarlığı yıkıma sürükleyebilir ve bunun sonucu olarak da imparatorluğu çökertir. Halkın, artık tarımsal ve ticari yatırımlardan hiçbir gelir sağlamayan parası yalnızca harcanır ya da olsa olsa kaybolur. Ve bu genel yıkımdır.

Persler, her zaman, krallık ailesinin erdemi, dine saygılı oluşu, eğitimi (adab), yüce gönüllülüğü, yiğitliği ve soyluluğu ile seçkinleşmiş olan bir üyesini kral olarak kabul ediyorlardı. Ve bu kişinin aynı zamanda dürüst ve adil olmasını gerekli görüyorlardı. Onun kendine özel bir çiftliği olmamalıydı, çünkü o zaman komşularına haksızlık edebilirdi. Keza o, yaşam koşullarını pahalandıracağı için de ticaret de yapmamalıydı. Nihayet kendi özel hizmeti için köleler almamalıydı, zira bunlar ona hep yalnız kötü öğütler verirlerdi.

Gerçekte, bir hükümdarı zenginleştiren yalnız hazine gelirleridir. Bunlar da, ancak, vergi mükelleflerine uygun ve hakkaniyetli bir muamele gösterilmesiyle artabilirler. Böylelikle, halk, (geleceğe) umut bağlar ve sermayelerini nemalandırmaya yüreklendirilmiş olur – bu da vergilerin prensin kasalarına girişini arttırmaktan başka bir şey yapmaz. Onun tarafından alınacak her türlü önlem, örneğin tarıma ya da ticarete atılmak gibi her türlü girişim kendi uyruklarına zararlı olmaktan, devletin gelirlerini yıkıma uğratmaktan, tarımın gelişmesine (*‘imâra*) ket vurmaktan başka bir işe yaramaz.

Olur ki, bir emir ya da bir vali ticarete ya da tarım işlerine girer, biz-

zat kendisinin belirlediği fiyatlardan özel kişilerin kendine önerdikleri ürünleri ve tahılları satın almak ister. Bundan sonra bu kişi elindekilerin hepsini, canı istediği zaman ve gene kendisinin belirlediği fiyatlardan kendi yönetimi altındakilere geri satmak ister. Bu yanlışlar herkes için daha da tehlikeli, zararlı ve yıkıcıdır. Hükümdarın kendisi çok kez çiftçiler ya da alışveriş yapanlar tarafından bu doğrultuda etkilenir. Bunlar hükümdar ile çalışırlar ama kendi kişisel çıkarları için çalışırlar: harç, vergi ve dolaylı vergilerden sıyrılarak çabucak çok paralar kazanırlar – bu vergi bağışıklığı sermayelerin artmasına ve hızlı karlar sağlanmasına özellikle elverişlidir. Ama bu kişiler, yaptıkları işlerin, mali gelirleri azaltarak krala ne kadar zarar verdiğini görmezler. Onun için kral, iyi dikkat etmeli ve kendi gelirleri için olduğu kadar krallığı için de bu kadar yıkıcı olan önerilere hiçbir zaman kulak asmamalıdır. Tanrı bize en iyi çözümü esinlesin ve O, iyi amellerimizden yarar sağlamamızı sağlasın! O tek Efendidir.

39. BİR KRALIN ZENGİNLİĞİ ANCAK BİR ZAMAN İÇİNDİR

Bir hanedanın başlangıcında, devlet gelirleri, aşiretler, kral ailesi, arasında, verilen hizmetlere, kabile birliği ruhuna ve iktidarı tesis etme konusundaki yararlarına göre paylaştırılır. Bu koşullarda kral bırakır onları kendi isteklerince zenginleşsinler. Bunun karşılığında onları vesayet altında tutmayı umut eder. Onlara katlanır çünkü onlara gereksinimi vardır. Onun için en kesin gerekli olanla yetinir. Bunun sonucu olarak çevresindekiler, sarayı, vezirleri, yazıcıları ve korunukları-adamları genel olarak pek de varlıklı değildirler. Onların durumu efendilerinin durumuna bağlıdır, onunki de kendi kabilesi üyelerinin iştahının yol açtığı rekabet ile azalmış bulunmaktadır.

Daha sonra krallık iktidarı güçlenir ve kral hüküm sürer: herhangi bir kimsenin devlet gelirlerinden kendi payından fazlasını kendisine mal etmesine izin vermez. Kralın yandaşları hanedan için yararları ile birlikte kendi paylarının azaldığını görürler. Yandaşların etkisi denetim altındadır, oysa korunan kişiler ve azatlılar, onlarla birlikte hanedana verilen desteği ve iktidarın sağlamlaştırılmasını paylaşırlar. Hükümdar o zaman vergi gelirlerinin hemen hemen hepsini tasarrufunda bulundurur. Bu fonları muhafaza eder ve önemli harcamalar için yedek olarak tutar. Zenginliği artar. Hazinesi dolar. Yetkisi ve etkisi güçlenir ve halkını yönetir. Sonuç olarak, çevresi ve saray erkânı, vezir, kâtip, mabeyinci, himaye edilenler ve muhafızlar önem kazanır: gitgide yığılırlar ve zenginleşirler.

Kabile birliği ruhunun yitmesiyle ve hanedanı kurmuş olan aşiretlerin genişlemesiyle gerileme zamanı gelir çatar. Kralın, felaketi önlemek

için, ayrılıkçılara, rakiplere ve isyancılara karşı desteğe ve savunmacılara gereksinimi vardır. Parası müttefiklerine ve yandaşlarına, kendilerine özel bir birlik ruhu taşıyan kılıç adamlarına gider. Hazinelerini ve gelirlerini gücünü yeniden toparlama girişimlerine harcar. Aynı zamanda, büyük toplamlara varan maaşlar ve harcamalar nedeniyle vergi gelirleri azalır. Arazi vergileri hasılası azalır. Devletin gitgide daha çok paraya ihtiyacı vardır. Kralın çevresi, mabeyinci, katipler, refah ve lüksün gölgesinde yaşamıyorlardır artık, hükümdarın otoritesi daralır.

Bu devrede kralın para gereksinimleri ivedileşir. Saray erkânı, yakınları, babalarının yığdığı hazineyi büsbütün başka kullanımlar için: kralliyete yardım etmek için saçıp savururlar. Babaları ve dedeleri kadar dürüst ve namuslu değillerdir artık. Kral ise, kendi yönünden, en sonunda, onların babaları ve dedeleri tarafından, atalarının hükümdarlığı zamanında konumlarından yararlanarak biriktirdikleri zenginliğe onlardan daha fazla hakkı olduğuna inanmaya başlar. Yavaş yavaş mallarını ellerinden alır, ve onların mevkileri ne kadar yüksekse o kadar fazlasını alır onlardan. Sonucunda, kurbanlar iktidardan nefret ederler, iktidar ise çevresinin, büyüklerin ve zengin nedimlerinin desteğini yitirir. Görkemli yapı, kendisini ayağa dikenlerin desteğinden yoksun, bir bölümüyle çatırdayarak yıkılır.

Örneğin, Abbasi vezirlerinin, Beni Kahtabaların, Bermekilerin, Banû Sahlların, Beni Tahirlerin ve ötekilerin başlarına neler geldiğine bakılsın. Aynı şey *Tevaifi Mülük* zamanında İspanya Emevilerinin sonunda Beni Şuhaydların, Beni Ebî-Abdaların ve Beni Hadayrların ve Beni Burdların vb. başına da geldi. Ve işte şimdi yönetimi altında yaşadığımız hanedanlıkta da aynı şeyler olup bitmekte. “Tanrının yolu böyledir. Ve sen Tanrının yolunda herhangi bir değişiklik bulamazsın.” (XXXIII, 62).

Pek çok kişi bu tehlikeyi önceden görerek kamu görevlerinden kaçıp kurtulmaya çalıştı. İktidarın denetiminden çıkmak, hükümetin parasıyla ülke dışına gitmek istiyorlardı. Böylece huzur içinde servetlerinin tadını çıkarabileceklerini umuyorlardı. Ama çok yanıldılar, kendi felaketlerini hazırladılar.

Gerçekte, bir kere bir kamu hizmetine girdikten sonra bu işleri bırakıp gitmenin güç hatta olanaksız olduğunu herkes bilir. Hele hele hükümdar sözkonusu ise: uyrukları, kanından gelen prensler bir an için bile olsa çekilmesine izin vermeyeceklerdir. Hele bu ortaya çıkar, bilinirse, krallığının ve kendi canının kaybı olur. Özellikle bir hanedan doruk noktasına ulaştıktan sonra daralır ve görkeminden ve erdemlerinden uzaklaşırsa iktidarın tutsaklığı önlenemez. Eğer iktidarı bırakma isteği birkaç saray adamını, prensin kimi yakınlarını, bazı yüksek orunlu kişileri içine alıyorsa, kralın projesinin sonunu getirmesi çok na-

dir görülebilecek bir şeydir. İlk önce kendi efendisi kral, bütün uyruklarını köleleri gibi görür, onların düşünceleri ve duyguları onun kendi işidir. Hiçbir zaman senyör yani büyük bey olarak vasalı ile arasındaki bağları gevşetmek gibi bir niyeti yoktur. Kendi sırlarının, gene kendi sadık adamlarının yeni efendilerine açıklanması gibi bir riske kesinlikle razı olmaz.

İspanya Emevileri kendi uyruklarına hacca gitmek üzere ülkeden ayrılmalarını yasaklıyordu, onların Abbasilerin ellerine düşmelerinden korkuyorlardı. Onlar hükümdar oldukları sürece hiç kimse hacca gide-
medi. Ancak onlardan sonradır ki, *Tevaifi Müllük* zamanında İspanya müslümanları hacca gitme iznini elde edebildiler.

Öte yandan, kendisini terk etmek isteyen bir yakınının bağlarını koparmasına rıza gösterme lütfunda bulunabilecek bir hükümdar bile onun mallarını da birlikte götürmesine izin vermeyecektir. Gerçekte, onun gözünde, herhangi bir döneğin (kaçığın) serveti onun kendi servetinin bir parçasıdır – çünkü bu servet o hanedanın hizmetinde, onun güç ve yetkisinin gölgesinde edinilmişti. Dolayısıyla, monark, kaçığın (fiilen kaçak olanın), kendi hanedanının malları saydığı mallarına el koymaya özellikle isteklidir.

Ve, hatta kaçak serveti ile birlikte yabancıya geçmekte başarılı olması kabul edilse bile –bu da çok nadir olan bir şeydir– bu yüzden o hiç de kurtulmuş sayılmaz, çünkü yeni vatanının hükümdarı derhal onunla ilgilenir ve tehditle, yıldırma ile ya da zorla mallarını elinden alır. Bu monark da, kendi açısından, sığınanın mallarını devlete ait yani kendi devletine ait sayar ve kamu yararı masraflarına tahsis edilmesi gerektiğini düşünür. Kaldı ki, mademki hükümdarlar herhangi bir meslekte zenginleşmiş olanların mallarına gözkoyarlar yasalar ve görenek gereğince her zaman pekâlâ elkoyabilecekleri vergilerden ve devletten gelen paraya haydi haydi sahip çıkacaklardır.

Bakin Cebele kadısının başına ne geldi: Bu kadı Tripoli Beyi İbn’Ammâr’a karşı isyan etmişti. Franklar kentini elinden alınca o, Şam’a, sonra Bağdat’a sığındı; orada o zaman Sultan Berkıyaruk b. Melikşah hüküm sürmekteydi. Bu 5. (11.) yüzyılın sonunda oluyordu. Sultanın veziri gitti kadıyı buldu ve parasının büyük bir bölümünü ondan ödünç aldı, bundan sonra bütün geri kalanı aynı yoldan geçti – ve bu büyük bir servetti.

Ebu Yahya Zekeriya b. Ahmet El-Libyani, Tunus’un dokuzuncu ya da onuncu Hafsîd Sultanı iktidar yükümlülüklerinden kurtulmak, çekip Mısır’a gitmek istedi. Batı yönünden komşusu olan eyaletlerin efendisi rakibinden kurtulmayı denemek istiyordu; o ise Tunus üzerine yürümeye hazırlanıyordu. El-Libyânî kaçış hazırlıklarını gizlemek için yalnızca Tripoli’ye kadar gitmeyi istiyordu. Orada, İskenderiye’ye

gitmek üzere vapura bindi. Hafsidlerin bütün taşınır, taşınmaz mallarını ve mücevherlerini ve hatta kitaplarını sattıktan sonra (kamu hazinesinin bütün parasını kendisiyle birlikte taşıyordu) bütün bu parayı Mısır'a götürdü. Bunun üzerine gitti Sultan El-Melik en-Nasır b. Kalavun'un yanına vardı, 719 H.(1319). Sultan kendisini ilgi ve saygı ile karşıladı ve ona (kendi yanında) bir onur yeri verdi. Ama, ona dolambaçlı istemler sunarak azar azar bütün servetini elinden aldı. Sonunda, kaçağın elinde, yaşayabilmek için, E-Melik'in 728 H. (1327) de ölümüne kadar kendisine bağladığı ödenek kaldı.

İşte büyüklerin başına gelen budur; onlar ki hükümdarlarının kendilerini kaybetmeyi istediğini düşünürler. Kaçmayı başarırlarsa başlarını kurtarırlar. Ama gurbet hiç de zorunlu değildir; başka türlü düşünenler yanılırlar. Onların devlet adamı olarak ünleri yaşamak için kendilerine yeter, ister yüksek görevlilik maaşları ile, ister herhangi kazanç getiren ticaret ya da tarımsal bir meslekte çalışarak. Hanedanlar hep birbirleriyle akrabadırlar, ama

“iştahı doymak bilmez gibi görünen,
bir kez sınırlandı mı az ile yetinir.”

Çünkü “Tanrı, rızık verendir, güçlüdür ve dayanıklıdır.” (LI, 58).

40. ULUSAL GELİR MAAŞLARLA AZALIR

Devlet, dünyanın, maddi uygarlığın (*mâddat al-'umrân*) hazırlandığı en büyük pazarıdır (*as-sûq al-a'zam*). Devlet gelirlerini toplayan ve üstüste yığan ya da bu gelirleri saçıp savuran ve kötü kullanan bir hükümdar çevresindeki insanların elinde avucunda bir şey bırakmayacaktır. Kralın adamları, yani çevresindekiler de artık kendi adamlarının bakımını sağlayamaz duruma gelecekler ve yaşam düzeylerini düşürmek zorunda kalacaklardır. Oysa, en çok harcayan ve ticaretin yürütmesine en çok katkıda bulunan onlardır. Kendilerini sınırlandıracak olurlarsa işler durgunlaşır ve kolay kolay sermaye bulunamaması nedeniyle kârlar azalır. Öte yandan toprak vergilerinin toplanması bundan etkilenir, çünkü bu vergi de tarıma, (mali) işlemlere (*mu'âmalât*), pazarların aktivitesine, kazanç ve kâr gereğine bağlıdır. O halde bu durumdan zarar gören ve kayba uğrayan devlettir, toprak vergileri azaldığına göre vergilerin azalmış olarak hazineye girişi ile birlikte kralın gelirleri de azalır. Çünkü devlet başlıca pazardır, bütün pazarların kaynağı ve temelidir. Gelirlerin ve harcamaların başlıca üstencisi (müteahhidi) devlettir. Devlet çökmekte ise ona bağlı, ona bağımlı olan pazarlar da, daha da büyük ölçüde yıkıma uğrarlar.⁵⁷ Zaten para prens

⁵⁷ Her gün saptanan bir şeydir bu.

ile uyrukları arasında dolaşır: (durmadan) gider gelir. Eğer monark parasını kendisine saklarsa, o para halk için kaybolmuş demektir. Çünkü Tanrının yolları böyledir.

41. ADALETSİZLİK UYGARLIĞI YIKAR⁵⁸

Özel mülkiyete saldırmak, insanlara, sorgunun onların takatlarını aşan bir noktaya vardığı korkusunu vererek daha fazla kazanma iradelerini ellerinden almak demektir. İnsanlar bir kez kazanç umudundan yoksun kalınca kendilerini artık hiçbir zahmete sokmayacaklardır. Özel mülkiyete saldırılar insanların ne derecede yıldıklarının ölçüsünü verecektir. Bu saldırılar herkese karşı ise ve her türlü geçim aracını kapsamına alıyorsa o zaman çalışmaya karşı her türlü dürtünün ortadan kalkması nedeniyle işlerin durgunluğu genel olacaktır. Tersine, özel mülkiyete hafifçe dokunmalar sözkonusu ise o zaman işlerde de hafif bir duraklama olur. Çünkü uygarlık, halkın huzur ve refahı, üretkenliğe (*imâl*) (*a'mâl*)⁵⁹ bağlıdır ve insanların, kendi özel çıkarları ve yararları için her doğrultudaki çabalarına bağlıdır. İnsanlar hayatlarını kazanmak için artık çalışmadıkları ve her türlü verimli faaliyeti durdurdukları zaman maddî uygarlık çöker, her şey kötüden betere doğru gider. Kişiler, geçimlerini sağlamak için yabancı ülkelere dağılırlar. Nüfus düşer. Ülke boşalır ve kentleri harabeye döner. Uygarlığın bozulması, dağılması devletin dağılmasına yol açar; nasıl ki, maddenin (*mâdde*) her türlü bozulmasını zorunlu olarak biçimin (*şûra*) bozulmasının izlemesi gibi.

El-Mesudi'ye bakınız, Perslerin tarihi konusunda ne anlatıyor! Kral Behrâm b. Behrâm zamanında, *Môbed* –en yüksek dinî otorite– hükümdara hoşnutsuzluğunu ifade etmiş. Onun hükümetinin adaletsizliğini ve hükümdarın bu adaletsizliğin hanedan için olumsuz sonuçları yaratmasına karşı aldırışsızlığını kınamış. Bunu bir baykuşun ağzından ders veren bir masal gibi, apolog biçiminde anlatmış. Kral, az önce bir baykuşun ötüşünü duymuş ve *Môbed*'e onun ne dediğini sormuş. *Môbed* de şöyle yanıt vermiş: “Bir baykuş evlenmek istiyordu. Bir dişi baykuş teklifi kabul etti, vazgeçilmez koşul olarak da, istediği gibi ötüp şakıyabilmesi için Behram'ın hükümdarlığı altında harabe haline gelmiş yirmi kent istemiş. Erkek baykuş kabul etmiş ve “Kral hüküm sürdüğü sürece harabeye dönmüş bin kent verebilirim sana, istediğin bu olsun, bundan kolay ne var?” demiş.

⁵⁸ Demek ki, İbni Haldun, 25 Temmuz 1793'te Mayence kuşatmasında “Bir karışıklığı hoş görmektense bir haksızlığa katlanmayı yeğlerim” diyen Goethe gibi değil.

⁵⁹ Meşru bir yeni sözcük kullanma örneği; İbni Haldun zamanının ilerisindedir, metin –burada ve başka yerlerde– “çalışmalar” sözünü bizim modern kavramımızla “üretkenlik” olarak anlamak gerektiğini göstermektedir.

Kral, bu anlatılan üzerine aldırışsızlığından ayılarak, Môbed'i kenara çekip sormuş: Sen ne demek istedin? Öteki yanıtlamış: "Haşmetlim, krallığın gücü ancak din yasasıyla, Tanrıya itaat etmekle, onun emirlerine ve yasaklarına uymakla gerçekleşir. Şimdi, krallık iktidarının elinde ise araç olarak insanlar vardır. Oysa insanlar, ancak kendi sahip oldukları şeylerle yani tarımla yaşayabilirler, tarımın kendisi de adalete bağlıdır. Adalet (hakkaniyet) Tanrının kurduğu ve kontrolünü krala verdiği bir terazi (*mîzân*) gibidir. Haşmetmeap, köylülerin, toprak vergisini ödeyen ve senin paranın kaynağı olan köylülerin çiftliklerini ellerinden aldın. Sonra, bu toprakları birer malikâne yaptın ve senin saraylılarına, hizmetkârlarına ve yeteneksizlere verdin. Onlar bu toprakları işlemediler, sonunun ne olacağına hiç aldırmadılar. Ama seninle yakınlıkları nedeniyle vergiden muaf tutuldular. Bu da gerçek tarımcıların, yetiştiricilerin ve gerçek vergi mükelleflerinin omuzlarına binen yükü arttırdı. Bu zavallılar topraklarını ve evlerini terk ettiler, sığınmak için olabildiğince uzaklara gittiler. İşte böyle tarım zayıfladı ve çiftlikler harabeye döndü. Para olmadığı için ordu, halk yıkıma sürüklendi. Senin komşuların, bizzat imparatorluğunun temellerinin yıkıldığını görerek senin krallığına göz dikeyorlar."

Bu sözler üzerine kral işlerini dikkatlice gözden geçirdi. Saraydaki adamlarına verdiği toprakları ellerinden aldı ve onları eski sahiplerine geri verdi, onlar da topraklarını eskiden olduğu gibi tarıma koydular. Böylece, güçsüzler güçlendiler. Topraklar işlendi ve bütün ülke yeniden refaha kavuştu. Vergi tahsildarlarının kasalarına para aktı. Ordu güçlendi. Düşman (dış düşman) zayıflatıldı ve garnizonlar donatıldı. Kral yeniden işlerini kendi eline aldı. Onun hükümdarlığı gönence kavuştu ve krallığı adamakıllı düzene girdi.

Bu anlatıdan çıkarılacak ders adaletsizliğin medeniyeti, ardından da hanedanı yıktığıdır. Bu da, elbette ki, büyük kentlerde adaletsiz yönetimlerin bugün de tutunabilmelerini bazan engellemiyor. Bunun nedeni de adaletsizlik bir yanda ve kent sakinlerinin sahip oldukları olanaklar bir yanda olmak üzere bunlar arasındaki ilişkidir, orandır. Gerçekte, büyük bir kent, çok nüfuslu ve bol kaynakları olan bir kent zorbalık ve baskıdan görece daha az zarar görür. Çünkü bu zorbalık gitgide zaman içinde etkisini gösterir. Zararlar, kentin geniş kaynaklara ve ürün bolluğuna sahip bulunduğu ortamında hemen ortaya çıkmaz. Sonuçlar ancak daha sonra görünür hale gelir. Bu yüzden suçlu olan hanedan belki de sitenin yıkılmasından daha önce ortadan kalkacaktır. Ve onun yerine gelen hanedan belki de hanedanı yeniden canlandıracaktır. Böylece yapılan kötülük, gizli kalınca, tamir edilebilir, zar zor ortaya çıkarılabilir. Her ne olursa olsun, şu hep geçerlidir, uygarlık, kaçınılmaz olarak adaletsizlikten zarar görür ve hanedan da sırası geldiğinde adaletsizliğin sonuçlarına maruz kalır.

Adaletsizlik, haksızlık (*zulm*) sözünden, yalnızca giderilmeyen, ödünlenmeyen ya da gerekçesi olan soygun anlamını çıkarmak yeterli olabilir. Kuşkusuz bu en ortak yorumdur, ama bundan daha da genel olan başka bir şey vardır. Herhangi bir kimsenin servetini elinden almak, ya da onu zor yoluyla çalıştırmak ya da ondan yapabileceğinden başka bir şey istemek, ya da onu yasa-dışı, meşru olmayan bir zorunluluk altında bırakmak da haksızlık yapmaktır, adaletsizliktir. Mülkiyet hakkına saldıranlar haksızdır. Başkalarının zenginliklerini ellerinden alanlar adaletsizdirler. Halkın haklarına saygı göstermeyenler adaletsizdirler⁶⁰ Genel olarak, zor yoluyla başkasının malını alanlar haksız, adaletsizdir. Ve bundan zarar gören devlettir, çünkü adaletsizlik uygarlığı tahrip eder – uygarlık ki devletin bizzat özüdür.

Yasakoyucu, adaletsizliği, haksızlığı yasaklarken bütün bunlar vardı aklında: adaletsizliğin sonuçlarını – uygarlığın yıkımını ve harap olmasını, yani son hesapta, insan türünün yok olmasını düşünüyordu. İşte din yasası, zorunlu beş nokta üzerinde, yani dinin, anlağın (idrak-müdrikenin), ruhun (yaşamın), üreme ve üretmenin, ve mülkiyetin korunması üzerinde ısrarla durarak çok akıllıca bütün bunları hedefler.

Adaletsizliğin, uygarlığı yok ederek en sonunda insan soyunu tehdit etmesi olayı tek başına haksızlığın, adaletsizliğin yasaklanmasını haklı kılar. Bu yasaklama önem taşımaktadır. Bu Kuran'da görülmektedir, sünnilikte olduğu gibi. Ne var ki bu konu burada işlenemeyecek kadar geniş bir konudur.

Eğer herkes başkasını ezmek, baskı altında tutmak gücüne sahip olsaydı, din yasası bu suç için de, zina gibi, adam öldürme ve sarhoşluk gibi insan soyunu tehdit eden ve herkesin işleyebileceği başka yasa çiğnemelere karşı konan cezalar kadar cezalar öngörürdü. Ama adaletsizlik-haksızlık yalnız herkesi kapsayan ortak yasalardan kurtulabilenler tarafından, otorite ve iktidara sahip olanlarca işlenebilir. Onun içindir ki yasakoyucu adaletsizliği özellikle kınamıştır ve adaletsizlik suçu işleyenleri, bunların kendilerinin, kendilerini frenlemenin bir yolunu bulacakları umuduyla onları binlerce kez tehdit etmiştir. Çünkü "Rabbin kullarına karşı adaletsiz değildir." (XLI, 46).

Din yasasının anayolların haydutlarına karşı cezalar öngördüğü ileri sürülerek karşı çıkılacaktır. Oysa burada da suç, bu suçu işlemeye gücü yeten biri tarafından işlenmektedir – çünkü kötülüğü yaptığı zaman da bu bir soygun işidir. Buna karşı iki şey söylenebilir.

İlkönce, yasanın öngördüğü ceza, silahlı soygun olayında, kişilere ve mala karşı işlenmiş suçlara uygulanır. Genel düşünüşe göre, ceza, ancak soyguncu zarar verecek durumdan çıkarıldığı ve suçlarının, cinayetlerinin hesabını vermeye çağırıldığı zaman uygulanabilir. Oysa bizzat soygunun kendisi için öngörülmüş bir ceza yoktur.

⁶⁰ Burada, aslında, bütün dünyevî (din dışı) adaletin tohumu bulunmaktadır.

Sonra, anayol soyguncusunun bir (sınırsız) adaletsizlik işleyebilecek yetide olduğu söylenemez, yani elleri tamamıyla serbesttir, hiç kimse kendisine karşı çıkacak durumda olmaksızın gerçek bir yıkım yaratabilir denemez. Onun bütün yapabileceği korkutmaktır, bu da kurbanlarını soymasını sağlar. Ama herkes din yasasına sığınarak olduğu kadar ceza yasasına başvurarak onu susta durdurabilir. Demek ki karşı durulamayacak bir kötülük yoktur. Yalnız Tanrı istediğini yapabilir.

En yıkıcı ve uygarlığın yok olmasına en fazla yol açan adaletsizliklerden biri olarak yerinde olmayan haksız vergileri ve angarya yükümlülüklerini anmak gerekir. Gerçekten, emek bir sermayedir. Kazanç ve geçim, uygar insanlarda, emeğin değerini temsil eder. Bunlar, yaşamlarını kazanmak için emeklerinden, işlerinden başka bir şeyi olmayanlardır. Toprağı işleyenler de bu durumdadırlar. Eğer bunlar kendilerinin olmayan, başkalarının toprakları üzerinde zorunlu çalışmaya zorlanıyorsa bundan hiçbir yarar elde edemezler ve emekleri ki onların sermayesidir, onun ederinden yoksun bırakılırlar. Yoksuldurlar ve neredeyse bütün yaşam olanaklarını yitirmişlerdir. Eğer angarya bir alışkı halini alırsa, insanlar tüm cesaretlerini yitirirler ve çaba göstermekten cayarlar. İşte böyle olur uygarlığın yıkımı ve yok oluşu. “Tanrı dilediğine hesapsız rızık verir.” (II, 212.)

Uygarlık ve hükümdarlık için daha da vahim ve daha zararlı bir adaletsizlik de, iktidarın, güç kullanarak, düpedüz zor yoluyla, özel mülkü olabildiğince düşük fiyata satın almak ve olabildiğince yüksek bir fiyata geri satmaktır. Kimi kez insanlar bir süre, bir süre elde ederler: o zaman pazarın dalgalanmalarının ilerde kayıplarını telafi edeceğini umarlar. Ama yönetim zorlar, çok kez nakit olarak ödeme ister, bu da tahıllarını olabildiğince ucuz fiyata düşürmeye zorlar onları. Her halükârda sermayelerinin bir bölümünü yitirirler.

Bu çeşitten haksızlıklar, adaletsizlikler herkesin başına gelebilir: kentlerin alıp-satıcıları ve ithalâtçılar (*vâridûn*); yiyecek maddeleri ve meyve satan küçük tacirler ve dükkancılar; gündelik kullanım için alet ve avadanlık yapan zanaatçılar: bir kelimeyle, bütün loncalar (*esnâf*) ve bütün sosyal sınıflar (*tabakât*). Saatten saate sermayeler kaybolur. Sermaye ve kâr yokluğunda tacirlerin dükkanlarını kapamaktan başka yapacak bir şeyleri kalmaz. Aynı nedenlerle yabancılar da gelip ticaret yapmaya cesaret edemez. İşler yıkıma doğru gider ve halk geçim aracını: ticaretini kaybeder. Çarşı pazarda alış veriş olmayınca insanlar artık yaşamlarını kazanamaz olurlar. Aynı zamanda, hükümetin de pazarlar üzerinden aldığı vergilerin geliri de gitgide azalır – ki bu gelirler bir hanedanın daha ikinci evresinden başlayarak başlıca gelir kaynağını oluşturur. Böylece derece derece ve pek farkedilmez bir biçimde (*lâ yuş’ar bihi*) bir hanedanın ve bir site uygarlığının yıkımı gelir çatar.

Devlet para sağlamak için bu aykırı yolları kullandığı zaman olan budur işte. Kaba bir soygun varsa, eğer özel mülkiyete, kadınlara, insanların yaşamlarına, kişilere, uyrukların onuruna açık saldırılar varsa, bunun sonucu, (adaletsizliğin yol açtığı) (kaçınılmaz) karışıklıklar nedeniyle anı parçalanma, yıkım ve hanedanın hızla yok olması olacaktır.

Bu can sıkıcı sonuçlar nedeniyledir ki din yasası bütün bu davranışları yasaklar. Yasa işlerde ustalığa cevaz verir, ama başkalarını soymayı yasaklar. Bu, uygarlığın ortadan kalkmasına varacak olan karışıklıkları ve sefaleti önlemek içindir.⁶¹

Gerçekte, bütün bu yolsuzlukların nedeni para gereksinimidir; bu gereksinimi besleyen de iktidardakilerin lüks alışkanlığıdır. Onların harcamaları durmadan artar ve alışlagelmiş sıradan kaynaklar yetmez olur. Hükümdar, gelirlerini yükseltmek ve gelirleriyle harcamalarını (*ad-dakhl wa-l-kharj*) karşılamak için binbir türlü yeni vergiler icat eder. Ama lüks hiçbir zaman azalmaz, artar ve giderler de lüksle birlikte artar. Aynı zamanda, hükümetin halkın parasına giderek daha çok gereksinimi olur. Hanedanın otoritesi böylelikle daralır, etkinliği silinir ve kimliği (*rasm*) bir saldırganın darbeleri altında kaybolur gider.

Çünkü Tanrı evrensel düzenleyicidir. O tek Tanrıdır.

42. MABEYNCİNİN ÖNEMİ VE MAKAMI

Bir hanedan başlangıcında mutlak hükümdarlığa –monarşiye- önem duymaktan uzaktır. Onun otoritesi, kabilenin, bedeviliğe bağlı bulunan birlik ve birliktelik ruhuna bağlıdır. Bu otorite din üzerine kurulmuş ise de gene aynı şey olacaktır. Ama eğer otorite yalnızca siyasal ise o zaman özellikle gerçektir.

Başlangıçta bedevi olan bir hanedan bedevilerin ağırbaşlılık ve sadeliğine sahiptir. Hanedanın başı halkın yakınında ve kolayca ulaşılabilir durumda kalır. Daha sonra, otoritesi bir kez sağlamca yerleşince, bütün şan ve şöhrete kendi yararına sahip çıkmak ister. O zaman halktan uzaklaşması ve kendi içli dışlı olduğu yakınları ile işleri üzerine söyleşmesi için her şeyden uzaklaşması gerekir – çünkü kendi sarayı önem kazanmıştır. Onun için olabildiğince kalabalıktan uzak tutar kendini. Şu halde kapısında bekçilik etmesi ve yakın dostlarından ve gerekli olan yüksek görevlilerden gayrisına kapısını açmaması için birini görevlendirmesi gerekir. Demek ki bu görevli sarayın kapısını bekler.

Daha sonra, iktidar gelişir monarşinin görenek ve gelenekleri ortaya çıkmaya başlar. Kral özel krallık tavırları edinir. Onunla temas halinde olanlar bu tavırları kavramak ve büyük saygıyı göstermek zo-

⁶¹ Başkaca (başka zamanlardan ve başka yerlerden) çok iyi bilinen kanıtlar demek ki, şu anlama gelir (ki bu apaçıktır): adaletsizlik kendiliğinden kargaşayı yaratır.

rundadırlar. Ama her zaman da bunlardan haberli değildirler ve hoşnutsuzluk yaratmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunurlar. Kral kızabilir ve onları cezalandıracak kadar öfkeye kapılabilir. Böylece, demek ki sonu sonuna bir prensin yalnız en yakınları teşrifatı iyi bilebilecek durumdadırlar. Bu da hükümdarın, hoşuna gitmeyecek bir şeyle karşılaşması ve bunun sonucu olarak insanları herhangi bir şekilde cezaya maruz durumda bırakması tehlikesinden kendini koruyabilmesi için artık en yakınlarından başkasını görmemesine yol açar. Sonunda huzuruna çıkılabilmesi koşullarını ilk önce yalnız kendi yakınlarına iki kat daha sınırlandırdı; daha sonra da halkın tüm geri kalanına sınıksız kısıtladı.

Birinci sistem bir hanedanın başlangıç günleridir. Örneğin, Muaviye zamanında, Abdülmelik ve Emevi halifeleri zamanında böyle oldu. Bu kurallara gözcülük eden kişi *hâcib* diye yani "aracılık eden kişi" diye adlandırıldı.

Daha sonra Abbasilerin hükümdarlığı geldi. Onların lüksü ve güçleriyle monarşi, krallık, eşsizlik mertebesine yükseldi. Ve ziyaretçilere de kesin ve katı bir kısıtlama getirildi, buna mabeyinci gözcülük ediyordu. Halifelerin saraylarında ayrı ayrı iki mabeyinci vardı: biri ayrıcalıklar için, öteki ise halk için. Bunu Abbasilerin tarihinde okuyabilirsiniz.

Daha sonra, prensi vesayet altına alma yolundaki girişimler döneminde bir üçüncü sistem, yani daha da tekелci, daha da salt bir sistem yürürlüğe girdi. Gerçekten, bir genç prensi tahta oturtan ve ona hiçbir iktidar vermek istemeyen büyüklerin ve yakınların ilk işleri prensin kendisinin ve babasının yakın arkadaşlarını çevresinden uzaklaştırmaktı. Bunlar, prense, bu dostların krallığın saygınlık ve vakarına zarar vermekten ve teşrifat kurallarını zedelemekten başka bir işe yaramayacaklarını telkin ediyorlardı. Yüksek tutkuları olan vezir böylelikle genç prensi tamamıyla çevresinden ayırmak, yalnızlaştırmak ve başka hiç kimseyi gözü görmeyecek kadar kendisine alıştırmak istiyordu: ve bu bakan hükümdar üzerinde egemenliğini kuruncaya kadar böyle devam ediyordu. Bu da üçüncü sistemdir, prense ulaşılmasını en çok kısıtlayan en tekелci sistemdir. Genellikle, artık dağıldığı ve sonunun geldiği açıklanan bir hanedanın son döneminde baş gösterir. Hükümdarların en çok korktukları bir şeydir. Çünkü hanedan yaşlandığı ve son hükümdarlar etkilerini yitirdikleri zaman olacak olan budur. Çünkü insanlar iktidara düşkünlüdürler, hele zemin hazırlanmış bulunuyorsa ve onlar da gerekli olanak ve fırsatları ele geçirirlerse. "Tanrı kendi düzenine egemendir (onun efendisidir)." (XII, 21).

Bölünme (*inkisâm*) bir imparatorluğun yaşlanmasının ilk göstergesidir (haram). Bakın bu nasıl olur. Bir krallık lüksün ve gönencin doruk noktasına ulaştığında ve kral bütün şan ve şerefe kendi yararına sahip çıktığı zaman, övüncü hiç kimse ile paylaşamayacak kadar kibirli ve gururludur. Böyle olunca olası bütün hak iddialarını elemeye, uzaklaştırmaya çalışır, ilkönce de benzer niyetleri olduklarından kuşkulandığı yakınlarını kaybettirmekten işe başlar.

Çevresini kuşatmış olanlar ve kendi yaşamlarından korkanlar uzak eyaletlere sığınurlar ve orada aynı tehlike altında bulunduğuna inandıkları ile buluşurlar. Sınırlar daha o zamandan daralmaya başlamıştır zaten, bu gönüllü sürgünler imparatorluğun uç beyliklerinde, otoriteleri hüküm sürmekte olan hanedanın otoritesini dengeleyecek güce gelesiyeye kadar iktidarı alırlar.

Örneğin, Araplar tarafından kurulan müslüman imparatorluğunda gözlemlenen budur. Başlangıçta gücü büyük, yoğun ve yaygındı. Abdimenaf'ın soyundan gelenlerin (Kureysilerin) kabile ruhu birleşik durumdaydı ve bütün (Araplara) Mudarilere egemendi. Bu topluluk yeni imanları (*bid'a*) için ölmek isteyen haricilerin neden olduklarından başka bir anlaşmazlık yaşamadı. Ama onların başkaldırısı siyasal nitelikte değildi, kendileri arasındaki takım ruhundan daha kuvvetli olan bir birlik ruhu karşısında başarısızlığa uğradılar. Bunun üzerine Abbasiler Emevileri dışarı attılar. Onlar da lüksün ve üstünlüğün doruğuna ulaşmışlardı zaten, ama otoriteleri artık yaygın değildi. İşte o zaman "sığınmacı" (*ed-dâhil*) denen (Emevi) Abdurrahman I, İspanya'ya, İmparatorluğun en uzak eyaletine kaçtı. Orada, Abbasilerinkinden bağımsız bir hanedan ile krallık kurdu. Daha sonra İdris Fas'a sığındı, orada imparatorluktan ayrıldı. Oğlu ve ardılı, Berberler, Avraba, Mağila ve Zenetler üzerinde hüküm sürdü ve "İki Mağrib"i (Batı Cezayir ve Fas'ı) ele geçirdi.

Daha sonra Abbasi imparatorluğu daha da daraldı. Ağlebilerden sonra Fatımilerden ayrıldılar. Kutâmeler ve Sinhâceler tarafından desteklenerek ilk önce Kuzey Afrika'yı ve Mağribi, sonra da Mısır'ı, Suriye ve Hicaz'ı ele geçirdiler. İdrisileri alt ettiler ve Abbasi imparatorluğunu daha da parçaladılar, ki, sonuçta bağımsız üç hanedana bölünmüş oldu böylece: Arap dünyasının merkezini ve tabanını ve aynı zamanda İslamın özünü (*mâdde*) elinde tutan Abbasiler; İspanya'da monarşilerini ve kendi Batı halifeliklerini yeniden canlandıran İspanya Emevileri; ve Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'da Fatımiler. Bu üç hanedan yıkılışlarına kadar tutundular.

Aynı şekilde Abbasi imparatorluğunun parçalanması devam etti.

Hamdaniler ve onlardan sonra da Beni 'Ukayl, Mezopotamya ve Musul'da hüküm sürdüler. Tolunoğulları ve onlardan sonra İhşidiler (Beni Tuğşaş) Mısır ve Suriye'de hüküm sürdüler. Ta uzakta Doğuda Maveraünnehir ve Horâsân Sâ mânîleri, Deylem ve Tabarestân 'Alicileri (Zaydileri) hüküm sürdü. Daha sonra Daylamiler İran ve iki Irak'ı, Bağdat'ı ve bizzat halifenin kendisini ele geçirdiler. Sonra, Selçuklular bütün bu devletleri işgal ettiler ve bunlardan dört başı mamur bir imparatorluk kurdular, ki o da sırası geldiğinde parçalandı.

Buna benzer bir tarihi de Mağribdeki ve Kuzey Afrika'daki Sinhâcelerde görmekteyiz. Bunlar da Bâdîs b. El-Mansûr⁶² zamanında doruk noktasında bulunuyorlardı. El-Mansûr'un amcası Hammâd, başkaldırdı ve Aures ve Tilmisan ve Moulouya arasında bağımsız bir prenslik yarattı kendisine. Misila yakınında, Kutâme tepeleri arasında (Beni Hammadlardan) Qal'a'yı (*Kal'a*) kurdu. Orada yerleşti ve ayrıca Titeri'de, Eşir'i de ele geçirdi. Böylece onun krallığı Beni Bâdîslerin krallığının zararına kurulmuş oluyordu; bunlar da Kayrevan ve çevresini ellerinde tuttular. Bu durum bu iki imparatorluğun çöküşüne kadar böylece sürdü.

Başka bir örnek: Muvahhidler örneği: Muvahhidlerin gölgesi küçülmeye başlayınca Kuzey Afrika (*Ifrikyâ*) Hafsidleri ayaklandılar, bağımsızlıklarını ilan ettiler ve kendi krallıklarını kurdular. Onlar da doruk noktasına ulaştıklarında, aynı aileden bir prens, dördüncü Hafsid halifesi Sultan Ebu-İshak İbrahim'in oğlu Emir Ebû-Zekeriyyâ' Yahyâ, batı eyaletlerinde ayrılıkçılık yaptı ve Bougie ve Constantine bölgesinde yeni bir krallık kurdu. Böylece Hafsidler İmparatorluğu ikiye bölünmüş oldu. Daha sonra Ebû-Zekeriyya'nın ardılları başkent Tunus'u ele geçirdiler – şimdilik, daha ilerdeki bölünmelere kadar.

Bu parçalanma süreci ilk baştaki hanedandan uzaklaşan iki ya da üç hanedandanın daha kurulmasına yol açar. İspanya'da böyle *Tevâifi Mülûk*'ü Doğu'da ise Türk ve Pers prensleriyle yeni haneden kuruluşları görülür. Kuzey Afrika'nın Sinhâceleri böyledir. Bu hanedanın son zamanlarında Kuzey Afrika'nın (*Ifrikyâ*) her müstahkem mevkiisi bir isyancı tarafından tutulmaktaydı. Kuzey Afrika'da, çağımızdan az bir zaman önce Cerid ve Zâb için de aynı şey sözkonusudur. Ve her hanedanın kaderi böyleydi. Lüks, refah, hanedanın toprak üzerinde kısalıp küçülen gölgesi bütün bunlar kaçınılmaz olarak onun yaşlanmasına yol açar. Hüküm sürmekte olan aile bizzat kendi kendine karşı parçalanmayla karşı karşıya kalır ve rakip prensliklere bölünür. Yalnız Tanrıdır toprağın ve toprak üzerindeki her şeyin kalıtıcısı.

⁶² Amcası Hammâd'a karşı çarpışmada, 1016 da öldürüldü.

44. HİÇBİR ŞEY BİR HANEDANIN ESKİYİP YAŞLANMASINI ÖNLEYEMEZ

Yukarıda bir hanedanın çöküşünün (*haram*) doğal nedenlerini sırasıyla birbiri ardından gördük. Burada doğal bir aksama söz konusudur, tıpkı insan denen yaratığın yaşlanması gibi tastamam aynı koşullar altında meydana gelir. Yaşlanma şu iyileştirilemeyen, yok da edilemeyen süregelen (müzmin) hastalıklardan biridir; böyledir çünkü doğa değişmez.

Bir hanedanın en akli başında üyeleri bu olay konusunda dikkatlidirler, onun belirtilerini (*âraz*) ve nedenlerini saptamakta tez davranırlar. Hatta bunları ortadan kaldıracabileceklerini sanırlar. Bu amaçla zamanın verdiği zararları onarmaya çalışırlar. Onlar, devletin çöküşe doğru gidişinin kendilerinden önce gelenlerin yeteneksizliğinin ya da ihmalkârlığının sonucu olduğunu sanırlar. Ama yanılırlar. Çünkü bir hanedanın doğal evrimi ve onun âdet ve görenekleri söz konusudur. Ne var ki alışkılar ve görenekler bir ikinci doğadır (*el-evaid tatanazzalu menzile tabî'a uhrâ*)⁶³ Örneğin: babasının ya da atalarının ipekler ve dıba-lar giydiğini, altın yaldızlı silahlar ve koşum takımları kullandığını ve oturuma -görüşmelere de- duaya -namaza da- duyarsız ve yanına yaklaşılmaz kaldığını görecektir, bu prens de büyüklerinin izledikleri teamül ve gelenekleri değiştiremeyecektir. Kaba saba giysiler giyemeyecek ya da kalabalığa karışamayacaktır. Teamül yerleşmiştir, bundan birden bire uzaklaşamaz: yoksa kendisine deli gözüyle bakılması ve otoritesinin ağır bir şekilde yaralanması tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Peygamberler söz konusu olduğunda bunun tamamıyla tersi olur: Onlar alışkılara karşı çıkmak cesaretini bulurlar kendilerinde, çünkü Tanrıdan yardım alırlar ve gökyüzü koşar imdatlarına.

Hanedan çöktüğü zaman, çok kez, kabile birlik beraberliği de kaybolmuştur ve onun yerini debdebe ve şatafat almıştır. Hatta debdebenin de birlik ve beraberlik ruhuyla birlikte son bulduğu durumlar olabilir – ama bu uyrukları efendilerine karşı yüreklendiremez. Onun içindir ki hükümdar mümkün olduğu kadar uzun zaman şatafat ve debdebenin arkasına gizlenecektir. İşte o zaman, birçok kez, son bir otorite sıçraması görülür ki, bu, hanedanın yaşlanmanın üstesinden geldiği sanısına yol açabilecektir. Ama bu, yitip gitmeden önce bir an parıldayarak sanki yeniden alevleniyormuş hissi veren alevin bir an için yeniden harlamasıdır. İşte Tanrının, kendi kullarını onlara biçtiği kadere doğru götürmesinin yollarıdır. Çünkü “her ecelin (vadenin) bir yazısı vardır” (XIII, 38).

⁶³ İbni Haldun Birinci Kitapta da yazmıştı: “İnsan kendi alışkanlıklarının çocuğudur.” (bkz: Kitap 1, s. 221.)

Her tekerkil (monarşik) yapı iki temel üzerine oturmalıdır. Birincisi güç ve birlik ruhudur, yani ordudur. İkincisi, birliklerin ücretini ve bütün devlet yapısının (*ahvâl*)⁶⁴ bakım ve sürdürülmesini sağlayan paradır. İşte bu iki tabana saldırır dekadans. Çöküşün (dekadansın), bir hanedanın gücüne ve birlik-beraberlik ruhuna nasıl saldırdığını, sonra devletin maliyesine ve gelirlerine nasıl zarar verdiğini sırasıyla göreceğiz.

Bir hanedanın kuruluşu ve kurumlaşması için vazgeçilmez olan birlik ve beraberlik ruhu anımsanacaktır. Orada görülmüştü ki, bütün ötekileri birleştiren ve onlara egemen olan bir topluluk kesiminin bulunması gerekir: bu kesim prensin kabilesi ve aşiretidir.

Bir hanedan içinde –tekerkli hükümdarlığın yüklemi olan– lüksün ortaya çıkması ile birlikte, kendi öz atalarından başlamak üzere, aile adını kendileriyle paylaştıklarının hepsi krallık kesiminin şefleri hakarete uğramış olurlar. Herhangi bir kimseden (görece) daha fazla hakarete uğramış olurlar. Öte yandan, lüks herhangi başka bir kimseden çok onlar üzerinde etkilidir, çünkü lüks otoriteye, iktidara ve tekerkli üstünlüğe ortaktır. Böylece yıkımın iki amili yani: lüks ve zor onları tehdit altına alır. Zor adam öldürmeye kadar gider, çünkü sağlamca yerine oturan bir krala kötü gözle bakar. Hükümdar da, kendi açısından, kıskançlıktan kaygı ve çekingenliğe geçer. Onları öldürmeye ya da aşağılamaya, onları gönençlerinden ve büyük ölçüde alışmış oldukları lüksten yoksun etmeye başlar. Telef olurlar ve sayıları azalır. Böylece onların aracılığıyla hükümdara destek olan birlik ve beraberlik ruhu kaybolur. Bu ise bütün öteki öğelerin birleştiricisi en başta gelendir: Çözülür ve gevşer. Onun yerini prensin yakınlarından ve korunuklarından oluşan küçük bir grup alır; bunlar prensin kayralarından yararlanırlar. Prens bunlardan yeni bir birlik, bir takım ruhu yaratır. Ama bu birlik, kan ve akrabalık bağlarından yoksun olduğundan enerji bakımından ötekilerle kıyaslanabilemez. Daha önce gördük ki, bu bağlar, Tanrının lütfu sayesinde, kabile birlik ve beraberliğinin önemini ve kuvvetini yaratan bağlardır.

İşte böylelikle prens, ailesinden ve (ilk) yandaşlarından ve kendisine doğal bir bağla bağlı olanlardan kopar. Elbette ki bu kopuş, derhal, bütün öteki kesimler tarafından da hissedilir. Çok doğal olarak, bunlar da hükümdara ve saray erkanına kafa tutarlar. Hükümdar, onları yıkma uğratır, onlara zulmeder ve birbiri ardına öldürür. Bir hanedanın başından sonuna kadar böyledir işte. Bütün bunlara lüksün kötü so-

⁶⁴ Daha iyisi bulunmadığından yazar muğlak olan *ahvâl* sözünü kimi <ortam> (ar. bi'a), kimi <yapı - strüktür> (heykel) karşılığı kullanıyor. Bir kez daha düşünceleri zamanının dilinden ileride bulunuyor.

nuçlarını da eklemek gerekir. İşte bu şekilde çöküş, lüks ve cinayetler yoluyla gelip çatar. Sonunda, birlik ve dayanışma anlayışlarının tonuna (*sıbğa*) kadar her şeylerini yitirirler. (Karşılıklı) bağılıklarını ve (başlangıçtaki) güçlerini yitirirler. Devletin askerî savunması için hizmetlerini kiralamaya kadar vardırırlar işi. Ama sayıları azalır, bu da eyaletlerdeki ve sınırlardaki ordu mevcuduna zarar verir ve bu, uzak bölgelerin insanlarını kraliyet davasından uzaklaşma yönünde yüreklendirir. Başkaldıranlar buralara gelip sığınır, bunlardan bazıları hüküm sürmekte olan ailenin üyeleridirler. Bu koşullarda, yerel halk tarafından desteklenmelerini sağlamayı ve nizami birlikler tarafından ele geçirilmeyi önlemeyi başarabileceklerini umarlar. Hareket yayılır ve iktidar gitgide daha küçük bir araziyi kontrol altında tutmayı başarabilir, ta ki asiler başkente yakın kentleri ele geçirmeye başlayıncaya kadar. O zaman krallık –önemine göre– ikiye ya da üçe bölünür. Hanedanın kendi işleri onun kabilesine yabancı olanlarca ele alınır, bununla birlikte bunlar gene de hanedan kesiminin sözünü dinlemektedirler, çünkü hala onun üstünlüğünü kabul etmektedirler.

İslamın başlangıcındaki ilk Arap imparatorluğuna bakın. Başlangıçta İspanya'ya, Hindistan'a ve Çin'e kadar yayılıyorlardı. Emeviler, Ebd. Menaf'ın torunlarının birlik ve dayanışma ruhu sayesinde bütün Araplar üzerinde hüküm sürmekteydiler. Şam'dan, (halife) Süleymân b. Abdülmelik, o zaman Kordoba'da bulunan Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdülaziz'in öldürülmesini bile emredebiliyordu. Emir yerine gitirildi ve Abdülaziz öldürüldü. Ama sonra Emeviler lükse kaptırdılar kendilerini ve kabile dayanışması silindi. Emeviler elendiler ve yerlerini Abbasiler aldılar. Bunlar Haşimilerin aşırı tutkularını frenlediler: Bütün Alicileri öldürdüler ve dışarı sürdüler. Aynı darbeyle, Abdi Menaf'ın soyundan gelenlerin birlik ve dayanışma ruhu da yıkıldı ve kayboldu. Araplar Abbasilerin otoritesine meydan okumaya başladılar. Uzak eyaletlerin kentlerinde, Kuzey Afrika'nın (*İfrikya*) Ağlebileri ya da İspanya Emevileri başkaldırdılar ve İmparatorluk parçalandı. Bunun üzerine Fas'ın İdrisileri, hanedana sadık kalan birliklerin saldırısına uğramamak gibi bir güvence altındaki Berberlerin dayanışma anlayışıyla desteklenerek ayaklandılar.

Bir davanın (*du'ât*) yayım görevlileri, uzak sınırları ve ücra eyaletleri davalara katmayı başardıklarında sakın sakın propagandalarını yaparlar ve sonunda bir devletin temellerini atarlar. Sonuç olarak (karşı-saldırıya geçtikleri) krallık parçalanır: toprakları gitgide daralır, ta ki başkentten ibaret kalıncaya dek. Aynı zamanda lüksün torpillediği saray zayıflar, sonunda dağılmaya başlar. Hanedan çok zayıflamıştır ama hala sürüklenip gidebilir. Her türlü birlik ve dayanışmadan vazgeçtiği bir duruma gelir, çünkü bu birlik ruhu, uzun yıllardan beri, uyrukları teslimi-

yete ve başeğmeye öylesine alıştırmıştır ki hiçbir canlı varlık artık kendi kökenlerini anımsamaz bile. Halk artık krala itaat etmekten başka bir şey düşünmez. Dolayısıyla kral, kendi aşiretinin kuvvetine dayanmaktan vazgeçebilir: kendi milisi ve ücretli askerleri yeter ona. İnsanlarda bir hayli sık görülen boyun eğme ve teslimiyet anlayışına dayanır. Ve olasılıktan uzak bir ayaklanma ya da bölünme durumunda bunu kınayacak ve buna karşı çıkacaktır. Bu da, bu çeşitten her türlü girişimi gerçekleşmesi olanaksız kılacaktır, isterse cesaretle yürütülmüş olsun. Bu yüzden, hüküm sürmekte olan hanedan, halkın kemikleşmiş teslimiyet ve boyun eğme alışkanlıkları nedeniyle daha sağlam duruşlu, başkaldıranlara ve rakiplere karşı daha iyi korunmuş durumdadır. En küçük bireysel muhalefet fikri kabul edilemez görünecektir ve hiç kimse, bir an için olsun, isyan etmeyi düşünmeyecektir. Dolayısıyla hüküm sürmekte olan hanedan her zamankinden daha sağlam, daha dayanıklı, grupların ya da boyların ayaklanmasına karşı daha uyanık ve hazırlıklı durumdadır. Yaşamını sürdürür, ama tıpkı besinden yoksun kalmış bir bedenin doğal ısısının azalması gibi onun da özü azalır, küçülür. Sonunda o da yargılı olduğu saate ulaşır. “Her sonun kendi yazgısı vardır”(XIII, 38). Çünkü “Tanrı geceyi de gündüzü de ölçüye bağlamıştır” (LXXIII, 20).

Maliyenin parçalanmasına gelince, anımsayalım ki, her hanedan başlangıcında bedavidir. Hanedan aşırı vergilerden, vergi tahsilinde hileye baş vurmaktan kaçınır. Bu durumda hiçbir şey devleti aşırılıklar yapmaya zorlamaz ve hanedanın paraca büyük gereksinimleri yoktur.

Daha sonra devlet güçlenir ve genişler. Tekerkli hükümdarlık gönenir. Lükse açar kapılarını, bu da onu çok daha büyük harcamalara sürükler. Kralın ve sarayın masrafları artar. Kent sakinleri bu hareketi izlerler. Askerlerin aylıkları ve memurların maaşları da. Harcamalar aşırı boyutlara varır. Sıradan uyruklar savurganlaşır, zira halk dini ve hükümdarlarının adetlerini izlerler.

Bunun üzerine, devlet, kendi gelirlerini arttırmak için pazarlarda satılan mallar üzerine rüsum koymaya başlar. Uyruklarının dış görünüşlerindeki lüks onu isteklendirir, çünkü kendi öz harcamaları ve askerlerine ödeme yapabilmek için paraya gereksinimi vardır. Lüks de artar durur. Pazar vergileri artık yetmez olur. Bu dönem, hanedanın mutlak güce sahip olduğu ve uyruklarını emirlere kesin uymak durumunda tuttuğu dönemdir. Onların mallarına elkoyar: yeni pazar vergileriyle, bizzat kendisi ticaret yaparak ya da herhangi bir bahaneye başvurarak ya da hiçbir bahaneye gerek görmeden düpedüz soygunla.

Ne var ki, bu zaman içinde ordu zayıflamış ve yaşlanmakta olan, birlik ve dayanışma ruhunun terk ettiği hanedanı hiçe saymaya başlar. Bu öngörülebilecek bir şeydir ve birtakım maaş artışları ve ikramiyeler dağıtarak geçiştirilmeye çalışılır, ama boşuna.

Hanedanın bu döneminde, vergi tahsildarları, ellerinden geçen bü-

yük paralar üzerinden çok zenginleşirler ve büyük önem kazanırlar. Bu yüzden de namuslarından kuşkulunılır hep. Kendileri de birbirlerini kıskandıkları için o onu öteki berikini ihbar eder. Sonuçta birbiri ardından paralarına elkonulmasına yolaçarlar, mallarını yitirirler ve yıkıma uğrarlar. Aynı zamanda, hanedan da, onlar sayesinde elde ettiği parlak ününü kaybeder.

Bir kez vergi tahsildarları kavganın dışında bırakıldı mı devlet daha da ileri gidecektir, bu kez zengin uyruklarını hedef alır. Bununla birlikte, eski gücü çoktan zayıflamıştır. Görüşlerini kabul ettiremeyecek kadar zayıflamıştır. O zaman kralın politikası hoşnutsuzları satın almaktan ibaret bir çizgiye oturur. Bu yöntem, artık kullanamadığı kılıçtan daha elverişlidir onun için. Onun para gereksinimleri artık devlet işlerinin yürütülmesi ve askerlerin maaşlarının ödenmesi ile sınırlı değildir. Hiçbir zaman yeterli parası yoktur. Ve bu sırada da gittikçe iflâsa doğru sürüklenir ve eyaletler ona kafa tutar.

Birbirini izleyen bu dönemlerin her birinde hanedan daha da aşağılara yuvarlanmaktan geri kalmaz, sonunda iflas ile noktalanıncaya kadar. Dıştan gelen saldırılara maruz kalır. Bütün kararlı düşmanları onu ele geçirebilirler. Yoksa, yağı tükenmiş bir lambanın sönüp gitmesi gibi azar azar yok olur. Tanrı her şeye sahiptir ve bütün yaratıkları yönetir. O tek Tanrıdır.

46. HANEDANLARIN DOĞUŞU⁶⁵

Bir yandan hüküm sürmekte olan hanedan yaşlanma ve çökme yolunu tutarken bir yandan da yeni hanedanlar oluşur, biçimlenir ve iki biçimde ortaya çıkarılır.

İlkönce, uzak eyaletlerin yöneticileri, valileri hükümdar hanedanın çökmekte olan otoritesinin yerini almayı başardıkları zaman. O zaman bu yönetmenlerden herbiri kendi halkı ve kendi ailesi için yeni bir hanedan, kalıtsal bir krallık kurar: Çocukları ya da koruması altındaki kişiler ondan sonra bu krallığa kalıt olarak sahip olurlar. Giderek gelişip gönenen prenslikler oluşur, ve bunların başları salt iktidarı elde etmek için kıyasıya çekişirler. En güçlü olanı rakiplerine üstün gelir ve ötekileri soyup soğana çevirir.

Son günlerinde, gölgeleri en uzak eyaletlerin üzerine uzanamayacak kadar küçüldüğünde Abbasilerin başına gelen de budur. Sâmâniler *Maveraünnehir*'i, Hamdâniler Musul'u ve Suriye'yi, Tûlûnîler de Mısır'ı ele geçirdiler. İspanya Emevileri için de aynı serüven sözkonusudur.

⁶⁵ Çevrimsel (*cycliques*) teoriler burada görgüldürler (*empiriques*). Dolayısıyla bütün metafiziklerin teorilerine üstündürler. G.B. Vico (1677-1744). Muhammed Tâlbî'ye bakınız, "İbni Haldun ve Tarih Duygusu"; *Studia Islamica*, XXVI 1967, s. 93 ve 127.

Onların imparatorluğu eski eyalet şefleri yani *Tevai fi Mülik* arasında parçalandı. Birçok kiralıklar arasında bölündü, buralarda kalıtımla başa geçen tekerkli krallar hüküm sürüyordu. Hanedan kuruluşunun bu yolu yeni hanedanlarla eskileri arasında savaşları önler. Sonunda, yeni gelenler iktidara sımsıkı yerleşir ve artık eski hanedanı yok etmeye çalışmaz. Eski hanedan yaşlanır ve gölgesi artık ulaşamadığı eyaletlerden çekilir.

İkinci yol: dışardan, komşu halk ya da kabilelerden birinin bağrından çıkmış isyancı biri, hüküm sürmekte olan hanedana karşı silaha sarılır. Kimi zaman, herhangi özel bir davanın yayıcısıdır (*misyoner*): bu durumda, halkı bu davaya bağlamaya çalışır. Kimi, çok güçlüdür ve kendi kabilesi tarafından çok tutulur. Daha şimdiden kendi insanların oluşan çevrelerde çok etkilidir ve onların yardımıyla kral olmaya can atar. Taraftarları güven doludurlar, çünkü kendilerini hüküm sürmekte olan hanedandan daha kuvvetli hissederek. Demek ki, isyancının üstün gelme şansı çok kuvvetlidir. Ve şöyle olur: İsyancı bo-yuna kendinden önceki iktidara saldırır durur ve sonunda onunla dövüşmeye başlar ve iktidarı alır. Aynı şey, Selçukluların (Gaznelilerin) Sebuktegîn'in torunlarına karşı savaşında olduğu gibi, Muvahhidlerin yerini alan Fas Merinilerinde de görüldü. Çünkü "Tanrı kendi düzeninin efendisidir" (XII, 21).

47. DİRENME İVECENLİKTEN DAHA İYİDİR

Doğmakta olan hanedanların iki kategori altında sıralanabileceklerini gördük. Birinciler, uzak eyaletlerin yöneticiler kategorisidir, hüküm sürmekte olan hanedanın gölgesi bölgenin üzerinden geri çekildiğinde ve dalgaları geri geri aktığında. Genellikle bu yöneticiler doğrudan doğruya hanedana çatmazlar, çünkü zaten almak istedikleri vardır ellerinde. Ama onların otoriteleri orada durur. İkinciler herhangi belli bir davanın propagandacıları ya da merkezî iktidara karşı ayaklananlardır. Bunlar –kaçınılmaz olarak– hüküm sürmekte olan hanedana karşı saldırıya geçerler. Yalnızca ellerinin altında yeterince kuvvetli ve birlik halinde bir kabile olmasını beklerler. Onlarla hasımları arasında sayısız çatışmalar geçer. Yeniden başlarlar, gerektiği sürece sürdürürler çatışmaları, ta ki direşkenlikleri (*mutâvala*) çabalarını taçlandırınca kadar: genellikle, ivecenlikle (*munâcaza*) yürütülen hiçbir eylem onlara zafer getirmez.

Silahların başarısı, gördüğümüz gibi, özellikle, moral nedenlere bağlıdır. Bazan, üstün gelmek için, sayı, silahlar ya da taktik yeterlidir. Ama moral gerekçeler çok daha etkindir. Hile savaşta en yararlı şeylerden biridir ve üstünlük sağlamada en büyük şansa sahip olan şey

kurnazlıktır. Peygamber'in dediği gibi : "Savaş kurnazlık ve hileden başka bir şey değildir"⁶⁶ (*el-harb, hud'a*).

Oturmuş bir hanedanın yönetiminde uyrukların buyruklara uyumu alışkanlık sayesinde, zamanla, gerekli ve zorunlu olmuştur. Bu da şimdi, yeni bir hanedan kurmak isteyenlerin niyetlerine karşı bir engel oluşturur. Yandaşları için de göz korkutan bir etkidir. Hanedan kurmak isteyenlerin yakınları ona yardım etmekte, onu izlemekte sapına kadar kararlı olsalar da kişilerin çoğunluğu zayıf ve kararsız kalırlar, çünkü bu çoğunluk yerleşik iktidara itaat etmek zorunda olduklarına kanidirler. Çoğunluk büyük gayret gösteremez. Demek ki hanedan iddiasındaki kişinin açık bir mücadeleye girmesi çok güçtür. Sabıra ve direnme gücüne güvenmesi ve iktidarın gerileyişinin apaçık görünür olmasını beklemesi gerekir. O zaman, onun halkı, sonunda, iktidardaki kişilere bağlı olmak zorunda olduğuna inanmaktan vazgeçecektir. Ve morali yükselecek, öyle ki, iktidardaki kişilere açıkça saldırarak ve girişiminde başarılı olacaktır.

Öte yandan, hüküm sürmekte olan hanedan lüksü sevmekteydi. (Başlangıçta) sağlamca yerine yerleşmiş olup, rahat yaşamdan ve yaşamın zevklerinden yararlanıyordu. Vergilerin ürününden büyükçe bir payı hakkı olmaksızın kendine mal ediyordu. Ahırları atlarla dolup taşıyordu, (silahlıkları) en iyi silahlarla. Krallık debdebesi yayılıyordu. Büyükler, efendileri tarafından ister iyilikle ister zorla çok savurganca bağışlara zorunlu tutuluyorlardı. Bütün bunlar düşmanlarını korkutuyordu.

Yeni bir hanedanın adamlarının bu çeşitten kozları yoktur ileri sürecek. Büyük yaşama pek de iyi hazırlanmamış zavallı bedevilerdir onlar. Kendilerine kaynaklardan ve hüküm sürmekte olan hanedanın hazırlıklarının derecesinden söz edildğinde endişelenirler. Bu kadar büyük yetkileri karşılığın almaktan korkarlar. Dolayısıyla onların şefleri mevcut devletin, onun birlik ve dayanışma ruhunun ve maliyesinin çöküşünü beklemek zorundadırlar. Ancak o zaman yönetime talip olan, ilk girişiminden uzun zaman sonra iktidarı ele geçirme fırsatını yakalayacaktır. Tanrının kendi yaratıkları ile tuttuğu yollar böyledir.

Ayrıca, yeni krallığın halkı, kökeni ve alışkanlıkları yönünden eskisinden ayrılır. Hüküm sürmekte olan hanedana karşı saldırılar ve onu yenilgiye uğratma arzusu, yenileri eskilerden giderek daha çok uzaklaştırır. Onların dış temasları bakımından da durum aynıdır, bu ilişkiler öylesine kopuktur ki, iktidardaki hanedanın adamlarına, onların olası hatalarına ilişkin açık ya da gizli hiçbir haber, bilgi, iktidara talip olan tarafa ulaşmaz. Bu taraf, bu bekleme dönemi süresince baskılarını sürdürür ama gene de korku içinde kalır ve kaba saldırıya geçmekten uzak durur.

⁶⁶ Bizim deyimimizi karşılaştırınız: "Bu, bir savaş hilesidir."

En sonunda, Tanrının yardımıyla, iktidardaki hanedan sonuna, ölümüne, genel dağılışına ulaşır. Talip olan kesim sonunda iktidar hanedanının o kadar uzun zamandır gözlerden gizlenmiş olan çöküşünü, yıkılışını açıkça görür. Bu arada rakibinin alanında kendisine malikaneler sağlayarak kuvvetlenmiş bulunmaktadır. Sonunda, hücumla geçmek için gerekli morale sahiptir artık. İlk kaygıları kaybolmuştur. Uzun bekleyiş bitmiştir ve şimdi zafer silahlarının hoyrat etkisine aittir.

Bu konuda örneğin Abbasi hanedanının doğuşuna ve ilk günlerine bakınız. Onların şii yandaşları, propaganda kampanyalarını başlattıktan ve birliklerinin bir araya toplanmasından sonra on yıldan uzun bir zaman Horasan'da kaldılar: ancak o zaman saldırıya geçtiler ve Emevileri devirdiler.

Teberistan'daki Aliciler olayını da ele alalım: örneğin özel görevli aracılarının Deyem'e gönderildikleri olayı: başarıya ulaşmaya kadar çok uzun zaman gerekti onlara. Bunun sonucunda düşüşlerinden sonra Deylemliler de kendileri bakımından Fars'ın ve iki Irak'ın efendileri olabilmek için yıllarca sabrettiler. En sonunda İsfahan ve Fars'ı, sonra da şahsen Bağdat Halifesinin kendisini ele geçirdiler.

Başka bir örnek: Fatımiler. Bunların Mağribe yolladıkları özel görevli aracı şii Ebu-Abdullah, Kuzey Afrika'nın Ağlabilerinin çöküşünü hazırlamak için Kutâma Berberlerinin yanında on yıldan uzun bir süre geçirdi. Bunun üzerine, Fatımiler Mağribi ele geçirdiler ve Mısır üzerinde hüküm sürmeye gözdiktiler. Bu amaca ulaşmaları için, Abbasi kuvvetlerinin kara ve deniz müdahalelerine karşın, ardarda sürekli kara ve deniz seferleriyle geçen otuz yıla yakın bir zaman gerekti onlara. Sonunda İskenderiye, Fayyum ve Yukarı Mısır'ı aldılar. Oradan Hicaz'a yayıldılar, Mekke ve Medine'ye yerleştiler. Ancak o zaman, generalleri Cevher el-Kâtib Mısır'ın başkenti üzerine yürüdü ve onu zaptetti. İhşidilerin hanedanını (Beni Tuğş) devirdi ve Kahire'yi kurdu. Onun halifesi Maad el-Muiz li-dinillah, İskenderiye'nin alınmasından altmış yıla yakın bir süre sonra gelip Kahire'ye yerleşti.

Başka bir örnek de Selçuklu Türkler. Sâ mânileri yendiler, Amuderya ırmağını aştılar, ama Horasan'da⁶⁷ İbn Sebuktegin'in (Gaznevi) hanedanını devirmeleri için otuz yıla yakın bir zaman gerekti. Bir süre sonra da Bağdat üzerine yürüdüler, kenti ve halifeyi ele geçirdiler.

Selçukluların ardından gelen Tatarlarda da aynı durum oldu. Tatarlar, Hicrî 617 yılında (1220) bozkırlarından (*mafâza*) çıktılar, ama başarmak için kırk yıl beklemek zorunda kaldılar.

Aynı serüven Fas'ta da yaşanıyor. Mağravalar hanedanına isyan eden Lamtûna Murabıtları onları yenmek için yıllarca beklediler. Daha sonra Muvahhidler Lamtûnalara karşı olduklarını açıkladılar. Onların

⁶⁷ 1040'ta.

başkentleri Marakeş'i almadan önce otuz yıl onlara karşı savaştılar. Bu hanedanların tarihi işte böyle!

İşte yeni gelenlerin kendinden öncekilere nasıl sabırla ve zamanın uzunluğu içinde çatıklarını görüyoruz. Çünkü Tanrının kendi kullarına karşı hikmetleri böyledir: "ve Tanrının hikmetlerinde asla bir değişme olmaz" (XXXIII, 62).

İlk müslüman fetihleri bu örneklerle karşı olarak ileri sürülebilirler mi? Persler ve Bizanslılar, Peygamberin ölümünden üç ya da dört yıl sonra, daha fazla beklemeden yenilgiye uğratıldılar. Bu doğrudur, ama bunun nedeni Peygamberin mucizelerinden biridir: Müslümanlar kutsal savaşta ölmeye hazırdılar, çünkü gerçek dinî önseziye (*istibsâran bi-l-îmân*) sahip oldukları inancındaydılar, Tanrı, bunun ödünlenmesi olarak onların düşmanlarının yüreğine panik ve korku saçtı. Besbelli ki, burada bir mucize (tansik) sözkonusudur, ve bu alışlagelmiş uzun bekleme seyrini kırmıştır. Tanrının lütfu Peygamberimizin üzerine olsun. Genel olarak kabul edilir ki bu çeşitten mucizeler İslamda meydana gelir. Ama olanların çoğu için bundan ders çıkarılmaz ya da olayların her zamanki gidişine karşı neden gösterilmez.

48. BATMAKTA OLAN BİR DEVLET ÇOK KALABALIKTIR AMA VEBA VE AÇLIKLA HARAP OLMUŞTUR

Saltanatlarının başlangıcında, gördüğümüz gibi, hanedanlar, iyi dilekli ve adildirler, ister dinleri nedeniyle olsun –eğer zaferlerine neden olan dinleri ise– ister soylu bedevi tutumlarından ve güzel duygularından ötürü olsun.

İyilik isteyen bir iktidar uyruklarını yüreklendirir ve onlara büyük bir eylemlilik arzusu esinler. Halk çoğalır ve nüfus tam bir büyüme gösterir. Ama sonuçları, derece derece, ama ancak en az bir iki kuşak sonra kendini göstermeye başlar. Bundan sonra hanedan varlığının doğal vadesine yaklaşır. Bu dönemde, uygarlık bolluğun, gelişme ve gönencin doruk noktasına ulaşır.

Buna, bir hanedanın bir zorlama, bir kötü yönetim dönemidir diye karşı çıkılabilir. Doğrudur, ama bu bizim dediklerimize karşı çıkmak değildir. Gerçekten, eğer zorun sonradan çıkageldiği ve devlet gelirlerinin azaldığı, uygarlığın bu gelişmeden açıkça zarar gördüğü, ancak belli bir zaman sonra ortaya çıkıyorsa, doğal şeylerin yavaş yavaş evrim göstermelerindendir.

Hanedanların son yıllarında, açlık (*macâ'a*) ve salgınlar (*mavtân*) artar. Açlık köylülerin çoğunluğunun böyle bir zamanda toprağı işlemekten beri durmalarından ileri gelir. Gerçekten, köylüler soygunlardan, aşırı vergilerden ve pazarlardaki (muazzam) alış-satış rüsumun-

dan bizardırlar. Uyrukların ve hanedanın gitgide azalan otoritesine başkaldıran büyük kalabalığın endişelerinin sonucu olarak karışıklıklar kendini gösterir. Bu yüzden genellikle az tahıl konur ambarlara. Zaten ürünler ne her zaman iyidir, ne de düzenlidir. Dünyadaki yağmur miktarı, doğa gereği, değişkendir: duruma göre bol ya da kıt olur. Tahıllar için de, meyveler için de, hayvanlardan gelen süt için de aynı şey sözkonusudur. İnsanlar böyle durumlarda yedeklerine güvenirler. Eğer yedek ayıramamışlarsa açlık yakalarına yapışır. Tahıl fiyatları yükselir. Yoksul insanlar bu fiyatları ödeyemez ve açlıktan ölürler. Eğer, birkaç yıl boyunca ambarlara hiçbir şey konamamışsa yaygın bir açlık sözkonusudur.

İşte asıl bu açlık dönemlerinin sonucu salgınların patlak vermesidir. Ve bütün bunlar devletin bozulmasından ileri gelir. Başlıca neden de aşırı derece yüksek nüfusun atmosferin kokuşmasına yol açmasıdır: atmosfer kokuşur ve zararlı buharlar atmosferi doldurur. Oysa hava hayvansal ruhu (*rûh hayavânî*) besler ve onunla temas halinde kalır. Eğer ruh bozulup çürürse hastalık mizaca yayılır. Ağır vakalarda hastalık ciğerlere kadar uzanır. Bu durumda akciğer salgını olur. Havanın bozulması hafif bile olsa kokuşma artar ve katlanır: hastalık ateşleri (insan) yapısına saldırır, insanlar hastalanır ve ölürler. Ve işte bir hanedanın sonundaki aşırı nüfus havanın kokuşmasının ve havadaki kötücül buharların nedenidir. Şurası besbellidir ki, fazla nüfus imparatorluğun başlangıç günlerindeki iyi yönetimden, iyi dileklilikten, güvenlik, mali yükün hafifliğinden ileri gelir. Onun içindir ki filozoflar, havanın rahatça dolabilmesi için insanların oturdukları bölgelerin arasında mutlaka geniş açık alanlara yer bırakılmasının zorunlu olduğunu ortaya koymuşlardır.⁶⁸ Böylece, insanların yaşamları ile temasa geçen atmosferin kokuşması, çürümesi süpürülüp temizlenir, hava yeniden solunabilir hale gelir. Vebanın, Doğuda Kahire, Fas'ta Fes gibi fazla nüfuslu kentlerde çok sık olduğu bilinir. Çünkü Tanrı ne istiyorsa onu yapar.

49. SİYASET OLMADAN UYGARLIK OLMAZ

İnsanlar arasında toplumsal bir örgenlenmenin (*ictimâ*) mutlak bir gereklilik olduğunu daha önce birçok kez gördük. Uygarlık (*'umrân*) başka bir anlama gelmez. Her toplumun kendisini çekip çeviren ve ona başvuru mercii olan bir ayarlayıcısı (moderatörü) (*vâzî'i*) olmalıdır. Bazen (üstün) otorite açınlanmış (vahiy ile bildirilmiş) bir dinin yasasına dayanır.

⁶⁸ Modern kentçiler bu sağlığa yararlı ve değeri bilinmemiş gerçeklikleri yenden buldular.

Halk bu yasaya boyun eğmek zorundadır, çünkü Yasayapıcının kendisine bildirdiği gibi öteki dünyada ödüllendirilecek ya da cezalandırılacaktır. Kimi zaman iktidar akılcı bir politikadan (*siyâsa 'akliyya*) başka bir şey değildir. Bu durumda uyrukları için iyi olanı öğrendiği zaman onun tarafından ödüllendirilmek umuduyla sözü dinlenir.

Birinci sistem bu dünya için de ötekisi için de iyidir, madem ki yasa koyucu kendi halkının son ereklere bilir ve insanın ebedi kurtuluşu (*selâmeti*) için uğraşır. İkinci sistem ise yalnız bu dünya için iyidir.

Burada, "kusursuz ülke" (mükemmel site) (*siyâsa medeniyye*) denilen politika işlenmeyecektir. Filozoflar, bu sözlerle, üyelerinin hükümetten vazgeçebilecek bir doğal eğilimde oldukları insan toplumunu anlatmak isterler. Bu "İdeal Site" denilen şeydir (*el-medinat el-fadile*).⁶⁹ Bu rejim "ütopik politika" (siyasa madaniyya) diye adlandırılır. Bir toplumun üyelerinin, kamunun yararını hedefleyen yasalarla kendilerine sağladıkları rejim sözkonusu değildir burada. Bambaşka bir şeydir bu. "Mükemmel site" (filozofların adlandırmasıyla) az görülür bir şeydir: ondan ancak basit bir varsayım (*fard*) olarak, salt bir tahmin, bir sanı (*takdîr*) olarak sözedirler.

"Rasyonel" (usçul-akılcı) (*akliyye*) siyaset başka başka iki tipte olabilir. Birincisinde genel yarar aynı zamanda krallığın yönetimi konusunda hükümdarın çıkarı ile birlikte dikkate alınmıştır. Bu felsefî sistem Perslerin sistemi idi. Ama Tanrı, halifelik çağında İslam sayesinde bizi bundan başışık tuttu. O zaman İslam yasaları kamu yararı bakımından olsun, özel kişilerin çıkarına olsun bu sistemin yerini aldılar, çünkü bu yasalar (filozofların) özdeyişlerini olduğu kadar tekerkli hükümdarlığın ilkelerini de içerirler.

(Akılcı siyasetin) ikinci tipinde, ilkönce hükümdarın çıkarı ve onun otoritesini kuvvet yoluyla koruyup sürdürmenin yolları aranır. Bu olayda kamu yararı ikincil tutulur. Bu tip siyaset müslüman olsun olmasın bütün hükümdarlarca uygulanan tiptir. Şöyle bir küçük ayrımla ki, müslüman prensler bu siyaseti din yasasının buyruklarıyla uyum halinde uygularlar, en azından olabildiği ölçüde. Siyasal ölçüler (normlar) bu durumda din yasaları ile ahlakî kuralların bir karışımıdır, toplumda da doğal olduğu gibi, kuvvet ve dayanışma ruhu tasasıyla. İzleyeceğimiz örnekler, bu durumda, ilkönce dinî yasalar, sonra filozofların özdeyişleri ve son olarak da geçmişin kralları örneğidir.

⁶⁹ Aristoteles hakkındaki yorumları dolayısıyla "ikinci usta" adı takılan büyük filozof El-Fârâbî'nin (ob. 950) ünlü yapıtının adıdır. Bunun 10. yüzyıl tarihli (Hicrî 314) elyazması bir kopyasını 1951 yılında Tahran'da gördüm. Daha sonra, Zaragozalı İbn Bacce (Avempace) (ob. 1138) bu aynı mistik temayı "*Yalnız yaşayanın düzeni*" (*Tadbîr al-mutawahhid*) adındaki, 1946'da, Bay Asin Palacios tarafından İspanyolcaya çevirilmiş olan yapıtında yeniden ele alacaktır. (Henri Corbin'e bakınız, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 1964, s. 317-327).

Bu konu, Halife El-Memun'un generali Tâhir b. El-Hüseyn'in oğlu Abdullah b. Tahir'e, Er-Rakka, Mısır ve ara eyaletlere yönetici vali olarak atanması dolayısıyla gönderdiği mektupta en iyi ve en eksiksiz bir biçimde yazılı olarak işlenmiştir. Evet, bu vesileyledir ki, Tahir oğluna, ünlü mektubunu yazıyor ve bu mektubunda bütün din ve ahlak konularındaki sorunlar üzerine görüşlerini bildiriyordu. O, bu mektubunda bütün siyasal sorunları, yeni görevlerinde öğrenmek durumunda olacağı bütün konulardaki sorunları din yasasıyla ilişkili olarak inceliyordu. Oğluna iyi ve faziletli olmasını öğütüyordu ve bunu o biçimde yapıyordu ki hiç kimse, hükümdar ya da değil, onun öğütlerine aldırma- mazlık edemezdi.

İşte Et-Taberî'ye göre bu mektubun metni.⁷⁰

"İyilikçi ve bağışlayıcı Tanrının adına! Biricik Tanrı korkusuyla ya- şamalısın, ondan çekinmelisin, onu gözlemelisin, onun öfkesinden ka- çınmalısın ve gece ve gündüz uyruklarını gözetmelisin. Tanrının sana verdiği sağlığın yardımıyla kendini yeniden dirilme gününü, son gide- ceğin yeri, yükümlülüklerini, sorumluluklarını düşünmeye ver. Bunu öyle yap ki yeniden dirilme gününde Tanrı seni korusun, seni intika- mından ve öfkesinden korusun.

"Tanrı sana karşı iyiydi. Sana uyruk yaptığı hizmetkarlarına karşı iyi olmanı senin için bir boyun borcu, bir yüküm yaptı. Sen, onun gö- zünde onlara, uyruklarına karşı adil olmalısın, onların Tanrının hakla- rını, Tanrının yasaklarını gözetmelerini sağlamalısın, onları savunmalı, onların ailelerini ve kadınlarını her türlü kan dökülmesinden koru- malısın, onlara güvenlik vermeli ve barış içinde yaşamalarına olanak vermelisin. Eğer Tanrının haklarına saygı gösterilmesini sağlamazsan o seni cezalandıracaktır: Tanrının hakları seni ilgilendirir, sen bunlardan sorumlusun ve sen ameline (eylemlerine) göre ödüllendirileceksin.

"Düşüncelerini, ruhunu, bakışlarını bu göreve ada. Ada ki hiçbir şey seni ondan döndüremesin. Bu senin için en başta gelen bir iştir. Bu Tanrı için sana kılavuzluk etmenin en iyi aracıdır. Senin en başta gelen tasan, birinci çaban zorunlu beş vakit namazını (duanı) harfi harfine ye- rine getirmek olsun. İnsanlar seninle birlikte namaz kılmaya gelsinler ve hiçbir âyini, ön hazırlık olarak alınan hiçbir abdesti unutmasınlar. Duaya başlamadan önce Tanrının adını yardıma çağır. Kuran'ı ezbere oku, gereken makamla, tilâvet (*tartîl*) ile. Namazın bütün hareketlerini dikkatle uygula ve inancını açıkça dile getir ve açıkla. Niyet ve amacın Tanrının gözünde içtenlikli olsun, ve senin çevrendekiler ve uyrukların için bir örnek oluştursun. Tanrının dediği gibi, Kuran'da (XXIX, 45): "İbadet, günahattan ve kötülükten korur."

⁷⁰ Kuşkusuz 9. yüzyıl (821) başı tarihini taşıyor olması gerekir. Bu bir çeşit siyasal vasiyetnamedir.

“Sonra, Tanrının Peygamberini örnek al, kendini ona uyarla, onun niteliklerini benimse ve onun dindar takipçileri gibi yap. Tanrının işinde görevinde sana yardımcı olması için ne yapman gerektiğini ona sor, onu say, ondan kork, onun kitabındaki, izin verilen şeyler –caiz olan şeyler– ile yasak olan şeyler üzerine açıklamalarını uygula ve Tanrının Elçisinin hadislerini rehber al kendine. Hasılı davranman gerektiği biçimde davran.

“İster senin bir yakının sözkonusu olsun, ister hiçbir şeyin olmayan bir kişi, duyguların ve hınçların seni asla adaletten uzaklaştırmasın. Her zaman hukuk bilimini (*fıkh*), yasa adamlarını, dini ve tanrıbilim uzmanlarını, Kutsal Kitabı, Kutsal Kitaba göre yaşayanları kayır ve destekle. Çünkü bir insanın en güzel süsü dinsel fıkıhtır, bunun incelenmesidir, onun izlenmesinin yüreklendirilmesidir, Tanrıya ulaştıran yolların öğrenilmesidir. İman, iyiye giden yol gösteren en iyi kılavuzdur. O iyyin arpalığıdır, iyiyi besleyen arpalıktır (*el-amru bi-lma’rûf*) ve kötünün yasaklanmasıdır. İman sayesinde, Tanrının yardımıyla, insan Tanrıyı daha iyi tanımayı ve Tanrıya saygı göstermeyi öğrenir, bu da insana Öteki Dünyada en iyi yeri sağlayacaktır. Üstelik, (dindar olanın) otoritesine saygı gösterilir, onun adaletine güven duyulur.

“Her yerde ölçülülüğü (*itidal’i*) (*iktisâd*) izle. Hiçbir şey daha yararlı, daha güvenilir, her durumda ve yerde daha yeğlenesi değildir. Ölçülülük doğru yola çağrı yapar. Bu da başarıya götürür, başarı da mutluluğa. İslamı koruyup kayıran ölçülülüktür (*itidaldir*), Peygamber örneğini izler. Cismanî (maddesel) işlerinde ölçülü olmayı (*itidali*) her şeye yeğ tut.

“İyi eylemlerinin, iyi hal ve gidişinin ve doğru yolu seçişinin asla Öteki Dünyaya yönelmesine izin verme. Her ne yapılsa da Tanrının yüzüyle karşılaşmak, onu tatmin etmek ve onun azizlerine göklerdeki mekanlarında eşlik edilebilecek kadar yeterli olamaz.

“Bil ki, geçici (fanî) dünya işlerinde ölçülülük günaha karşı güçlendirir ve korur. Kendini, katını koruman için, ve işlerini iyileştirmen için bundan iyisi yoktur. Onun için ölçülü olma yolunu kullanmalı ve kendini öyle yönlendirmelisin. Böylece senin işlerin de başarıya ulaşacak, iktidarın artacaktır ve (yükümlü olduğun) kamunun ve özelin çıkarlarını düzene koyacaksın.

“Tanrı için en yüksek düşünce ve görüşlere sahip ol, halkın sana hiçbir sıkıntı vermeyecektir. Her şeyde Tanrı ile ilişki kurmaya çalış, ve her zaman onun kayra ve kayırmasına erişeceksin.

“Hiçbir zaman iyice bilgi edinmeden önce herhangi bir görevle yükümlü kıldıklarından hiçbirini hakkında, hiçbir kuşku taşıma. Çünkü suçsuz olanlardan kuşkulananmak ve masum olanları kötü değerlendirmek bir cinayettir. Onun için çevren hakkında iyi bir görüşe, iyi bir

düşünceye sahip olmalısın. Kötü düşünceleri kov. Bu, iş-ortaklarını kazanmanda ve onların ardından gelmelerini sağlamanda sana yardımcı olacaktır. Şeytanın, Tanrının düşmanının senin işlerine karışmasına izin verme. O ufacık bir zaaf bekler senden. O, çevren hakkında yanlış hüküm vermekten dolayı büyük bir pişmanlık duymana neden olacaktır, ki, bu senin varlığını zehirleyecektir. Tersine, başkalarından alacağın iyi düşüncelerden kuvvet alacak, huzur bulacaksın ve kendi işlerini uygun bir biçimde düzenleyebileceksin. Seni sevecekler ve seninle iyi geçinecekler.

“Bununla birlikte, çevrenden alacağın iyi görüşler ve uyruklarına karşı hayırhah tutumun seni sondalamalar ve soruşturmalar yapmaktan, sorunları çok iyi incelemekten, görevlilerinin çalışması ile şahsen ilgilenmekten ve uyruklarının yararlarını ve çıkarlarını gözeterek onları savunmaktan alıkoymasın. Tersine, görevlilerin, memurlarının çalışmalarıyla şahsen ilgilenmeyi ve uyruklarının gereksinimlerini gözeterek ve istemlerine yanıt vererek onları korumayı başlıca görevin say. Bu, İslamı korumanın ve Peygamberin geleneğini yaşatmanın en iyi yoludur.

“Her şeyde niyetlerin saf, temiz olsun. Kendini ıslah etme konusunda büyük çaba göster, çünkü eylemlerinden –amelinden– sorumlu tutulacaksın ve iyi işlerinden dolayı ödüllendirilecek ve kötü işlerinden dolayı da cezalandırılacaksın. Tanrı dini bir sığınak ve bir yeterlik yaptı. O, Tanrı inancını izleyenleri ve onurlandıranları yüceltir.

“Demek ki sen uyruklarını iman yoluna yönlendireceksin ve iyi yola koyacaksın. Suç işleyenlere, durumlarına ve suçluluklarına göre Tanrının öngördüğü cezaları uygula. Bu işte bütün titizliğini göster. Hiçbir gecikmeye izin verme. Suçlular gecikmeden cezalandırılsın. Senin yönünden her savsaklama halkının sana kötü not vermesine yol açacaktır. Bu alanda herkesin bildiği geleneklere (*sunan*) uygun davran. Böylece dindarlık ününü yitirmezsin senin saygınlığın rakipsiz kalır.

“Eğer herhangi bir anlaşma yaparsan sözünü tut.⁷¹ Eğer bir iyilik bir lütuf vaad etti isen yerine getir onu. Yapılan iyilikleri kabul et ve karşılığını öde. Ola ki uyruklarının kusurları varsa onlara göz yum. Yalanlardan sakın. Yalancılara güvenme, iftiracıları kov. Eğer yalanları kabul edersen ya da sen kendin yalan kullanırsan senin ilerin bu dünyada olduğu gibi ötekinde de bundan zarar görecektir. Yalan suç yolunu açar, iftira onu yeniden kapar. Muhbir hiçbir zaman güvenilir değildir, onu dinleyenden daha güvenilir değildir. İftiraların kendisini yönetmesine izin veren kişinin hiçbir işi doğru gitmez.

⁷¹ İslâm Toprağında başlıca temel bir öğüttür bu: “verilen sözü” çiğnemek, “hristiyanlar”ın müslümanlarla olan ilişkilerinde, karşılaşılan güçlüklerin bizzat kökeninde yatar, – Louis Massignon’un çok iyi gördüğü, bütün ömrünce savunduğu ve ortaya koyduğu gibi, “Hayran olunası şey” 31 Ekim 1962 de Tanrı Abraham tarafından (İbrahim’ce) geri çağırılan.

“İyi ve dürüst insanları sev. Soylu karakterlerin yardımına koş. Zayıflara karşı iyilikçi ol. Yakın akrabalarıyla ilişki içinde kal. Seni ödüllendirebilmesi ve seni öbür dünyaya kabul edebilmesi için Tanrı ile yüzyüze gelme ve onun davasını güçlendirme arzusu ile dopdulu ol. Kötü arzulardan ve adaletsizlikten sakın. Bu gibi şeylere hiç ilgi gösterme ve uyruklarına sen de böyle şeyler olmadığını göster. Halkına uygun şekilde ve iyilikle davran, bu seni doğru yola koyacaktır.

“Kendine hakim ol. Öfkeye kapılma. Onuru, saygınlığı ve yumuşaklığı seç. Her türlü girişiminde ıvecenlikten, hafiflikten ve kuruntulardan sakın. “Emir veren benim, ne istersem onu yaparım” demeden önce bu açıklamanın sağduyudan ve Tanrıya güvenden yoksun olduğunu düşün. Niyetlerini ve inançlarını tanrıya emanet et. Bilmelisin ki onun krallığı tektir: O, bu krallığı, dilediğine verir ve dilediğinden geri alır (III, 26).

“İlahî kayırimdan ilahî intikama geçiş hiçbir zaman güçlülerin ya da yüksek görevlilerin nankörlüğü kadar, iyilik bilmezliği kadar çabuk değildir; onlar ki kendileri üstün sayarlar, çünkü Tanrı onları lütuflara gark etmiştir.

“Cimri olma. Eğer hazineler yığmak istiyorsan, bu dindarlığın hazineleri de olsa, Tanrı korkusunun, adaletin, uyruklarının bahtını iyileştirmenin hazineleri olsa da, onların topraklarını geliştirmenin, işlerinin yönetiminin hazineleri, onların güvenliğinin ve acı çekenlere yardımın hazineleri olsa da. Bilmelisin ki, üstüste yığılmış hazineler meyve vermez, meğer ki halkın refahına, halka haklarını vermeye ve halkı yoksulluktan korumaya adanmış olsun. İşte böyle refaha kavuşur halk. İşte bir yöneticiye en güzel süslemeyi yapan şey budur, bir gönenç ve kalkınma dönemi anlamına gelen budur. Güç ve korumaya yol açan budur. Senin kendine özgü para yığma tarzın İslamın ve müslümanların iyiliği için para harcamaktan ibarettir. Senden önce Emirül Müminin’e hizmet etmiş olan yüksek görevlilere alacaklarını ver. Uyruklarına haklarını ver. Onların yazgısını iyileştirecek olan her konuda dikkatli ol. Böylelikle, ilahî kayra artık seni asla terk etmeyecektir, çünkü sen, deyim yerinde olursa, Tanrı seni iyiliklere taşır; senin eyaletlerinin parasını tahsil etmen daha kolay olacaktır. Gerçekten, herkes senin adaletini ve iyilikseverliğini takdir edecektir ve herkes sana hizmet etmeye ve seni hoşnut etmeye daha istekli olacaktır. O halde sana verdiğim bu öğütleri izle. Onları izlemekte çok dikkatli ol. Parandan, Tanrı aşkına harcayacağından başka hiçbir şey kalmayacaktır.

“Sana gönül borçlarını açıklayanların minnettarlıklarını değerlendirmeyi ve ödüllendirmeyi bil.

“Bu dünyanın ve onun ayartıcılıklarının gözlerini kamaştırmasına karşı duramayarak ve görevlerini savsaklayarak sana öteki dünyayı

esinlemesi gereken korkuları aklından çıkarmaktan sakın. Gevşeklik, özensizlik ve ihmale yol açar, bu da yıkıma götürür. Her ne yaparsan Tanrı için yap, Tanrı tarafından ödüllendirilmek için yap. Tanrı seni bu dünyada lütuflarına boğacaktır. Şu halde ona sığınmalı, ona teşekkür etmelisin. Ona inan ve güven, bundan pişman olmayacaksın. Tanrı, iyiliklerini, Kendisine şükranlarını ifade edenlere, iyilik içinde olanlara, onların minnetleri ve amelleri ölçüsünde dağıtır. Lütuflarını ve yardımlarını onları hak edenlere dağıtır.

“Hiçbir günahı hafife alma. İstekli olanların cesaretini kırma. Günahkârlara karşı acımasız ol. İyilik bilmezlerle arkadaş olma. Düşmanlarınla hiç düşüp kalkma. Hafiyelere güvenme. Aldatıcılara inanma. Zevk ve sefaya düşkün sefihlerden arkadaş edinme. Baştan çıkarıcıların, tavlayıcıların peşinden gitme. İkiyüzlüleri kiralayıp çalıştırma. Kimseyi hor görme. Alçakgönüllü dilekleri geri çevirme. Hiçbir işe yaramaz olanları ıslah etmeye çalışma. Soytarıları dinleme. Taahhütlerini bozma. Gururlu olmaktan korkma. Öfke gösterme. Gösterişe pabuç bırakma. Büyüklenmeyle ve kurumla yürüme. Aptal kişileri onaylama. Gelecekteki yaşamı düşünmekten beri durma. Zamanını kınamalarla geçirme. Korktuğun ya da kollamak istediğin kişilerin yanlış davranışlarına gozyumma. Seni başka yerde bekleyen ödülü burada, aşağıda arama.

“Sık sık hukukçulara danış. Yumuşak ve ihtiyatlı olmayı adet edin. Deneyimli ve akıllı insanların öğütlerini dikkate al. Haylaz, söz dinlemez ve cimri adamları dinleme: bunlar sana yarardan çok zarar vereceklerdir. Cimrilik, senin halkın yazgısını iyileştirmek yolundaki tasarılarını, başka her şeyden daha büyük bir hızla yıkıma götürür. Eğer aç gözlü, doymak bilmez isen demektir ki çok alıyor az veriyorsun. Bu durumda, yönettiğin adamların ve kendi paralarına dokunmayan adil bir adamı yeğleyecek olanların indinde pek az başarı şansın vardır. Arkadaşların, eğer onlara karşı cömert isen ve onlara güzel armağanlar sunarsan sana bağlı kalacaklardır. Öyleyse eli sıkılıktan kaçın. Cimrilik insanın efendisine karşı işlediği ilk günahdır, günahkârın gözden düşmesine yol açmıştır. Tanrı Kuran’da diyor ki (LIX, 9): “Kendi cimriliklerini önleyebilenler kurtuluşa ermiş olacaklardır.” Öyleyse gerçek bir yüce gönüllü ol. Müslümanlara, ganimetten paylarını ver. Şundan emin ol ki cömertlik her şeyin en iyisidir. Cömertlik senin karakterinin ve her zamanki değişmez pratiğinin bir özelliği olsun.

“Kayırlarını ve askerî sözleşmelerini denetle. Askerlerini çoğalt. Askerlerini, Tanrının yardımıyla, yoksulluktan kurtarmak için yeteri geçincelik ver onlara. Senin desteğin olacaklardır, ve onların yürekleri senin sözünü dinlemeye ve sana hizmet etmeye can atacaktır. Eğer askerler ve yönetmekte olduğu insanlar bir hükümet adamının adaletine,

koruyuculuğuna, dürüstlüğüne, bakım ve özenine, iyilikseverliğine, dindarlığına ve cömertliğine güven duyabiliyorlarsa, o, her türlü doyum ulaşmış olsa gerektir. Böylece ters seçim yapmaktan kaçınacaksın, iyi anla ki, tatlılık şiddetten daha çok işe yarar.

“Bil ki yargıçlık işlevleri Tanrının gözündeki hiçbir şeyle karşılaştırılmaz bir yer tutar. İnsanlar ve onların yeryüzündeki koşulu Tanrının tartılarında ağır çeker. (Haksever) kararlar, mahkemede ve her şeyde adalet; bütün bunlar yönetilenlerin iyilik haline ve mutluluğuna katkı sunar. Çünkü bu biçimde tam bir güvenlik içinde dolaşılabilir. Ezilenler sonunda rahatlar, teselli bulur. Herkes yeniden haklarına kavuşur. Düzen sağlanmıştır. Tanrı mutluluk ve sağlık dağıtır. Din gelişir. Sünnilik ve din yasaları gözetilmektedir. Hukuk ve adalet uygulanmaktadır.

“Din davası için gayretli bir yargıç ol. Her türlü çürümüşlükten uzak dur. Yasal cezalar uygula. İvecenlikten, öfkeden ve sinirli davranışlardan sakın. Yeminlerle yetin. Rahatça solu ve soğukkanlılığını koru. Deneyiminden yararlan. Eğer susmaktaysan dinlemeyi bil; eğer konuşuyorsan kesin konuş. Davacıya dürüstlikle davran. Kuşkulandığın zaman duraksa. Kanıtlar sunulmasını sağla. Hiç kimseye kaşı tarafgirlik gösterme. Uyruklarından hiçbirini kayırma. Eleştiriye yol açma, mahal verme. Sakin ve ihtiyatlı ol. Lehte ve aleyhte öğeleri gözlemle, bekle, ölç-biç, tart ve tekrar düşün. Tanrı karşısında alçakgönüllü ol. Yönetimin altında bulunanların hepsine insanca davran. Gerçek senin üstadın olsun. Acele kan dökme, çünkü nedensiz kan dökmek Tanrının gözündeki çok vahimdir.

“Şimdi de senin uyruklarının tabi oldukları toprak vergisine (*haraç* – harağ) bakalım. Tanrı bu vergiyi kurumlaştırdı: İslamı güçlendirmek, ululamak için, müslümanlara yardım etmek ve onları korumak için, onların düşmanlarını şaşırtmak ve onlara acı çekertmek için, harağ ödeyen imansızları aşağılamak ve küçük düşürmek için. O halde bu vergiyi yükümlüler arasında haktanır bir biçimde paylaştırmalısın. Soylulara, zenginlere, kendi yazmanlarına, yakınlarına ve çevrene bağışıklık tanımalısın. Kimseye aşırı yükler yüklememelisin. Hiç kimseyi abartılı bir biçimde vergilendirme. Herkese hakseverlikle davran. Böylelikle daha kolaylıkla sempati kazanacaksın ve genel bir hoşnutluk elde edeceksin.

“Bil ki, atanmandan bu yana, bir veznedar, bir muhafız ve bir çoban oldun sen. Yönettiklerin senin süründür (*ra'ıyyâ*), çünkü sen onların güdücüsü ve koruyucususun. Bu durumda sana ne verilerse onu kabul etmelisin, ancak gereğinden fazlası olanlar dışında.. ve onlardan aldığını onların işlerinin yönetimine, onların rahat ve mutluluğuna, ve gereksinimlerini karşılamaya kullanmalısın. Deneyimli adamları, becerikli ve anlayışlı olanları, siyasal akla ve itidale sahip olanları ve bu

yeteneklerini pratiğe geçirebilecek olanları kamu görevlerine ver. Bunlara uygun düşen maaşlar ver. Bu senin işinin yerine getirilmesi için sana düşen görevlerden biridir. Hiçbir şey senin dikkatini dağıtıp bu konudan uzaklaştırmasin. Bunu yaparken Tanrı seni lütuflarına boğacaktır ve senin ünün gurur okşayacaktır. Sen uyruklarını gönence kavuşturmakla onların sevgisini kazanacaksın. Eyaletlerin genel gönenci artacaktır. Tarım gelişecektir ve bölgesel verimlilik artacaktır. Zenginliklerin hatırı sayılır ölçüde artacaktır. Birliklerin sana bağlanacak ve sen armağanlar dağıtarak herkesi hoşnut edeceksin. Hükümetin ve siyasetin övülecektir. Düşmanların bile dürüstlüğünü kabul edeceklerdir. Her şeyde adil, haksever, etkili, güçlü ve donanımlı olacaksın. Böyle olmalıdır demek ki hedefin, ve bu bakımdan kendini kutlamaktan başka yapacak bir şeyin yoktur, eğer Allah isterse.

“Yönetimindeki eyaletlerden her birine güvenilir bir adamını yerleştirmekten geri kalma, bu adam memurların hakkında sana bilgi verecek ve onların yaptıklarından ve tavırlarından seni haberdar edecektir. Böylelikle sanki sen valilerinden (*âmil*) her birinin yanı başında bulunuyormuşsun ve bütün işlerinde her yaptıklarını seyrediyormuşsun gibi olacaktır.

“Her işte, her konuda sonucu gözönünde bulundurman gerekir.⁷² Eğer sonuç sana iyi, yararlı, öğütlenebilir ve kârlı görünüyorsa koşullara uygun emirleri ver. Aksi durumda, zamana bırak ve bilenlere danış. Daha sonra, müdahale etmeye hazırla kendini. Çok kez şeylerin olmaları istendiği gibi oldukları sanılır: bu hoşla giden ve yanıltıcı bir duygudur.⁷³ Yapılanların sonuçlarını düşünmemek yüzünden yıkıma ve felakete sürüklenilir.

“Bütün girişimlerinde, Tanrıdan yardımını istedikten sonra azimle karar ver ve işe giriş. Her zaman Tanrıdan seni yönlendirmesini dile. Bugünün işini bugün bitir, ertesi güne bırakma. Onun büyük bir kısmını da bizzat kendin yap. Çünkü her ertesi günün seni bugün yapmanı gerekeni yapmanı engelleyecek olan ama senin daha sonraya bıraktığın kendine özgü görevi ve kendi özel olayları vardır. Bil ki, bir gündüz sona erdiği zaman, onun bütün içeriği onunla birlikte gider. İş yarına bırakma –ertelemecilik- sonunda, iki günün işini bir güne yığma sonucuna götürecektir. Bu zor ve yorucu bir şeydir. Oysa eğer işini, her gün, günü gününe yaparsan bedenini ve ruhunu dinlendirebilecek ve yöneticilik mesleğini doyurucu bir biçimde gerçekleştirebileceksin.

“İyi soydan gelme, sana karşı içtenlikle iyi niyetli, seni seven yaşlılar vardır, sen bunların sana iyi öğüt verebileceklerini ve senin işlerini canlı bir ilgiyle izlediklerini saptayabilmişsindir. Onları kendi servisine

⁷² Arabin bilgece dehası ‘hristiyan’ Batıda çok iyi bilinen özdeyiş ve atasözleri ile ilk defa buluşmuyor –ya da –ilk kez bildirmiyor.

⁷³ “Zihnin en büyük düzensizliği, olup bitenlere olmaları istendiği için inanmasıdır” diyecektir Bossuet.

al ve onlara iyilikle davran. Büyük ailelerin zaruret içindeki torunlarını da düşün. Onlara yardımcı ol, onları yoksulluktan kurtarmak için yardımlarına koş. Yoksullarla ve yoksunluk içindekilerle, kurbanı oldukları haksızlıkları doğrudan sana ulaştıramayanlarla, kendi haklarının bile değerlendirmesini ileri süremesini bilemeyen zavallı, çekingen insanlarla kişisel olarak ilgilen. Onlar konusunda gizlice bilgi edin, bu işi güvenilir insanlara emanet et: bu kişiler, senin gerekli önlemleri alabilmen için sana rapor vereceklerdir.

“Kaza kurbanlarını da düşün, onların dullarını ve yetimlerini. Müminlerin Kumandanının –Tanrı onu yüceltsin– örneğine uyarak onlara hazineden ödenek ver. Onlara karşı iyi ve merhametli ol: Tanrı daha iyi yaşamalarına olanak verecektir ve onlar da seni hayır dualara gark edecekler, saygı ve sevgi göstereceklerdir. Aynı şekilde körlere ve özellikle de onların içinde Kuran’ı ezbere bilenlere ödenek bağla. Hasta müslümanlar için hastaneler kur, onlara bakmak için hizmetliler ve onları tedavi etmeleri için hekimler koy hastanelerine. İstediklerini ver onlara, kamu fonlarını saçıp savurmamak koşuluyla.

“Bil ki, insanlara verilmesi gerekeni vermek ve onların en değerli isteklerini yerine getirmek yeterli değildir. Çünkü onlar gittikçe daha büyük lütuflar, iyilikler almak için gereksinimlerini kendilerini yönetmekte olana bildirmek istemektedirler. Bu yönetici sık sık istek sahiplerinin ağırlığı altında ezilir: onların dilekleri ona soluk alacak zaman bırakmaz, sıkıntı ve güçlüklerle neden olurlar.

“Adalet isteyen ve kendisi için bu dünyada ve ötekinde iyi olan bilen bir adam, sadece Tanrıya ve onun merhametine yaklaşmak isteyen biri ile kıyaslanamaz. Onun için sen kolay yaklaşılabiri olmalısın ve örtüsüz, görülür bir yüzle kendini göstermelisin. Muhafızların halkının sana yaklaşmasına izin versinler. Ve sen, alçakgönüllü bir tavır içinde olmalısın ve dudaklarında gülümseme olmalı. Sorularında ve yanıtlarında yumuşak ol. İyilikçi ve yüce gönüllü ol.

“Eğer bir şey verirsen bu iyilikle ve iyi niyetle olsun. Bunu, öteki dünyada mükâfatını göreceğin bir iyi amel olarak yap. Merhametin üzerinde durma ve bunun karşılığında bir şey bekleme. Sadaka iyi bir ameldir, eğer Allah’ın hoşuna giderse.⁷⁴

“Gözlemleme olanağına sahip olduğun güncel sorunlardan ve geçmişin hükümdarlarının ve şeflerinin bıraktıkları, ama bugün artık haklar arasında yaşamaz olmuş örneklerden çıkarabileceğin derslerden yararlan. Ve her durum ve koşulda Tanrının korumasını ve sevgisini ara, onun yasalarına ve sünnetiğe uygun şekilde davran, onun dininin ve onun kitabının her tarafta hüküm sürmesini sağla. Bundan uzaklaşan her şeye, ona karşıt olan her şeye, Tanrının öfkesini uyandıran her şeye engel ol.

⁷⁴ Bu, hristiyanların şu özdeyişi ile eşideğerdır: “Yoksula veren Tanrıya ödünç verir.”

“Yönetimindeki tahsildarların topladıkları paralardan ve harcadıklarından her zaman haberli ol. Hiçbir zaman yasaya uymaz bir yoldan, illegal para sağlama ve (devletin servetini) saçıp savuran bir adam olma.

“Yasa bilginleri ile sık sık toplatılar yap: onların görüşlerini araştır ve akadaşıklarını sağla. Senin arzun her zaman (Peygamberin) geleneğini izlemek ve onu ayakta tutmak ve her zaman en güzel ve en soylu erdemleri seçmek olsun. Senin koruman altındaki ve yakının olan kimseler arasında, öyleleri vardır ki, sana boçlu oldukları saygıya karşın kendilerini tutamayıp üstü kapalı bir biçimde senin yanlışlarını ortaya çıkarırlar ya da bu yanlışların doğurduğu sonuçlara dikkatini çekerler. İşte böyleleri senin en samimi ve en faydalı dostlarıdır.

“Konağının görevlilerine ve yazmanlarına her gün belirli bir saat ayır, dosyaları ile birlikte gelsinler, kendi özel gereksinimleri ile senin eyaletlerine ilişkin ve yönettiğin insanları ilgilendiren işler hakkında seni bilgilendirsinler. Onların raporlarına dikkatle kulak ver, göz at, düşünceni ve aklını çalıştır. Tekrar tekrar incele onları. Eğer, (sana salık verilen) önlemler akla yatkın iseler ve sana etkili görünüyorsa kabul et onları ve Tanrının yardımını niyaz et. Yok öyle değilse yeni bir son-dalama yapılması emrini ver.

“Uyruklarına ya da herhangi bir kişiye yaptığın iyilikleri anımsatma. Hiç kimseden, dürüstlük, doğruluk ve kendini müslümanların yararlarına adama dışında hiçbir şey kabul etme. Bu nitelikler senin lütuflarının tek haklı gerekçeleri olsun.

“Bu mektupta sana söylediklerimi iyi anla. Mektubumu özenle incele ve öğütlerime uy. Tanrı her şeyde sana yardımcı olsun: ne yapacağın konusunda seni aydınlatmasını dile ondan. Tanrı iyiden ve iyi insanlardan yanadır. Giriştiğin her işte en aziz dileğin Tanrıyı hoşnut etmek, onun dinini sürdürmek, onun halkını güçlendirmek ve yerleştirmek, İslam topluluğuna ve onun koruması altındakilere adalet ve refah getirmek olmalıdır. Tanrıdan, sana yardım etmesini, seni başarıya ulaştırmasını, sana yol göstermesini ve seni kutsal koruması altına almasını talep ediyorum. Selam.”

Tarihçilerin dediklerine göre, bu mektup, zamanında, çok başarılı oldu, elden ele dolaştı. (Halife) El-Memun bu mektuptan söz edildiğini duydu. Onu okuttu ve görüşünü açıkladı: “Ebû-t-Tayyip – yani Tâhir – hiçbir şeyi unutmadı: geçici dünyevi işler, din, yönetim, görüşler, siyaset, krallığın ve uyrukların malı, hükümetin desteği halifeye itaat, halifeliliğin sürdürülmesi. Bütün bu konuları çok iyi işledi ve bütün bu işlerin nasıl düzenleneceğini gösterdi.” Bunun üzerine, El-Memun, bütün eyalet yöneticilerine (valilerine), örnek alsınlar ve gereğince hareket etsinler diye bu mektubun kopyalarının gönderilmesi emrini verdi. Kendi adıma bu mektubun kendi janrında daha iyisini bilmiyorum. Tanrı, kendi hizmetkârlarından, istediğine esin ihsan eder.

Müslümanlarda her zaman için genel gelenektir: dünyanın sonunda (Peygamberin) ailesinden bir adam dini kuvvetlendirmek ve adaletin üstünlüğünü sağlamak için zorunlu olarak otaya çıkacaktır. Müslümanlar onu izleyecekler ve o dünya üzerinde hüküm sürecektir. Ona Mehdi denecektir. Ondan sonra Deccal (*Daccâl*), aynı zamanda Sahih Hadis'te verildikleri biçimleriyle saat işaretleri (*eşrat es-Sa'a*) gelecektir. Daha sonra İsa (yeryüzüne) inecek ve Deccal'ı öldürecektir. Ya da İsa, Mehdi ile birlikte (gökyüzünden) inecek, Deccal'ın öldürülmesinde Mehdi'ye yardım etmek ve dualarını yönetmesi için Mehdi'yi alacaktır.⁷⁶

Bu konuda bazı din kaynaklarının otoritesi ileri sürülür. Ama bunlar üzerinde tartışılmış, çok kez de başka gelenekler bunlara karşı konularak çürütülmüşlerdir. En yeni mistiklere (*mutasavvıfa* / mutasavvıflar) gelince, onların Fatimi'ye (Mehdi) ilişkin kanıt tarzında başka bir teorileri var. Bunlar "örtüsünü kaldırma" (*keşf*) üzerine kuruyorlar görüşlerini, ki bu onların yollarının temelidir.

Dolayısıyla, burada Mehdi üzerine çeşitli hadisleri belirtmeyi öneriyoruz size. Aynı şekilde onların eleştirilerini ve bunların kanıtlarını da eleştirel olarak ele alacağız. Daha sonra, mistiklerin (*sufilerin*) görüş açısını da inceleyeceğiz. Böylece açıkça göreceğiz, Tanrı izin verirse.

İlk önce: birçok imam Mehdi ile ilgili gelenekleri yayımladılar. Bunlar, daha başkaları yanında örneğin: Et-Tirmizi, Ebû-Dâvûd, el-Bazzâr, İbn Mace, El-Hâkim, Et-Tabarânî ve Ebû-Ya'lâ El-Mavsilî. Bu hadisleri Peygamberin bazı arkadaşlarına kadar eskilere götürdüler: 'Alî, İbn'Abbâs, İbn 'Umar, Talha, İbn Mesud, Ebu Hureyre, Enes, Ebu Said

⁷⁵ Bu, İbni Haldun'un en haklı olarak büyük ün kazanan pasajlarından biridir. Mehdi umudu, kutsal yazınlardaki temelleri sorgulanabilirse de İslam toprağında en güçlü bir şekilde kök salmış olanlardandır. Zamanımıza kadar, dönem dönem, Kara Afrika'da bir Mehdi ortaya çıkar. En ünlüsü, elbette ki, Sudan'ın Nil bölgesindeki Mehdi Muhammed Ahmed b. Abdullahtır (1843-1885). Ama daha sonra gelenler de vardır: en son Mehdi'lerden biri, 1952'de Kamerun'da ortaya çıkmıştır ve Nijer nehri üzerindeki Goa yakınlarında Vani Derviş, kendisine bağlı olanları yöneticilere karşı kutsal savaşa çağırdıktan sonra, 1943'te, ölmüştür. Amerika Birleşik Devletleri'nde *Black Muslims* hareketinin kurucusu W. Fard, Detroit'de "kaybolmasından" sonra, 1934'te, taraftarlarınca ve izinden gidenlerce Mehdi olarak kabul edilmiştir, Mr. Elijah Muhammad (bkz: Vincent Monteil, *Le religion des Black Muslims*, Paris, Esprit, Ekim 1964. s. 601-629).

⁷⁶ Gilbert Vieillard tarafından 1928'e doğru derlenmiş olan (Mali'de) Peuls du Mâsina 'dan çıkan çağdaş bir metinde Zamanların Sonu konusunda şunları okuyabilirsiniz: "Mehdi'nin görünmesi ve Deccal'ın çıkışı; Deccal'ı öldürecek olan Kutlanmış İsa'nın inışı..." Daha önce bakınız: 9. yüzyılda İbn Qutayba'nın, Peygamberlerin Mühürü, Muhammed, üzerine ki ondan sonra Mesih gelecektir (*Traité des divergeances du Hadîth*, G. Lecomte çevirisi, Damas, 1962, s. 207).

el Hudri, Ümmü Habibe, Ümmü Seleme, Sevkan, Kurra b. İlyas, Ali El-Hilali, Abdullah b. Haris b. Caz' özellikle bunlar. Şurası gerçektir ki geçirme (*isnâd*) zincirleri tartışmalıdır. Bunu hemen söylemeliyiz, çünkü Gelenekçiler (*Ehli Hadis*) için onamazlık (*cerh*), doğrulamadan (*ta'dil*)⁷⁷ önce gelmelidir. Gerçekten bir hadisin doğruluğu aktarıcılarının birinin kusurlarından kendini duyumsatır: ihmâl, kötü bellek, zaaf, kesin olmayan yargılama. Her iki gerçek (*Sahih*) derlemede de anılan akraticılara bu kınama yapılamaz; genel anlaşımla (*icma*) El-Buhari ve Müslim'in gerçekliğini tanımakta uyuşur. Müslüman cemaati (*el-Umma*) kesintiye uğramaksızın bu iki yapıtı ve bunların temel kurallarına uyum gerekliliğini kabul eder. (İnananların) oybirliği en iyi savunma ve korumadır. Bu noktada başka hiçbir yapıtı bu iki Sahih ile kıyaslanamaz. Ve şimdi, en nitelikli gelenekçilere göre aktarıcıları eleştireceğiz.⁷⁸

Es-Süheyli,⁷⁹ Ebu Bekir b. Ebi Heyseme'den⁸⁰ aktararak onun Mehdi üzerine geleneklerden derinleştirilmiş bir aşırma kaleme aldığını nakleder: "Ebu Bekir El-İshak Fevsidül Ekber adlı yapıtında, en tuhaf iletim zincirini anar. Muhammed b. El-Münkedir'den geçerek ta Maliki b. Enes'e kadar gider, ki El-Münkedir de bu zinciri Câbir'den almıştır, o da Tanrının havarisinden şu sözleri aktarmaktadır: "Mehdi'ye inanan imansızdır, Deccal'a inanan bir yalancıdır." Ve sanıyorum Güneşin batıdan doğması konusunda bir şey eklemiştir. Ne aşırı bir iddia! Uzmanlar Ebu Bekir el-İskaf'ın Hadisleri (Gelenekleri) bulan adamlardan biri olduğundan kuşkulunurlar.

Onların, İbn Mesud'a kadar yükselen iletim zinciri sayesinde Et-Tirmizi ve Ebu Davud, nitelikli yedi Kuran okuyucusundan biri olan Asım b. Abî-n-Necud'a göre şu aşağıdaki geleneği yayınladılar, Asım b. Ebun Necud bunu Zirr b. Hubeyş'den alıyordu, o da Abdullah b. Mesud'dan almıştı, ki bu da Peygamberin şu sözlerini aktarıyordu:

⁷⁷ Benimsenmiş türel deyimler.

⁷⁸ Aslında İbni Haldun, öteki müslüman yazarlar gibi hadislerin yalnızca dış eleştirisi ile sınırlı kalır: onun için biricik büyük sorun bu hadisleri aktaranların güvene layık olup olmadıklarıdır. Ama hadislerin bütün iç eleştirisi (İbn Kuteybe'nin -ob. 889- bütün çabalarına karşın) çalışmadan kalır. Beri yandan, "eğer hadis eleştirileri onların yöntemlerinin üstün gelmelerini sağlamayı ve bütün hadislerin -- ki bunların isnâd'ı 'yani dayandırması' düzmecedir -- sahici derlemelerini elemeyi başar saydı müminler bunlarda düşünmeye besin olarak "kuru etten" -- kadîd fazla bir şey bulamayacaklardı (kuru et -- kadîd sözü Tlemcenli Abou Madyan'ındır) : papuçların temizlenmesine ilişkin ya da kürdan yapılması gereken ağaca ilişkin birkaç hijyen ve nezaket öğütleri" (Louis Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la Mystique musulmane*, Paris, 1922, ed. 1954, s. 123).

⁷⁹ Malaga'da 1114'te doğmuş ünlü doktor, ölümü Marakeş'te 1185'te. İbni Haldun burada İbni Hişâm'ın *Sîra*'sı üzerine Ar-Ravd el-Unuf başlığını taşıyan yorumunu büyük olay yapıyor.

⁸⁰ Gelenekçi ve gelenekler tarihçisi (ob. 893).

“Dünyada yaşayacak bir tek gün kalmış olsaydı bile, -diyordu Zâ’ida,- Tanrı bir insan ya da ailemin bir üyesini bana göndermek için bu günü uzatırdı ve bu gönderilenin adı benim adımın aynı olurdu, onun babası da benim babamla aynı adı taşırdı.”

Ebu Davud’un incelemesi böyle, hiçbir gözlem içermiyor. Oysa, ünlü “Mektup”unda (*Risâla*) gözlemsiz anlattığı her şeyin doğru (sahih) olduğunu söylüyor. Et-Tirmizi, beri yandan, “Dünya, Araplar, benim ailemden, adı benim adımın aynı olan biri tarafından yönetilmeden önce yıkılmayacak.” diye yazıyor. Başka bir versiyonu ise: “... benim ailemden biri hüküm sürmeden önce.” Et-Tirmizi, bu iki versiyonun tamamıyla aslına uygun gerçek bir tek geleneği oluşturduklarını doğruluyor. O da bu geleneği Asim aracılığıyla ve Ebu-Hureyre’de takılıp kalan bir zincir ile aktarıyor.

El-Hakim’e göre, bu hadis⁸¹ Es-Sevri, Şube, Zaide ve daha başka imamlar tarafından verilmişti, onlar da bunu Âsim’den almışlardı. “Âsim’in aktardığı her şey, diyor El-Hâkim, Zirr’e göre, Abdullah’a göre onun tanıklığından yararlanma konusunda koyduğum kurallara göre gerçektir, çünkü o müslümanların imamı olarak otorite yapmıştır.” Ahmed İbn Hanbel, Asim’in dindar Kuran okutmanı, iyi ve güveni hak eden bir adam olduğunu söylüyor, ama, El-Amesî’in daha çok anıları vardı diyor. Şube, gelenekler konusunda El-Amesî’i yeğ tutuyor. Ali-İçli’nin dediği gibi Âsim’in Zirr ve Ebû-Vâ’il’den devraldığını iddia ettiğinin değeri konusunda görüş birliği yoktu: bu yolla aktarılan geleneklerin zayıflığına imada bulunuluyor. Muhammed b. Sa’d demiştir ki: “Asim kendisi güvenilir bir adamdı. Ancak gelenekleri yanlışlarla doludur.” Ya’kûb b. Sufyân demiştir ki: “Onun gelenekleri belirsizdir, anlaşılmazdır.” Zur’a’ya göre, ‘Asim Abdurrahman b. Abî Hâtim demiş ki : “Ben babama dedim ki, Asim güvenilir bir adam olsa gerek.” Babam, beni ‘Olay o değil. İbn ‘Ulayya ona, her Asim’in belleği kuvvetli değildir’ diye saldırıyordu’ diyerek yanıtladı.” Ebû Hâtim şu sözlerle sonuca bağladı: “Bana göre, o, doğru gelenekleri aktaran sadık aktarıcılardandı. Ama büyük bir gelenekçi değildi.” En-Nesei başka bir görüş ifade etti. İbn Sirac dedi ki: “Onun geleneklerinde bilinmeyen öğeler var.” Ebu Cafer el-Ukayli dedi ki: “Onda kötü belleğinden başka kınanacak bir şey yok.” Ed-Darekutni , “Belleği iyi değildi.” dedi. Yahyâ El-Keltan ise “Adı Âsim olup da belleği kötü olmayan birini asla tanımadım.” dedi ve ekledi: “Şube’nin şöyle dediğini duydum: “Asim b. Ebin Nacud’un dün şöyle dediğini duyduk.”- aynı geleneği izleyen sözler. Ez-Zehebi dedi ki: “O, Kuran okuduğu zaman güvene değer, ama bir gelenek aktardığında tamamıyla güven verici değil. O ciddidir,

⁸¹ İbni Haldun kuşkusuz orijinal kaynaklar üzerinde değil, *hadis* sözlüklerinin yazarlarının aşırımları üzerinde, kuşkusuz El-Mizzî ve İbni Hacer aracılığı ile başlıca da El-Cammâ’îli üzerinde çalıştı.

ama yargılama yanılıklarına düşer. Onun gelenekleri orta karardır.” Belki de El-Buhari ve Müslim’in Asim tarafından nakledilen gelenekleri yayınladıkları yolunda bir karşı çıkan olacaktır, ama bu gelenekler başka yerde vardı, ve bu El-Buhari ve Müslim’in tek kaynağı değildi. Ve Tanrı bizden daha ötesini bilir.⁸²

Ebu-Davud, –(Mehdi konusundaki) bölümünde– El-Kâsim b. Abî-Bazza’ya Abû-t-Tufeyl’e, bizzat Peygamberden alıntıl原因an Alî’ye göre, Fitr b. Halife tarafından aktarılan ‘Alî’ye ilişkin bir gelenek yayımladı: Peygamber demiş ki: “Eğer dünyada daha yaşanacak bir tek gün kalsaydı bile, Tanrı (oraya) benim ailemden bir adam gönderirdi, ki bu adam (şimdiye kadar) yeryüzünde mevcut olmuş olan silme adaletsizlik kadar adaletle doldururdu yeryüzünü.”

Kuşkusuz, Fitr b. Halife, Ahmed (İbn Hanbel), Yahyâ b. El-Kettan, İbn Ma’in, En-Nasâî ve başkaları tarafından güvene layık bir kişi olarak tutulmuştur, ama El-İclî dedi ki “Çevirilerinde fena değildir, ama biraz şüliğe meyillidir.” İbn Ma’in bir gün şöyle dedi: “O güvene layıktır ve şiidir.” Ahmed b. Abdullah b. Yûns dedi ki: “(Eskiden) biz Fitr’i görmeğe giderdik, ama onu reddettiler, dışladılar, biz de bizim geleneklerimizde onun adını asla anmadık.” Bir başka sefer şöyle dedi: “Onu görmeye gidiyordum ama her sefer onu bir köpek gibi terk ediyordum.” Ed-Darekutnî “Onun katılımıyla kanıtlayabileceğiniz hiçbir şey yoktur.” Ebu Bekir b. ‘Ayyâş dedi ki: “Sapkın düşünceleri yüzünden onu kaynak göstererek gelenekler aktarmayı kestim artık.” Al-Güzejnî dedi ki “O yolunu şaşırdı; artık ona güvenilemez.” Aktarmasının (alıntının) sonu.

Bir aktarım-iletim zinciriyle ‘Alî’ye kadar uzanan Ebu-Davud da şu aşğıdaki gelenek’i yayınlamıştır, Hârûn b. El-Muğire’ye göre, ‘Amr b. Ebî-Kays’a göre, Şuaib b. Halid’e göre Ebu İshak Es-Sabii’ye göre, ‘Alî, oğlu Hasan’a bakarak diyesiymiş ki: İşte benim oğlum, bir seyit (sayıd) dir – bu Peygamberin ona verdiği isimdir. Onun böğürlerinden çıkacak bir adam sizin Peygamberinizin adını taşıyacak ve fizik olarak da ona benzeyecektir, ama menevî bakımdan değil. Bunun üzerinedir ki ‘Alî ekleyecektir: “Yeryüzünü adaletle dolduracaktır.”

Hârûn bize şöyle dedi: “Mutarrif b. Tarîf’e göre, Ebû-l-Hasab’a göre, ‘Alî’nin, Peygamberin aşğıdaki sözlerini aktardığını duyan Hilâl

⁸² Louis Massignon’un (1922’de) ancak şöyle yazabilirdi: “İsnadların salt biçimsel eleştirisi, onun ortalığı silip süpürmek gibi negatif rolünün dışına çıkamazdı. İslam Geleneğ’inin “derleme”sini oluşturmak için ölçüt olarak buna dayanmak, edebî aktarımının dış kusursuzluğundan dinsel bir kuralın, bir buyruğun toplumsal öneminin düzeyi konusunda sonuç çıkarmak, hiç yeri yokken, onun en önemli ilkelerini (buyruklarını) elemek, onun dışında bırakmak sonucuna varır. Eğer, teorik olarak ve tanığın kabul edilebilirliği, tanıklığın içeriğinden önce, pratik olarak ve toplumsal olarak dikkatle incelenmeli ise de, tanıklığın içeriği tanığın kabul edilebilirliğinin önüne geçebilir” (s.123).

b. Amr'a göre "Transoxiane'dan bir adam gelecek, onun adı El-Hâris b. Harras olacak. O, Muhammed'in ailesine, tıpkı Kureyşîlerin Tanrısının elçisine yaptıkları gibi yolu düzleyecek ya da hazırlayacak. Bütün inananlar ona yardım edecekler, dedi ya da (değişik bir varyant olarak) ona itaat edecekler."

Ebû-Dâvûd bu konuda hiçbir itirazda bulunmuyor. Ama, başka bir pasajda, "Hârûn şiidir" diyor. Es-Süleymani "tartışmalıdır" diyor. Ebû-Dâvûd, 'Amr b. Ebi-Kays hakkında "onda (kişi olarak) kınanacak bir şey yoktur, ama geleneklerinde yanlışlar vardır. Ez-Zebebi ise "O, güvene layıktır ama konusu üzerinde kuşkular vardır" diyor. Ebû-lshâk Es-Sabî'î'ye gelince, aslına uygun (*Sahih*) iki derlemenin de onun geleneklerinden bazılarını alıkoydukları gerçektir, ama onun yaşamının sonunda her şeyi biraz karıştırdığı da iyi bilinir. 'Alî'nin sözlerine gelince, onun aktarılmasındaki zincirle eksiktir, tamamlanmamıştır. Hârûn b. El-Muğire'ye göre, Ebu-Davud'un aktardığı geleneğin aktarım zincirinde de eksik halkalar vardır.

Aktarımın ikinci zincirinde sözü edilen Ebû-l-Hasan ve Hilâl b. 'Amr az bilinirler. Ebû-l-Hasan, yalnızca, Mutarrif b. Târif tarafından otorite olarak anılmış olmasıyla bilinir. Aktarmanın sonu.

İşte gene bir başka gelenek, Ebu-Davud tarafından olduğu kadar İbn Mace tarafından ve Mustadrak'ında El-Hâkim tarafından Alî b. Nufayl yoluyla aktarılan, Sa'îd b. El-Müseyyeb'e göre, söylemini duyuma dayanan Ümmi Seleme'ye göre Peygamber şöyle demiştir: "Mehdi benim ailemdendir, Fâtima'nın torunlarından biridir." Ebu-Davud'un versiyonu böyledir, kendisi hiçbir görüş eklememiştir. İbn Mace'nin versiyonu ise şöyle: "Mehdi Fatima'nın torunlarından (soyundan gelenlerden) biri olacaktır." El-Hâkim versiyonu ise: "Tanrının Elçisinin Mehdi hakkında konuştuğunu duydum: 'Evet, bu bir gerçektir, bu Fatima'nın çocuklarından biri olacaktır' demiştir." Ama ne o (Hâkim) ne de başka bir kimse bu geleneğin sahliliğini tartışmamıştır. Ebu Cafer el-Ukayli bunun zayıf olduğunu düşünür: "Ali b. Nufayl'i diyor, bu konuda izleyen olmadı, bu gelenek yalnız onun bildiği bir gelenektir".⁸³

Ebu Davud, Ümmü Selem'den bir gelenek daha yayımlamıştır; bu gelenek, meslekdaşlarından birine göre Ebu Halil Sâlih tarafından aktarılmıştır, ki o da Peygamberi söylerken duymuş olan Ümmi Seleme'den almıştır: "Halifenin (biri)nin ölümü üzerine bir tartışma çıkacaktır. Biri Medine'den Mekke'ye kaçacaktır. Mekkeliler onu bulmaya gidecekler ve istemediği halde onu ortaya çıkartacaklardır. Kâbe ile İbrahim'in konaklama yeri (*Mağâm İbrâhîm* – İbrahim'in makamı) arasındaki açıda (*rukn*) ona bağlılık yemini edeceklerdir. Suriye'den özel görevli bir ku-

⁸³ W.Ivanow, *İslam Araştırmaları Derneğinin* (f.1930) genel sekreteri –Bombay'da İsmaililer üzerine uzmanlaşmıştır– Oxford'da, 1942'de *İsmaili Tradition concerning Rise of the Fatimides* adında kısa bir tanıtma yazısı yazmıştır.

rul gelecektir ona doğru. O, bu kurul ile birlikte Mekke ile Medine arasındaki çölde kaybolacaktır. İnsanlar bunu gördüklerinde Suriye'nin Aziz Apotropeen'leri (Abdâl)⁸⁴ ve keza Iraklı gruplar ona gelecekler ve saygılarını sunacaklardır. O zaman bir Kureyşli ortaya çıkacaktır, onun dayıları Kalb aşiretinden olacaklardır. O, dayılarına bir sefer birliği yollayacaktır ki bu birlik onları yenecektir: Kalb insanların işlevi budur. Ganimetin Kalbler tarafından paylaşılmasına katılmamış olanlar (sonradan) hiçbir başarı sağlayamazlar. O para dağıtacak ve halka karşı Peygamberlerinin sünniliğine uygun bir biçimde hareket edecektir. İslamı sağlam bir biçimde yeryüzüne yerleştirecektir. Yedi yıl kalacaktır. Sonra ölecek ve müslümanlar onun için dua edeceklerdir." Ebu Davud, kimilerinin dokuz yıl dediklerini ekler, Hişam ve başkalarına göre ise "yedi yıl".

Ebû-Davud, aynı geleneği, Ebu Halil versiyonunu da aktarır. Bu versiyonu Ümmü Seleme'den alan Abdullâh b. El-Haris'e göre aktarılmaktadır. Bu aktarıcının kimliğini açıklamaktadır, birinci basamakta onun adı anılmamaktaydı. Oysa, sözkonusu aktarıcılar, (bu kez) iki Sahih'de de adı geçen kişilerdir: onun için onlara ne karşı çıkılabilir ne de eleştirilebilirler.

Ayrıca, bu gelenek (Ebû-Dâvûd'a göre) Ebu-Halil anlatımına uyarak, Katade tarafından aktarılmıştır. Ama Katade bir "sahtekâr"dır (*mu-dallis*), yani "Şuna ya da buna söylediğini duydum." diyemeden kendi otoritelerini ('an'an) aktarır. Bir geleneğin doğrudan kökeni konusunda kuşku olduğunda, gerçekten bir otoritenin ağzından derlendiğini bilmek için anılan kişinin "Falan ya da filana dediğini duydum"⁸⁵ diye açıklaması ve olurlaması gerekli görülür. Şimdi bizim üzerinde durduğumuz olayda, zaten, açık bir dille ve özellikle bu gelenekle Mehdi'nin sözkonusu edildiği söylenmemektedir – Ebu Davud, Mehdi'ye ilişkin bölümlerinde böyle saymakta ise de.

Ebu Davud, arkasından El-Hâkim, Katade'ye, Abû-Nadra'ya, Abû-Sa'îd Al-Khudrî'ya göre aşağıdaki 'İmrân El-Kettan aktardığı Ebu Said el-Hudri'nin geleneğini yayınlamıştır: Abû-Sa'îd Peygamberin şöyle dediğini duyduğunu söyler: "Mehdi benimkilerden (*minnî*) biri olacaktır. Kafası kel ve kartal burunlu olacaktır. Dünyayı, dünyada var olan adaletsizlik ve ağır suç kadar hakseverlik ve adaletle dolduracaktır. O yedi yıl hüküm sürecektir." Ebû-Dâvûd'un yorumsuz verdiği versiyonu böyle. El-Hâkim'e gelince, o, aynı geleneği şu biçimde

⁸⁴ Abdâl deyimi Louis Massignon'dur. Burada Kırk Azizler sözkonusudur, bunlar "görev değişimi (badal) yoluyla birbirlerinin yerini alırlar ve dünyanın manevî temel direklerini oluştururlar, bunlar olmasa dünya yıkılırdı." (1922, ed. 1954. s. 132.)

⁸⁵ İlke olarak bütün sahih hadisler şu kelimelerle başlamak zorundadır: "Falan kişiye dediğini duydum."

anlatır: "Mehdi bizlerden biri olacaktır, evin insanlarından biri (Ahl al-Bayt – Ehlibeyt). Onun müşekkel bir kartal burnu olacaktır. O dazlak olacaktır. Yeryüzünü haktanırlık ve adaletle dolduracaktır, mevcut adaletsizlik ve haksızlık kadar. O yaşayacak... O zaman Peygamber sol elinin parmaklarını uzattı, bir de sağ elinin baş ve işaret parmaklarını, geri kalan üçünü bükerek." El-Hâkim ekliyor: "Bu müslimin normlarına uygun, sahih, aslına uygun bir Gelenektir (Hadistir), ama ne o, ne de El-Buhari akıllarında tutmamışlardır." Aktarımın sonu.⁸⁶

Uzmanlar 'İmraân El-Kettan'ın tanıklığının değeri üzerinde görüş birliğinde değildiler. El-Buhari onu kullandığı zaman bunu ancak başka bir geleneği (hadis) doğrulamak için yapar. Yahyâ El-Kettan onu hiçbir zaman bir otorite olarak anmıyordu.. Yahyâ b. Ma'in şöyle diyor: "O emin değil"; hatta bir gün "Bir işe yaramaz" bile demiştir. Ahmed ibn Hanbel şöyle dedi: "Dilerim ki onun gelenekleri sahih, aslına uygun olsun." Yezîd b. Zuray "O, Kible insanlarını⁸⁷ kılıçtan geçirmeyi marifet sayan bir Haricî'dir" diyor. En-Nesel ise şöyle dedi: "O zayıftır." Ebu Ubeyha El Acuri dedi ki: "Ebu Davud'a fikrini sordum, bana kendi geleneklerinin şöyle-böyle olduğunu ve kendisi hakkında herhangi bir şey söylendiğini duymadığını söyledi. Bir başka defa onu zayıf bulduğunu söylemişti." İbrahim b. Abdullah b. Hasan, sağlığında esef edilecek bir adli danışman raporu verdi, ki, bu, kan akmasına neden oldu.

Ebu Sıddık en-Naci'ye göre, Ebu Said el-Hudri'ye göre Et-Tirmizi, ibn Mece ve El-Hetim, Zeyd, Ebu Said el-Hudri'nin aşağıdaki geleneğini yayımladılar: Ebû-Sa'id El-Khudrî açıkladı ki "Biz, Peygamber'in ölümünden sonra gelecekte endişe duyuyorduk. İşte, kuşku taşıyan bir hava ile bizim sorularımıza verdiği yanıt: "Mehdi benim halkımdan (*umma*) çıkacaktır. Beş, yedi, ya da dokuz yıl yaşayacaktır." Biz ona bu rakamların ne anlama geldiğini sorduk. O, "yıllarca" diye yanıtladı. Sonra ekledi: "Biri Mehdi'yi görneye gelecek ve ondan kendisine bir şey vermesini isyecektir. Mehdi de ona mantosunda, taşıyabileceği şeyleri boşaltacaktır. "Et-Tirmizi"nin versiyonu böyle, o şöyle yazıyor: "Bu iyi bir gelenektir. Ebu Said el Hudri 'ye göre birkaç kez aktarılmıştır, Ebu Said el Hudri bunu Peygamberden almış bulunuyordu."

Şimdi de İbn Mece ve El-Hekim'in versiyonları: "Mehdi benim halkımdan olacak. Eğer az bir zaman aranızda kalırsa bu yedi olacak; Yoksa dokuz yıl kalacak. Halkım o zamana kadar eşi görülmemiş bir refaha kavuşacak. Toprak halkımın yiyeceğini üretecek ve onun hiçbir

⁸⁶ Geleneğe göre (özellikle de Masudi, *Tenbih*'deki hadise göre), Peygamberin kuzeni ve damadı olan 'Alî'nin çok esmer bir teni, yorgunluktan kapanan iri gözleri vardı; göbekliydi, dazlak ve kısa boylu sayılırdı. "Dazlak bir Mehdi" kehanetleri ile hedeflenen demek ki oydu.

⁸⁷ Yani haricî olmayan müslümanlar.

isteğini geri çevirmeyecektir. Yığınla para olacaktır. Bir adam kalkacak ve şöyle diyecektir: “Ya Mehdi, ver bana bir şey.” Ve Mehdi onu “Al!” diye yanıtlayacaktır.

Ed-Darekutni, İbn Hanbel ve Yahyâ b. Ma’în diyorlar ki: Zeyd El-’Ammî ciddiye. İbn Hanbel de onun, Yezîd Er-Rekaşi’den ve Fadl b. ’İsâ’dan daha değerli olduğunu ekliyor. Bununla birlikte, Ebû-Hâtim onu zayıf buluyordu ve onun geleneklerinin bir alıntılama, aktarım değeri olduğunu ama kanıt değeri taşımadıklarını kabul ediyordu. Yahyâ b. Ma’în, bir başka gelenek (hadis) konusunda hiçbir değer taşımaz diyordu. Ayrıca “onun gelenekleri kopyalanabilir, ama o zayıftır” da diyordu. El-Cüzeceni dedi ki: “Kendisiyle tutarlı (*mutamasik*), ama o kadar.”. Ebû -Zur’a demiştir ki: “Sağlam değil, gelenekleri zayıftır, kendisi de zayıftır.” Ebû-Hâtim dedi ki: “O ünlü değildir. Bununla birlikte Şube onun geleneklerini onun versiyonları ile aktarmıştır.” An-Nesâ’î, “O zayıftır” demiştir. İbn ’Adî: “Onun geleneklerinden ve kaynaklarından çoğu zayıftır. Şube’nin ondan aktarma yaptığı doğrudur ama bu onun en zayıf kaynakçası (referansı) dır.”.

Denilir ki, Et-Tirmizi’nin versiyonu, Câbir ve Ebû-Sa’îd tarafından verilen, Müslim’in aslına uygun (*sahîh*) derlemesinde yer alan geleneklerin basit bir yorumudur. Oysa Câbir (yalnız) şöyle diyor: “Tanrının Elçisi dedi ki: ‘Halkımın son zamanlarında bir halife gelecek ve saymadan para saçacaktır.’ Ve Ebû-Sa’îd: “Halifelerinizden biri avuçlarıyla dolu dolu para saçacak.” Aynı geleneğin, aynı iki kaynaktan ama başka bir tezgâhtan geçerek aktarılan biçimi şöyle: “Zamanların sonunda, bir halife olacak ve o, saymadan para dağıtacaktır.” Aktarmanın sonu.

(Aslında), müslümanların gelenekleri Mehdi’den sözetmezler, hatta ona imada bulunduklarını gösteren hiçbir şey yoktur.⁸⁸

Evf el-Arabî’den kaynak alarak, Ebu Sıddık en Naci’den ve Abû-Sa’îd Al-Khudri’den kaynak alarak El-Hâkim’in aktardığı başka bir gelenek (*hadis*) sözkonusu. Ebu Said el-Hudri’ye göre Peygamber şöyle demiş: “Yeryüzünü, adaletsizlik, şiddet ve büyük eşitsizlik kaplamadıkça son saat çılmayacaktır. Çaldığında benim ailemden bir adam çıkacak ve dünyayı, var olan adaletsizlik ve şiddet kadar adaleti, hakkaniyetle dolduracaktır.” El-Hâkim bu konuda şöyle diyor: El-Buhari ve Müslim tarafından saptanan normlara göre bu gelenek (*hadis*) gerçektir, ama o, o ikisinden hiçbiri bunu yayınlamamıştır.”

El-Hâkim, kendisi, şu aşağıdaki geleneği aktarmıştır: Ebu Sıddık En-Naci’ye göre, ve Peygamberin şu sözlerini aktaran Ebu Said el-Hudri’ye göre: “Halkımın son zamanlarında, Mehdi ortaya çıkacaktır. Tanrı içecek olarak ona bahar yağmurunu verecek ve toprak, onun için bitkilerini üretecektir. Yığınla para verecektir. Sürüler sayılamaz olacak

⁸⁸ Yadsıyarak doğrulama.

ve millet kocaman olacak. O yedi ya da sekiz – üstü örtülü sezinletildiğine göre: mevsim yaşayacaktır.” El-Hâkim, her ne kadar ne Müslim ne de Al-Buhârî tarafından yinelenmemiş, çoğaltılmamış da olsa bu geleneğin, aktarım zincirlenmesi nedeniyle sahici olduğunu söylemektedir. Öte yandan, kendini kabul ettirmiş olan altı gelenek derlemesinden hiçbirisi Süleyman b. ‘Abîd’i anmamaktadırlar. İbn Hibban’ın *Şikat*’ında onu (iyi gelenekçiler – hadisçiler) arasında andığı ve bildiğimiz kadarıyla hiç kimsenin onu eleştirmediği doğrudur.

Ayrıca El-Hâkim, aynı geleneği Esad b. Mûsâ’yı örnek alarak da vermiştir; Mûsâ bunu, Matar El-Varrak ve Ebû-Hârûn El-‘Abdî’ye göre, keza Ebu-Siddîk en-Nacî’ye göre Hammâd b. Seleme’den almakta idi; Abû Siddîk En-Nacî’nin kendisi de Ebû-Sa’îd’den aktarmaktaydı ve Tanrının elçisinin şöyle dediğini duymuştu: “Yeryüzü haksızlık ve şiddetle dolacak. O zaman benim ailemden bir adam çıkacak. Yedi ya da dokuz (yıl) hüküm sürecek, ve dünya, mevcut olan haksızlık ve şiddet kadar adalet ve hakseverlikle dolacaktır.”

El-Hâkim, bu geleneğin Müslim tarafından saptanan ölçütlere göre (otantik) olduğunu söyledi. O, Müslüm’in adını anar, çünkü Müslim, gelenekleri Hammâd b. Seleme’nin ve Şeyhi Matar El-Varrak’ın otoritesine dayanarak yayınlamıştır. Hammad’ın öteki şeyhi Ebû-Hârûn El-‘Abdî’ye gelince Müslim ondan gelen hiçbir geleneğin adını etmemiştir, çünkü o çok zayıftır ve belki de yalancıdır. Burada Ebû-Hârûn El-‘Abdî’yi zayıf bulan bilginlerin görüşlerini ayrıntılı olarak vermek yararsızdır.

Sözkonusu geleneği (*hadis*) Hammad b. Seleme’ye göre aktaran Esad b. Mûsâ “Sunnîliğin Aslanı (asad)” lakabıyla anılır. Buhârî, gelenekler konusunda onun çok iyi bir ünü olduğunu söylemektedir. Kendi derlemesinde onun adını geçirmektedir. Abû-Dâwûd ve An-Basâ’î de onun adını kaydederler. Gene de En-Nasâ’î, başka bir nedenle, onun için şöyle der: “O güvene layıktır, ama asla hiçbir şey yazmasa daha iyi ederdi.” Ebû-Muhammad İbn Hazm der ki: “O gelenekleri nedeniyle değer kazanmış değildir.”

Bu aynı gelenek, Ebul Vasil Abdülhamid b. Vasil’a göre, Ebu Siddîk en-Nacî’ye, Banû Bahdala’lardan biri olan El-Hasan b. Yazîd Es-Sa’dî’ye göre ve Ebu Said el-Hudri’ye göre, Et-Tabarânî, tarafından Orta Sözlük (*mu’cam*) adlı yapıtında da aktarılmıştır. Bu sonuncusu yani Ebu Said el-Hudri, Peygamber’in şöyle dediğini duymuş: “Benim halkımdan, bir adam gelecek, bu adam benim sünni kurallarına uygun konuşacak. Tanrı ona gökten yağmur gönderecek ve toprak onun için besin üretecek. Dünya, haksızlık ve şiddetle dolmuşu olduğu kadar hakseverlik ve adalet ile dolacak. O, bu ulusu yedi yıl boyunca yönetecek ve Kudüs’e yerleşecek.”

Et-Tabarânî bu gelenek için şöyle demiştir: “Bu gelenek, Ebû-Sıddık’ın otoritesi üzerine birçok kişi tarafından aktarılmıştır (iletilmiştir). Ama hiçbirisi, onun adı ile Ebû-Sa’îd’in adı arasına başka bir aktarıcı sokmamıştır – yalnız Ebû-l-Vâsil dışında; o, Ebû-Sa’îd’in bildirdiğine göre El-Hasan b. Yezîd’in adını anmıştır.” Alıntının sonu.

Bu El-Hasan b. Yezîd, İbn Ebî-Hâtim tarafından anılmıştır, Ebî-Hâtim, onu, Ebû-Sa’îd’in geleneklerini alıp Ebu-Sıddık’a ileten bir aktarım zinciri içine yerleştirmekle sınırlı kalır. Ez-Zehebî, Mîzân’ında, her ne kadar İbn Hibbân, onu kendi *Sikat*’ında anmış da olsa onun az tanındığını söylemiştir. Ebu Sıddık’tan örnekle gelenek aktaran Ebu-l-Vasil’e gelince, sahih geleneklerin (hadislerin) altı derlemesinden hiçbirinde yer almaz. İbn Hibbân, *Sikat*’ında, ikinci kategoriden aktarıcılar ile birlikte onu anar ve şöyle der: “O, Anas’ı örnek alarak gelenekleri aktarmıştır, Şube ve ‘Attâb. Bin Beşir ise gelenekleri onun üzerinden aktarmışlardır.”

İbn Mace, *Kitâb es-Sunan*’ında bir gelenek vermiştir, Bu gelenek, Yezîd b. ebî-Ziyâd’a göre, İbrâhîm’e göre, geleneği Abdullah’tan almış olan Alkame’ye göre, Abdullah b. Mas’ûd’dan gelmektedir. İşte o gelenek (hadis): “Biz Tanrının elçisi ile birlikte olduğumuzdan, genç Haşimîlerin gelmekte olduklarını gördük. Onları görünce onun rengi değişti ve gözleri yaşlarla doldu. Ona dedim ki: “Bir zamandan beri ifadeniz bize üzüntü veriyor.” O bana yanıt verdi: “Bizim ait olduğumuz ev, öyle bir ev ki, Tanrı bu dünyayı değil daha ziyade öteki dünyayı seçti onun için. Benden sonra, benim halkım felâketle, sürgün ile, yurdundan yasaklanmakla sınavdan geçirilecektir. O zaman Doğudan kara bayraklı (*râyât sûd*)⁸⁹ kişiler geleceklerdir. Onlar iyilik isteyenlerdir ama onu elde edemeyeceklerdir. Savaşacaklar ve muzaffer olacaklardır. Sonra istediklerini elde edeceklerdir, ama onu kabul etmeyeceklerdir. Sonunda, (yeryüzünü) benim ailemden birine teslim edeceklerdir. O da dünyada mevcut olan adaletsizlik kadar hakkaniyetle dolduracaktır. İçinizden bütün bunları görecektir kadar uzun yaşayanlar kar üzerinde sürünerek de olsa zorunlu olarak onları görmeye gideceklerdir.” Anlatının sonu.

İşte *hadîs* aktarıcılarının (bayraklar geleneği) dedikleri gelenek budur. Burada sorumlu olan Yezîd b. Ebî-Ziyâd’dır, Şube onun hakkında şöyle diyordu: “O zincir halkaları bilinmeyen gelenekleri Peygamber’e kadar götürüyordu.” Muhammed b. Fudayl şöyle dedi: “O bellibaşlı şii imamlardan biridir.” İbn Hanbal dedi ki: “O hadis konusunda bir uzman değildi.” Ve bir başka sefer de ekledi ki: “O pek de iyi değildir.” Yahyâ b. Ma’in ise şöyle dedi: “O zayıftır.” El-İclî, “Onun gelenekleri kabul edilebilir. Sonunda anlamaya başlamıştır.” dedi. Ebû-

⁸⁹ Horasan’dan yola çıkan ve bayrakları kara olan Abbasiler kastediliyor.

Zur'a dedi ki: "O zayıftır. Onun gelenekleri aktarılabilir, ama kanıt olarak kullanılmamalıdır." Ebû-Hâtim, "Kuvvetli değildir," dedi. El Cuzacani, "Onun geleneklerinin zayıf olduğunun anlatıldığını duyduğunu" söyledi. Ebu Davud ise, "Onun geleneklerini es geçen birini bilmiyorum ama en az sevdiğim odur." demişti. İbn 'Adî demişti ki: "O Kufeli bir şiidir. Onun gelenekleri zayıftır ama aktarılmalıdır." Muslim onu yalnızca başka kaynaklardan aldığı gelenekler nedeniyle andı. Genellikle onu zayıf buluyorlardı. Yasa uzmanı bilginler onun, İbrâhîm'e uygun olarak, Alkame'ye göre, Abdullah'a göre aktarılmış olan bayraklar üzerine gelenek'ini reddetmişlerdir. Veki b. El-Cerrah bu konuda "Hiçbir değeri yok" demiştir. İbn Hanbal aynı şeyi söylemiştir. Ebu-Kudame demiştir ki. "Ebu Usame'nin Yezîd'in bayraklar üzerine geleneği konusunda -İbrâhîm'e göre- şöyle dediğini duydum: "Bana elli kere yemin etse de ona inanmazdım. Bu İbrâhîm'in ya da Alkama'nın ya da 'Abdullah'ın tarzı mıdır?" Al-'Ukaylî tartışmalı (*du'afâ*) aktarıcılar konusundaki derlemesinde bu gelenekten söz etmiştir. Ve Ez-Zehebî "Bu sahih değil" demiştir.

İbn Mace, Yâsin El-İclî'ye göre, İbrâhîm b. Muhammed el-Hanefiyye'ye göre, İbrâhîm'in babasına göre, büyük babasının (Ali'nin) otoritesi konusunda atfedilen aşağıdaki geleneği yayınladı, 'Ali demiş ki : "Tanrının Elçisi dedi ki: Mehdi bizimkilerden, ev halkından (*Ahl al-Bayt/ Ehl-i beyt*) biri olacak. Tanrı onu bir gece içinde başarıya ulaştıracak." İmdi, İbn Ma'în, Yâsin El-İclî de kınanacak hiçbir şey görmez, El-Buhari onu kuşkulu (*fihi nazar*) bulur, bu da onun dilinde "zayıf" anlamına gelir. İbn 'Adî, *Kâmil*'inde ve *Ez-Zehebî Mizân*'ında Yâsin tarafından nakledilen gelenekten söz etmişlerdir, ama kınamak üzere. Ez-Zehebî der ki: "Ona Yâsin'in geleneği deniyor."

Orta *Mucem*'inde (*Sözlük*'ünde) Et-Tabarânî Ali'ye atfedilen şu geleneği yayınladı: "Ali Tanrının elçisine dedi ki: Mehdi bizden biri mi yoksa bir yabancı mı olacak?" Muhammed yanıt verdi: "Kesinlikle bizden biri olacak. Tanrı yapıtına başladığı gibi onu tamamlamak için de gene bizi kullanacak. İnsanları çok tanrılılıktan kurtarmak için bizi kullanacak ve tıpkı daha önce çoktanrılılık savaşlarından sonra onları birleştirdiği gibi açık savaştan sonra da birleştirmek için bizi kullanacak." O zaman 'Alî ona dedi ki: "(Bu insanlar) mümin mi yoksa imansız mı olacak?" Muhammed yanıtladı: "Asi ve imansız." Aktarmanın sonu.

Bu geleneği aktaranlar arasında 'Abdullah b. Lahî'a da vardır. O zayıf bir aktarıcıdır ve değerinin ne kadarlık olduğu da bilinir. Aktarıcılar arasında 'Amr b. Câbir El-Hadramî, Lahî'a dan da daha zayıftır. İbn Hanbel demiştir ki: " 'Amr b. Câbir, babasının otoritesi üzerine, kabul edilemez şeyler aktarmıştır. Ben onun bir yalancı olduğunu öğrendim." En-Nasâî: "O güvene layık değildir." demiştir. İbn Lahia : "O,

kıt akıllı ‘Alî’nin bulutların içinde olduğunu iddia eden alık bir şeyhtir. O bizimle birlikte olduğu zaman bir bulut gördüğünde ‘Alî’nin az önce bulutların içinde geçip gittiğini söylüyordu!” demiştir.

Et-Tabarânî de ‘Alî üzerine bir başka gelenek yayınlamıştır. Bu geleneğe göre, Peygamber şöyle demiş: “Zamanların sonunda, bir ayaklanma olacak, halk taşından toprağından temizlenmemiş altın cevheri gibi ele geçirilecektir. Suriyeliler hakkında değil sadece onlar arasındaki kötüler hakkında kötü konuşun, çünkü onların arasında da azizler vardır. Az sonra, gökyüzü Suriyelilere koca bir dalga (*sayb*) gönderecektir, bu onları öyle bir dağıtıp saçacaktır ki, en saf tilkiler bile üstesinden geleceklerdir. Onların savaş naraları: ‘Öldür! Öldür!’ olacaktır. Yedi bayrakla ve bir o kadar da taht üzerinde hak iddia edenler karşılaşacaklardır. Ama Tanrı onların hepsini öldürecektir. Müslümanlara birliklerini, refahlarını, topraklarını ve yargılama-düşünme (özgürlüklerini) geri verecektir.” Aktarmanın sonu.

Oysa, ‘Abdullâh b. Lahî’a bu geleneğin (hadis) aktarıcıları arasında yer alır. O zayıftır ve iyi tanınır. *Müstedrek*’inde bu geleneği anan El-Hâkim bu geleneğin aktarım zincirinin gerçek olduğunu belirtir, ne var ki ne El-Buhari ne de Müslim onu aktarmamış, yeniden yayınlamamışlardır. El-Hâkim’in metninde şu sözler yer alır: “O zaman Hâşimî ortaya çıkacak ve Tanrı insanlara birliğini geri verecek, vb.” Ama ‘Al-Hâkim’in aktarıcılar halkası İbn Lahî’a’yı içermez. Demek ki bu, onun da dediği gibi sahici zincirlenmedir.

El-Hakim bir başka *Müstedrek*’inde, Ebû-t-Tufeyl’e göre, Muhammed b. El-Hanefiyye’ye göre ‘Alî’ye atfedilen bir başka geleneği yeniden yayımlamıştır: El-Hanefiyye şöyle demiş: “Birisini Mehdi hakkında soru sorduğunda ‘Alî ile birlikte bulunmaktaydık. ‘Alî, ‘Heyhat (hayhât)! diye yanıt verdi. Sonra el parmakları ile yedi işareti yaparak: “O, son zamanlarda bitiminde gelecek olandır. O zaman Tanrının adını anacak olanlar öldürüleceklerdir. Tanrı, bulutlar gibi dağılan insanları çevresine toplayacaktır: onları tekrar birleştirecektir. Her kim onlara katılsa ne iyi ne de kötü karşılanacaktır. Kendilerinden önce gelenlerin sayılarını aşamadıkları, kendilerinden sonra gelenlerin ise sayılarına ulaşamadıkları Bedr⁹⁰ savaşçıları kadar kalabalık olacaklardır. Üstelik Saül’ün (*Tâlât*)⁹¹ peşinden giderek ırmağı aşan yandaşları gibi olacaklardır.” Ebu-t-Tufeyl ekliyor ki: İbn El-Hanefiyye ona gerisini duy-mak isteyip istemediğini sordu, onun olumlu yanıtı üzerine de sözünü sürdürdü: “O şu iki dağın arasından çıkacaktır.” “Vallahi, dedi Ebû-t-Tufeyl, ölünceye kadar oradan uzaklaşmayacağım!” Ve dediğini yaptı,

⁹⁰ Yani kaynaklara göre 300 ilâ 1000 savaşçı.

⁹¹ Kuran’a bakınız (II, 249), burada Saül hakkındaki hikaye, İncil’deki Gedeon üzerine anlatı ile karışmıştır (Juges, VII, 6) – orada “dili ile suyu alan.... rın” sayısı 300’dür.

gerçekten orada : Mekke’de öldü.

El-Hâkim şöyle diyerek sonuçlandırıyor: “Bu, El-Buhari ve Müslim tarafından konulmuş olan kurallara uygun, sahih bir gelenektir.” Aktarmanın sonu. Bununla birlikte, yalnız Müslim mutabık olabilir, çünkü, aktarıcılar arasında ‘Ammâr Ed-Duhnî ve Yûnus b. Ebî-İshâk da yer alıyorlardı, El-Buhari bunlardan hiçbir zaman hiçbir şey anlamamıştır. Daha başka ‘Amr b. Muhammed El-Ankazî de vardır: oysa El-Buhari hiçbir zaman bir otorite olarak onun adını anmamıştır, yalnız tamamlayıcı bir tanıklık olarak belirtmiştir. Üstelik ‘Ammar Ad-Duhnî’nin şii inançlarını da hesaba katmak gerekir. Kuşkusuz, İbn Hanbel, İbn Ma’in, Aû-Hâtim ve An-Nasaî ve başkaları, Ammâr Ad-Duhnî’ye saygınlık kazandırmışlardır. Ama ‘Alî b. El-Madîni, Sufyân’ın naklettiğine göre, demiştir ki, Bîşr b. Mervan bundan söz edilmesini duymak istemiyor. “Neden peki?” diye sordu Sufyân. Bîşr yanıtladı: “Çünkü o şiidir.”

İbn Meca, Anas B. Malik’in aşağıdaki geleneğini yayımlamıştır, bu gelenek Sa’d b. Abdülhamid bin Cafer, tarafından, ‘Alî b. Ziyâd El-Yamânî tarafından, İkrima b. ‘Ammâr, İshâk b. Abdullâh tarafından ve Anas tarafından aktarılmıştır; Anas, Peygamberin şu sözlerini anlatır: “Bizler, Abdülmuttalip’in soyundan inenler Cennetin sakinlerinin efendileriyiz (senyörleriyiz). Ben, (amcam) Hamza, ‘Alî, (kardeşi) Cafer, El-Hasan, El-Huseyn ve Mehdi.” Aktarmanın sonu.

Müslim gerçi ‘İkrima b. ‘Ammâr’ı anmıştır, ama yalnızca başkalarıyla yardımlaştığı zaman. Bazı uzmanların ona güveni var, bazılarının yok. Ebû-Hâtim Er-Râzî demiştir ki: “O, gelenekleri, doğrudan doğruya kendilerine kaynak olan kişilerin ağzından gelip gelmediklerini bilmeden aktarır. Bu gelenekler ancak bu noktayı kesin olumladıkları takdirde kabul edilebilirdirler.” ‘Alî b. Ziyâd’a gelince, Ez-Zehabi, onun için, Mîzân’ında “O tanınmayan kişidir” demiştir. Ve eklemiştir: “o, ‘Abdullâh b. Ziyâd olsa gerek.” Ensonu, Sa’d b. Abdülhamid’e güvenirlilik veren kişi Yakub b. Şeybe’dir. Ve Yahyâ b. Ma’in onda kınanacak bir yan olmadığını yazmıştır. Ama Es-Sevri, hukuk konusundaki yanlış görüşlerinden ötürü onu reddeder. İbn Hibbân şöyle demiştir; “O, kabasaba hatalar işleyen biridir. Ondan yararlanılamaz.” İbn Hanbel ise “Sa’d b. ‘Abdülhamid Malik’in yapıtlarını, (öğrettilerine) sunuldukları sırada okunurken dinlediğini iddia ediyor. Oysa, buna inanılamaz, çünkü o burada Bağdat’tadır, ve hiçbir zaman hacca gitmemiştir: peki onun kitaplarını nasıl olur da (Medine’de) okunurken dinlemiş olabilir?” Ez-Zehabi’ye göre o, hiç korkmadan eleştirilebileceklerdendi.

El-Hâkim, *Müstedrek*’inde, İbn ‘Abbâs’ın, kendisine anlatması üzerine Mücahid tarafından Peygamber’e kadar uzanmaksızın aktarılan şu geleneği yayımlamıştır: Mücâhid anlatıyor ki ‘Abdullâh b. ‘Abbâs

kendisine şöyle dedi: “Eğer senin Perygamber ailesinden olduğunu bilmeseydim bu geleneği sana bildirmezdim.” Mücâhid de ona ağzı sıkı olacağını İbn ‘Abbâs’ın söylediklerinden başka hiç kimseye hiçbir şey anlatmayacağı yanıtını verdi. O zaman Abbâs ona dedi ki: “Biz ötekilerin, Ev halkının (*Ehl-el-beyt* – *Ehl-i-beyt*) arasında dört kişi daha olacak. Es-Saffâh, El-Munzir, El-Mansûr ve Mehdi.” Mücâhid ondan açıklama istedi, İbn ‘Abbâs da ona şu sözlerle yanıt verdi: “Es-Saffâh sık sık kendi yandaşlarını öldürür, düşmanlarını bağışlar. El-Munzir çok para harcayacaktır. Kendini büyük adam yerine koymayacak ve en ufak hakkını bile talep edecektir. El-Mansûr, hasımlarına karşı Tanrının Elçisine verilen yardımın yarısını alacaktır: Tanrının Elçisi iki ay boyunca terör esinlemiştir, oysa El-Mansûr’dan ancak bir ay korkulur. Mehdi ise, haksızlıkla dolu olan yeryüzünü bir o kadar adaletle dolduracak adam olacaktır. Sürülerin yaban hayvanlarından korkacak hiçbir nedenleri olmayacaktır, toprak hazinelerini kusacaktır” Benim “Hangi hazineler?” sorum üzerine. “altın ve gümüş sütunları gibi hazineler” yanıtını vermiştir. Aktarmanın sonu.

El-Hâkim dedi ki: “Bu da aktarıcılarının gerçeklik kazandırdığı bir gelenektir. Ama ne El-Buhari ne de Muslim bundan söz etmişlerdir. Bu gelenek İsmâil b. İbrâhîm b. Mücahid tarafından babasının otoritesi üzerine aktarılmıştır. Ama, pek çok bilginin gözünde İsmâil güçlü değildir, babası, Müslim bile bundan söz etmiştir.”

İbn Mace, Sevbân’ın aşağıdaki geleneğini yayınlamıştır. Peygamber dedi ki: “Hazinelerinizin yanında üç adam dövüşeceklerdir. Her üçü de halife oğludurlar. Hiçbiri üstün gelemeyecektir. Bunun üzerine kara bayraklar yükselecektir Doğuda. Eskiden olduğu gibi sizi kılıçtan geçireceklerdir.” Bundan sonra söylediğini unuttum, sonra da ekledi: “Onu görünce ona bağlılık yemini edin, kar üzerinde sürünmek zorunda kalsanız bile. Çünkü o Tanrının Naibi Mehdi’dir.” Aktarmanın sonu.

Bu hadiste yer alan aktarıcıların adları Sahîh’te mevcuttur. Bununla birlikte, bunlardan biri Ebu Kilabe el-Cermî’dir ve Ez-Zehabi, ve daha başkaları, onun, bizzat kaynağının ağzından duymadığı gelenekleri aktardığı konusunda inanca verirler. Bu durumda olan Sufyân Es-Sevri de vardır. Her ikisi de, yalnızca, falan geleneği falanın yetkisine dayanarak aktardıklarını söylerler ama hiçbir zaman bu yetkili kişinin kendilerine bizzat söylediğini bildirmezler. Onların hadisleri kabul edilebilir değildir. Bunlar arasında Abdurrezak b. Hammâm da görülür, o, şii inancıyla tanınır, ve yaşamının sonunda görmez olmuş ve aklını yitirmiştir. İbn’Adî onun için “O, (Peygamber’in) hayal mahsulü erdemleri üzerine gelenekler aktarmıştır. “Şiilerin taraftarı olarak görülür.” Aktarmanın sonu.

İbn Mace, Abdullâh b. El-Haris b. Caz Ez-Zübeydî'den gelen aşağıdaki geleneği yayınlamıştır. Ebû-Zur'a 'Amr b. Câbir El-Hadramî'nin aktardığına göre, Ez-Zubaydî, bu geleneği İbn Lahî'a'dan almıştır, o kendisi de zaten 'Abdullâh b. Al-Hâris b. Caz'dan almıştır. Bu sonuncuya göre Peygamber şöyle demiştir: "İnsanlar Doğudan gelecekler Mehdi'ye yolu açacaklardır" – yani iktidar yolunu açacaklardır. Ama, Et-Tabarânî'ye göre, "İbn Lahî'a bu geleneği destekleyen tek kişidir." Ve daha önce, Et-Tabarânî'nin *Orta Sözlük*'ünde (*Mucem*) yayınlanan Alî'nin bir geleneği konusunda görmüştük ki İbn Lahî'a zayıftır ve onun yetkili tuttuğu "otoritesi" 'Amr b. Câbir ise ondan daha zayıftır.

Başka bir gelenek, Al-Bazzâr tarafından kendi *Musnad*'ında ve Et-Tabarânî tarafından da *Orta Sözlük*'te yayımlanmıştır. Burada okuyacağınız versiyon Et-Tabarânî'ninkidir. Burada aşağıdaki sözleri Peygamber'e isnat eden Ebû-Hurayra sözkonusudur. "Mehdi benim halkımdan olacaktır. Eğer aranızda az bir zaman kalacak olursa bu yedi, sekiz veya dokuz yıl olacaktır. Halkım daha önce hiç tanımamış olduğu bir refahı yaşayacaktır. Gökyüzünün yağmuru başları üzerine düşecektir, toprak onları bitkilerinin hiçbirinden mahrum etmeyecektir ve bol para olacaktır. Mehdi'nin size herhangi bir şey vermesi için istemekten başka bir şey yapmanız gerekmeyecektir.

Et-Tabarânî ve El-Bazzâr derler ki: bu gelenek sadece Muhammed b. Marvân El-'İclî'ye dayanmaktadır. Ve El-Bazzâr ekler: "Başka bir kimsenin onu izleyip izlemediğini bilmiyoruz." Ebû-Davud onun güvene layık olduğuna inanır, İbn Hibbân da öyle, çünkü onu sahih geleneklerden yaptığı derlemesinde ondan sözeder. Yahyâ b. Ma'in onu uygun bulur ve onda kınanacak bir şey olmadığını söyler. Ama farklı başka görüşler vardır. Ebu-Zur'a "Benim fikrimce, o kadar da iyi değildir" demiştir. İbn Hanbal'ın oğlu 'Abdullah şöyle demiştir: "Muhammed b. Mervan el-Ukayli benim önümde de gelenekler aktarmıştır, ama ben, özellikle, onları başka bir yere geçirmekten beri durmuşumdur. Bizlerden biri bunu yaptı ama bu gelenekleri zayıf bulduğunu telkin ederek."

Ebu-Yala el Mavsili, kendi *Musnad*'ında, Ebu-Hureyre'nin şu geleneğini aktardı: "Dostum Ebul Kasım (Muhammed) bana dedi ki: "Onlara karşı benim ailemden biri çıkmadan önce vakit erişmeyecek. O, onlarla dövüşecek, ta ki onlar Hak'ka dönünceye dek." Benim "Kaç yıl hüküm sürecek?" soruma "Beş ve iki" diye yanıt verdi. "Bu ne demektir?" dedim. Yanıtı: "Bilmiyorum" oldu". Aktarmanın sonu.

Bu geleneği aktaranlar arasında Beşir b. Nahîk de yer alır. Ebubekir el-Bezzer *Musnad*'ında, At-Tabarânî ise orta ve büyük her iki Sözlüğünde (Mu'cam) yayınlamışlardır. Kurra'nın naklettiğine göre Tanrı'nın Elçisi demiştir ki: "Yeryüzü adaletsizlik ve ağır suçlarla dolacaktır.

O zaman Tanrı, benim adımları taşıyan bir adam gönderecektir ve onun babasının adı da benim babamın adı gibi olacaktır. Yeryüzünü doldurmuş olan adaletsizlik ve ağır haksızlık kadar hakseverlik ve adaletle dolduracaktır. Ne gök yağmurunu kısacak ne de yer ekinlerini. O, yedi, sekiz ya da dokuz yıl aranızda kalacaktır." Bu geleneğin aktarıcıları arasında çok zayıf iki kaynak yer alır. Dâvûd b. El-Muhabbar b. Kahzem ve babası.

Başka bir hadis, Ümmü Habibe'ninkidir, Et-Tabarânî tarafından *Orta Sözlük*'te (*Mu'jam*) yayınlanmıştır. O, Peygambere şöyle söylediğini duyduğunu ileri sürer: "İnsanlar Doğudan ortaya çıkıvereceklerdir. Onlar, Ev'in (*'inda l-Bayt*) yakınında olacak bir adamı aramaya geleceklerdir. Ama, sonunda, bir çöle girecekler ve o çölde o adamla birlikte kaybolacaklardır. Geride kalanlar ise onların yanına varmaya gidecekler, onlar da aynı akıbete uğrayacaklardır." Peygambere: "Peki ya kendi isteğine karşın gönderilmiş olanlar?" diye sordum. "Aynı akıbete uğrayacaklardır. Daha sonra Tanrı her insanı yeniden canlandıracak (ve onu) kendi niyetlerine göre (yargılayacaktır)." Aktarmanın sonu.

Bu geleneğin aktarıcıları arasında Seleme b. El-Abrâş da vardır ki, o da zayıftır. Gene Muhammad b. İshâk da vardır, o, ağızdan kulağa doğrudan toplamadığı gelenekleri nakleder ve falandan "yetki" aldığını iddia eder. Ancak kendi kulağı ile duymuş olduğunu özellikle ifade ettiği şeyler kabul edilebilir.

Et-Tabarânî de *Orta Sözlük*'ünde (*Mucam*) Abdullah b. Ömer'den bir gelenek yayınlamıştır. Bu sonuncuya göre "Tanrının elçisi Göçenler (Mekkeliler) ve *Ansâr* (Medineliler) ile birlikte bulunuyordu. Solunda Alî b. Ebî-Tâlib, sağında ise El-Abbâs vardı. Abbas Bir Medineli ile tartıştı, o da El-'Abbâs'a hakeret etmeye başladı. Bunun üzerine Peygamber bir eline El-'Abbâs'ın, bir eline de 'Alî'nin elini aldı ve şöyle dedi: "Bunun böğründen inen dölleri yeryüzünü haksızlıkla, suç ve adaletsizlikle dolduracak, bunun böğründen inen dölleri ise yeryüzünü adalet ve hakseverlikle dolduracaklar. Bunu gördüğünüz zaman genç Tamîmit'e özen gösterin: O, Doğudan gelecek ve Mehdi'nin bayrağını taşıyacak." Aktarmanın sonu. Bu geleneği aktaranlar arasında 'Abdullah b. Ömer El-Ömer'i ve 'Abdullah b. Lahî'a bulunur ki her ikisi de zayıftırlar.

Talha b. Übeydullah'ın naklettiğine göre Et-Taberânî tarafından *Orta Sözlük*'te (*Mu'cam*) yayımlanan bir başka gelenek şöyle: Ona göre Peygamber diyor ki: "Bir ayaklanma olacak. Taraflardan biri yatışınca öteki kızışacak. Sonunda bir haberci (*münadi*) göğün derinliklerinden bildirecek: Emiriniz öyle biridir." Aktarmanın sonu. Bu geleneği aktaranlar arasında El-Müsenna b. es-Sabbah vardır ki bu, son derece zayıftır. Bu gelenek, kesin olarak, adıyla anmaz Mehdi'yi, ama genellikle, bu

kişiliğe ayrılmış bölümlerde ve biyografilerde onu içerir.

Din otoritelerinin, ortaya çıkışından dünyanın sonuna kadar, Mehdi konusunda yayımladıkları bütün gelenekler böyledir. Nasıl sunuldukları görüldüğü: Çok azı eleştiriden kurtulur. Her halükârda (bütün bu tarihi) inkâr edenler sık sık Muhammed b. Halil el-Cenadi tarafından, Ebân b. Sâlih b. ebî-'Ayyâş tarafından, El-Hasan El-Basrî tarafından, Peygamber'i söylerken duyduğunu beyan eden Anas b. Mâlik tarafından aktarılan gelenekle yetinirler (*tamassaka*); Mâlik'in Peygamber'den duyumu şöyle "Meryem oğlu İsa'dan başka Mehdi yoktur" (*lâ Mahdiyya, illâ 'Îsâ bnu Maryam*).⁹² (Bu gelenek konusunda) Yahyâ b. Ma'in belirtir ki, Muhammed b. Halid el-Cenadi güvene layık biriydi. Ama Al-Bayhaki, "Bu geleneği aktaracak tek kişi Muhammed b. Hâlid'dir" dedi. Oysa El-Hâkim ise İbn Hâlid'in çok az tanınan bir kimse olduğunu söyledi.

Bu hadisin aktarım zincirinde çeşitli değişiklikler vardır. Kimi zaman yukarıdaki gibi verilmiştir. Bu biçim (İmam) Muhammad b. İdris Eş Şafii'ye atfedilir. Başka defalar ise ardarda Muhammed b. Hâlid, sonra Abân, sonra El-Hasan adı söylenerek (ve bu sonuncunun geleneği kimden aldığı söylenmeden) zincirin milyonlarca halkası unutulur gider. El-Bayhai'nin dediği gibi "Sonu sonuna Muhammed b. Hâlid'in aktardığı bir gelenek sözkonusudur; Ebân b. Ebî-'Ayyâş'a göre hemen hemen hiç kimsenin bilmediği, El-Hasan'a göre hiç kimsenin kabul etmediği ve son olarak Peygambere göre ise kesintisiz bir zincir meydana getiren bir gelenektir bu. Dolayısıyla, genel olarak zayıf ve ne dediği anlaşılmayan bir gelenektir."

Ayrıca "İsa dışında hiçbir Mehdi yoktur" sözüyle denilmiştir ki, "beşikte"ki hiçbir çocuk (*mahd*) konuşmamıştır. Sadece İsa dışında.⁹³ Bunu böyle anlamak gerekir. Böylece bu geleneğin Mehdici tezlere destek olarak kullanılmasından sakınılacaktır. Ne yazık ki, (bu görüşte olanlara göre) Cüreye mucizesinde olduğu gibi, (yani beşiğinde konuşan bebek mucizesinde olduğu gibi)⁹⁴ bu cinsten mucizeler vardır.

⁹² Louis Massignon (*Les Trois prières d'Abraham*, (İbrahim'in üç duası) 2. Priere, Tours, 1935, s. 47) tam da Mehdi'ye ilişkin umutlar hakkında "bu karşı çıkışın derininde kıyamet günü yargısının işareti var.... Bir hristiyan, sonunda, doğa dininin canlı mükemmeliyeti olarak ortaya çıkan Barışın Prensi İsa'nın bir müslüman olarak geri dönüşünü kabul edebilir."

⁹³ "İsa insanlara beşikte iken konuşacaktır" Kuran, III, 41).

⁹⁴ Birçok yazar –İbn Hanbel (Musned) bunlardan biridir– bir-kızoğlankız-annenin çocuğunun babası olmakla suçladığı şu iffetli musevinin hikâyesini anlatmışlardır. Curayi yalvardı ve bebek konuştu, bir çobanın oğlu olduğunu söyledi.

Eski sufiler, gizemciler Mehdi ile ilgilenmiyorlardı. Onlar yalnızca kendi tinsel çabaları (*mücahede*) ile, eylemsel uygulamaları, bedensel çalışmalarını (*a'mâl*) ile ve deneyimleriyle ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan esrime (*vecd*) durumlarıyla uğraşıyorlardı. Onlar, şii inanışları üzerine bölümlerde görülmüş olduğu gibi, 'Alî'nin ayrıcalıklı konumunu, onun imamlığı konusunu, Peygamberin kendisine verdiği halefi olma hakkını ve iki halifenin (Ebubekir ve Ömer) meşruiyetini tartışan şii, imamî ve aşırı –ekstremist- eğilimlilerdiler. Daha sonra Günahsız (*ma'sûm*) İmam dogması vücut buldu onların arasında. Şii inançlar üzerine çok yazıp çizildi. Şii İsmaililer bunun ardından İmam'ın tanrısallığının (*ulûhiyya*) bir cisimleşme (*yani Tanrının insan olarak tecessüm etmesi*), (yani enkarnasyon – *hulûl*) biçiminde olduğunu ileri sürdüler. Kimileri, (ölmüş) imamların gerek kişi olarak gerekse metampsikoz (yani ruh göçü-*tanâsuh*) yoluyla olsun geri döndüklerini iddia ediyorlardı. Başkaları ölümün kendilerinden ayırdığı imamların dönüşünü bekliyorlardı. Ve daha başkaları Muhammed'in ailesinin iktidara geri gelmesini bekliyorlardı. Yukarıda sözü edilen Mehdi konusundaki ve daha başka konulardaki gelenekleri kanıt olarak ileri sürüyorlardı.⁹⁵

Sonunda, sufilerde daha da yakın zamanlarda, ortaya çıkarmaktan, (*kashf*-keşiften) duyumsal algının örtüsünün ötesinde olandan söz edilmeye kadar varılır. Birçok sufi en sonunda cisimleşmeden (reenkarnasyon-*hulûl*) ve monizmden (bircilikten –*vahda-vahdetiyye*) söz etme noktasına varırlar; bu da onları imamîlere ve şii ekstremitelere⁹⁶ yaklaştı-

⁹⁵ "Şiiler, 'Alî'yi yanılmaz-yanılmaz olarak, kusursuz-günahsız olarak ulularlar, onun "esininin" ailesinden gelme imamlara geçmiş olduğunu ve yalnız Tanrının iyi kulları olmanın, büyük yazgıların adamları olmanın Muhammed'in ailesine büyük aşkla ve yürekten bağlı olanların yazgısı olduğunu düşünürler. (Massignon, 1935, s. 32). Ve Louis Massignon ekliyor (s. 26): "Muhammed'in "soyundan gelenler için ifade edilen, öğretilen aşkıta" alınlarına büyük işler yazılmış olmanın işaretini, -Peygamber-Evinin insanlarına katılmanın işaretini gören şiiler, şefin çektiği acılar ile üyelerin yanlışlarının arasında gerçek bir ödünleme (telafi) olduğuna ve Muhammed'in kendi kızının, torununun ve daha birçok yakınının acımasız kaderini önceden gördüğüne ve onu Mehdi'nin son ve kanlı zaferinin bedeli olarak kabul ettiğine kanidirler".

⁹⁶ Henri Corbin'in son zamanlardaki düşünceleri hakkında (*Histoire de la Philosophie islamique*, I, Paris, 1964), Sufizm sorununu açık bir şekilde koyar: "Özünde, Peygamber'in mesajının meyve vermesidir, Kuran'daki açınlamanın (vahiy) içeriğinin özelliklerinin (modalitelerinin), bir içebakışla, kişisel olarak yeniden yaşanması yolunda bir çabadır" (s. 263). H. Corbin İsmailizm ile sufizmin yeniden birleşmesi fenomeni üzerinde ısrarla duruyor, ama "aslında, yüzyıllar boyunca sayısız olarak, sufi'lerin çok büyük çoğunluğu sünni aleminde bulunur. Dahası, şii dünyada, sufizm konusunda çok kez kınamaya açılan bir çekingenlik vardır" (s.264).

ıyordu; bunlar imamların tanrısallığına (*ulûhiyya*) ve onların kişi olarak varlığında cisimleştiğine, ete büründüğüne inanıyorlardı. Sufiler de sonunda “mistik kutuplara” (*kutb*) ve kutsal *apotropeenlere*” (*abdâl*) inanmaya başladılar. Bu da, Şii ekstremistlerin imam ve temsilcilere (sendiklere) (*nakîb*)⁹⁷ ilişkin öğretisinden olduğu gibi kopyalanmış bir öğreti gibiydi.

İşte böylece sufiler şii teorileri soğurdular, bu teoriler, onların dinî düşüncelerinin içine işledi, onlara abadan yapıma yırtık bir hırka (*Hirka*)⁹⁸ giydirecek kadar - Ali’nin El-Hasan El Basrî’ye böyle bir aba giydirecek ona “yolu” (yani -*tarîqa*- tarikatı)⁹⁹ izleyeceğine dair yemin ettirdiği ve onların şeyhlerinden biri olan El-Cüneyd’in bu geleneği sürdürdüğü bahanesi ile bu davranışı izlediler.

Aslında, ‘Alî’nin böyle yaptığını kesinlikle bilen de yoktur. ‘Alî’nin mistik üzerinde bir tekeli yoktur: Muhammed’in tüm arkadaşları bu anlamda birer örnektiler. ‘Alî’ye mistisizmin ayrıcalığını vermek istemek, kuvvetle şii kokmaktır, ve geri kalanı ile de sufilerin şii düşünceleri benimsediklerini ve bunları kendi hesaplarına geçirdiklerini göstermektedir.¹⁰⁰

Bunun içindir ki İsmailî ekstremistlerin ya da daha sonraki sufilerin yazdıkları kitaplar beklenen Fatîmî’ye (*Mehdi*) imalarla, değindirmelerle doludur. Öğretim ve yazım bu teorileri aktarmaktadır. Ama her yanda da bu kurgu ve tasavvurlar kılıca dayanır. Kimileri bunları birtakım astroloji hesapları üzerine oturtur, ki, bunlar önbililer -kehanetler (*malâhim*) olarak kendilerini ortaya koyarlar- gelecek bölümde bunları göreceğiz.

En yakın zamanın sufileri arasında en (*Mehdi*) Fatîmî üzerinde en çok yazanlar şunlardır: İbn Al-‘Arabî Al-Hâtîmî,¹⁰¹ *Anqâ Mughrib* adlı

⁹⁷ Alicilerin şeflerinin soyluluğudur.

⁹⁸ *Sûfi* sözünün etimolojik kökeninin, şu, yünden yapılmış beyaz mantodan (*sûf*) kaynaklandığı düşünülmüştür. Ama belki de sadece *sophos* -sofos- yani bilge sözü ile ilişkilidir. *Sûf* - keşişlerin abası ile eşdeğerdir.

⁹⁹ Bu sözcük, (*tarîqa*-tarika) hayır derneği ya da müslüman topluluğu - tarikat mensupları anlamına gelir, bilmeyen hristiyanların pek çoğunca yanlış olarak mezhep ya da mezhep topluluğu anlamında kullanılır.

¹⁰⁰ Aslında bu o kadar basit bir şey değildir. Örneğin, Bamako’da (Mali) *tidcâne* (*hamâllist*) tarikatından, “Bilge Kutb” Amadou Hampâté Bâ, Bouaké’de (Fildişi Sahili) Nisan 1963’te müslüman arithmolojisini (sayı ve büyüklük ölçülerinin genel bilimi) açıklarken ‘Alî’yi “Sufiliğin en yüksek noktası -Kutbu-” ya da “Muhammed’in içi” diye -fransızca olarak “*Intérieure de Mahomet*” diye adlandırmıştır. Halen, doğu Afrika’da Kadirî (şeyhleri) ‘Alî’ye karşı büyük bir saygı ve sevgi beslerler, isim olarak Ali, Hasan ve Hüseyin’in adlarını alırlar: Alî’nin Peygamber Muhammed’den bir “sır” (*sirr*) aldığını söylerler (R.P.Schildknecht’in Dar-es-Salaam, 1963 tebliği).

¹⁰¹ İbn Al-‘Arabî, 1247’de Şam’da gömülmüş olan Endülüs’ün büyük mistiği. Cezayirli Emir Abdulkadir (ob. 1883) inki ile İbn-El-Arabî’nin mezarı birbirine komşu bulunuyor: Abdulkadir yaşamının son yıllarını, Şam’da, İbn ‘Arabî üzerine,

yapıtında; İbn Kısı, *Kitâb Hal'un-Na'leyn*'da; Abdülhak b. Sab'în ve onun öğretisi İbn Ebî-Vâtîl, *Hal'un-Na'leyn* adlı yorumunda. Bu konuda bütün söyledikleri, zaman zaman, hatta bazan yorumcuları tarafından verilen birazcık açıklama ile birlikte gizemlerden ve mesellerden ibarettir.

İbn Ebî-Vâtîl'in anlattığına göre onların bu konudaki inançları şöyle: İslamdan önceki çağ bir yanılgı ve körlük dönemidir. Sonra, vahiy (açıklama) sayesinde, sıra, gerçeğe ve doğru yola gelir. Vahyin ardından halifelik onun ardından da tekerkli hükümdarlık gelir. Hükümdarlık, daha sonra, zorbalığa, kendini beğenmişlik ve övüngele dönüşür. Mademki ilahî temayülün şeyleri başlangıçtaki durumlarına geri getirme yolunda olduğu saptanmaktadır bundan şu sonuç çıkar ki gerçek ve vahiy zorunlu olarak velilik (*wilâya*) aracılığıyla yeniden canlandırılacaktır. Bunu da doğal olarak halifelik izleyecektir. Bundan sonra Deccal'ın (*decl*) sırası gelecektir. Deccal iktidarı ve krallık otoritesini eline geçirecektir. Ensonu Peygamber'den önce olduğu gibi dinsizlik, inançsızlık gelecektir.

Vahiyden sonra halifeliğin geleceğinin halifelikten sonra da krallığın (monarşinin) ima edilmesi, bunlar birbirini izleyen üç faz oluşturlar. Aynı şekilde bunların karşılığı olan üç faz olacaktır: Fatımilerin azizliği, ki bu vahiyi (açınlanmayı) ve gerçeği yeniden canlandırmalıdır; Fatimilikten sonra halifelik; ve Deccal zamanı ki bu yanılgı zamanıdır. Sonra da dinsizlik-imansızlık geri gelecektir, tıpkı peygamberlikten önce olduğu gibi.

Beri yandan, denir ki, cahillerin aykırılığını zayıflatmayan genel bir (konsensüse) karşılıklı onaşmaya göre halifelik yasal ve meşru olarak Kureysilere özgüdür. Hele eğer imamlık üzerinde hak iddia eden Peygamberin daha da yakını ise. Bu akrabalık, Abdulmuttalip'in soyundan gelenler için fizik bağlamda, (âl) Muhammed'in ailesinin üyeleri için de manevî olacağı gibi. – şu anlamda ki “aile” kelimesinin derin anlamıyla, onlar mevcut, yani hazır bulundukları zaman onların ailesi olan kişi eksik olmayacak demektir.¹⁰²

İbn El-'Arabî El-Hâtîmî *Kitâb 'Anqâ Mugrib (Phoenix)*'inde Mehdi'yi “Evliyaların Mühürü” (*hatemül evliya*)¹⁰³ olarak adlandırır. Ayrıca ona “gümüş tuğla” gibi bir ad da takılmıştır; bunun nedeni El-Buhari'nin, Peygamberlerin Mühürleri üzerine bölümü (*Menâkib*) de aktarılan bir

El-Mevakıf (yani Duraklama yerleri ya da Dinlenme yerleri) adını taşıyan, üç cilt halinde kaleme alınmış bir yorum yazmaya vermiştir. 29 Kasım 1964 yılında bu iki mezarı ziyaret ettim.

¹⁰² Kuşkusuz Mehdi, Peygamberin manen hazır bulunuşundan yarar sağlayacaktır.

¹⁰³ İbn 'Arabî bu deyiimi İsa'ya uyarlar. (Bkz. H. Corbin 1964,s.101) ve Emir Abdülkadir onun tanımını kendi yorumunda kullanır (III,s.115-117) .

gelenektir (hadis); bu gelenekte, Muhammed'e şöyle dedirtilmektedir: "Ben, sanki benden önce gelen peygamberlerle bir ev yapan ama onu, bir tuğlanın yerini boş bırakarak bitiren adam gibiyim. İşte o tuğla benim." Onun içindir ki "Peygamberlerin mühürü" (*Hatemen-Nebiiyyun*) deyimini binayı tamamlamaya yarayan "tuğla" ile ifade edilir. Aynı şekilde, Peygamber, peygamberlik konusunda yetkinliğe, eksiksizliğe ulaşmış kişidir. Sufiler ermişliği çeşitli derecelerini peygamberlikle karşılaştırırlar. Gerçek aziz, nebi, ermişlerin "mühürü" gibidir: azizler (nebiler).

İbn 'Arabî, bu deyimî İsa için kullanmıştır (H. Corbin, 1964, s. 101) bakınız. Ve Emir Abdülkadir hiyerarşisinin doruğundadır, tıpkı "Peygamberlerin Mührünün" peygamberler hiyerarşisinin doruğunda olması gibi. Yukarıdaki gelenekte Yasakoyucu (Muhammed) bu son aşamayı belirtmek için "evi tamamlayan tuğla" deyimini kullanmıştır. Birbirine benzer iki şey sözkonusudur. İki ayrı maddeden iki tuğla arasında karşılaştırmayı getiren budur: yani altın tuğla peygamberlik için, gümüş tuğla azizlik, ermişlik için. Zira peygamberlik ile azizlik arasında altınla gümüş arasındaki kadar ayrılık vardır.¹⁰⁴ Demek ki Peygamber için "Altın tuğla". Beklenen Fatımi Aziz için ise "Gümüş tuğla" denilmektedir. Biri "Peygamberlerin Mührüdür", öteki ise "Azizlerin Mührüdür".

Ebî-Vâtîl'e göre İbn El-'Arabî'nin bu konudaki görüşü şöyledir: Beklenen İmam Muhammed'in ailesinin bir üyesidir ve Fatıma'nın soyundan inmedir. Onun gelişi Hicret'ten (Hégire'den) sonra, kh, f ve j harflerinin gösterdiği sayıda yıl geçtiğinde olacaktır. Bu harflerin nümerik değerleri, sırasıyla, 600, 80 ve 3 olduğuna göre 683 sayısını verir. Yani 2. (13.) yüzyılın sonu. Şimdi bu sayıların gösterdiği zamanda hiçbir Mehdi ortaya çıkmadığına göre, bu öngörüden yana olanlar 683 sayısının doğum tarihini – yani sözcüğün tam anlamıyla Mehdi'nin doğuşunu yani ortaya çıkışını işaret ediyordu, demek ki 710 (1310) yılında kendini gösterecekti. Batıdan gelecek İmam olacaktı. İbn Ebî-Vâtîl ekliyor ki: "Eğer, İbn El-'Arabî'ye göre 683 (1284) yılında doğacak olsa göze görüldüğü anda yirmi altı yaşında olacaktı." Ayrıca şuna da inanılır diyor İbn Ebî-Vâtîl Deccal, Muhammed gününün (*el-yawm el-Muhammadi*) 743 (1342)'inci yılında kendini gösterecek, o gün Peygamberin ölüm günü başlar ve bin yılının sonuna kadar sürer.

Hal' en-na'leyn'in yorumunda, İbn Ebî-Vâtîl şöyle bir ifade kullanır: "Muhammed El-Mehdî, Azizlerin (ermişlerin) Mühürü adıyla Tanrının davasını ele alacak olan beklenen azize gelince, O, bir peygamber değil,

¹⁰⁴ Ünlü bir "marabut" Kuzey Afrika dervîşi, Senegal'in 'touceleur'? fatihi El-Hacı Ömer, kendi yorumu "Lances"de (Rimâh – Mızraklar), 1845'te : tanrısal esinle, vahiy yoluyla peygamberlik ile azizliği (dervîşliği) Muhammed gerçekliği içinde açılıp gelişen tek-merkezli çemberler olarak tasarlar ve sunar.

bir aziz – onun ruhu tarafından gönderilen ve onun dostu olan bir azizdir. Peygamber demiştir ki: “Peygamber kendi ulusu için ne ise bilgin de kendi halkı için aynı şeydir.” Şunu da demiştir: “Benim milletimin bilginleri İsrail çocuklarının peygamberleri gibidirler. “Gelişinin müjdeli haberleri Muhammed gününün” başlangıcından yıl 500’e (1160 yılına) kadar kesilmeyecektir, ki bu günün yarısıdır. Gelişi haberleri, bu iyi haberler, gitgide daha kuvvetli ve daha çok sayılarda olacaklardır. Ve şeyhler 500 yılının sonundan başlayarak Mehdi’nin gelişini ve Mehdi zamanını ilân etmeye devam edeceklerdir.”

Ayrıca diyor ki: “El-Kindî’ye¹⁰⁵ göre bu aziz halkla birlikte öğle duasını okuyacak olan aziz olacaktır. O İslamı yenileyip canlandıracak ve adalete üstünlük kazandıracaktır. İspanya’yı ve Roma’yı fethedecektir. Doğuyu ele geçirecektir, İstanbul’u alacaktır¹⁰⁶ ve dünyanın efendisi olacaktır. Müslümanlar muktedir olacaklar, İslam yükseltilecek ve ilkel din (*dîn el-hanîfiyye*)¹⁰⁷ yeniden yaşam bulacaktır. Öğle duasından öğle sonrası namazına kadar bir tek namaz zamanı olacaktır. Muhammed’in dediği gibi “Bu iki saat (zaman) arası bir namaz zamanıdır.”

El-Kindî şunu da söylemiştir: “Arap harflerinin¹⁰⁸ ayırıcı belirteci (*diacritique*) noktalar olmaksızın –yani Kuran’ın bazı bölümlerinin başlangıcında görülen tek başına duran harfler sayılmazsa– nümerik değerlerinin toplamı Deccal (hükümrânlığı) 743 (yıldır). Bundan sonra İsa, öğleden sonra namaz saatinde (gökten) inecektir. Dünya çiçek açacak ve koyunlar kurtlarla yanyana gezeceklerdir. Arap olmayan halklar İsa’nın yoluna dönecekler ve krallık kuracaklardır; bu krallık toplam olarak 160 yıl sürecektir – Q-Y-N harflerinin nümerik (sayısal)

¹⁰⁵ Yunanca uzmanı Arap filozofu (yunanca *philosophos*’dan - faylasûf) El-Kindî, Bağdat’ta 873 e doğru öldü: Felsefe araştırmaları ile peygamberce açıklama-Tanrı esini arasındaki temel bir uyum duygusunun peşinden gidiyordu” ((H.Corbin, 1964, s. 219).

¹⁰⁶ Ayrıca Louis Massignon’a da bkz. *Textes prémonitoires et commentaires mystiques sur la prise de Constantinople par les Turcs en 1453*, Oriens içinde 1953,s.10-17. Başarının maddi belirtisi, İstanbul’un, hristiyan zaferinin en üstün kenti Constantinopl’un alınışı, o İstanbul ki orada konsüller Christologie’yi (İsa’nın şahsına ve yapıtına ayrılmış teoloji bölümü) saptamaktadırlar, İslam erlerine İstanbul’un alınışı, olaydan altı yüzyıldan fazla bir zaman öncesinden bildirildi. “ (Louis Massignon, 1935, s. 13).

¹⁰⁷ Etimolojisi kesin olmayan *hanîf* sözcüğü Kuran’da “kitap inmeden önce herhangi bir biçimde müslüman olan ve *hanîfiyye* ya da İbrahim dinince ibadet eden dindar insanlar anlamına geliyor (Régis Blanchère, *Kuran*’ın Fransızca çevirisi, 1957, s. 676).

¹⁰⁸ “Arap alfabesinin sessiz harflerine bağlanan sayısal –nümerik- anlamlar, özel, neredeyse kıyamete ilişkin dinî bir değer” ile damgalanmış bulunmaktadır. Arapçada “eklemlenmelerin hepsinin sicil kaydı..... evrenin çözümleyici (analitik) bir simgebilimini, Cafr’ı” vermiştir. (Louis Massignon, 1935, s. 37-38).

değerlerinin toplamı olarak. Bu zaman süresince, adaletin hükümranlığı kırk yıl sürecektir.”

İbn Ebî-Vâtil'e göre Muhammed'in: "İsa dışında hiçbir Mehdi yoktur" açıklaması, hiç kimse İsa kadar "doğru yönlendirilmiş" (*maḥdî*) değildir, anlamına gelmektedir. Ayrıca denir ki, bu sözden İsa'dan gayri hiçbir çocuk asla beşikte iken konuşmamıştır anlamını çıkarmak gerektiği de söylenmiştir. Ama bu son yorumlama daha başkaları yanında Cürey'e'nin öykülemesi ile yalanlanmıştır.

Sahih'de de Peygamber'in şöyle dediği okunur: "Bu durum saati gelinceye kadar sürecektir"; ya da "oniki halife –yani Kureyşi halifeleri– Musul-Mans'ları yönetene kadar sürecektir". Oysa, olgular göstermektedir ki, bu halifelerin kimileri İslamın başlangıcındaydılar, ötekiler ise sonunda geleceklerdir. Muhammed dedi ki: "Benden sonra, halifelik otuz , otuz bir yıl ya da otuzaltı yıl sürecektir." Demek ki El-Hasan'ın halifeliği ve Muaviye'nin halifeliğinin başlangıcı ile halifelik olmaktan çıkacaktır. Eğer halife sözünü ilk anlamı ile alacak olursak Muaviye'nin otoritesinin başlangıcı bir halifeliktir. Muaviye halifelerin altıncısıdır. Yedinci halife Umar (Ömer) b. Abdul Aziz'dir. Son beş halife 'Alî'nin soyundan gelmediler, Peygamber ailesindedirler.

Bütün bunlar Muhammed'in ('Alî'ye hitaben) söylediği şu sözleri ile doğrulanmıştır: "sen iki yüzyıllık adamsın" (*zulkarneyn*)¹⁰⁹ – yani sen başlangıçsın ve senin soyundan gelenler son halifeler olacaklardır. Bu gelenek (*hadis*) çoğunlukla olayların geri geleceğine (*rac'a*) inananlarca dayanak olarak gösterilmiştir. Onlara göre ilk geri dönecek olan "Güneş batıdan doğduğu zaman" ortaya çıkacak olandır.

Muhammed şöyle de diyor: "Pers kralının ölümünden sonra artık onun ardından gelen bir halefi olmayacaktır ve Bizans imparatorunun da halefi olmayacaktır. Onların her ikisinin hazineleri de Tanrı davasına harcanacaktır, beni elinde tutan adına buna yemin ederim!" Ömer b. El-Hattab Kisra'nın hazinelerini Tanrı davası yolunda harcamıştır. "Beklenen Mehdi İstanbul'u alacaktır, (Bizans) İmparatorunu öldürecek ve onun hazinelerini Tanrı yolunda harcayacaktır. O sırada İstan-

¹⁰⁹ Ya da "iki boynuzlu adam" : bu genellikle Büyük İskender'in lakabıdır. (Kuran, XVIII, 82). Gerçekten, zamanımızın 2. yüzyılının birinci yarısında, Arrien (III, 111) (Büyük İskender üzerine yazmış olan Yunanlı tarihçi), "İskender'in bizzat kendisinin Zeus-Ammon'un oğlu olduğuna inandığını açıkça ortaya koymaktadır; İşte o zaman ya da İskender'in, bu tanrının karakteristik sembolü olan iki koç boynuzunu benimsemesinden sonradır ki bu düşüncesi kesinlik kazanmıştır. İskender bu boynuzları başını kuşatan bir fileye tutturulmuş olarak taşıyordu, öyle ki boynuzlar, hemen kulaklarının üzerinden, altın sarısı saçları arasından çıkmış gibi görünüyordular. Ve zamanından yüzlerce yıl sonra bile bütün Doğuda "İki Boynuzlu Adam" olarak anıldı. (Arthur Weigall, *Alexandre le Grand*, fr çev. Paris, 1934, s.274). Bu lâkabın Alî'nin adı ile birlikte anılması çok nadirdir.

bul üzerinde hüküm süren mükemmel olacaktır, ordusu da üstün olacaktır.” Peygamber’in sözleri böyle. “Ve onun hükümranlığı birkaç yıl sürecektir.” “Biraz” sözü ile üç ile dokuz arası ya da on (yıl) anlamak gerekir.” Bunun dışında kırk ya da atmış yıldan da sözedilir. “Kırk” Mehdi’nin hükümranlık süresini ve ardından gelen kendi alilesinden dört halifenin hükümranlık süresini gösterir. Tanrı onları kutsasın!

Aynı yazar başka bir yerde diyor ki: “Astrologlar Mehdi’nin ve onun ardından gelen ailesi üyelerinin toplam hükümdarlık süresinin 159 yıl olduğunu ileri sürmektedirler. Demek ki bunun 40 ya da 70 yılı adaletin ve halifeliğin hükümranlığı için. Ondan sonra, eşyanın durumu değişecek ve hilâfet tekil krallık – monarşi olacaktır.” İbn Ebî-Vatîl’in aktarmasının sonu.

Başka bir pasajda şunu okuyabilirsiniz: İsa’nın -yeryüzüne- inmesi (*nuzûl* – inme) öğleden ikinci vaktinde, yani, “Muhammed Günü”nün dördte-üçü geçtiği zaman olacaktır.

Daha başka denir ki: “Ya’kûb b. İshâk El-Kindî, *Kitâb el-Jafr*’ adlı kitabında gezegenlerin aynı düzlemde kavuşma durumları (*kirânât*) üzerine der ki: DH (98) yılında yani Hicret’in 698 (1298) yılının başında, (büyük) kavuşma Boğa Burcu içinde gerçekleştiği zaman Mesih yeryüzüne inecektir. Tanrı ne kadar isterse o kadar zaman yeryüzünde hükmedecektir.” O ekler: “geleneğe (*hadise*) göre, İsa, Şam’ın doğusunda beyaz minareye inecektir, sarı renkte iki *mahrûda* arasına, yani açık safran-sarı renkte iki giysi arasına inecektir. Elleri iki meleğin kanatları üzerine dayanıyor olacaktır. Sanki bir zindandan çıkıyormuşçasına uzun saçları vardır. Eğer başını eğerse yağmur yağar, kaldırırsa inciler gibi mücevherler dökülür başından. Yüzünün üzerinde benler (*hîlân*) vardır. Başka bir hadise göre “dört köşe bir yapısı ve teni kırmızısı beyaz olacaktır”. Daha başka bir gelenek ise *garb*’da evlenecektir der. Bu *garb* sözü burada Batı anlamında değil bedevilerin kullandıkları deriden yapılmış kova-kabı anlamındadır. “Bu demektir ki, bedevilerden kadın alacak ve ona çocuklar verecektir.”

Bir de İsa’nın kırk yılın sonunda öleceği anlatılır. Ya da Medine’de ölecek ve Ömer b. El-Hattâb’ın yanına gömülecektir. Ya da Ebu-Bekir ve Ömer, ölümler arasından, iki peygamber, (Muhammed ve İsa) arasında ayağa kalkacaklardır.

İbn Ebî-Vâtîl devam eder: “Şiilere (Fatımilere) göre, Mesih, Muhammed’in ailesinden Mesihlerin Mesihî’dir. Kimileri ona şu hadisi uygularlar: İsa’dan gayrı hiçbir Mehdi yoktur.” Bu demektir ki: Musa yasası için İsa ne idiye Muhammed yasasına göre de o olacak. Mehdi’nin dışında başka hiçbir Mehdi yoktur – bu onu izler ve onu yürürlükten kaldırmaz.

Bu cinsten pek çok hikâye vardır. Zamanı, kişiyi ve yeri belirler.

Ne yazık ki (onlar hesabına) zaman geçer – ve hiçbir şey olmaz. O zaman, kelime oyunlarına, fantezilere ve yıldız falcılığı (müneccimlik) hesaplarına dayanan yeni öneriler ileri sürülür. Bu işle yaşamlarını geçiren insanlar vardır.

Çağdaş sufilerin (İslam gizemcilerinin) çoğu müslüman yasasını ve gerçeğin emirlerini yenileyecek bir adamın geleceğini anımsatırlar. Bunun zamanının yakın olduğunu ileri sürerler. Kimileri bu kişinin Fâtîma’dan ineceğini söyler. Ötekiler, ondan genel bir biçimde sözederler. Bütün bunları onların birçoğundan aktardık. Bu sufilerin en önemlisi Ebu Yakub el Badisi, Mağribin en büyük ermişidir. O, 8. (14.) yüzyılın başlarında yaşamıştı. Onun torunu, meslekdaşım, Ebû-Zekariyyâ Yahya bütün bunları bana anlattı. O da Ebû-Muhammed Abdullah’tan öğrenmişti, ki, o da yukarıda adı geçen kendi babası Ermiş Yakub’dan.

İşte sufilerin teorilerileri ve Mehdi üzerine hadisler –gelenekler– hakkında bütün okuduklarımız ya da anlatıldığını duyduklarımız hepsi bunlar. Olabildiğince her şeyi tam vermeye çalıştık. Ama şunu iyice anlamak gerekir: hiçbir siyasal ya da dinsel girişim, eğer, Tanrının iradesi belirinceye kadar, karşıtlarına karşı güçlü bir takım anlayışı ile desteklenmezse, bir sonuca ulaşamaz. Bunu daha önce kanıtladık, biz-zat eşyanın tabiatına dayanarak.

Bilinir ki, Fatîmi partisi, ya da ‘Alî yandaşları, hatta Kureyşiler her yanda ortadan kayboldular. Öteki taraflar, başka milletler, Kureyşilerin yerlerini aldılar. Bunun tek istisnası son Aliciler – yani El-Hasan, El-Hüseyn ve Cafer’in soyundan gelenlerdir. Bunlar Hicaz’da, Mekke’de, El-Yanbû’da ve Medine’de bulunuyorlar. Bunlar bedevi kabilelerdir, yönettikleri bu bölgelere yayılmışlardır. Yerleşik düzene geçmişler ve değişik noktalarda, değişken görüşlere göre yönetmektedirler. Birçok binlerle sayılırlar. Şurası kesindir ki, eğer günün biri bir Mehdi ortaya çıkacak olsa kendisini tanıtmak için tek çaresi olacaktır: onların ortasında ve onlardan biri gibi ortaya çıkmak. O zaman, Tanrının bu insanları onun arkasında birleştirmesi gerekecektir, tâ ki davasını zafere ulaştırmasına yetecek güçte bir takım dayanışması ruhunun yaygınlaşması gibi bir sonuca varıncaya dek. Başka hiçbir yol-yöntem, yukarıda açıkladığımız haklı nedenlerle başarıya ulaşamayacaktır. Bu, özellikle bir Fatîmi için böyledir: kendi öğretisini herhangi bir yerde yaymak isteyen bir Fatîmi için, güçlü bir birlik ve dayanışma anlayışının desteği olmaksızın, tek başına Peygamberin soyundan gelme niteliğini ileri sürmekle yetinerek başarıya ulaşmak özellikle güç olacaktır.

Şimdi de halk (*el-âmma*), sıradan basit insanlar (*el-ağmâr*), kitle (*dahmâ*) – ne aklın ne de eğitimin yönlendirdiği insanlar bu konuda

ne düşünüyor ona bakalım. Onlar Mehdi'nin her türlü zaman ve yer koşulu altında ortaya çıkabileceğine inanıyorlar. Fatımının geliş konusundaki hadisleri körü körüne izliyorlar. Bu hikâyenin değişken anlamlarından hiçbir şey anlamıyorlar. Genellikle diyorlar ki, Mehdi, ta uzak bir eyaletin dibinde, uygarlaşmış dünyanın bir ucunda, örneğin Kuzay Afrika'da Zâb'da ya da Fas'ın 674 Sus'unda ortaya çıkıverecektir. Sınırlı, dargörüslü insanlar Sus'ta Mâssa¹¹⁰ (*ribât*) manastırına hac ziyaretine gidiyorlar. Orada Mehdi ile karşılaşmayı umuyorlar, orada oraya çıkacağına ve ona bağlılık yemini edebileceklerine inanıyorlar. Bu manastır (*ribât*)¹¹¹ Godâla ülkesine yakın olduğu için Mehdi'nin onlardan biri olacağını ya da onun davasını destekleyeceklerini düşünüyorlar. Oysa, bu temelsiz bir varsayımdan başka bir şey değildir, şöyle ki, kısaca Godâlaların ne ve kim oldukları belli değildir, sayıları ve muhtemel güçleri bilinmez. Ülkeleri hüküm süren hanedanların erişmeyeceği ve otoritelerini hissettiremeyecekleri bir yerdedir. Bunun içindir ki, Mehdi'nin burada, iktidarın, yasanın ve gücün erişimi dışında bir yerde ortaya çıkacağı hayal edilir.¹¹² Yoksa bu saçmalamaların başka hiçbir nedeni yoktur. Onun için kendi zayıf akıllarının ve kendi kendilerini kandırabilme yeteneklerinin yaralttığı ve onları kuşkulu bir zafere inanmaya sevk ettiği bir sürü vasat zekalı insan, yalancı, bir davayı desteklemek için Mâssa'ya giderler. Birçoğu da bu yolda kendilerini ölümün kucağına atarlar.

Bizim şeyhimiz, Muhammed b. İbrâhîm El-Âbilî, bana anlattı ki: 8. yüzyılın başında ve Merinî Sultanı Yûsuf b. Yakub'un iktidarı zamanında, sufilğin gereklerini yerine getirmekte olan bir sufi, Mâssa manastırına gelmiş. Ona, Et-Tüceyzeri, yani -küçültücü anlamda- "Tozeur'lü adam" demekteymişler. O, beklenmekte olan Fatımi olduğunu iddia ediyormuş. Sus'tan pek çok Zanâga ve Guzûla tam da başarıya varmak üzere olduğu bir anda Masmûda şefleri, onun gelip de kendi otoritelerini tehdit etmesinden korkmuşlar; onlardan, Seksave¹¹³ aşiretinden

¹¹⁰ Mâsa (Berberce: *Mâst*) Atlantik üzerinde Tiznit bölgesinde küçük bir Fas limanı, (1947'de ziyaret edildi). İbn Haldun -Birinci Kitapta sözünü ediyor- aslında, burada, "uygar dünyanın bir ucu" diye geçiyor. 1939 Temmuzunda, yerinde (Güney Batı Fas'ta) bulup edindiğim *Zâviya d' Assa*'nın 727 H. (1327) tarihli, yayınlanmamış Günlük'ünde yeryüzünde ışık saçan yedi yerden biri olarak adı geçiyor Mâsa'nın.

¹¹¹ Kuzey Afrika'nın en eski manastırı. Tunus'taki 8. yüzyılda kurulmuş olan Manastır olsa gerek. Bugün dahi, alanı içinde güzel bir müzevardı. (Ağustos 1963'te ziyaret edildi).

¹¹² Faslı Berber özdeyişi (*chlueh*): "Krallık Güneyden gelir, Kuzeyden değil" -*iffus ad-tekka tageldit, ur-d-azelmad* diye açıklamaktadır. (Albay Justinard tarafından, *Tazeroult*'ında, Paris, 1954, s. 79'da aktarılıyor).

¹¹³ Batıdaki Yukarı-Atlasların - (daha önce Birinci Kitap Üçüncü Bölümde adı geçen) Faslı Seksâvelerinin tarihi olarak ilk kez adının anılması -bildiğim kadarıyla- Jacques Berque tarafından Yukarı Atlasların Toplumsal Strüktürler, Paris, 1955, 740 sayfa'da üstün bir ustalıkla incelenmiştir.

biri acele ona kiralık bir katil göndermiş, ve o da onu kendi evinde gece vakti öldürmüş. Bu da bütün işleri suya düşürmüş.

Gene, 6. (13.) yüzyılın ilk on yılı içinde, El-'Abbâs adında biri (Rif' teki) Gomaraların arasında ortaya çıkmış ve kendini Fatımi olarak kabul ettirmiş. Kabilenin büyük kitlesi onun peşinden gitmiş. Sözkonusu Fatımi baskın yaparak Bâdis kentini (Velez de Gomera) almış ve kentin çarşılarını yakmış. Sonra El-Mazamma (*Alhucema*) üzerine yürümüş, orada, projelerini gerçekleştirmeden ihanete uğramış ve öldürülmüş.

Bu çeşitten bir sürü örnek vardır. Aynı şeyh, bu örneklerden birini bana da anlattı ki çok tuhaftır. Şeyh, (Mekke'de) hac ziyareti yapmak üzere yola çıkmış. Tilmisan kentine hakim tepenin üzerindeki Şeyh Ebû-Madyen'in¹¹⁴ mezarının bulunduğu "Müminler Manastırı"ndan (*Ribât al-'ubbâd*) ayrılırken Kerbalâ'dan gelen ve Peygamber'in ailesinden olan bir adama rastladı. Bu adamın kalabalık bir maiyeti vardı ve kendisine büyük bir saygı gösteriliyordu. Pek çok öğretilileri ve hizmetlileri vardı. Yurttaşları onun yurt dışındaki masraflarını karşılıyorlardı. Bizim şeyhimiz ekledi ki: "Yolda onunla iyi arkadaş olduk, ve sonunda onun kim olduğunu anladım. Bu adamlar Fatımi davası için ve bu davayı Mağribde harekete geçirmek için Kerbelâ'dan geliyorlardı. Ama dönem, Merini sultanı Yûsuf b. Yakub'un Tilmisan'da mekan tuttuğu dönemdi.¹¹⁵ Bunu görünce, adamımız, yandaşlarına demiş ki: "Geri dönelim, yanıldık. Bizim zamanımız henüz gelmedi." Bu da gösteriyor ki, iktidar tarafını ancak eşit kuvvetlerle yenilgiye uğratabileceğini çok iyi anlamıştı. Kendinin desteği olmayan bir yabancı olduğunu ve Mağriblilerin Merinilerin takım dayanışmacılığına karşı dövüşemeyeceklerini görünce kavgayı terketti, hatasını kabul etti ve projelerinden vazgeçti. Geriye bir tek, Fatımiler, Kureyşiler tarafının, özellikle de Mağribde artık var olmadıklarını anlaması kalıyordu. Ama onun kişisel önyargıları kendi davasından kuşku duymasına izin vermiyordu. "Tanrı bilir, ve siz, hiçbir şey bilmezsiniz." (II, 216.)

Şu son zamanlarda Mağrib Arapları arasında, Gerçek'i ve Sünnet'e uygun kitabı yaymak üzere bir hareket oldu, ama Fatımi Mehdisi ya da herhangi başka biri lehinde propaganda yapılmadı. Böylece, bazı kimseler Sunna'yı (Sünnet'i) yeniden ondurmaya ve kınanabilecek eylemlere son verilmesine çalıştılar. Birçok yandaş kazanıyorlardı.

¹¹⁴ Seville civarında doğmuş, 1198'de Tilmisan'da ölmüştür, Tilmisan'ın koruyucu azizidir. "Mistik Kutub", bu dünyanın nimetlerinden vazgeçmeyi vaaz ediyordu. Onun torunu 14. yüzyılda, Kudüs'te El-Aksâ Camisi yanında Vakf Ebu-Madyan zaviyesini kurmuştur, İslamın kiblesinin Kudüs'te yeniden tesis edilmesi için bir bekleme taşı gibi takdir edilmektedir. (Louis Massignon, *Documents sur certains waqf des lieux sainte de l'İslâm*, Rev. Et. İslâm içinde, Paris, 1951, s. 82-120).

¹¹⁵ 1299'dan itibaren.

Özellikle yolların güvenliğini sağlamak sözkonusuydu, çünkü bedeviler, iyi bilinen yaşam tarzları nedeniyle güvenliğı tehlikeye atıyorlardı. Bu kişiler yol güvenliğini iyileştirerek bedevileri ıslah etmeyi iş edinmişlerdi. Ne yazık ki (göçebe) Araplarda hiçbir dinî yüzeysellik, cila kabul edilebilir bir şey değildi. Onlar için pişmanlık, imana dönüş, yalnızca yağma ve hırsızlıktan uzak durmak demektir. Onlara pişman olmaktan (*töve-istiğfar*) ve imana geri dönmekten sözedildiğinde anladıkları tek şey budur. Soygunculuk onların en gözde günahları olduğundan sadece soygunculuktan pişmanlık getirmeyi bilirler. Onun için, aralarındaki bu çeşitten yeni din propagandalarının yandaşı olduklarına inananlar ve Sünnete uygun yaşamaya değer verenler ancak yüzeyssel olarak (Peygamber) arayışına ve onun örneğini uygulamaya katılırlar. Onların dini düpedüz artık çalmamak, yağmalamamak, yol kesmemekten ibarettir. Bu bir yana, bu dünyanın nimetlerinin rahatça ve keyince yaşamanın çarelerinin ardında koşmaya canı gönülden devam ederler. Sanki manevi değerlerin ardında koşmakla dünya mallarının ardından gitmek arasında pek büyük bir fark yokmuş gibi. Bu iki şey bir arada olamaz. Öyleyse, hiçbir yüzeyssel din bilgisi bu inssanlar üzerinde etkili olamaz, ta ki kendileri boş ve anlamsız şeylerden vazgeçinceye kadar. Reformcular hiçbir zaman kalabalık olmazlar. Şefleri imanının ve yüksek ahlakının sağlamlığı ile temayüz eder, ama o ortadan kaybolursa, iktidar ve takım dayanışması ruhu da birlikte kaybolur.

7. (13.) yüzyılda, Kuzey Afrika'da, Sulaymların Beni Ka'b kabilesinden Kâsim b. Marâ b. Ahmed adında birinin başına gelen de budur. Daha sonra Riyâh bedevilerinin kabilesinin, Muslim klanından Sa'âda adında birinin başına gelen de budur. Onun inancı, bağlılık ve sadakati ötekilerin üstündedir. Bununla birlikte onun yandaşları az önce gösterdiğimiz nedenlerle başarısızlığa uğradılar. Bütün bu olaylar yerleri geldikçe, Sulaymlar ve Riyâhlar konularında ayrıntılarıyla anlatılacaklardır.

Bundan sonra başka reformcular, keza aynı yanıltıcı düşüncelerle ortaya çıkmışlardır. Bunlar Sünnet inanışını izlediklerini ileri sürüyorlardı, ama birkaç ayrıksı durum dışında, yaşantılarını ilkelerine uydurmuyorlardı. Onlardan hiçbiri başarıya ulaşmadı, ne de ardlarından gelenlerin hiçbiri. İşte böyledir Tanrının hizmetkârlarına karşı davranış tarzı.

İnsanlar, doğal olarak geleceği bilmek isteğine yönelirler. Başlarına ne geleceğini bilmek isterler: ölüm-kalım, iyi ya da kötü. Bu istek o kadar kuvvetlidir ki örneğin, dünyanın ya da imparatorlukların yaşam süresi gibi çok büyük önem taşıyan ve genel kapsamda olaylar söz konusu olur. Bu bakımdan, merak insanlarda doğuştan var olan doğal bir duygudur. Onun için, pek çok insan rüyalar yoluyla dahasını da öğrenmek ister. Ve gelecekte haber veren “bakıcıların” (kâhin) halk ve krallar nezdindeki itibarı bilinir.

Kentlerde, (geleceği önceden söyleyerek) ve insan merakı üzerinde kurgular yaparak yaşamlarını kazanan kişiler vardır. Bunlar sokaklarda ve mağazalarda yer edinerek istemleri karşılarlar. Gün boyunca, kadınlar, çocuklar, hatta kıt akıllı bir sürü adam gelip bunlardan işlerinin, durumlarının, dostlarının ve düşmanlarının geleceği hakkında bilgi edinmek isterler.¹¹⁶ Kehanetlerini kum üzerindeki işaretlerden (*hatt fi-r-raml*) çıkaran toprak falcılarına (*geomansienler*) “astrolog” (*müneccim*) de denilir. Başkaları çakıl taşları ya da tahıl taneleri atarlar yere; bunlar “hesaplayıcılar”dır (hâsip). Daha başkaları geleceği aynalarda ya da suda okurlar: bunlar da “çember çizimcileridir” (*dârib el-mandal*). Bütün bu kınanası uygulamalar kentlerde çok yaygındır.¹¹⁷ Din yasası bunları yasaklar. Gerçekten Tanrı, her türlü doğaüstü bilgiyi insanlardan saklamıştır, sadece rüyalarda ya da ermişlik bahşederek aydınlatmak istediklerinden gayrı.

Kendi hükümdarlık sürelerini bilmek isteyen prensler ve krallar bu işlerle çok ilgilidirler, bu işlere en büyük bir merakı gösterirler. Bilim dünyasının ilgisini (*inâya*) bu konuya doğru çeken budur. Bütün halkların bakıcıları, astrologları (yıldız falcıları) ve ermişleri vardır, oluşundan önce bir şeyler söylemişlerdir. Böyleleri, örneğin, yakın gelecekteki bir hanedanın ya da bir iktidarın kuruluşunu, çatışmaların, kavgaların ya da savaşların yakında olacağını, hüküm sürmekte olan hanedanın süresini, bir hanedanın kaç kralı olacağını ve hatta bazan adlarını bile bildirmişlerdir. Bütün bunlara önceden haber verme (*hadathân*) önbili denir.

Arapların bakıcıları (kâhin), “şamanlar”ı (*arrâf*) vardır, hanedanlarının ve imparatorluklarını önceden bilmek için bunlara başvururlardı. Şik ve Satîh, Rabî’a b. Nasr’ın Yemen kralının rüyasını böyle açıklamışlardır. Yemenlilere Habeşlerin ülkelerini işgal edeceklerini, ama kendilerinin daha sonra onu geri alacaklarını bildirmişlerdir. Bundan sonra

¹¹⁶ ABD’de “Psşik danışman (*Psychic Advisers*) sözü tercih edilir. Maharetlerini panayır barakalarında yürüttükleri zamanda.

¹¹⁷ Bugün bile. Bu konular için özellikle Edmond DOUTTE’ye bakınız. *Kuzey Afrika’da Büyü ve Din*, Cezayir, 1909, 617 s.)

İslam ve egemenlik yerleşmiştir Araplarda. Gene aynı şekilde, Satih, (Pers) Mûbed'in rüyasını da açıklamıştır: İmparator (*Kisra*) ona Abdul Mesih'i danışmak için göndermişti. Satih, Arapların bir imparatorluk kuracaklarını ona bildirdi.

Berberlerin de kendi bakıcıları vardır. Bunların en tanınmışı Beni İfrânlardan ya da Gomâralardan (*Gummart*) Mûsâ b. Sâlih'di. Berber dizeleri halinde öngörülerini dile getiriyordu. Hemen her zaman, Fas üzerinde bir gün, hüküm sürecektir olan Zenetler hanedanı sözkonuydu. Bu kehanetler Berber çevrelerinde dolanıyordu. Bu çevrelerde Mûsâ kimi zaman bir ermiş, bir aziz, kimi zaman da bir bakıcı sayılıyordu. Hatta kimileri onu, güya Hicretten çok önce yaşamış bir peygamber yerine bile koyuyorlardı. Bu konuda ne düşünmek gerektiğini Allah bilir!. Her durumda her kuşak (*cîl*) kendi zamanının peygamberlerinin sözlerine dayanır. İsrailitlerin peygamberleri sorularla sıkıştırıldıklarında onlara bu çeşitten yanıtlar veriyorlardı.

Arap hanedanının yönetimi zamanında bu çeşitten kehanetler olmuştur, bunlardan bazıları dünyanın ömrü üzerine, ötekiler ise şu ya da bu hanedan üzerine kehanette bulunuyorlardı. İslamın başlangıcında bu önceden bildirimler Peygamberin arkadaşlarının tanık gösterilen otoritelerine dayandırılıyordu, ama özellikle de Kabul Ahbar gibi, Vehb b. Münebbin ve daha birçok başkaları gibi İslama dönmüş Yahudilere dayandırılıyordu. Çok kez, geçerli bilgiler açıkça ifade edilmiş, açıklanmıştı ve bunların yorumlanması serbestti. Bu çeşitten kehanetler (önbililer) Cafer Es-Sadık ve Muhammed ailesinin öteki üyelerince yapılmıştı. Öyle görünüyor ki, onlar, ermişlikleriyle "örtüyü kaldırmaya" (*kashf-keşf*) ulaşıyorlardı. Bunların akarabaları ya da torunları arasındaki başka ermişler, azizler de bu ayrıcalığa sahip oldular. Peygamberin dediği gibi : "sizlerin arasında (gizemsel bir esinle) esinlenmiş (*muḥaddath*) olanlar var – yani yüksek mertebeli, Tanrının lütfuna (*karâma*) (*keremine*) özellikle layık olanlar

İslamın ilk zamanlarından sonra müslümanlar kendilerini bilimlere ve teknik terminolojiye (*istilâhât*) (terimler) verdiler. Filozofların (Yunan filozoflarının) kitapları Arapçaya çevrildi. Ve, kehanetler için, olacakları önceden bilmek için genel olarak astrologlara (yıldız falcılarına) başvuruldu. Krallıklara, hanedanlara, genelini ilgilendiren kamusal sorunlara ilişkin her şey yıldızların (*kirânât*) (güneşle ve başka yıldızlarla) kavuşma konumlarına bağlandı. Doğuş temaları (*mavâlid*), (ortaya çıkan) sorunlar, özel işler, her şey kişilerin "yükselenlerine"-yukarı kuşaklara- (*tevali*) bağımlı sayılıyordu – yani olayların oluş anında gök kubbesinin biçimlenişlerine bağımlı olarak yorumlanıyordu.

Şimdi, yeniden astrologlara dönmeden önce gelenekçilerin görüş-

lerini görelim. İslamın ve dünyanın yaşam süresini bilmek için, gelenekçilerin elindeki başvuru kaynağı Es-Suheyli'nin yapıtıdır, o kendisi de Et-Taberî'den sonuç çıkarmaktadır. O, Dünyanın İslamın kuruluşundan sonra daha 500 yıl süreceği sonucuna varır. Besbelli ki bu öngörü yanlıştır, sözkonusu bütün kuram yerlebir oluyor.

Et-Taberî, kendisi, İbn 'Abbâs tarafından aktarılan bir geleneğe (*hadiise*) dayanıyordu: bu geleneğe göre bu dünya başka dünyanın haftalarının bir tek haftasından ibaretti. Ama hiçbir şeyi kanıtlamadı. Belki de bu açıklamayı, bu dünyanın, gökyüzünün ve yeryüzünün yaradılışıyla örtüştüğü (tekabül ettiği) günlerle ölçüldüğü biçiminde anlamak gerekir? Bu günlerin sayısı yediydi ve her biri bin yıl olmak üzere, Kuran'da belirtildiği gibi.(XXII, 47). "Rabbimiz ile bir gün sizin günler hesabınıza göre bin yıl eder".¹¹⁸ Aynı yazar eklemektedir ki Sahih'in gerçeğe dayalı geleneğine – hadisine göre, Muhammed şöyle demiştir: Sizin vadeniz (*ecel*) sizden önce gelenlerin vadesine kıyaslandığında, öğleden sonra namazından güneşin batışına kadar uzayacaktır." Ve ayrıca: "Ben kendim Saat ile gönderildim, bu ikisi gibi" – ve işaret parmağı ile orta parmağını gösterdi. Şimdi, öğleden sonra (ikindi) namazı ile güneşin batışı arasındaki, nesnelerin çifte gölgeler düşürdüğü zaman yaklaşık olarak (gündüzün) yedide birinin yarısıdır. Ve ortaparmak işaret parmağını bir o kadar (ondörtte bir) geçer. Sonuç olarak, dünya (İslamdan sonra) bir haftanın (7.000 yılın) yedide birinin yarısı kadar, demek ki beş yüz yıl devam edecektir. Muhammed'in bir sözü bu hesabı doğrular: "Tanrı bu milleti bir yarım günden daha uzun bir süre devam ettirmekten aciz olmayacaktır." Böylece, Dünya İslam'dan önce 5.500 yıl boyunca vardı. Vehb b. Münebbih'e göre ise 5.500 yıldan beri vardı. Ka'b ve Vehb'e göre Dünyanın toplam varlık süresi 6.000 yıl olacaktır. Es-Suheyli dedi ki: "Bu iki gelenekte Et-Taberî'nin tezinin dayandırılabilceği hiçbir şey yoktur, kaldı ki, olaylar onu yalanlamıştır. Peygamber'in "Tanrı bu milleti bir yarım günden uzun bir süre devam ettirmekten âciz olmayacaktır" sözü, yarım gündüzden daha uzun bir süre olanağını dışlamaz elbette. Ve öteki ifadesi –"Ben Saat ile birlikte gönderildim, bu ikisi gibi" –Saat'ın yakın olduğuna ve Saat gelmeden önce, başka hiçbir peygamber ve hiçbir yasa olmayacağına işaret eder yalnızca."

Bu konuda, Es-Suheyli İslamın süresini belirlemek için başka bir çare bulmaya verir kendini. Doğru bir yanıt elde etmek için tek başına ayrı ayrı harfleri alır (*el-hurûf el-mukatta'a*), bu harfler Kuran'ın belli surelerinin başlangıcında yer alırlar.¹¹⁹ Yinelenmeleri hesaba katmak-

¹¹⁸ Mezamir'e de bakınız, LXXXIX, 4.

¹¹⁹ "28 yerde tek tek, çok gizemli harfler sureleri başlatır, şöyle bidirimlerde bulunurlar: "Bilge Kitabın sessizleri bunlardır", sanki bu harfler ayrılmaz parçası oldukları metnin anahtarlarıymışlar gibi. Bunlardan 14 tane vardır: yorumcular bunlara

sızın bunlardan on dört tane vardır – aşağıdaki sıralamayla düzenler harfleri El-Süheyli: ‘lm yst’ ns hq ve krh. Bu harflerin nümerik değerlerini ekler ve 903’lük bir toplam elde eder. Bu rakamı, son bir yıl süresi içinde (Muhammed’in) gelişinden önceki geçmiş zamana ekler. Böylece İslamın süreceği zamanı elde eder. Ve Es-Süheyli şu sonuca varır: “Bunun bu harflerin gerçek anlamları olması olanaksız (*lâ yab’ud*) değildir”.

Ben, diyorum ki, “olanaksız” değildir denmiş olması, besbelli öyle olacağını ve bu yorumun da iyi bir yorum olduğunu kanıtlamaz. Es-Süheyli, İbn İshâk’ın Peygamberin “Biyografi”si (*sîra*) kitabında anlattığı biçimiyle bir Yahudi hahamı olan Ahtab’ın iki oğlunun hikâyesinden etkilenmişti. Bu iki erkek kardeş, Ebû-Yâsir ve Hayy, bazı surelerin başlangıçlarında bulunan ‘lm harflerinden söz edildiğini duymuşlardı ve bu harflerin nümerik değerlerinin toplamının İslamın ömrünü işaret ettiğine inanıyorlardı. Ama bu toplam rakam - 71 – onlara çok kısa göründü. Bunun üzerine Hayy Peygamber’i görmeye gitti. Aynı durumda başka harfler olup olmadığını sordu ona. Muhammed ona dedi: ‘lms. Hayy üsteledi. Ve Muhammed ‘lmr dedi. Hayy daha fazla istedi ve Muhammed ona yanıt verdi: ‘lmr yani 271. Bu kez sayı Hayy’a fazla göründü ve Peygambere “Senin geleceğin hakkında ne düşüneceğimizi bilmiyoruz. Çok vaktin olup olmadığını merak ediyoruz.” dedi. Bunun üzerine Yahudiler uzaklaştılar, ama Ebû-Yâsir onlara şöyle dedi: “Ne biliyorsunuz? Belki de bize bütün bu harflerin toplamını vermiştir, yani 704 yıl”. İbn İshâk, bu nedenle Kuran’ın şu âyetinin vahyolundğunu belirtiyor: “Onun (Kuran’ın) bazı ayetleri muhkemdir (*Çok açıktır*), kitabın anasıdır (*umm el-kitab*).” (III, 7).¹²⁰

Bu hikâye, demek ki, İslamın süresinin şu ya da bu olacağını ortaya koymuyor. Kuran harflerinin bu biçimde yorumlanması gerektiği ne doğal ne de akla yatkındır (rasyonel). Bu basit bir uzlaşma, “yazıya –harflere- dayalı hesap (*hisâb el-jummal*) olarak iyi bilinen bir teknik bir yöntemdir (*istilâh*). Kuşkusuz eski bir sistemdir, ama eskiliği onun sına niteliğindeki değerini kanıtlamaz. Beri yandan, Ebû-Yâsir’in ve kardeşi Hayy’ın ya da başka Yahudi bilginlerin görüşü de bu konuda bir otorite oluşturamaz. Bunlar bilimden ve sanatlardan habersiz Hicaz bedevileriydiler. Kendi öz yasalarını bile (*mosaique* – musevi yasa) bilmiyorlardı ve ne din kitaplarını ne de dinlerini tanıyorlardı. Herkes gibi onlar da (bu sayısal yöntemi) başkalarından edinmişlerdi. Es-Süheyli, demek ki, hiçbir şeyi kanıtlamadı.

“nurâniya,” yani “aydınlatıcılar” adını verirler. Bunlar tuhaf denklemler içerirler... Olayları önceden görebilmek için , özellikle aritmojide kronogramlar olarak hizmet etmişlerdir. (Louis Massignon 1935, s.39).

¹²⁰ Yani Yazının özü, Kuran’ın Arşe tipidir (ilk örneğidir). (Regis Blachere, Kuranın fransızca çevirisi. 1957, s. 76).

Şu, şu özel hanedanlara ilişkin kehanetler Ebu-Davud tarafından, Huzeyfe b. Yahyâ Ed-Yeman'a atfedilerek yayınlanan ortak bir geleneğe (hadise) dayandırılırlar. Huzeyfe b. El-Yeman, bu geleneği, Sa'îd b. Ebi-Meryem'e göre, Abdullah b. Ferruh'a göre, Usâme b. Zeyd El Leysi'ye göre, keza hadisi babasından almış olan Kabîsa b. Zueybin'in bir oğluna göre şeyhi Muhammad b. Yahyâ Ez-Zuhli'den almıştır, o da şu sözleri Huzeyfe b. El-Yemân'ın ağzına koymuştur: "Vallahi, bilmem ki arkadaşlarım onu unuttular mı, yoksa unutmuş gibi mi yapıyorlar: Vallahi, Tanrının Elçisi, bugünden dünyanın sonuna kadar en azından üçyüz taraftarın asi şeflerinden bir tekinin bile adını atlamadı: hepsini teker teker adlarıyla, babalarının ve aşiretlerinin adlarıyla andı."

Ebu Davud bu gelenek hakkında hiçbir gözlemde bulunmaz. Ve bilinir ki Mektubunda eleştirmedeği her şeyin doğru olduğunu açıkça belirtir. Eğer bu gelenek sahih ise genel bir nitelik taşır (*muçmal*) ve özel durumlara uygulanabilmesi için onu hiçbir eleştiri götürmez başka eksiksiz gelenek kümeleriyle karşılaştırılması gerekir.

Bu gelenek ile (Ebu-Davud'un) *Kitâb as-Sunan*'ından gayrı başka yerde de, başka bir biçimde karşılaşılır. Gerçek (*sahih*) iki derlemeye de şu terimlerle gene aynı şekilde Huzeyfe'ye atfedilmektedir: "Tanrının elçisi Vaız vermek için ayağa kalktı. Hiçbir şeyi unutmadı ve Vakt (*Saat*) erişinceye kadar kendi yerine gelecek olan her şeyden söz etti. Kimileri bunları anımsamaktadır, kimileri değil, ama onun arkadaşları ise bilmektedir." El-Buhari'nin anlatımı şöyledir: "Hiçbir şeyi atlamadı, ama anı gelinceye kadar olacak her şeyden sözetti." Et-Tirmizi' de, Ebu Said El Hudri tarafından nakledilen gelenek okunabilir: "Tanrının elçisi bir gün öğleden sonra duasını bizimle birlikte söyledi. Sonra vaız vermek üzere ayağa kalktı. Hiçbir şeyi ihmal etmedi, anı gelmeden önce olacak her şeyi bize açıkladı. Kimileri bunları anımsamaktadır, kimileri ise anımsamaz. "

Bütün bu gelenekler, Sahih okunurken de görüldüğü gibi, (anun) karışıklıklarına ve (haber verici) koşullarına ilişkin gelenekler arasında yer alırlar. Başka hiçbir şeyle alış verişleri yoktur. Bu kadar genel bir konuşma yaptığıında yasakoyucudan beklenilmesi gereken de budur. Yalnız Ebu-Davud tarafından sağlanan metnin eklediği de sıra dışı ve tartışılabilir. Üstelik uzman bilginler Ebu-Davud'un andığı (zikrettiği) kişiler konusunda değişik görüşler taşımaktadırlar. Ya İbn Ferruh? İbn Ebî-Meryem'e göre onun gelenekleri reddedilebilir. Ve, El-Buhari'ye göre "onun geleneklerinin bazıları kabul edilebilir, bazıları edilemez". İbn 'Adî'ye göre ise "onun gelenekleri kabul edilemez". Ya Usâme b. Zeyd? İki sahih gelenekler derlemesi ondan söz etmişlerdir ve İbn Ma'in onu güvene layık bulur. Ama El-Buhari ancak başkalarını doğrulamak için ondan sözeder. Yahyâ b. Sa'îd için ve İbn Hanbel

için Usâme b. Zeyd'i zayıf bulurlar. Ebû-Hâtım demiştir ki: "Kabîsa b. Zübeyr'in oğluna gelince, onu pek tanıyan yoktur. Öyle ki –olağanüstü karakterinden başka bir de– Ebû-Dâvûd'un bu geleneğe katkısı çok zayıf bir gerçeğe uygunluk niteliğindedir.

Belirli bir hanedana ilişkin kehanetler genel olaral (El-Kindî'nin) *Kitâb ül-Cifr*'ne dayanmaktadırlar. Bu yapıtın kullanılabilen gelenekler ya da hesaplar içerdiğine inanılır. Daha ötesine, bu yapıtın nereden geldiğine bakılmaz. Öyleyse bakın onun nereden geldiğine yani kökenine. Hârûn b. Sa'îd El-İclî'nin yani Zeydî (şiiilerin) şefinin bir kitabı vardı ki o bu kitabın Cafer Es-Sadık (VI. İmam) içeriğini kapsadığını ileri sürüyordu. Bu kitap Peygamber ailesinin geleceği hakkında genel ve ailenin bazı üyelerinin geleceği üzerine de özel bilgiler vermekteydi. Cafer'e ve öteki Aliciler ermişlerin ayrıcalığı olan Tanrının inayeti ile ve Tanrı "esini, açınlama (*keşf*) ile bu kitap hakkında aydınlatılmışlardı. Bu kitap Cafer'e aitti. Dana derisinden bir parşömen (*vêlin*) üzerine yazılmıştı. Hârûn El-İclî bilgileri Cafer'in yetkisi ile yineledi ve bunları bir cilt içinde yeniden kopya etti, bu cilde *el-Cifr* adını verdi, çünkü bu sözcük küçük bir hayvanın adıydı. Böylece *Cifr* bu kitabın karakteristik adı oldu.¹²¹

Kitab ül-Cifr, demek ki, Kuran'ın yorumu ve Kuran'ın derunî –içrek– anlamı hakkında dikkate değer aydınlatıcı açıklamalar içermekteydi. Cafer Es-Sadık yetkisi ile bunların yeni kopyaları çıkarılmıştı. Ama iletim zinciri kesintisiz sürdü ve yapıtın kendisi kayboldu. Yapıtın ancak kopuk kopuk ve hiçbir doğru kanıt niteliği taşımayan bazı parçaları biliniyor. Eğer emin bir biçimde Cafer Es-Sadık'a kadar uzanabilseydi, bizzat Cafer'in kendisinin ya da tanrısal inayete erişmiş ailesinden kişilerin yetkisinden yararlanan bilgilere sahip olunabilirdi. Cafer'in akrabalarından bazı kişileri, fiilen gerçekleşmiş olan bazı olaylardan haberdar etmiş olduğu bir gerçektir. O kuzeni Yahyâ b. Zeyd'i yakında gerçekleşecek olan ölümü konusunda uyarmıştı, ama o Cafer'in sözünü dinlemedi, baş kaldırdı ve bilindiği gibi, Cüzcan'da öldürüldü. Şimdi, mademki başkaları Tanrının lütfuna mazhar olabiliyorlar, (Peygamberin ailesi) o aile ki bilime, imana ve peygamberlik geleneğine sahiptir ve Tanrının bu yüce soy kütüğüne, özellikle de ondan uzanan kusursuz dallara olan o çok özel ilgisine sahiptir, evet bu aile için de bu Tanrının lütfu haydi haydi sözkonusu değil midir?

¹²¹ "Harflerle ilgili bu mistik bilim" (*cifr*) konusunda özellikle Henry Corbin, 1964, s. 111, 187 ve 205 e bakınız: "İslamda gnostikler (bilincirciler) bir antik gnoz (bilgi) kuramını genişlettiler, bu antik kuram, alfabenin harflerinin, Yaradılışın temelinde bulunmakla, ilahî (tanrısal) sözü temsil ettiklerini kabul ediyordu... Şii gnostik kuramı *Moghîra gnostik Marcos*'unkine yakındır (Aletheia'nın gövdesi alfabenin harflerinden oluşarak)...Sünni mistikler, de bu kuramı, daha 3./9. yüzyılın ikinci yarısında şiiilerden almışlardır."

Ev'in insanları (*ehl-i beyt*) benzer hikayeler anlatırlar, ama *Cifr'e* atıfta bulunmaksızın. Bu Fatimilerde sık görülen bir durumdur. Örneğin, İbn Er-Rakik, böyle, şii Ebu Abdullah ile babası Muhammed El-Habîb ile birlikte olan Ubeydullah Mehdi arasında gerçekleşen bir görüşmeyi nakleder. Bu görüşmeden sonra, El-Mehdi ve babası Ebu Abdullah'ı Yemen'deki görevlileri İbn Havşeb'e göndermişlerdir. İbn Havşeb, Ebu Abdullah'a, (Fatîmî) öğretisini yaymak üzere Mağribe gitmesini emretmiştir. O da Fatimilerin bu ülkede zafere ulaşacaklarını çok iyi bilerek isteneni yapmıştır. Daha sonra, Ubeydullah Tunus'ta Mehdi'ye kentini inşa ettiği zaman, hanedanının parlak döneminde "Bu siteyi inşa ettim, Fatimiler, bir gün, bir saat için oraya sığınabilsinler diye" açıklamada bulunmuştur. Ve yardımcılarına bir gün "Eşekli Adam"ın (*Sâhib el-Himâr*) duracak olduğu yeri göstermiştir. Ubeydullah'ın torunu İsmâ'îl El-Mansûr bu hikâyeyi biliyordu. Onun için Eşekli Adam denen Ebû-Yezid kuşatmak üzere Mehdi'ye geldiği zaman¹²² El-Mansûr düzenli olarak hasmının nereye kadar ilerlediğini soruyordu. En sonunda, ona, Ebu-Yezid'in büyük babasının işaret ettiği yere kadar ulaştığını söyledikleri zaman El-Mansûr zaferden emin olarak, şehirden çıkmış, düşmanını bozguna uğratmış ve onu uzak Zâb ülkesine kadar takip etmiş, orada onu yenmiş ve öldürmüştü. Aliciler bu çeşitten bir sürü hikâye anlatırlar.

Astrologlar (yıldız bakıcıları) ise kendi yönlerinden, hanedanların kaderini önceden okuyup bildirmek için kehanetlerini kendi gözlemleri ve hesapları üzerine kurdular. Geneli ilgilendiren konulardaki, krallık ve imparatorluklarla ilgili önbilgiler için ise gök cisimlerinin kavuşma konumlarından (*quirânât*) ve özellikle de yüksek iki gezegeninkinden Zuhâl (*Saturn-Zuhâl*) ve Müşteri'nin (*Jupiter - El-Müşteri*) kavuşma konumundan yararlandılar; bu konum her yirmi yılda bir kez gerçekleşir. Sonra bu kavuşma konumu aynı üçgenin (*trigonun*) başka bir burcunda meydana gelir ama bu kez ters yönde. – ya da "*trine dexter*" (*tathlîth aymân*). Ve böyle devam eder, her yirmi yılda bir ama her seferinde başka bir burçta (*burc*) ardarda oniki kez aynı trigonda kavuşma –*conjonction*– gerçekleşinceye dek. Demek ki, bu, gezegenlerin üstüste gelişlerinin – kavuşmalarının– üçüne (birinci *trigonun*'un) üç burcunu katetmesi için altmış yıl gereklidir ve bu kavuşmanın (*conjonction*'un) her burç içinde bir ikinci, üçüncü ve dördüncü kez kendini göstermesi için her seferinde bir altmış yıl gereklidir. Aynı trigon içine onikinci dönüşte aynı burç içinde dört kez görünerek hepsi 240 yıl eder. Bir burçtan ötekine geçerken söz konusu kavuşma –*conjonction*– da burçların tersi doğrultuda yer değiştirir – ya da "*trine dexter*". – *conjonction* (kavuşma) bir

¹²² 945'te. Ebu-Yezîd 947'de öldü. Gene aynı, 1903'te, Faslı ünlü asî Roguî'ye de "Kancıklı adam – dişi eşekli adam" (*Bû-Hamâra*) adı takılmıştı.

trigondan ötekine geçer ya da daha ziyade, en son kavuşmanın ilkönce vaki olduğu trigonun burcuna, en yakın burcun içine geçer.

İki üst gezegenin bu kavuşmaları (*conjonctions*) büyükler, küçükler ve ortalar diye bölünür. Büyük kavuşma, iki üst gezegenin aynı gök kubbe derecesinde buluşmalarıdır. Bu da 960 yılın sonunda olur. Bir orta kavuşma bu iki gezegenin her trigonda birleşmesidir, bu da 240 yıllık bir zaman içinde arka arkaya 12 kez olur: bu 12 buluşmadan sonra gezegenler trigon değiştirirler. Küçük kavuşma (*conjonction*) aynı burç içindeki iki gezegenin buluşmasıdır; yirmi yılın sonunda başka bir burç içinde, aynı derecede (*daraca*) ve aynı dakikada (*dakika*) "*tri-ne dexter*" karşılaşırlar. Böylece, örneğin, birinci kavuşma (*conjonction*) Koç (*Hamal*) burcunun birinci dakikasında yer alırsa, yirmi yıl sonra Yay (*Kavs*) burcunun birinci dakikasında, bir yirmi yıl sonra ise Aslan (*Asad*) burcunda olacaktır. İşte bu bir küçük kavuşmadır (*conjonction*).

Altmış yıl sonra Koç burcunun başlangıcından yeniden başlar. Buna da devir (*davr*) ya da kavuşmanın (*kirân*) geri gelişi (*avd*) denir. 240 yıl sonunda ateş trigonundan yeryüzü (toprak) trigonuna (*turâbî trigona*) geçer ki bu orta kavuşmadır.

Ondan sonra, kavuşma (buluşma) her 960 yılda bir tekrar Koç burcunun başlangıcında görünmek üzere havaî (*havâ'î*) trigondan ve sıvı trigonundan (*mâ'î*) geçer. Bu büyük kavuşmadır (*conjonction*).

Büyük kavuşma büyük olayların işaretidir: yani rejim ya da hanedan değişikliklerinin, bir kavmin (*kavm*) hükümrانlığının bir başka halka geçmesinin işaretidir. Orta kavuşma taliplerin (iddia sahiplerinin) ortaya çıkmasına işaret eder. Küçük kavuşma ise asilerin, ya da propagandacıların gelişini ve sitelerin ya da bunların uygarlıklarının yıkılışını haber verir.

Bu gezegen kavuşmaları arasındaki ara-zamanlarda iki uğursuz (*an-naḥsân*) gezegenin kavuşmaları gerçekleşir. Bu, her otuz yılda bir Yengeç (*Saratân-Cancer*) burcu içinde meydana gelir. Buna "dördüncü" (*râbî*) denir. Yengeç burcu evrenin çevren üstüdür (ufuk üstü), (*tâli* el-'âlem) dir. Zühal (*Satürn*) burada onun zararına (*vebâl*), Merih (*Mirrîh-Mars*) ise "batış" (*hubût*) içindedir. Bu kavuşma kesin olarak karışıklıkları, savaşları, kan dökülmelerini, isyanları, orduların yer değiştirmelerini –kaydırılmalarını–, askerî ayaklanmaları, vebaları ve kuraklıkları bildirir. Bu felaketler, sözkonusu kavuşma (*conjonction*) anında Bildirici Delilin (*Significateur – delîl*) doğrultusunu (*tasyîr*) gösteren iyi ya da kötü talihten hangisi ağır basıyorsa, ona göre, ya ısrarlı olup sürer giderler ya da biter giderler.

Hesaplayıcı (*hâsib*) Sirâc b. Ahmed, (Vezir) Nizâmülmülk için hazırladığı yapıtta şöyle diyor: "Merih (*Mars*) Akrep (*'akrab*) burcuna döndüğü zaman İslam 'milleti' (*milla*) üzerinde büyük bir etki uygular,

çünkü bu burç onun bir bildiricisi, delilidir. Peygamberin doğumu sırasında, iki üst gezegen Akrep burcunun içinde kavuşma halindeydiler. Ne zaman böyle olursa halifelere karşı isyan olur, din bilginleri ve dinin ulu kişileri arasında hastalıklar başgösterir. Bunların konumu zayıflar ve bazan tapınak binaları tahrib edilmiştir. Denilir ki, bu kavuşma (*conjonction*), 'Alî'nin ölümü anında, (son Emevi halifesi) Mervan'ın ve Abbasi halifesi El-Mütevekkil'in ölümü sırasında meydana gelmiştir. Bu çeşitten olaylar eğer gezegen kavuşmaları üzerinde gerçekleşirlerse son derece geçerli tutulurlar."

Şadan el-Belhi'ye göre İslam 310 yıl sürmeliydi. Bu hesap yanlış olduğunu ortaya koydu. Ebu Maşer dedi ki: "İslam, yüzellinci yılından sonra sayısız anlaşmazlıklar yaşayacak." Bu doğru değil. Sirac: "Es-kilerin kitaplarında okudum ki, Kisra, astrologlardan, Arapların bir imparatorluk kuracaklarını ve Araplar arasında bir peygamber ortaya çıkacağını öğrenmişti. Arapların bildirici delili (*Significateur*) Zühre (Çulpan-Venüs – (Zuhara)) o zaman "yükselme" (*Şeref*) halinde bulunuyordu. Arap İmparatorluğu kırk yıl sürecekti."

Ebu Maşer "Kavuşmalar Kitabı"nda (*Kitâb el-Kirânât*) "Bölüm (*kisma*), Balık (*Hût*) burcunun yirmi yedinci derecesine ulaşacağı zaman, ki Zühre (Venüs) o durumda yükselme-etkinlik durumundaydı ve aynı zamanda Arapların bildirici delili içinde kavuşma gerçekleşiyordu, o zaman Arap hanedanı ortaya çıkacaktı ve aralarında bir de peygamber olacaktı. Bu imparatorluğun süresi Zührenin yükselme durumundan itibaren geri kalan (burç) derecelerinin sayısına denk düşer, yaklaşık Balık burcunun onbir derecesiyle örtüşür. Bütün bunlar 610 yıllık bir döneme işaret eder. Ebû-Müslim, Zühre bu burcu terkettiği zaman ve bölüm (kısım) Koç burcunun başlangıcında Müşteri gezegeninin (*Jüpiter*) burcun "bitimini" (*hadd*) etkisi altında tuttuğu zaman ortaya çıktı."

Yakûb b. Ishâk El-Kindî dedi ki: İslam 693 yıl sürecektir –" çünkü, dedi, İslamı etkileyen kavuşma (*conjonction*) anında Zühre (Venüs) Balık burcunun 28° 42'deydi. Şu halde geriye 11° 18' kalıyordu. Mademki seksen dakika bir derecedir. O zaman bu 693 yıl eder. Ayrıca şöyle söyledi: "Filozofların çoğuna göre İslamın süresi budur. Bu rakam bazı belli surelerin başlangıcında resmedilen tek tek harflerin, tekrar hesaba katılmaksızın, sayısal değerlerinin toplamından çıkarılmıştır. Bu Es-Süheyli tarafından açıklanan sistemdir ve çok olasıdır ki o da gözlemlerini bu konuda otorite olan El-Kindî'den almıştır.

Sirac da demiştir ki: "Bilge Hürmüz Erdeşir ve ardıllarının –Sâsânî krallarının– hükümdarlık süresi hakkında kendisine sorulduğunda, şu sözle yanıt vermiştir: Onun krallığının Bildirici Delili Jüpiter'dir." Oysa (Erdeşir'in cülûsunda) Jupiter yükseliş halindeydi. Bu 427 uzun

ve mutlu yıl vaad eder. Daha sonra Venüs etkin olacaktır ve taşkın bir duruma girecektir, bu da demektir ki Araplar iktidarı ele geçireceklerdir, çünkü kavuşmanın yükseleni (*tâlî'*) Venüs tarafından yönetilen Terazi (*Mîzân*) olacaktır, Terazi de o zaman etkinlik halindedir. Bu da gösterir ki Arap İmparatorluğu 1.060 yıl sürecektir.”

Kisra Nuşirevan, veziri bilge Bozorg-Mehr’e sordu: İktidar Acemlerden Araplara nasıl geçecek? Bozorg-Mehr onu yanıtladı ve dedi ki Arap İmparatorluğunun kurucusu Nuşirevan’ın hükümdarlığının kırkbeşinci yılında doğacak. Doğuyu ve Batıyı ele geçirecek. Jüpiter yetkilerini Venüs’e geçirecek ve gezegen kavuşması, artık hava işaretlerinde değil, su işaretlerinde, Akrep burcunda olacaktır. Oysa Venüs de Arapların bildirici delilidir. O halde İslam, Venüs’ün bir devirinin sürmesi gerektiği sürece yani 1.060 yıl sürecektir. Hüsrev Perviz tarafından Bilge Uşyûs’a sorulan aynı soruya aynı yanıt verilmiştir.

Emeviler zamanında bir Bizanslı astrolog, müslüman imparatorluğunun büyük kavuşma süresi kadar yani 960 yıl olacağını iddia eder¹²³ Gezegenler kavuşması İslamın başlangıcında olduğu gibi yeniden Akrep Burcunda olduğu zaman ve yıldızlar değişik bir kavuşma durumu aldıklarında, o zaman, onların etkileri daha belirsiz ve yeni gözlemler yeni bir yoruma konu olacaklardır.

Sirac dedi ki: “Genel olarak dünyanın sonu, bütün yaratıkları yok edecek olan su ve ateş ile gelecek. Bu, Regulus (*Kalb el-Isad*) yirmi dördüncü dereceyi işgal ettiği zaman olacak, yirmi dördüncü derece Merih’in (Mars) sınırındır - yani 960 yılın sonu.”

Aynı yazar, Zebulistan yani Ghazna Şahının, Memun’a başka hediyelerle birlikte kendi filozofu Zübân’ı da yolladığını nakleder. Bu filozof, yeni efendisi için, yıldızların (*ikhtiyârât*) “seçimleri”ni hesapladı, bu seçimler ona erkek kardeşine karşı savaş açmanın ve Tâhir’i komutan olarak atamanın uygun anını gösterdiler. El-Memun bu hesap üzerine Zuban’ın yeteneği konusunda çok yüksek bir fikir edindi ve ona Abbasi İmparatorluğunun kaç yıl süreceği sorusunu sordu. Zuban’ın yanıtı şöyle oldu: “İktidar senin çocuklarından kardeşinin çocuklarına

¹²³ İbni Haldun, astroloji konusundaki şüpheciliği ile o zamandan beri keşfettiğimiz şeyleri bilemezdi. Onun Fransız çağdaşı Pierre d’Ailly (1350-1420), Cambrai kardinali, tanrıbilim uzmanı ve inanmış astrolog, 1414 yılında ünlü yapıtı Concordantia’da “her 960 yılda bir, diye yazıyor, Zühal (Satürn) ile (Jüpiter) in kavuşması gerçekleşir, ki, bu imparatorluklar ve krallıkların değişikliklerini bildirir.” Ve “De concordantia astronomicae veritatis et narrationis historicae” – kitap çalışmasında bildirir ki: bu gezegen kavuşmalarının sekizincisinin 1789 da olacağını bildirir: “Eğer dünya bu tarihe kadar hala devam ediyor olursa, bu da yalnız Allah’ın bileceği bir şeydir, dünyada büyük, sayısız ve şaşırtıcı değişiklikler olacak, en başta Yasa’da, ve Din’de.” Edmond Burton (Ymago Mundi, Paris 1930) kesinlikle belirtir ki, P.d’Ailly “Arapların yenilenmiş hesaplarına” dayanıyordu “. Burada kitap I, s. 30’a bakınız.

ve yabancılara geçecek, Deylemliler halifeliğe el koyacaklar. Başlangıçta, elli yıl boyunca, onların hükümetleri haktanır olacak. Sonra, durum kötüleşecek, ve Türkler kuzey-doğuda birden ortaya çıkıverecekler. İmparatorluklarını Suriye ve Fırat'a kadar yayacaklar. Bizans toprakları üzerinde fetih yapacaklar. Bundan sonra, gerisine Tanrı karar verecek." El-Memun Züban'a hangi kanaklara sahip olduğunu sordu, ve o yanıtladı: Filozofların kitapları ve satranç (*satranc*) oyununu bulan Hintli Saşsa b. Dâhir'in, yaptığı astroloji gözlemleri".¹²⁴

Zuban'ın Deylemlilerden sonra sözünü ettiği Türklerin Selçuklular olduklarını saptıyorum, Selçukluların imparatorluğu Hicret'in 7. (13.) yüzyılda son bulmuştur.

Sirac şöyle diyor: " Kavuşma (*conjonction*) su üçgenini (*hidrik trigonu*), Yezdcerd (Sasanî kralı) döneminin 833'üncü yılında, Balık burcu içinde geçecektir. Buradan, yıl (8)53 de Akrep burcu içinde olacaktır, ki, daha önce İslam'ın gelişinde burada kavuşma gerçekleşmiştir." Ayrıca, "Balık burcu içindeki kavuşma, "transfer" in (geçişimin – intikâl) ve başlangıcıdır ve Akrep burcu içindeki kavuşma İslam konusunda bilgiler verecektir." Ve, hidrik trigon içindeki birinci kavuşmanın birinci yılın dolanması 868'in Recep ayının 2'sinde (11 Mart 1464) son bulacaktır." Ama yazar burada hiçbir ayrıntıya girmez.

Şu ya da bu herhangi bir özel hanedan için, astrologlar, oluşturduklarında, orta kavuşmalara ve göğün biçimlenişine (*hay'at el-felak*) dayanırlar. Bir hanedanın kökeni, uygarlığın hangi doğrultularda biçimlendiği, hangi milletlerin onu desteklediği, onun hükümdarlarının sayısı ve isimleri, yaşam süreleri, halkının dinleri ve mezhepleri, alışkanlıkları ve savaşları üzerine bu biçimde sonuç çıkarırlar. Abû-Maşer'in "*Gezegen Kavuşmaları Kitabı*"nda bunu açıklıkla belirtir. Bundan başka, eğer orta kavuşmaların gösterdiği bulgular elverişli ise, küçük kavuşmaların incelenmesinden de benzer sonuçlar çıkarılabilir.

Er-Reşid ve El-Memun'un astarolog'u Yakub b. İshâk El-Kindî, İslama ilişkin yıldız kavuşmaları (*conjonction*) üzerine bir yapıt hazırladı. Şiiler bu kitaba, Cafer es-Sandık'a atfedilen kendi öz kitaplarının adıyla El-Cifr dediler. El-Kindî'nin, kitabında, Abbasi hanedanı üzerine eksiksiz kehanetlerde bulunduğu konusunda teminat verilir. Kindî, özellikle Abbasi hanedanının sonunun ve Bağdat'ın düşüşünün 7. (13.) yüzyılın ortasında olacağına ve bu felaketlerin İslamın gerilemesinin sonucu olacağına işaret ediyordu.

El-Kindî'nin bu yapıtı üzerine hiçbir bilgi bulamadık, ne de bu kitabı okumuş olan biriyle karşılaştık. Belki bu da, Tatar prensi Hulagu'nun

¹²⁴ *Shatranj* sözü Hindistan kökenli olsa gerek. Ama fransızcadaki *échecs* (ispanyolca *ajedrez*, portekizce *xaque*), sözlerinin etimolojisi pek kesin değildir. Bîrûnî (ob. 1050) Hindistan konusundaki büyük yapıtında tam da pitagorcu bir biçimde bilgin krallara atfedilen bu oyunu betimledi ve yorumladı.

Bağdat'ı aldığı ve son halife El-Mustasim'i öldürdüğü zaman Dicle'ye atılan kitaplar arasında kaybolmuştur.¹²⁵ Mağribde bir "*Küçük Cifr*" mevcut, bu, El-Kindî'nin kitabının bir parçası olabilir. Ama besbelli ki kitap Abdülmümin ailesi için oluşturulmuştur, çünkü Muvahhid hükümdarlarından ayrıntılı olarak sözeder. Öngelen dönem hakkında doğru, daha sonraki dönem için ise düzmece bilgiler verir.¹²⁶

Abbasiler zamanında, El-Kindî'nin ölümünden sonra başka astrologlar ve başka kehanet derlemeleri olmuştur. Örneğin, hanedanın korunuklarından biri olan Ebû-Budayl'ın anlatısına göre Et-Taberî'nin El-Mehdî konusunda anlattığına bakınız: " (Vezir) Er-Rabî ve (mabeynci) El-Hassan, Er-Raşid ile seferde oldukları bir günde, beni, onun hayatta olan babası El-Mehdî'yi görmeye yolladılar. Gece yarısı vardım. Bana şu, "Hanedanın Kitapları" (*Kitâb ed-Davla*) denilen kehanet derlemelerinden birini (*hadasân*) gösterdiler. Burada El-Mehdî'nin hüküm sürme süresi on yıl olarak saptanmıştı. Ben onlara dedim ki: bu kitap El-Mehdî'nin bilgisine ulaşmış olamaz. O daha şimdiden on yıl hüküm sürdüğüne göre, bu kitabı gördüğünde sanki ona yakın olan sonu bildiriliyormuş gibi olacaktır." Ne yapmak gerektiğini sordular bana. Benim ailem yanında korunuk olan kopyacı Enbese'yi getirttim. Ona, sözkonusu kitap yaprağını, on yerine kırk koyarak kopya etmesini söyledim. O da öyle yaptı. Eğer eski yaprak üzerindeki on'u ve yenisi üzerindeki kırk'ı görmemiş olsaydım, değiştirildiğinden asla kuşkulalmazdım".¹²⁷

Daha sonra, imparatorlukların kaderi üzerine manzum olarak, düz yazı olarak ve uyaklı satırlar halinde (*zecel*) bol bol yazmaya devam edildi. Bu metinlerden pek çoğu halk arasında elden ele dolaşmaktadır. Onlara "kehanetler-önbililer" (*melâhim*) denir. Kimileri genel olarak İslama ilişkindirler. Başkaları şu ya da bu hanedan üzerine uygulanmışlardır. Hepsisi de ünlü kişiler üstünedirler, hiçbir zaman da kanıtlanamazlar.¹²⁸

Örneğin İbn Murâna'nın bir şiiri böyledir, *tavîl* vezninde ve r harfiyle uyaklanır. Mağribde çok yaygındır. İnsanlar sanırlar ki bu genel bir kehanettir ve onu bugüne ve geleceğe uygularlar. Ama, şeyhleri-

¹²⁵ 1258'de. Bir kitap yakma işleminin, Auto da Fe, hemen hiç eksik olmadan bir askerî zaferle birlikte uygulanması neden gereklidir ki?

¹²⁶ İbni Haldun'un eleştirel düşüncesine örnek.

¹²⁷ İşte pratik zekalar, böyle, "alın yazısını boşa çıkarmayı" düşünüyorlar.

¹²⁸ Hristiyan Avrupa bu cinsten birçok kehanetlere tanık olmuştur – hala olmaktadır. Bunların en ünlüleri Nostradamus'un *Yüzlükler*'idir (*Centuries*). İlk Yüzlükler 1555 yılında yayımlanmıştır. "Yıldızcı-hekim" Salon'lu yahudi, 27 Haziran 1558 tarihli o şaşırtıcı "II. Henri'ye Mektup" da harf harf " bin yedi yüz doksan iki yılında" (1792) "*que l'on cuidera estre une rénovation de siecle*" yüzyılın yenilenmesinin gerçekleşeceğini bildirir. (Vraies Centuries Yayınları, Amsterdam, 1668).

mize göre, aslında Murabıtlar (*Lamtûna*) sözkonusudur, çünkü yazar onların gelişinden kısa bir süre önce yaşamıştır. O, Murabıtların Ceuta kentini Hammudidlerin korunuklarının elinden aldıklarını ve İspanyol kıyılarını işgal ettiklerini belirtir.

Mağribde başka ünlü bir şiir *Et-Tubba'iyye* adında bir dizeler parçasıdır ve şöyle başlar:

“Heyecanlıyım, ama neşeli değil,
Tıpkı kafesteki bir kuş gibi.
Neşeli hiçbir şey mutlu etmiyor beni,
Beni çılgına çevirmiş olan anlarda.”

Bu şiirin, öyle görünüyor ki, beş yüz hatta bin dizesi var. Yazar şiirinde Muvahhidlerden ve “o kadar” beklenen Fatımiden söz ediyor. Besbelli ki bu sahte bir şiirdir.

Mağribde bir Yahudiye atfedilen, “zihin oyunu” (*mal'aba*), koşuklu dizeler biçiminde (*Zecel*)¹²⁹ başka bir önbili (kehanet) var. Yazar bu şiir-kehanetinde, iki üst gezegenin, iki uğursuz gezegenin ve daha başkalarının çağdaş kavuşmalarından çıkarsanan (astrolojik) sonuçları aktarıyor. Ayrıca diyor ki Fez kentinde, şiddetli bir ölümle ölecektir, ve bunun gerçeklikte de bu şekilde gerçekleştiğine inanılıyor. İşte şiirin başı şöyle:

“Kalan tek seçenek mavi, renk olarak.
Zühal gezegeni vurdu buraya damgasını:
Mavi bir takke, türban parlak kırmızı;
Beyaz manto yerine giymiş bir kap.”

Sonu da şöyle :

“Fezli bir Musevi tarafından yazıldı bu satırlar,
Bir bayram günü asılacak orada.
İnsanlar gelecekler oraya, çöllerin derinliğinden,
Ve bir kavgaya neden olacak kaybı.”

Bu da, Muvahhid hanedanına ilişkin yıldız kavuşmaları üzerine yaklaşık beş yüz dizelik bir şiir.

Mağribden başka bir metin mutakârib vezni ve uyaklı bir şiir; Tunus'taki Hafsid Muvahhidleri üzerine kehanetler içeriyor. Bu şiir İbn El-Abbâr'a atfediliyor. Constantine'de (Cezayir) büyük vaız ve kadı Ebû-'Alî b. Bâdîs,¹³⁰ ne dediğini bilen ve astronomiye düşkün bir adam,

¹²⁹ Yazar böyle uyaklı dizeler tarzını 3. Kitap, Altıncı Bölüm, 56'da inceledi.

¹³⁰ İbni Haldun, otobiyografisinde, 1359 yılında Fez'de Karawîfîn'de bu Kadıya rastladığını belirtir.

bana, o İbn Ebbâr, El-Muntasir tarafından öldürülen gelenekçi ve yazman değildi, Tunuslu basit bir terziydi, onun kimliği gelenekçinin kimliği ile karıştırılmıştı. Babam bana bu şiirden pasajlar okumayı seviyordu. Bunlardan bazıları benim belleğime kazınmıştır. İşte başlangıcı:

“Benim ömrüm zamanın değişimi olsun
gürültülü kahkahasıyla bir sürü insanı aldatan.”

Başka dizeler dokuzuncu Hafsid sultanı El-Lihyânî’den sözeder:

“Şeyh onun haberlerini alırken
O bir şef gönderecek ve gece nöbet tutacak
Sonra, uyuz bir deve gibi ilerleyerek
Adil ve diplomat olacak herkesin gözünde.”

Başka dizeler de Tunus’daki duruma değindirmede bulunuyor:

“Artık düzene ve yetenekli kişilere saygı gösterilmiyor:
Tunus’a veda etmeye hazırlan ve çık yola!
Karışıklıklar fışkırılacak orda burda,
Ve suçsuz olan bundan ceza görecektir bir suçlu gibi”.¹³¹

Mağribde, Tunuslu Hafsidler üzerine başka bir önbili (kehanet) gördüm. Bu, onuncu Hafsid sultanı ünlü Ebû-Yahyâ (Ebubekir) üzerine bir şiirdi, Ebû-Yahya’nın ardından kardeşi Muhammed sultanlık etmiştir.

“Ve, ondan sonra, kardeşi,
El-Vessab adıyla ünlü Ebubekir...”

Orijinal elyazmasında görülebilen de budur. Bununla birlikte bu prens, ölünceye kadar arzu etmekle birlikte kardeşinden sonra hüküm sürmedi.

Gene Mağribde, El-Havsini’ye atfedilen, şiirsel dizeler biçiminde, bir şaka var. Bu dizeler, halk dilinde, “yerel vezin” (*arûd el-balad*) ile yazılmış; işte başlangıcı:

“Yalnız bırak beni, ey gözyaşları seli,
Yağmur dindi, senin akman bitmedi.
Su durmadan akıyor, senin yatışığın yok:

¹³¹ Bütün bu dizeler Nostradamus’un *Yüzyıllar*’ının dizelerinin pek çoğu kadar anlaşılması güç kapalı dizelerdir. Ne Slane, ne de Rosenthal, hakkından gelememişlerdir: ben bundan kendime pay çıkardığımı iddia etmiyorum. Ben sadece bu dizeleri, benzer kehanetlerin biçiminden esinlenerek, Fransızca dizeler haline getirmeye gayret ettim.

bütün ülke sulara gömüldü gırtlığına kadar.
Yaz, kış, bahar, güz, geçip gittiler
Ama sen bana diyorsun ki, elbette:
Bırak öyleyse ağlayayım ! Hiçkimse
bilmez zamanlar ne kadar sürer.”

Bu, Mağribde halktan insanların ezbere bildikleri uzun bir şiir. Ama kuşkusuz bir sahtekârın işidir, şiirde her şey gerçek dışı, meğer ki, halktan insanların yaptıkları gibi, tersten yorumlansın ya da eğitilmiş insanların yaptıkları gibi şiire bir anlam icad edilsin.

Doğu’da, İbn El-‘Arabî el-Hâtımî’ye atfedilen bir kehanet buldum. Bu oldukça karanlık uzun bir söylev. Ne demek istediğini yalnız Tanrı bilir. Yazar büyütlü dörtlükler, gizemli anıştırmalar, bütün olarak resmedilmiş hayvan desenleri, kesik kafalar ve garip hayvanlar sokuşturmuş araya. Sonunda, l harfi ile uyaklanan bir şiir var. Çok olasıdır ki bütün bunlar aslına uygun değildir, çünkü bunların hiçbir bilimsel, astrolojik ya da herhangi başka bir temeli yoktur.

Mısır’da, değerli kişilerin İbn El-‘Arabî hakkında dikkate değer bir kehanetten sözettiklerini duydum. Kuşkusuz burada az önce sözünü ettiğim derlemeden başka bir şey söz konusudur. İbn El-‘Arabî burada Kahire’nin kuruluşu hakkındaki bir yıldız falından sözeder. Bu yıldız falına göre, bu kente 460 yıllık bir ömür biçer, ki bu bizi Hicret’in 830’ uncu yılına (1426) getirir. Eğer bu 460 Güneş yılı Ay yılına çevrilecek olursa, bir yüzyılda üç yıl fazlalık nedeniyle, on dört yıl eklemek gerekir. Şu halde toplam 474 yıl eder, ki bu 358 e (969 a) yani Kahire’nin kuruluş yılına eklendiğinde 832 sayısını (1428) verir bize. Sonuç olarak Kahire bu yılda yıkılacak demektir, doğal ki, eğer İbn El-‘Arabî hesaplarında yanılmadı ise ve astrolojik gözlemler doğru ise.¹³²

Bilim ve irfanını takdir ettiğim bir Mısırlıya bakacak olursak, İbn El-‘Arabî’nin kehanetlerine göre, bu hesaptan düşmenin 320 ya da 303, ya da 313, ya da 320 yıllarından başlayarak yapılması gerekir. Ama Tanrı bu konuda bizim bildiklerimizden daha iyisini bilir.

Gene, Doğuda, başka kehanetlerin bulunduğu söylendiğini de duydum. Bu kehanetler (önbililer) Avicenne’e (İbni Sina’ya) ve İbn Ukab’a yüklenir. Ama bunların doğru olduklarını gösteren hiçbir şey yoktur, çünkü her şey yıldızların kavuşmaları olaylarına bağlıdır. Zaten İbn Ebi-l-Ukab’ın çalışmasının gerçekliği su götürür. İbn Hallikon, İbn El-Kirriyye’nin biyografisinde Kitab-ül-Agani’dan¹³³ bir metin aktarımı yapar, ki bu aktarma, İbn Ebil Ukab’ın – yani Muhammed b. Abdullah b. Ebil Ukab’ın, Leyla ile Mecnun gibi, İbn El-Kirriyye gibi

¹³² 1428’de Kahire sıhhat ve afiyetteydi.

¹³³ Al-İşfahânî’nin (ob. 967) ünlü yapıtı, bugün Kahire’de 21 cilt olarak basılmış bulunuyor: tükenmek bilmez bir maden.

aynı zamanda hem son derece tanınmış ama bir o kadar da hayalî kişiler arasında bulunduğunu pek güzel göstermektedir. Gene de yalnız Allah bilir onu!

Doğuda, Türk hanedanı (Mamluklar) üzerine bir kehanet de bulmuştum. Bu kehanet El-Beccerbeki¹³⁴ adında bir sufîye atfedilir. Alfabe harfleri üzerinden yapılan bir bulmaca takımıdır. İşte başlangıcı şöyle:

“Dost, bilmek mi istiyorsun Cifr’i ve onun sırrını,
‘Alf’nin, o kusursuz vasiyet sahibinin bilimini?
O halde harflerin değerlerini öğrenmelisin
ve de kavrayışlı olmalısın olabildiğin kadar.
Benden önce gelmiş olanın adını anmıyorum,
ama gelecek kimdir onu bildireceğim.
Baybars bir h içecek ve 5 kadehinde,
Ve h-m çalkanmış uyumaktan başka yapacak bir şeyi
olmayacak.”

Başka dizeler:

“Göbeğinde bir işaret olan Sh, iyilikle
hüküm verecek. Irak, Suriye ve Mısır
onun olacak. Ve onun krallığı,
Azerbaycan’dan Yemen’e kadar uzanacak.”

Başka dizeler:

“Ve Nevvâr ailesi, ...

Başka dizeler:

“İhtiyar Sa’îd’i görevden almak gerek. Bir s
geldi- ama ne l-’, ne q ve ne de l birlikte .
Zeki ve cesur insanlar - sen ne dersin bu işe?
Bir h’ ları olacak içecek. Sıkıntı içindeki adam nerede?”

Başka dizeler:

“Onu öldürecekler, b içindeki yıllar kadar sonra.
Uzdilli m berbat’ı izleyecek. Sen, iyi dikkat et
Aksak’a,¹³⁵ o köpeğe. Ne kadar da kargaşa! Bak: x

¹³⁴ 1277’de doğdu. 1324’te öldü.

¹³⁵ Bu Tamerlan’a Temür Lang’a (farsça = aksak) (1336–1405) Timur-Lenk’e bir araştırma mı? Timur İbni Haldun’un Bağdat’ta karşılaştığı bir çağdaşdır. Bugün (1941) Sovyet bilim adamları, (1966 yılında ziyaret ettiğim) Semerkant’taki muzolesinde Timurlenk’in iskeletini incelemişler ve dizinin bir osteit tuberküloz ile sakatlanmış bulunduğunu saptamışlardır.

Bir O'nun peşinden gidenler, Türkler gelecekler Doğu'dan.
Bundan önce, felâket, felâket Suriye'ye!
Bir deprem Mısır'ı boşalttı bir yıl boyunca.
T, t, 'ayn, tutsaklar, ölecekler. Nice zarar ziyan!
Ve Ahmed'e doğru bir q bir tanesini daha haber veriyor. Düşün,
Ama endişelenme, zira duvarlar sağlam duruyor!"

Başka dizeler:

"Onlar kendi azizlerini koyacaklar ortaya, o onun kardeşidir:
Şîn ile lâm-elif, bir çift oluşturlar."

Başka dizeler:

"H onların krallığını bitirir. Çocuklarından hiçbir
babalarının tahtına asla yaklaşılamayacaklardır."

Nihayet, şu son dizeler de El-Melik Zahir'e ve babasının Mısır'ı ziyaretine bir anıştırma olacaktır:

"Babası onu görmeye gelir, sürgünden, ayrılıktan
ve çetin bir zamanın katlanılmaz yaşantısından sonra."

Bu şiir bütün olarak pek çok dizeden oluşmaktadır. Olasılıkla bir kal-pazanın işidir. Eskiden, bu cinsten aşırımlar (*intihâl*) sık yapılan şey-lerdendi.

Bağdat tarihçileri naklederler ki, El-Muktedir'in hükümrânlığı za-manında Bağdat'ta Ed-Dâniyâlî adında usta bir kopyacı vardır. Kağıt yapraklara eskimişlik havası vermeyi biliyordu ve sonra da üzerine eski harflerle yazıyordu. Metinde, isimlerinin bazı harflerini vererek büyük kişiliklere ve onların özlemini duydukları yüksek konumlara ve onurlara imalarda bulunuyordu. İşini bir önbili yani bir kehanet gibi sunuyordu. Böylelikle birçok hediyeler ediniyordu. Kendi yapımı bu belgelerden birinde üç kez m harfini tekrarlıyor ve ondan sonra El-Muktedir'in yüksek bir görevde bulunan adamı Muflih'i görmeye gidiyordu ve ona şöyle diyordu: "Kastedilen sensin. Muflih, Mavlâ El-Muktedir (yani El-Muktedir'in) koruduğu demek isteniyor." Ve Muflih'in çok istediği bir kamu hizmetinin adını ediyordu. Ve Muflih'i daha iyi inandırmak için Muflih'in yaşamından çok iyi bilinen du-rumlara apaçık imalarda bulunuyordu. Bu dolandırıcılık ona bir ser-vet sağladı. Daha sonraları, eski vezir El-Hüseyn b. El-Kasim b. Vehb, Muflih ile ilişkiye geçti. Ona önceden hazırlanmış kağıt yaprakları ve kendi öz adının nerelerde okunabileceğini göstertti. Bu belgelere göre, İbn Vehb on- sekizinci halifenin veziri olacaktı. Devlet işlerini yeniden

düzene koyacak, düşmanları (yani milletin düşmanlarını) yenecek ve ülkeyi refaha kavuşturacaktı. Daha başka olaylara ve bir sürü benzer “kehanetler”e de imalar vardı, ki bunlardan bazıları zaten o zamandan gerçekleşmiş bulunuyordu; bazıları ise gerçekleşmemişti. Bütün bu hikâye (peygamber) Daniel’e malediliyordu. Muflih, hayretler içinde hayran kalarak halifeyi haberdar etti. Halife, İbn Vehb’in apaçık anıştırmalarından (imalarından) çok etkilendi. Ve yalan ve cehalet üzerine kurulu bu kurnazlıkların etkisi altında onu vezir olarak yanına aldı.¹³⁶

Besbelli ki El-Becerbeki ‘ye mal edilen kehanetler de bu çeşitten uydurmalarıdır. Bu konuda, Kahire’nin hanefi yabancılarının (Türklerin) şeyhi Ekmel-ed-Din’e sordum, çünkü o sufi kurumlarını iyi tanıyordu. Bana söyledikleri şunlar: “El-Becerbeki, şu, sakal tıraş etmeyi bulgulaayan kalender¹³⁷ denen dervişlerden biriydi. Tanıyıp bildiği kişilere telmihte bulunarak açınlama (ifşa – kaşf) yolunu kullanmakla geleceği önceden bildiriyordu. Bunun için alfabenin harflerini serbestçe kullanıyordu. Bunu gördüğü herkes için yapıyordu. Zaman zaman bütün bunları şiir formuna sokuyor ve bundan birkaç dize çıkarıyordu ortaya. Sonra onları kendi öz adıyla dolaşıma koyuyordu. İnsanlar bu konuda çok amatör idiler ve dizelerini gizemli kehanetler gibi algılıyorlardı. Kendisi cinsinden yalancılar durmadan yeni dizeler ekliyorlardı ve halk bu dizelerin gizemini çözümlemekle vakit geçiriyordu. Ama bu olanaksızdı, çünkü bu bilmecelerin kesin ve önceden bilinen kuralları olması gerekirdi. Oysa bu bizi ilgilendiren olayda anahtarlar sadece bizzat şiirin kendi içinde bulunur.” İşte bu oldu o eşsiz şeyhin El-Becerbeki’nin kehanetleri ile ortaya çıkardığı soruna verdiği yanıt. “Bizler kendi başımıza kendimizi yönetemezdik eğer Tanrı bize yol göstermeseydi” (VII, 43).

Daha sonra, yıl 802’de, Kahire’de Büyük Malikî Kadısı iken sultanın kafilesi ile birlikte Şam’da bulunduğum sırada İbn Kesir’in Tarih’ine rastladım. Orada, El-Becerbeki’nin bibliografisinde (kaynakçasında) yıl 724 Hicri (1324) için karşılaştığım şu oldu: “Şemseddin Muhammed El-Becerbeki. Yaradan’ı inkâr etmekle tanınan ayrılıkçı Becerbekiyye mezhebinin kurucusu kabul edilir. Babası, Cemaleddin Abdurrahim b. Ömer el-Mevsili dindar bir şâfi idi, Şam medresesinde (madrasa) ders veriyordu. Demek ki El-Becerbeki hukukçu tüzeciler çevresinde büyüdü. Bazı incelemeler yaptı, sonra mistisizme döndü. Kendisine ina-

¹³⁶ Demek ki eskiden de şimdi olduğu kadar sahtekâr ve yalancılar vardı.

¹³⁷ İran’ın gezip dolanan ve dilenen renkli dervişi, “kalender” (acemce *qalandar*) tipi hemen hemen kaybolmuştur. Son kalenderlerden birine Tahran’ın orta yerinde 23 Temmuz 1951’de rastladım: sırtında entari, siyah uzun saçları, elinde balta ve külâh vardı, omuzuna bir siyah keçi derisi atılmıştı, bir de çanak olarak, yani vazgeçilmez keşkûl (kashkul) yerine, koskoca bir “hint denizi cevizi” – ya da “hint meyvesi kabuğu – tutuyordu.

nan birçok öğretilisi oldu. Daha sonra Malikî kadısı tarafından ölüme mahkûm edildi ve Doğuya kaçtı. O arada mahkemenin tarafsızlığı kuşkusunu kanıtlayabildi ve bu kez hanbali kadısı onun lehinde yeni bir yargı kararı aldı. Uzun zaman (Şam yakınlarında) El-Kâbûn'da kaldı ve 16 Rabî' II Hicrî 724 yılında çarşamba gecesi (11 Nisan 1324) öldü."

İbn Kesir'in naklettiğine göre işte onun *Cifr*'inden dizeler:

Bu harflerin bir anlamı var akıllı dostum.

Mısır ve Suriye'de sevinç ve düş kırıklığı var
ve Baybars, "5" ten sonra, alıyor kadehini eline içmek için
Ve *h-m* kızgın, sinirli, uyuyakalmış.

Ne büyük felâket çökecek üzerine Şam'ın!

O görkemli camii yerle bir olmuş, ne yazık!

O ne uğursuzluk! Ne inançsızlık, ne kıya! Kan akıp duruyor.

O ne gürültü, ne tutsaklar, ne bilginler ve ne halktan kişiler,

O ne çalıp çırpmalar, ne yanmış kişiler! Toprak kararmış yananlarla

Ağacın dalındaki güvercin bile kuğurup durdu.

İmanı korumak için, kimse işe karışmaz mı?

Herkesin ayağa kalkması gerek Suriye için.

Sizler, siz Mısır ve Irak Arapları kalkın ayağa

Ve kararlılıkla gelin, imansızları öldürmeye!"

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YERLEŞİK UYGARLIK
al-'umrân al-hadarî
KENTLER VE SİTELER

1. HANEDAN SİTEDEN ÖNCE GELİR

Gerçekten, kentin kentsel “planlama” (*ihitât*)¹³⁸ ve yapılanma (yapım), lüksün ve refahın getirdiği yerleşik kültürün (*hadâra*) özellikleridir. Bu konu daha önce de incelendi. Bedevilikten (göçebelikten) sonra gelen gelişmedir.

Beri yandan, kentler ve siteler, anıtları (*heykel*), büyük yapıları, taşınmazları (gayrimenkulleri) ile özel kişiler (*husûs*) için değil, topluluklar (*'umûm*) için yapılmışlardır. Kentleri inşa etmek, kurmak için bir el-emeği (*andiya*) topluluğu ve işbirliği-elbirliği (*ta'âvun*) gereklidir. Buradaki, bütün insanların diledikleri ya da kendi istekleriyle katıldıkları yüküm ya da genel yarar cinsinden bir şey değildir. Gerçekte onların buna karşı olmaları ve zorlanmaları gerekmektedir. Onları buna iten krallık asası ya da herhangi bir ödül vaadidir. Ama bu özendirmeler, isteklendirmeler öyle olmalıdır ki bunları ancak bir haneden ya da bir krallık (monarşi) sunabilmelidir. Demek ki biri de, öteki de sitelerin inşası ve kentlerin planlanması için vazgeçilmez şeylerdir.

¹³⁸ '*ihitât*', Gene yerine oturmuş bir yeni sözcük (türetilmiş sözcük) : Rosenthal (II, s. 235) bunu *planning* olarak çeviriyor. Bugün, aynı kökten (*khatta*: “çizmek, resim çizmek”) modern Arapça, aynı anlamda daha çok *takhtî* sözünü kullanmaktadır.

Onun için bir kent, bir kere, mimarın amaçlarına, zamanın ve yerin koşullarına uygun olarak tamamlandı mı bir hanedanın yaşamı da sitenin yaşamı ile karışır. Eğer hanedan kısa süreli ise kentin varlığı hiç de onu izlemez. Kentin uygarlığı gerileyecek ve kent harabe haline gelecektir. Tersine, uzun ömürlü bir hanedan yeni yapılanmalara, sarayların çoğalmasına ve kent surlarının genişlemesine yol açar. Sonuç olarak kentin yüzeyi –örneğin Bağdat'ta¹³⁹ olduğu gibi– aşırı derecede yayılır gider.

El-Hatib Histoire (Tarih) adlı yapıtında, Halife El-Memun zamanında Bağdat'ta 65.000 genel hamam bulunduğu dair teminat verir. O çağda, Bağdat kırkın üzerinde kentten ve kenar mahallelerden oluşuyordu.¹⁴⁰ Bağdat sadece surlarla çevrili bir site değildi. Bir site için fazla kalabalıktı. Aynı şey müslüman egemenliği altındaki Kayrevan ve Kordu (*Cordoue*) ve Mahdiye için de sözkonusuydu. Keza, eğer doğru bilgi almış isem Kahire de öyledir.¹⁴¹

Bir kenti kuran, inşa eden bir hanedan yitip gidebilir. Bu durumda, kentin nüfusu çevredeki komşu köylerden akın halinde gelenlerle korunur: kent rejimin yıkılışından sonra da tutunmaya devam edecektir. Fez'de, Bougie'de, Batıda, köken olarak dağlı olan Irak İranlılarında ve Doğuda da aynı şey görülmektedir. Aslında bedeviler rahat, geçimleri yerinde olduğu zaman doğal olarak rahat ve huzur ararlar ve kentlerde yerleşmeye gelirler, geldikleri kentlerin nüfusunu çoğaltırlar.

Bir sitenin sürekli bedevi akınıyla nüfusunu yenilemeye henüz fırsat bulamadığı da olabilir. Bu durumda, hanedanın ortadan kalkması siteyi savunmasız bırakacaktır ve kent yaşamını sürdürmeyecektir. Ve gücü azalacak, tükenmeye başlayacaktır ve orada yaşayanlar dağılacaklardır. Bağdat'ta, Fustât'ta, Kufe'de, Doğuda, Kayrevan'da, Mehdiya'da ve Beni Hammâdların Kal'a'sında ve Batıda olan budur.

Bir sitenin kurucularının düşüşünden sonra sitenin yeni bir hanedanın başkenti olduğu da sık karşılaşılan bir durumdur. Bu durumda, yeni iktidarın kendine başka bir hükümdar konutu inşa etmeye gereksinimi yoktur. Ve hanedan kenti koruyacaktır. Kentin taşınmazları, yeni hanedanın gelişmesi ve refahı ile orantılı olarak artacaktır, yeni hanedan kente yeni bir yaşam getirecektir. Bunu bugün Fez'de ve Kahire'de görmekteyiz. Bunu iyi anlamak ve Tanrının kendi yaratıkları canlılar konusundaki saklı niyetlerini iyi kavramak gerekir.

¹³⁹ Louis Massignon'a bakınız: *Topographie historique de Bagdad*, MIFAO, Kahire, 1912, s. 144.

¹⁴⁰ 10. yüzyılda Bağdat'ta bir milyon kişi oturuyordu

¹⁴¹ 10. yüzyılda, Kahire'nin nüfusu 500.000 'di.

2. MONARŞİ SİTEYİ GEREKTİRİR

Gerçekte, iktidarın alınmasına yardım eden kabile ve aşiretler, iki nedenden, kentleri ele geçirmek zorundadırlar. İlkönce, krallık otoritesi insanları dingin bir yaşama, rahatı aramaya, yumuşamaya, uygarlığın bedevi yaşamunda bulunmayan gelişkinlikleri sağlamaya doğru iter de onun için. Sonra, krallık rakiplerin ve düşmanların saldırısına uğrayabileceği ve doğası gereği krallığı savunmak gerektiği için.

Çevredeki bir kent çok kez hasımlara, taht üzerinde iddiası olanlara ve isyancılara sığınma yeri olarak hizmet edebilir. Eğer bunlar komşu bir kente sığınır orada siper alırlarsa onları kuvvet yoluyla oradan atmak her zaman güçtür. Çünkü bir kentin (her zaman) önemli bir garnizonu vardır ve surlarının sağladığı koruma saldırıyı güçleştirir. Kentin özel bir savunmaya gereksinimi yoktur. Savaşta, güçlü bir takım ruhu (bizim taraf zihniyeti), yalnız, karşılıklı sevgi bağlarını kuvvetlendirmek için gereklidir. Bir kentte kentin surları, kaleleri oynar bu rolü. O halde o kadar da çok adama ve kanbağına da gerek yoktur. Onun için bir sitenin, bir hanedanın hasımları tarafından ele geçirilmiş olması bir ulusun coşkusu, atılımını köstekler. Demek ki bir monarşi kendi toprakları üzerinde yer alan kentlere güven duymaya çok önem verecektir. Eğer güveni yoksa başka bir kent kuracaktır, ilkönce krallığın gönencini güven altına almak ve çabalarını azaltmak için, sonra da bu kenti, kendisinin ayağını kaydırmak ve ona karşı direnmek isteyebilecek kendi öz aşiretlerine karşı bir tehdit olarak kullanmak için. Şu halde, monarşinin, kentsel yerleşimi ve kentleri ele geçirmeyi davet ettiği açıktır. Çünkü “Tanrı kendi düzeninin hükümdarıdır (efendisidir)” (XII, 21).

3. BÜYÜK KRALA BÜYÜK KENT

Daha önce taşınmazların ve büyük yapıların bolluğunun hanedanın önemine bağlı olduğu konusunu incelemiştik. Büyük bir kent kurmak için birlik, sayı çokluğu ve elbirliği gerekir. Geniş bir arazi üzerine yayılmış olan bir rejim hüküm sürdüğü bütün topraklardan işçiler toplayacak ve bunları toplu halde çalıştıracaktır. Sık sık, yüklerin taşınması için gerekli olan gücü çoğaltan mekanizmalara (*hindâm*) çağrı yapılacaktır. İnsan gücü buna yetmez. Çıkrıklar (*mihâl*) gibi araçlar gereklidir.¹⁴²

Eskiler tarafından dikilmiş anıtlara –Kisra sütunlu girişi,¹⁴³ Mısır

¹⁴² Yunanca *mekhane*’dan bu sözcük bize “makine” ve “mekanik” olarak geçer. Arapçada *muhl* kaldıraçtır.

¹⁴³ Ctésiphon’a. bkz.: Cilt I, s. 346.

piramitleri, (Kartaca'daki) Malga kemerleri ya da Mağribdeki Cherc-herl- bakıldığında, çok kez bu insanların bu yapıları kendi öz olanaklarıyla, bireysel ya da ortaklaşa olarak inşa ettikleri sanılır. Onların sahip oldukları fizik özelliklerinin yapıtlarıyla orantılı olduğu ve bu insanların bizlerden daha büyük ve daha güçlü oldukları ve bedenlerinin yarattıkları yapıların ölçüsünde olduğu tasarlanır. Ama bu, makinele- rin, çukurların, mühendislik sanatının (*handası*) önemini unutmaktır. Gezinler doğrudan gözlemleriyle bizi doğruluyorlar, yapıcılık ve taşımacılık için yalnız Arap olmayan hanedanlar mekanik araçlar kullanıyorlar.¹⁴⁴

Sıradan insanlar, Antikitenin kalıntılarının çoğunu anıt "*âdites*" olarak adlandırır. Bu yapıların olağanüstü büyüklükleri 'Ad halkına fizik gücünün, bizimkilerden çok üstün bir güce sahip olmalarından ileri geldiğini düşünüyorlar. Ama bu doğru değildir. Boylarını çok iyi bildiğimiz ya da insanlar tarafından kurulmuş ve enleri boyları, Ad halkına mal edilen yapıların büyüklüğünde ya da onlardan daha büyük olan pek çok anıt vardır: örneğin Kısra sur kapısı, Fatımilerin Tunus'taki yapıları, ya da Sinhacelerinkiler, Beni Hammâdların Kal'a'daki, minaresi hala görülmekte olan yapılarıdır.

Aynı şeyler Kayrevan Camisi için, Ağlebiler için, Rabat'taki Muvahhidler için ya da Sultan Ebû-l-Hasan'ın krallığı zamanında Tilmuvan'ın karşısındaki El-Mansûra'nın kırk yıl süren çalışmaları¹⁴⁵ için de söylenebilir. Keza gene Kartaca'nın hala ayakta duran su kemerleri¹⁴⁶ için aynı belirlemeler yapılabilir. Daha başka yapılar ve anıtlar vardır; bunların yaratıcıları bilinen kişilerdir ve bunların boyu bosu, kuşumuz olmasın ki, tamamıyla sıradan ölçülerdeydi. Bunun tersini ileri sürenler 'Ad ve Semud halkı ve Amelikahlılar üzerine masallar okuyan anlatıcılardır. Gerçekte Petra'da, Semud'un kaya içine yonttuğu ve gerçeklikleri Sahih hadisi ile doğrulanmış olan evler görülebilir. Hicaz'a giden hacıların kervanları her yıl buradan geçerler ve bu konutların derinlik, yüzey genişliği ve yüksekliği bakımından ancak her zamanki alışılmış boyutlarda oldukları her zaman gözlemlenebilir.¹⁴⁷

Bu hikayeler öylesine abartılmıştır ki, sonunda, -Canaan'lı- Amelikalı Anak'ın oğlu Og'un denizden taze balık çekip çıkardığına ve bunu güneşin yanı başında pişirdiğine inanılmıştır. Çünkü güneş ısısının güneşe yaklaşıldığı ölçüde daha kuvvetli olduğu düşünülür. Oysa güneşin neden olduğu sıcaklık ışığından, dünyanın yüzeyine çarpan ışınlarının yansımından ileri gelir. Güneşin kendisi ne sıcak ne de

¹⁴⁴ İbni Haldun'un eleştirici zekasına ve pratik anlayışına örnek.

¹⁴⁵ 1299'dan 1339'a kadar.

¹⁴⁶ Bu görkemli kemerler hâlâ bütün Miliase vadisini baştan başa kat ederler.

¹⁴⁷ Sağ-duyunun, doğrudan gözlemin, belirleyici kesin gözlemin kanıtı.

soğuktur. Düpedüz ışık saçan bir yıldızdır. Bundan daha önce II. Bölümde de sözettim. Orada, bir hanedanın anıtlarının boyutlarının büyüklüğünün hanedanın ilk gücüne bağlı olduğunu açıkladım. “Tanrı istediğini yaratır.” (III, 47.)

4. BİR HANEDAN YALNIZ BAŞINA DEVASA ANITLAR YÜKSELTEMEZ

Evet, elbirliğinin ve insan gücünün çoğaltılmasının gerekliliği görüldü. Kimi yapılar o kadar büyüktür ki makinelerle çoğaltılmış bile olsa insan gücünü aşarlar. Şu halde ardarda birçok aşama boyunca kuvvet uygulamak gerekir. Bir hükümdar girişimi başlatır. Bir ikinci, bir üçüncü tarafından sürdürülür. Bunlardan her biri işçileri ortak bir çabayı gerçekleştirmek üzere bir araya toplamak için elinden geleni yapar. Sonunda yapı tasarlandığı üzere biçimlenir, gözlerimizin önünde somutlaşır. Ama sonradan göreceğ olanlar onun bir tek hükümdarlığın işi olduğunu sanırlar.

Örneğin, tarihin, (Yemen’deki) Ma’reb bendi¹⁴⁸ hakkında bize öğrettiğine bakınız. Bu işe girişen Saba’ b. Yashjub olmuştu: yetmiş ırmağı oraya doğrulttu. Ama ölüm durdurdu onu. Başladığı iş ardılları olan Himyeri krallarınca tamamlandı. Kartaca’nın kuruluşu konusunda da, onun su yolu ve bu su yolunu taşıyan ‘âdite kemerlerinin yapımı üzerine benzer anlatılar vardır. Genellikle büyük anıtların çoğu hakkında böyle şeyler anlatılır. Ve zamanımızdaki yapıların doğruladığı da budur. Bir prens bu gibi yapıların, anıtların kuruluşuna başlar, ama eğer ardılları onun izinden gitmezlerse yapım işi yarım kalır.

Tezime başka bir kanıt, böyle hanedanların bu kadar çok büyük yapıları, anıtları yıkmak ve tahrip etmek olanaksızlığı içinde olmalarıdır. Bununla birlikte yıkmak yapmaktan kolaydır, çünkü yok etmek *statu quo ante* daha önceki duruma, yani hiçliğe geri dönüştür. Dolayısıyla, insan güçlerinin tahrip edemediği bir yapı ile karşılaşıldığı zaman, bu görece kolay bir şeydir, bundan şu sonucu çıkarmak gerekir ki, bu yapıyı yapmak için muazzam çabalar gerekmiştir, bu da bir tek hanedanın ulaşamayacağı, üstesinden gelemeyeceği bir iştir.

Kisra’nın sütunlu Kale Girişi konusunda Arapların başına gelen de budur. Er-Reşid bunu yıkmak istiyordu. O zaman hapiste bulunan Yahyâ b. Hâlid’e danıştı. Yahyâ ona “Müminlerin komutanı! Dokunma ona, bırak ayakta kalsın! O yapıyı kuracak yetenekte olan insanların elinden iktidarı alan atalarının gücünü gösterir o.” Ama Er-Reşid bu öğüdü dinlemedi. Bu Barmekin’in Perslere duyduğu sevgi yüzünden öyle düşündüğüne inanmış bulunuyordu. Öğüdün tersine yıkım işine

¹⁴⁸ Eski Sabâ’ Krallığının başkentinin kazı alanına bakınız: 1952 yılındaki son kazılar Amerikan arkeologlarının ülke dışına çıkarılmasından sonra kesintiye uğramıştı. Kuran’a bakınız: (XXXIV, 14-15).

başladı. Yapıta kazma darbeleriyle saldırıldı, ateşe verildi, üzerine sirke döküldü. Hiçbiri bir sonuç vermedi. Halife başarısızlığının utancı içinde Yahyâ'yı çağırttı ve onun yardımını istedi: başladığı işi bırakacak mıydı? Yahyâ yanıtladı onu: "Kesinlikle hayır! Devam et! Müminlerin kumandanı yabancıların kurdukları bir şeyi devirmekten acizdir denmesine izin verilmemelidir." Er-Reşid yenilgi karşısında boyun eğdi ve sütunlu kale kapısını devirmekten vazgeçti.

Aynı terslik, Mısır piramitleri konusunda, El-Memûn'un da başına geldi. İşçileri topladı ama sonuç alamadı. Duvarlarda delikler açtılar ve boş bir alan buldular. Daha ileri gitmediler. Ve denir ki onların açtıkları delik hâlâ görülmektedir. Kimileri de El-Memûn'un orada gizli bir hazine bulduğunu söylerler, ama bunu yalnız Allah bilir.¹⁴⁹

Başka bir örnek: (Kartaca'da) Malga'nın kemerleri. Tunus'un sakinlerinin taşa gereksinimi vardır. Duvarcılar da Malga'nın taşına değer verirler. Böyle olunca uzun zaman onu parçalayıp yıkmayı denemişlerdir. Ama küçük parçaları koparmak için muazzam çabalar gerekmiştir. İnsanlar hep bir araya gelmişlerdir bu işin üstesinden gelmek için: gençliğimde bunu sık sık gördüm. "Sonsuz erk (mutlak kudret) Allah'a mahsustur." (II, 20.)

5. BİR KENT KURMANIN İLKELERİ

Kentler, özledikleri huzur ve refah düzeyine ulaşmış ulusların yararlandıkları yerleşim yerleridir. Bu düzeye ulaştıklarında dinginliği ve sessizliği yeğlerler ve içinde yaşamak üzere evler kurarlar.

Öyleyse ev edinmek, yerleşmek ve barınmak için kentler kurulur. Dolayısıyla zararlı olabilecek her şeyi bu yerden uzaklaştırmaya, kentleri her türlü saldırıya karşı korumaya ve oralara her türlü rahatlığı getirmeye göz-kulak olmak gerekir. Herhangi bir sitenin beklenmedik baskınlardan korunmuş olması için sitenin bütün evlerinin, hepsini çeviren bir surun, kale duvarının içinde olması gerekir. Dahası, kent ulaşılabilir bir yerde, sarp bir tepenin üzerinde, bir adanın ya da yalnız bir köprü ile ulaşılabilen bir ırmağın üzerinde olmalıdır. Böylece bu kenti almak zor olacaktır ve o, gerçek bir kale haline getirilecektir.

Kentleri kötü atmosfer koşullarından korumak için yerleşim yerinin havanın iyi ve temiz olduğu bir bölgede seçilmesine dikkat edilecektir. Eğer hava kokuşmuş sulara, su birikintilerine, bataklıklara yakın yerlerde olduğu gibi durgun ve kötü ise canlı varlıklar kısa süre içinde bunun zararlarına uğrayacaklardır. Sayısız gözlemler bunu kanıtlamaktadır. Havanın sağlığa aykırı olduğu kentlerde pek çok hastalıklar

¹⁴⁹ Benzer bir anlatı El-Mes'ûdî'de (ob. 956) ve El-Makrîzî'de (ob. 1442).

vardır. Mağribde Tunus'un Gabes'i bu bakımdan ünlüdür. Kokuşturan ateş nöbetleri ne oturanları ne de ziyaret edenleri esirger. Koşulların böyle olmasının yakın zamanda oluşan bir şey olduğu ileri sürülür. El-Bekri bunun kökenini verir.¹⁵⁰ Gabes'te, kazılar sırasında, bir bakır çanak bulunmuştu. Bu kap kurşunla mühürlenmişti. Mührünü kırdılar ve bir duman yükseldi ortalığa ve havaya karışıp kayboldu. İşte o zaman bu sözkonusu ateşler (*humma*) başlamış.

El-Bekri demek istiyor ki bu çanak-kap vebaya karşı etkili bir tılsım içeriyordu ve kap kırılınca büyümlü etkisi de kapla birlikte kayboldu ve bulaşıcılığın ve salgının yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. Ama bu mesel, halk arasında dolanıp duran saçma inançlara bir örnektir. El-Bekri ne bu meselin saçmalığını görecektir ve bunu reddedecek kadar eğitim görmüştü, ne de aydınlanmış bir kişiydi. O, bunları söylendiği gibi aktarır. Gerçekte, canlı bedenlere zarar veren, yüksek ateşe neden olan, durgun sulardan buharla yükselen pis kokulardır. Rüzgâr yükseldiği ve havayı dört bir yana dağıttığı zaman mikrop lu hastalık azalır ve bununla birlikte canlı yaratıklar üzerindeki bulaşıcılık da düşer. Halkı çok yer değiştiren yüksek nüfuslu bir kentte hava dolaşımı artar ve durgun sulardan yükselen buharları baştan başa dolandır ve rüzgar da havayı yayar. Tersine, kentte az insan oturuyorsa, hava hareketsiz kalır ve sonunda bulaşmış olan buharlaşan hava çok tehlikeli olur. İşte böyle, Tunus'ta, uygarlığın refah bulduğu ve nüfusun yüksek olduğu zamanda Gabes'te çok insan yaşıyordu, bunların sürekli kent içinde dolanımı havayı yayıyor ve durgun havayı dağıtıyordu. O zaman atmosfer temiz ve mikrop seyrek. Ama daha sonra kent halkı boşalınca, bulaşmış hava durgunlaştı, vebanın bulaşıcılığı da arttı. Tek doğru açıklama buydu.

Havanın temizliğine hiç dikkat edilmeyen kentlerde de bunun tersi görülmüştür. Kuruluşunun başlarında kent sakinleri az sayıdaydı salgın hastalıklar da sık görülüyordu. Daha sonra nüfusun artışı ile durum değişti. Fez'in¹⁵¹ yeni kentinin durumu da böyledir. Fez şimdi krallık konutunun bulunduğu yerdir. Tezimi doğrulayan daha başka örnekler de vardır. Bugün Gabes'in havası temizlenmiş sağlıklı olmuştur ve atmosferde artık sağlığa zararlı bir şey yoktur. Tunus sultanı kenti kuşatacağı zaman kentin hurma bahçesindeki ağaçları kestirdi.¹⁵²

¹⁵⁰ Gerçekte, İbni Haldun bu yazarı ezberden aktarır ve ona bakır vazo hikâyesini ekler ki bu *Bin Bir Gece Masalları*'ndan alınmıştır.

¹⁵¹ *Fâs al-Cadîd* (Yeni Fez) 1276 yılında, Merinid sultanı Abû-Yûsuf Ya'kûb tarafından kurulmuştur. Fez'in patalojisi, her zaman, Batı Fez kanalizasyonlarının kirli sularıyla ilgiliydi: tifo ve dizanteri (Doktor H.P.J.Renaud, *Hesperis*, XII, 2, 1931, s. 224).

¹⁵² 1387'de.

Böylece bir gedik açılmış oldu ve buradan rüzgarlar kentin içine doluşuverdiler, bu da miyasmaları süpürdü.¹⁵³ Tanrı her şeyi yönlendirir.

Kent yaşamını yararlı ve rahat bir biçimde örgütlemek için dikkate alınacak, görülecek pek çok şey vardır. İlkönce su sorunu. Bir ırmak ya da çok bol tatlı su kaynakları gereklidir. Su kaynaklarına yakınlık yerleşim yeri sakinlerinin yaşamını kolaylaştırır: bu büyük bir avantajdır.¹⁵⁴ Başka bir gereklilik: çevrede sürüler için bol verimli bir otlak yerinin bulunmasıdır. Her ev-sahibinin hayvan yetiştirmesi için, süt almak için ve binek hayvanı olarak evcil hayvanlara gereksinimi vardır. Bu hayvanlara da otlaklar gereklidir. Bu otlakların ulaşılabilir yerde ve iyi otlaklar olmaları, uzaklara gidip otlak aramaktan çok daha iyidir. Gene, ayrıca işlenebilir topraklar sorunu vardır. Beslenmenin temelinde tahıllar vardır. Onun için tarlaların yakınında olmak da gene bir üstünlüktür. Ayrıca yapım işleri ve ısınmak için odun sorunu vardır. Evlerin çatıları ve bir sürü şey için kirişler, kalaslar gereklidir. Ensonu, denize yakınlık yabancı yiyecek maddelerinin edimini kolaylaştırır. Bununla birlikte bu husus ötekiler kadar önemli değildir. Her şey orada yaşayanların gereksinimlerinin çeşidine bağlıdır.

Bazan bir kentin kurucusu her şeyi düşünüp taşınmaz, onun seçimleri, daha çok, kendi çıkarlarından ve halkının çıkarlarından çok çevresindekilerin durumundan belirlenir. Araplarda da, İslamın başlangıcında, Irak'ta, Hicaz'da ya da Kuzey Afrika'da kentler kurduklarında böyle oldu. Kendilerine en temel görünen şeyle, yalnız develeri için otlaklar, onları sulamak için tuzlu su noktalarıyla ilgilendiler. İçilecek suya olan gereksinimi, işlenebilir toprakları, ısınma için odunu ya da evcil hayvanlar için –inek, koyun ve keçi için– otlakları pek düşünmüyorlardı. Kayrevan'ı, Kûfe'yi, Basra'yı, Sicilmâsa'yı ve vazgeçilmez doğal avantajları pek de dert etmedikleri için çabucak yok olup giden kentleri böyle kurdular.

Limanlar bir yükseklik üzerinde ya da saldırı durumunda takviye sağlayabilmek için oldukça kalabalık bir nüfusu olan bir bölgede yer almalıydı. Gerçekten de, yakınlarında kendi öz kanundan kabile ve aşiretlerin bulunmadığı, ya da bir dağ tepesine kondurulmamış denize yakın bir kent için beklenmedik bir sürprizle karşılaşma tehlikesi

¹⁵³ ABD'deki Los Angeles'in, on milyonluk nüfusu ile o muazzam insan yığını düşünülebilir: kentin havası, aşağı kentte –*downtown*–, otomobillerin yakıt kullanımından ileri gelen gazların yarattığı sis (*smog*) hemen hemen sürekli olarak kirlenmiş, bozulmuş durumdadır. Dağların çemberi, kokuşmuş havanın temizlikle karışması için yeteri kadar denize açılmış değildir. Yapay bir geçit kazılması düşünülmektedir.

¹⁵⁴ Tatlı su sağlanması sorunu, bugün Kuveyt (Arabistan'da) için kendini göstermiş bulunmaktadır, Kuveyt büyük masraflarla deniz suyunu damutmak zorundadır.

büyüktür. Deniz yönünden bir saldırı öylesine kolaydır. Saldırganlar, kentin yardıma çağırarak kimsesi olmadığından ve kent sakinlerinin, kendilerini savunmak için başkalarının yardımına muhtaç oldukları için rahatlarına alışmış olduklarından, artık savaşmayı bilmediklerinden emindirler. – Doğuda İskenderiye’nin ve Mağribde ise Trablus’un, Bône’un ve Salé’nin durumu böyledir.

Bir kentin en iyi savunması, çığlıklar ve çatışmaların gürültüsü ile alarma geçen komşu aşiretler ve dağlık bölgelerde sarp patikalardır. Bu durumda düşman tasarladığından cayacaktır. Tırmanma ve yardım çağrıları karşısında geri çekilecektir. Ceuta’nın, Bougie’nin ve hatta ne kadar küçük olsa da Collo’nun durumu böyledir. Bütün bunlar, Abbasilerin, Libya’da (*Cyrénaïque* bölgesinde) Bingazi’nin ve Kuzey Afrika’nın ötesine kadar uzandıkları halde neden İskenderiye’yi “sınır-kent” olarak adlandırdıklarını açıklar. Kentin denize nazır açık konumundan dolayı deniz yolundan gelecek saldırılardan korkuluyordu. Ve gene bu yüzden İskenderiye ve Trablus İslami çağda sık sık saldırıya uğramışlardı.

6. CAMİLER VE EVRENİN TAPINAKLARI

Tanrı, yeryüzünde bazı yerleri, özellikle, tam bir yürekten bağlılıkla kendine tapanların daha büyük bir ödülle ödüllendirilecekleri, kendilerini adama yerleri olarak seçmiştir. Peygamberlerinin ve öğretililerinin ağızından dikkatimizi çekmiş, kendisinin hizmetkârlarına karşı hayırhahlığına ve onların selâmet yollarına ulaşmalarını nasıl kolaylaştırdığına tanıklık etmemiz için bizi uyarmıştır.

Sahih Hadislerin iki derlemesi dolayısıyla biliyoruz ki Mekke, Medine ve Kudüs’ün üç camisi yeryüzünde ayrıcalıklı olan camilerdir. Mekke İbrahim’in (Abraham’ın) evidir: Tanrı ona Mekke’yi inşa etmesini ve halkı oraya hac ziyaretine çağırmasını ve onları isteklendirmesini emretti. O ve oğlu İsmail, Kuran’da dendiği gibi (II, 125) İbrahimin evini kurup yükselttiler. Öyleyse İbrahim Tanrının niyetlerini yerine getirdi. İsmail, anası Hacer ve Curhum kabilesi ile birlikte orada yaşadı: her ikisi de orada öldüler ve *Hicr* (denilen Kabe bölümüne) gömüldüler. Kudüs, Davud’un ve Süleyman’ın kentidir. Tanrı onlara orada bir hitabet yeri (*oratuvar*) ve tapınaklar yapmalarını emretti. İshak (*İsaac*) ve ondan inen birçok peygamber, orada gömülmüşlerdir. Medine bizim peygamberimizin hicret (göç) yeridir; Tanrı oraya gitmesini ve orada İslamı tesis etmesini emretmiştir ona. O da camisini orada bina etmiştir. Ve kutsanmış mezarı da oradadır. Bu üç cami müslümanların avuncu (tesellisi), yüreklerinin arzusu ve imanlarının kutsal sığınağıdır. Sayısız gelenekler (hadisler) bunların bu üç mekanın en önde ge-

lirliğini, üstünlüğünü ve bunların yakınında yaşayanlara ve dualarını oralarda yapanlara çok büyük ödüller verileceğini doğrular. Bu üç caminin kökenini, bunların giderek gelişmelerini ve tam parlıtıya ulaşmalarını aydınlatacağız.

Mekke ilk kez Adem tarafından inşa edilen, “Sürekli ziyaret edilmekte olan (kutsal) Ev” El-Bayt el-Ma’mûr’un¹⁵⁵ karşısında inşa edilmiş! Daha sonra bu evi Tufan alıp götürmüş. Ama bu konuda sahih bilgiler yoktur. Bütün bilinen Kuran ayetinden çıkarılan sonuca göredir (II, 127): “ve ne zaman ki İbrahim evin temellerini yükseltti...” denir. Sonra Tanrı İbrahim’i gönderdi: onun hikâyesi bilinir, Hacer’i çok kıskanan eşi Sara’nunki bilinir. Tanrı İbrahim’e açınladı ki Agar’dan ayrılması gerekecektir, oğlu İsmail ile birlikte Paran’a kadar, yani Suriye ile Ayla arasındaki Mekke’nin dağlarına kadar uzaklaştırılacaktır, İbrahim itaat etti,¹⁵⁶ ve Sara (Ka’ba- Kâbe)) mevkiine geldi. Susamıştı, ve Tanrı, her ikisinin de susuzluğunu gidermek için Zemzem kuyusundan su fişkırtmak iyiliğinde bulundu.¹⁵⁷ Ve gene öyle yaptı ki Curhumilerin bir kervanının oradan geçmesini sağladı. Kervancılar bu iki kaçağı yanlarına aldılar ve onlarla birlikte Zemzem’in yakınında yerleştiler. Bu olaylar iyi bilinir ve mahallerinde izleyenlere sunulmuşlardır. İsmail, Kabenin yeri üzerinde, o mevkide bir ev yaptı ve koyunlarını ve keçilerini ağıla almak için bu evin çevresini, cüce palmyelerden oluşan bir çitle çevirdi. İbrahim, Suriye’den, birçok kez onları görmeye geldi. Son ziyaretinde bu çitle çevrili yerin üzerine Kabeyi inşa etmesi buyuruldu ona. O da oğlu İsmail’in yardımıyla bunu yaptı. Halkını Ka’be’yi ziyarete çağırdı ve isteklendirdi. İsmail orada kaldı ve annesi Hacer öldüğünde onu oraya gömdü. Kendisi de ölümüne kadar orada kaldı. Anasının yanına gömüldü ve oğulları da Curhum kabilesinden dayılarının da yardımıyla, babalarından sonra Kutsal Evi elde tutmaya devam ettiler. Onlardan sonra, onların yerini (Amelesitler) aldılar.

Her bir yandan insanlar, İsmail’den gelsinler ya da gelmesinler, yakından ya da uzaktan her çeşitten insanlar aktılar oraya. İleri sürülür ki Tubba’lar (Kralları)¹⁵⁸ Kabeye hac ziyaretinde bulunuyor, ona büyük saygı gösteriyor, onu ululuyorlardı. Daha başka denir ki, bu prenslerden Tibân Es’ad Ebû-Karib adında bir prens Kabeyi bir tülle ve yeme-

¹⁵⁵ Kuran, LII, 4: “Hizmete açık tapınak” (Blanchere, 1957 s. 557 çevirisi). Slane (II, s. 254) Tanrının Adem’in model olarak yararlanması için Semavî bir yapı indirdiği yolundaki müslüman hadisini hatırlatır.

¹⁵⁶ Bu ünlü epizod –İncil ve Kuranda mevcut– Louis Massignon’a “İbrahim’in ikinci duası”nu esinledi: İsmail’in Hicreti, islam üzerine takdire değer bir düşün çalışması, 1935’ de Tour’da, ticaret dışı olarak 300 kopya yapılmıştır.

¹⁵⁷ Mekke hacıları her zaman dindarca Zemzem kuyusunun suyunu aktara durmuşlardır.

¹⁵⁸ Yemen’in efsanevî kralları. Cilt I, Giriş bölümü s. 19’a bakınız.

nit ("yemenî") denilen bir çizgili kumaşla kaplattı, temizletti ve bir de Kabe için bir anahtar yaptırdı. Hatta anlatılmıştır ki İranlılar hac ziyaretine gelirken sunular getiriyor ve orada bırakıyorlardı., 'Abdül-Muttalib, Zemzem Kuyusuna çeki düzen verdirmek istediği zaman bu sunularda altından yapılma iki ceylan bulmuştu..

Curhumiler, İsmail'in çocuklarının dayılarının soyundan gelme torunlar sıfatıyla, onlardan sonra Kabe ile meşgul olmaya devam ettiler. Daha sonra, Huzâ'alar gelip onları kovdular ve Tanrının gönlü istediği sürece orada kaldılar. İsmail'in ardından gelen sayıları artmış kuşaklar etrafa saçıldılar. Kollarından bir tanesi, Kinâneler, Kureyşilere köken (çotuk) oluşturdu. Huzâ'lar, daha aşağı bir görevde olduklarından Kureyşiler onları kovdular ve onların yerine kendileri Kabeyi ele geçirdiler. O zaman şefleri olan Kusayy b. Kılâb, cüce palmyelerden ve hurma ağacı dallarından bir çatı ile Kabeyi yeniden inşa etti. El-Aşa bu konuda şöyle dedi:

"İki keşiş kukuletası adına,
Kusayy'ın yaptırdığı ev adına yemin ediyorum!"

Ka'be Kureyşilerin koruması altındayken bir sel ile – ya da bir yangınla harap olmuştu. Kureyşiler masraflarını kendileri ödeyerek yeniden inşa ettiler. Çatıyı yeniden yapmak için Cidde yakınlarında batan bir gemiden tahta satın aldılar. Bir adam boyunu zar zor geçen duvarların yüksekliği on sekiz arışa (dirsek-orta parmak ucu) yükseltildi. Kapının eşiği toprak düzeyindeydi: su baskınlarına karşı korumak için bir adamın boyundan daha yükseğe kaldırdılar onu. Ama para yetmediği için temelleri yarım bırakmak zorunda kaldılar ve sekiz arış ve bir karış eksilttiler ve bir duvarcıkla kuşattılar: *hicr* işte budur, hacıların Kabe çevresinde dönerlerken, dışardan, boyunca yürüdükleri kısım budur.

Bu bölüm, Hilafet Talibi İbn az-Zubeyr'in Mekke'ye sığınmak istediği güne kadar aynı durumda kaldı. Yezîd b. Muaviye'nin birlikleri, Hicrî 63 (683) yılında, El-Husayn b. Numayr Es-Sekûnî komutasında ona karşı yürüdüler ve onların Bizans ateşi (*naft*)¹⁵⁹ Kabeyi ateşe verdi ve Kabenin duvarları yarıldı. İbn Ez-Zübeyr bu yarılan duvarları yıktırdı ve yapıyı görkemli bir biçimde yeni baştan yaptırdı. Peygamberin arkadaşları aynı görüşte olmadıkları için, İbn Ez-Zübeyr onlara Peygamberin Ayşe'ye söylediği şu sözleri andı: "Eğer senin halkın o kadar erken bir tarihte dininden dönmeseydi, Kabeyi İbrahim'in (koyduğu)

¹⁵⁹ Acemce bir söz, bugün (basit bir t ile) *naft* olarak yazılmakta ve "bitümlü şist; petrol - neft" anlamına gelmektedir; Fransızcadaki *naphte* da bu sözcükten gelmektedir. Bizans ateşine *gregeois* ya da *grezois* ('*grec*' yerine) bu tutuşabilen bir üründür, 7. yüzyılda "Suriye'de Heliopolis mühendisi Callinique tarafından Sarrazenlerin teknelerini yakmak için kullanılmış!" (*Littre*). 1161'de Çinliler, petrol içeren alev halinde bir sıvı fırlattılar (Huardd ve Ming 1960, s. 105).

temelleri üzerine, biri Doğuya biri Batıya olmak üzere iki kapılı olarak tesis ederdim.” Bunun üzerine, yapıyı yıktırdı ve İbrahim tarafından atılan temelleri ortaya çıkardı . Ondan sonra büyükleri ve ileri gelenleri topladı: İbn ‘Abbâs çalışmalar sırasında namaz doğrultusunun yerini (Kibleyi) iyi korumasını salık verdi. Bu maksatla, Ez-Zübeyr çalışmalar boyunca Kibleyi bir yapı iskelesi ve bir örtü ile kapattı, koruma altına aldı. Şan’a’dan alçı ve kireç getirtirdi ve ilk taşların geldikleri taş ocağı hakkında bilgi edindi – ve ikmalini oradan yaptı. Daha sonra İbrahim’in temelleri üzerine yapıyı yapmaya başladı. Duvarları yirmi-yedi arış yükseltti ve toprak düzeyinde, geleneğe (hadise) uygun olarak iki kapı açtırdı. Yer ve duvarlar mermerle kaplandı ve altından kapılar ve anahtarlar yaptırdı.

Daha sonra, Abdülmelik’in krallığı zamanında, El-Haccac Ez-Zübeyr’i kuşatmaya geldi. Caminin mancınık (*mancânîk*)¹⁶⁰ topları ile duvarlarını yıktı. İbn Ez-Zübeyr yenilgisinden sonra, El-Haccac halife ne yapacağını sordu. Her şeyi yakıp yıkma ve her şeyi Kureyşilerin temelleri üzerine yeniden yapma emrini aldı. Bugün görülebilen yapı işte bu yapıdır. Denir ki Abdülmelik, İbn Ez-Zübeyr tarafından kanıt gösterilen geleneğin (hadisin) gerçek olduğunu öğrendiği zaman büyük bir vicdan azabına kapılmış, “ Keşke Ebû-Hubayb’ı (İbn Ez-Zübeyr’i) bıraksaydım Kabe’yi kendi isteğince yeniden yaptırıydı” diye bağırmuş. Her ne hal ise, El-Haccac sekiz arış ve bir karış uzunluğundaki *hicr*’in bulunduğu kısmı yıktı ve Kureyşilerin temelleri üzerinde yeniden kurdu. Batı kapısını ve doğu kapısının bugün eşikaltında kalan kısmını ördürdü. Gerisine dokunmadı. Bu da bugünkü yapının İbn Ez-Zübeyr’in yapısı olduğu sonucunu veriyor. İki bölüm arasındaki ortak duvarda bir parmak kalınlığında bir çatlak vardır ki bu da bugün tıkanmış bulunmaktadır.

Bu değişiklik korkunç bir problem koyar ortaya. Gerçekten, hukukçuların, Kabe çevresinde dolanma töreni (ayini) (*tavâf*) konusundaki öğretilerine uymamaktadır. Onlar diyorlar ki öyleyse, hacılar, *şazirvan*¹⁶¹ denilen temel duvarlarını aşağısından izleyen etek duvarı (bina eteği) üzerine eğilmekten beri durmalıdırlar: çünkü aksi halde “dolanımlar” kutsal yerin içinde yapılmış olur. Bu, duvarların, bina eteğini dışarıda bırakarak, ancak kısmen temellerin üzerine yaslandığını varsaymak anlamına gelir. Ayrıca gene yasa uzmanları hukukçulara göre, “dolanma –tavaf–” ayinini gerçekleştirmekte olan hacılar, Kutsal Yere taşmamak, üzerine basmamak için Kara Taşı öptükten sonra bellerini doğrultmalıdırlar.

Oysa, mademki duvarlar İbrahim’in temelleri üzerinde yükselen İbn

¹⁶⁰ Mancınık’ın (*manjanîq*’in) çoğulu “*mangonneau*” (İngilizce: *mangel*): Yunanca *magganon*’dan, “hile oyun; savaş makinesi” anlamında.

¹⁶¹ *Shâdh* (*shâz*, –*ravân*):Acemce, “çevresinde dolanma–tavaf” ayinine ima.

Ez-Zübeyr'in yükselttiği duvarlardır, nasıl olur da, hacı, yeterli sakının göstermemek yüzünden kutsal yerin içinde "dönebilir" ki? Buna ancak bir seçeneğin iki ögesinden biriyle yanıt verilebilir. Ya El-Haccac kimilerinin iddia ettikleri gibi her şeyi yıkmıştır ve her şey yeniden yapılmıştır, ama bu, ne iki inşaat arasındaki gözle görülür yarığı açıklar ne de alt ve üst bölümler arasındaki teknik ayrımları. Ya da İbn Ez-Zübeyr yapıyı İbrahim'in temelleri üzerinde yeniden yapıp tamamlamamıştır: binanın *hicr* bölümünü içermesi için sadece bu bölümle sınırlı kalınmıştır. Bu durumda, güncel Kabe İbn Ez-Zübeyr'in yapıtı İbrahim'in temelleri üzerine oturmuyordur. Bu inanılmaz bir şeydir ama olasılığı olan başka bir açıklama yoktur. Ve yalnız Tanrı bilir ne olduğunu.¹⁶²

Kutsal Ev'in iç avlusu Camiyi oluşturur. Burası açık bir mekandı, burada "dönme turları" Tavaf ayini yapılyordu. Peygamber ve onun ardılı Ebubekir zamanında çevresi sarılmış kapalı alan yoktu. Daha sonra akın eden hacıların gitgide artması yüzünden Ömer komşu evleri satın aldı, onları yıktırdı ve böylece yer kazandı. Bir çevre duvarı yaptırdı, bu duvarın yüksekliği bir insan boyuna ulaşmıyordu. Sonra Osman, İbn Ez-Zübeyr, El-Velid, Abdülmelik de onu örnek aldılar. Sonuncusu Abdülmelik mermerden kolonlar ekledi. Yeni eklenmeler dışında, cami görülebildiği gibi kaldı.

Tanrısal Mekke üzerindeki kayrasının izleri sayılamaz. Burası Tanrı esininin (vahiy) yeridir, meleklerin indikleri yerdir, Tanrıya tapınmak için uygun görülen, buyurulan ve dini görevlerin ve hac kurallarının yerine getirildiği yerdir. Bu Kutsal Yer (haram = *harim*) en saygıdeğer haklar ve ayrıcalıklar için tümü arasından seçilmiştir. Ve Tanrı, buraya girişi müslüman dinine karşı olanların hepsine yasaklamıştır.¹⁶³ Ve Tanrı, buraya girenlerin hiçbir dikilmiş giysi giymemelerini, sadece (dikişsiz) bir kumaş parçası (*izâr*) ile örtünmelerini buyurmuştur. Oraya sığınmaya geleceklerin hepsine ve çayırlarında otlamaya gelecek sürülere sığınma güvencesi vermiştir. Hiç kimsenin bu yerde korkacak hiçbir şeyi olmayacaktır, orada av yasaktır ve ateş yakmak için ağaç kesilemez.

Bu ayrıcalıklara sahip olan Kutsal Mahal'in sınırları vardır: Et-Tan'im, Medine yolu üzerinde Mekke'den üç mil uzaklıktadır; El-Munkata' Dağı boynu geçidi, Irak yolu üzerinde yedi mil uzaklıktadır; Eş-Şib boğazı, El-Cirane yolu üzerinde dokuz mil uzaklıktadır; Batn-Namire, Et-Tâ'if doğrultusunda yedi miledir ve Munkata' al-Aşair, Cide yolu üzerinde on mil mesafedir.¹⁶⁴

¹⁶² Ayinin önemsiz bir konusu üzerine, müslüman ve musevi hukukçuların pek sevdikleri çözümsüz bir tartışma.

¹⁶³ Bugün de hâlâ yalnız müslümanlar kabul edilirler.

¹⁶⁴ Aslında kutsal arazi, merkezi Mekke olan, yarıçapı 100 km olan bir çemberle sınırlıdır.

Mekke'nin hikâyesi böyle. Ona "Köylerin Anası" (*Umm-al-Qurâ*)¹⁶⁵ derler. Kabe adı da yüksekliğinden dolayı *ka'b* (küb) sözünden gelir. Mekke'ye aynı zamanda Bakka¹⁶⁶ da denir. El-Esma'î dedi ki "çünkü insanlar oraya varmak için sabırsızlanıyorlardı (*bakka*).” Mücahid ise "Bekke'deki b, (Mekke olmak üzere) m'ye dönüştü, çünkü bu iki sözcük komşudurlar; örneğin *lâzim* ve *lâzib*'e.. bağlı-bağlanmış ve e.. katılmış-mensup' sözcüklerinde görüldüğü gibi." En-Nehai "Bekke Kutsal evi, Mekke ise kenti adlandırır." demiştir. Ez-Zuhrî ise "Bekke Cami'yi, Mekke ise Kutsal Mahalle'i adlandırır" demiştir.

Daha İslamdan önce Mekke ululanıyordu ve Pers kralı gibi krallar oraya para ve hazineler yolluyorlardı. 'Abd-ül-Muttalib'in, Zemzem kuyusunu açıp temizlerken bulduğu kılıçların ve iki (altından) gazel'in hikâyesi bilinmektedir. Peygamber kenti aldığı zaman, sarnıç içinde yetmiş bin ons altın buldu, kralların sunularının tanığı olarak. Ayrıca, iki yüz kental ağırlığında iki milyon dinarlık altın da vardı. 'Ali b. Ebî-Tâlib o zaman Muhammed'e bunların savaş hazinesi olarak kullanılmasını önerdi, ama Peygamber kabul etmedi.

Daha sonra, 'Ali' de Ebu Bekir'e yaptığı önerisinde daha başarılı olamadı. El-Azrakî'nin anlattığı bu. El-Buharî'de aşağıdaki anlatı vardır, Abû-Vail'in otoritesine kadar uzandırır: "Seybe b. el-Hattab ile birlikteydim, bana dedi ki: 'Ömer b. El-Hattab bir gün bana şöyle dedi: (Mekke'ye) ne altın, ne gümüş bırakmak niyetinde değilim, her şeyi müslümanlara dağıtacağım. Onu yanıtladım, dedim ki: Bunu yapma. Neden diye sordu bana. Ben de, bak senin iki "arkadaşın" (öncüllerin) yapmadılar bunu. O zaman bağırdı: "Bu ikisi de örneklerdir". Bu hikâye Ebu-Davud'da ve İbn Mace'de yer alır.

Söz konusu bu hazine böylece Mekke'de kaldı; El-Aftas (*le Camus*) yani El-Hüseyn b. El-Hasan b. 'Alî Zeynel-'Âbidin'in Hicrî 199 (815) yılındaki ayaklanmasına kadar. Camus Mekke'yi aldığı zaman Kabeye gitti ve hazineye el koydu, " Kabe bütün bu parayı ne yapacak, dedi, Hiçbir işe yaramaz. Para bize daha yararlı olacaktır, savaşmak için." Ve parayı aldı, harcadı. O zamandan beri Kabenin hazinesi yok.

Kudüs (Jerusalem) (Beyt ül-Makdis) "En uç Cami"dir (*El-Mescid el-Aksa*) (XVII, 1).¹⁶⁷ Sebeliler zamanında bir Venüs Tapınağıydı. Se-

¹⁶⁵ *Umm-al-Qurâ*: Bugün Mekke'nin resmî gazetesinin adıdır.

¹⁶⁶ Bir b ile: (*baka*) Kuran'ın yazımı böyledir, III, 90 (96).

¹⁶⁷ "Aksa birinci *kible* (namazın yöneldiği doğrultu) idi ve sonuncu olacaktı. "Tanrı'nın Hizmetkârını (Peygamberi) Mekke'deki Kutsal Yerden (Haram'dan), (Kudüs'e girerken Ömer tarafından saptanan) Aksa'ya ilettiği gece esrimesi (*vect*) Peygamberler kenti Kudüs'ün Muhammed'in 'yüreğinin ilk kiblesi' olduğunu yeterince kanıtlamaktadır... Bu Tapınak alanı aynı zamanda hristiyanlar için de çok kutsaldır: Aksa Bizanslılar tarafından (İbrahim'e olan vaadini gerçekleştiren) Theotokos'a ithaf edilen ve Haçlılar zamanında yeniden Temple şövalyeleri tarika-

beliler orada temizleyici kutsal sunu olarak, içerdeki (ünlü) Kaya (şahra)¹⁶⁸ üzerine zeytinyağı serpiyorlardı. Daha sonra bu tapınak yıkıldı. İsrail'in çocukları Kudüs'ü ele geçirdiklerinde dua etmek için bu doğrultuya (kıble) yöneldiler. Bakın nasıl oldu: Musa, İsrailoğullarını Tanrının babaları İsrail'e ve İsrail'den önce de onun babası İshak'a ve Yakub'a (İsrail'e) vaad ettiği Kudüs kentine götürmek için Mısır'dan çıkarttı. Çölde oldukları sırada Tanrı Musa'ya akasyadan bir kubbe-çadır (kubba) yapmasını emretti; ve ona boyutlarını, biçimini, içine konacak insan betimlemelerini ve heykelleri açımladı. Bu kubbe-çadırdaki yasaların saklandığı bir sandık (tâbût), tabaklarıyla birlikte bir masa (mâ'ida) mumlarıyla birlikte büyük bir şamdan ve kurbanlar (kurbân) için de bir sunak (mezbah) bulunacaktı. Bütün bunlar Eski Ahit'te (tevrât) ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Musa bu çadır-kubbeyi yaptı ve Musa'nın kıldığı ve On Emir (El-Kelimet el-Aşr) ile birlikte gökten indirilmiş olanların yerine konmak üzere (yasaların yazılı olduğu) varakları (el-elvâh) içeren Birleşme Sandığını (Tâbût al-'Ahd) oraya yerleştirdi. Musa sunağı da yanına koydu. Tanrı ona Harun'un kurbanlarla yükümlü olacağını söyledi. Bu çölde, İsrailoğullarının çadır-kubbelerini çadırlarının orta yerine diktiklerinde, dua etmek üzere oraya doğru yönlendiklerinde, onun önünde sunağın üzerinde kurbanlarını sunduklarında ve yanı başında tanrısal vahiyleri beklediklerinde oldu. Suriye'yi ele geçirdiklerinde, çadır-kubbelerini Gilgal'a, kutsal topraklara (El-Ard el-mukaddese), Bünyamin ve Efraim (arazileri) arasına koydular. Orada on dört yıl kaldı; yedi yıl savaş, yedi yıl barış ve toprağın paylaşılması. Yeşua'nın ölümünden sonra Gilgal yakınındaki Shilo'ya götürdüler onu, ve etrafını duvarla çevirdiler. Dediğimiz gibi Filistenler çadır-kubbeyi kaldırdıklarında, İsrailoğulları yendiklerinde çadır-kubbe üç yüzyıldır orada durmaktaydı. Ondan sonra onu geri verdiler. Büyük rahip Eli öldüğünde, onu Nob'a naklettiler, sonra, Saül'ün krallığında Gibéon'a, Benjamin aşiterine taşıdılar. Davud kral olduğu zaman Kubbeyi ve çadırı Kudüs'e taşıttırdı: orada bir Kaya'nın üzerine yerleştirdi onu, üzerini örterek.

Çadır-kubbe İsraililerin kiblesi olarak kaldı. Davud onun yerine kayanın üzerinde bir tapınak (mescid) yaptırmak istedi ama buna vakti olmadı. Oğlu Süleyman'ı bunu yaptırmakla görevlendirdi. Süleyman

tının kilisesi olan kilisenin yerinde bulunmaktadır. (Louis Massignonn, *Waqfs*, REI, 1951, s. 84.)

¹⁶⁸ Paskalya Kurbanı *Kayası*. Ayrıca denir ki: Yakup, 'merdivenin' hayalini görünce bu kayaya başını dayadı ve Yakup kutsal sandığı oraya koydu. Bu, 18 e 13 metre boyutlarında, iki metre yüksekliğinde koskoca bir taşı. Bu taş, kendi adını (*Kubbat eş-Şahra*) taşıyan Kudüs Camisinin ortasında yerden fıskırmış bir taşı: duvarlarında küfi yazı ile yazılmış yazıtlar İsa'yı İsrail Mesih'i olarak ünlemektedirler. Temmuz 1948'de ziyaret edildi.

krallığının dördüncü yılında, Musa'nın ölümünden beş yüzyıl sonra bu tapınağı yaptırmaya başladı. Tapınağın kolonları bronzdandı ve camdan yapılma küçük bir bölümü (*şerh ez-zuccac*) de¹⁶⁹ vardı. Kapılar ve duvarlar altınla kaplanmıştı. Keza insan imajları, heykeller, vazolar, şamdanlar ve anahtarlar da altındandı. Sunak yeri (zahr), Birleşme Sandığını içine alabilmesi için kubbe biçimindeydi. Süleyman, onu, Babası Davud'un kenti Sion'a getirtti. Kabileler ve rahipler tarafından taşınarak kubbenin içine yerleştirildi. Mumlar, vazolar, sunak her biri tapınak içinde kendi yerine konuldu ve eşya çok uzun yıllar bu durumda kaldılar.

Tapınağın kuruluşundan Buhtannasir tarafından tahrip edilene kadar sekizyüz yıl geçti. Bu kral, Kutsal Kitabı ve Musa'nın bastonunu yaktı, imajları erittirdi, taşları darmadağınık bıraktı. Daha sonra Pers kralları Yahudileri kendi ülkelerine geri gönderdiler. Ezra, o zamanki peygamberleri, dünyaya gelişini (anası yönünden) Buhtannasir tarafından esir edilerek götürülen İsrail çocuklarına borçlu olan Pers Kralı Behman'ın (*Artaxerxes*) yardımıyla tapınağı yeniden yaptırdı. Behman (ya da Ezra ?) Tapınağı Süleymanın tapınağından daha küçük bir plan üzerine inşa etti.

Tapınak altındaki kubbeler iki katlıydı: Üst katın kolonları alt katın kubbesi üzerine oturuyordu. Öyle sanılır ki bunlar Kral Süleyman'ın ahırlarıydı (*istiblât*),¹⁷⁰ ama bu doğru değildir. Kubbelerin amacı tapınağı her türlü kirden pislikten korumaktır. Gerçekten de, Mozaik yasasına göre, eğer yeraltı pisliği ile boyuna doğrudan temas halinde bulunursa zeminin yüzeyi temiz değildir. Bu konuda basit bir kuşku bile yeterli oluyordu. Onun içindir ki bu kubbeler üst katın sütunları ile alt katın kemerleri üzerine yapılmıştır; bu nedenle, yüzey ile yeraltı arasında sürekliliğin çözümü vardı, dolayısıyla bulaşma olasılığı uzaklaştırılmıştı. Böylece ayinlere özgü temizlik, dolayısıyla tapınağın kutsallığı artmış bulunuyordu.¹⁷¹

Yunan, Acem ve Roma kralları İsrailoğullarını ardarda boyunduruk altına aldılar. Bu dönem boyunca (*Machabées*) asmoneen (*hasmoneen*) rahipleri parlak bir krallık iktidarı uyguladılar. Onlardan sonra onların ba-

¹⁶⁹ Sabâ' Kraliçesini ayartmak için Süleyman tarafından yaptırılmıştı. "Kraliçe sandı ki bir su birikintisidir ve (elbisesinin eteklerini kaldırarak) bacaklarını açmış oldu. (Süleyman) ona dedi ki: "bu, taban taşı yerine kristalle döşenmiş bir saraydır" (Kuran, XXVII, 44). Ne Krallar Kitabı (III), ne Paralipomenes'ler (II) bundan sözeder.

¹⁷⁰ Latince *stabulum* (ahır)'dan gelir. Modern İbranicede - "garaja" gitmek anlamında kullanılan - *mosah* sözcüğü, Kutsal Kitapta, Süleyman'ın sarayının bir bölümünün adı olarak bulunur (Krallar II,16) ve orada ahırları koruyan çatı anlamına işaret eder.

¹⁷¹ Hep o, yahudilerde ve müslümanlarda ortak olan temizlik saplantısı, musallat takıntı. Burada bakınız: İbranice *Mishnâh Pârâh*, III, 16.

canağı (eniştesi) Herod geldi, peşinden de çocukları. Bu prens tapınağı, Süleyman'ın planlarına göre, mükemmel bir biçimde yeniden yaptırdı.

Yapım işi altı yılda bitirildi. Sonra Roma Kralı Titus, Yahudilerle savaşmaya geldi, onları yendi, krallıklarını ele geçirdi. Kudüs'ü ve tapınağını¹⁷² yakıp yıktı, tapınağın arsası bir çayır oldu.

Bunun üzerine, Romalılar, saygı göstermeye başladıkları Mesih'in dinini berimsediler. İmparatorlarından kimisi huristiyan oldu kimileri de olmadı, Konstantin'e kadar. Onun anası Helen huristiyan-
dı. Helen, huristiyanlara göre Mesih'in üzerinde gerildiği çarminın "tahtasını"(haşaba) arayıp bulmak üzere Kudüs'e gitti. Ekümenik rahiplerden (kamamisa)¹⁷³ bu haçın çöpe atıldığını öğrendi, onu toprak altından çıkardı ve bulunduğu yerin üzerine Çöplükler Kilisesini (Kanisat el-kumâma)¹⁷⁴ yaptı, Hristiyanlar (Saint) Sepulcre'ün (Kutsal Mezarın) burada olduğuna inanırlar. Helen, tapınaktan geriye ne kaldı ise hepsini yıktı. Mesih'in mezarına yaptıklarını Yahudilere ödetmek için Kayanın üzerini yeniden çöple doldurdu. "Çöplükler Kilisesi" karşısına Beytüllahim'i, İsa'nın doğduğu evi yaptırdı.¹⁷⁵

İslamın gelişine ve müslüman fethine kadar işler böyle sürdü. Ömer Kudüs'ün alınmasına yardım ediyordu. Kayayı görmek istedi. Onu oraya götürdüler. Kayayı çöplerle ve toprakla kaplı buldu. Onu temizletti ve üzerine bedevi stilinde bir cami yaptırdı. Camiye, Kuran'ın ilahî metninde bildirildiği gibi (XVII, 1) üstünlüğünden, öndegelirliğinden dolayı büyük saygı gösterdi. Daha sonra, El-Velid b. Abdülmelik Kaya-Kilisesini, arzu edilen bütün görkemiyle islam camileri stilinde bir cami yapımına verdi kendini. Aynı şeyi, Mekke, Medine ve Şam camileri için de yaptı. Araplar bu Şam camiini El-Velid'in "Nef'i Kadırgası" (balât)¹⁷⁶ diye adlandıırırlar. Bu camileri inşa etmek ve mozayiklerle (fusayfisâ) süslemek için, El-Velid, Bizans İmparatorunu kendisine para ve zanaatçılar göndermeye zorladı.

¹⁷² Hristiyan takvimi 70'te.

¹⁷³ Arapça *qummus* sözcüğü Yunanca *egoumenos* (rahip, Abbe) sözünün bozulmuş halidir.

¹⁷⁴ *Kânisat Al-Qiyâma*'nın (Öldükten Sonra Dirilme Kilisesinin) müslümanlar tarafından bozulması, Çarminha gerilmenin huristiyan versiyonunu kabul etmiş görünmemek için. Kuran'a göre (IV,156) "onu öldürmediler, onu asmadılar da; sadece o, onlara benzer göründü / onlara öyle gibi gösterildi. (şubbiha lahum)"

¹⁷⁵ Apaçık bir karışıklık: Beytüllahim Kudüs'ün dışında ve güneyindedir, ve İbni Haldun da bunu iyi bilir, çünkü oraya gitmişti. (*Otobiyyografi* 'sine bakınız). 1948'de ziyaret edildi.

¹⁷⁶ *Balât*'ın "şose – taşıt yolu" anlamı da vardır: Ünlü Poitiers (Puvaltya) Savaşı denilen savaş, 17 Ekim 733 cumartesi, kuşkusuz, Poitiers ile Tours arasında oldu ve müslümanlar buna Arapça olarak "Şehitler Yolu" (*Balât ash-Suhadâ'*) derler. Bakınız Roy ve Deviosse (1966).

Hicret'in 5. yüzyılında (11. yüzyıl), özellikle sonuna doğru hilâfet zayıfladı. Kudüs o zaman Fatımilerin, Mısır'ın şii halifelerinin elindeydi. Ama onlar da çöktüler. Franklar Kudüs üzerine yürüdüler ve onu ele geçirdiler. Aynı zamanda Suriye'nin bütün sınır mevkillerini işgal ettiler. Kutsal Kaya üzerine, ululadıkları kendi kiliselerini yaptılar ve ondan büyük onur duydular. Ama Kürt Salâhaddin Eyyubî ("Saladin" b. Ayyûb) Mısır'ın ve Suriye'nin bağımsız sultanı oldu. İmparatorluğu ve Fatımi mezhep sapkınlığını etkisizleştirdi. Suriye üzerine yürüdü ve Franklara karşı kutsal savaş yürüttü. Onları Kudüs'ten ve Suriye'nin öteki sınır bölgelerinden çıkarıp attı. Bütün bunlar Hicri 580'lerde (1184) oldu. Salâhaddin, hristiyanların kilisesini yıktı, Kayayı ortaya çıkarttı, ve camiyi, bugünkü haliyle yeniden yaptırdı

Şu aşağıdaki sahih bir hadisin çevresinde gelişen ünlü sorunla o kadar da fazla kafa yormamalıdır. Peygambere sorulmuş, yeryüzünde ilk kurulan "Ev" (*beyt*) hangisidir diye. Şöyle yanıtlamış: "ilkbönce Mekke, sonra Kudüs. Ve bunlar arasında geçen zaman aralığını da "kırk yıl" olarak saptamış. Oysa gerçekte Mekke'nin kuruluşu ile Kudüs'ünki arasında ferah ferah bir bin yıl geçer, çünkü İbrahim'i Süleyman'dan ayırandır, Kudüs tapınağını yaptıran.

Buradaki güçlüğü çözümlmek için gelenekte (hadiste) yer alan (temel, tesis, kuruluş anlamına gelen) "*fondation*" (*vad*) sözcüğünün, "*construction*" (yani inşa, bina, yapı, kuruluş) anlamına gelmediği, ama hitabet yeri, dua yeri, küçük kilise olarak hizmet veren ilk "Ev" anlamında kullanıldığı bilinmelidir. Şu halde bu durumda Kudüs'ün Süleyman'ın kendi tapınağını yapmasından çok uzun zaman önce var olduğunu kestirmek gerekir. Görüldü ki San'ahılar daha önceden Kaya üzerinde bir Venüs Tapınağı yapmışlardı. Bu Kudüs'ün zaten daha önceden bir tapınma mahalli olmasından değil miydi? Gene aynı, Araplar, İslamdan önce de putlarını ve heykellerini Kabenin çevresine ve içine yerleştiriyorlardı. Venüs tapınağını yapıp kuran Sebeliler İbrahim'in çağdaşıydılar. O halde mantıklı bir yargılamayla Mekke'nin bir tapınma mahalli olması zamanı ile Kudüs'ün de, hatta bir ibadet yapısı olmaksızın, aynı durumda olduğu dönem arasında (ancak kırk yıl geçmiştir. Süleyman Kudüs'te bir tapınak yaptıran ilk kişi olmuştur. Bütün bunlar iyice anlaşılınca geleneğin (*hadisin*) vesile olduğu sorun da çözüme kavuşmuş olur.

Medine'ye gelince, Medine, yani eski Yesrib,¹⁷⁷ ona adını veren Amelika kabilesinden Yesrib b. Mahlâ'il tarafından kurulmuştur. İsrailoğulları, Hicaz'ı işgal ettiklerinde Medine'yi Amelikalılardan aldılar. Sonra Kayle'nin soyundan gelenler, ki bunlar Gassani idiler (*Evs* ve

¹⁷⁷ "Dininden dönüp Yahudiliğe geçen kabilelerin bulundukları ve adı kınama - azar anlamına gelen bir Site'dir Yesrib. " (Louis Massignon, 1935, s. 14.)

Hazrec) çevrede yerleşmeye geldiler ve Medine'yi ve şatolarını ortadan kaldırdılar. Tanrının Medine hakkındaki önceden saptanmış niyetleri nedeniyle, Peygamber, oraya gitmek emrini aldı ve bunu Ebubekir ile birlikte yerine getirdi. Arkadaşları da onu izlediler. Peygamber orada yerleşti, camisini ve evlerini de Tanrının tüm sonsuzluk boyunca bu onura yazgılı kıldığı yerde yaptı. Kayle'nin soyundan gelenler ona ev sahipliği yaptılar ve yardım ettiler. Bu yüzdendir ki onlara "Partizanlar – Taraftarlar" (*Ansâr*) denildi. Böylece İslam Medine'den başlayarak yayıldı, sonunda üstün gelmeye başladı. Muhammed kendi yurttaşlarını yenmek zorunda kaldı. Mekke'yi ele geçirdi. Yandaşları (Medineliler) kendilerini bırakacağını ve doğduğu kente geri geleceğini sandılar ve bundan endişe duydular. Ama Peygamber onlara güvence verdi ve öldüğü zaman Medine'ye gömüldü.

Medine zaferi üzerine çok tanınmış sahih hadisler vardır. Medine'nin Mekke'ye üstün tutulup tutulmayacağı konusunda tartışma vardır. Malik, Muhammed'in bir açıklaması nedeniyle bu görüşteydi; (*Ansâr*'dan) biri, Râfi' b. Hudayî tarafından ikinci elden aktarılan bu açıklamaya göre "Medine Mekke'den daha değerli" idi. Bu hadis (kadı) Abdülvehhab tarafından kendi yapıtı *Ma'ûna'* da aktarılmıştı. Lafızıyla alındığında aynı anlama gelen başka hadisler de vardır. Ama (İmamlar) Ebu Hanife ve Eş-Şafii başka bir görüşteydiler. Her durumda Medine, (Mekke'nin) Kutsal Caminin hemen ardından gelir ve her bir yanda müslümanların yürekleri onun için çarpar.

Şu halde görülüyor ki, tanrısal bir ön-belirleme ile bu kutsal ulu camilerin her birinin kendi saygınlıkları, değerleri vardır. Burada Tanrının niyetleri ile ruhanî-dinî ve geçici-cismanî sorunlarla ayırdığı değer derecelerini görüp tanımak mümkündür.

Yeryüzünde başka hiçbir cami tanımıyoruz ki (bu üç cami) ile kıyaslanabilir olsunlar – bir tek Hint adası Seylan'daki¹⁷⁸ Adem camisi dışında; ama bu cami konusunda da hiçbir güvenilir bilgi yoktur. Antikitede saygın tutulan, kutsal tapınaklar vardı, içlerinde bir sofuluk ve ibadet ruhu olduğuna inanılıyordu. Perslerin *Pyrée*'leri (*beyt annâr*), Yunanların tapınakları (*heykel*), Arapların, Peygamberin seferleri sırasında yerle-bir ettiği Hicaz'daki putları böyleydi. Bundan söz etmek istemiyoruz, çünkü hiçbir din yasası bunları onamaz, ve bunların dinle hiçbir ilişkileri yoktur.¹⁷⁹ Ne bu yapılarla ne de tarihleriyle ilgileniyo-

¹⁷⁸ Orada "Adem'in ayağının izi" (pic d'Adam) müslümanların ziyaret ettikleri ünlü bir ziyaretgâhtır. (İbni Battûta tarafından 1344 yılında ziyaret edilmiştir.)

¹⁷⁹ Her iyi müslüman için olduğu gibi İbni Haldun'a göre de İslam, "Tanrının Kitabını almamış olanların hepsinde.... tektanrılı bir açınlamanın (vahyin) zevkini evrenselleştirir... Yani ateşini söndürdüğü Perslerde, kastlarını parçaladığı Hindu-larda; bağlarından kopardığı Türkler, Çinliler, Malezyahlar, Berberler ve Zencilerde" herkeste. (Louis Massignon, 1935, s. 14.)

ruz. Her kim ki bilmek istiyorsa tarih yapıtlarından bu konuda bilgi alabilir. "Tanrı istediğini doğruya yönlendirir." (II,142.)

7. MAĞRİBDE KENTLERİN SEYREKLİĞİ

Mağrib, İslamdan binlerce yıl önce Berberlere aitti. Onların uygarlıkları her şeyi ile göçebe uygarlığıydı. Yerleşik kültürün hiçbir ögesine, en azından herhangi bir yetkinleşme derecesine ulaşmalarını sağlayabilecek kadar ve oldukça uzun zamandan beri sahip değillerdi. Onlar üzerinde hüküm sürmüş olan Frankların ya da Arapların, kendi öz kültürlerinin buralarda kök salmasını sağlayacak zamanları olmadı; bedeviler gibi yaşamaya devam ettiler. Onlarda da pek fazla yapılaşma yoktu. Bedeviliğe bağlılıkları nedeniyle zaten tekniklerle pek de içli dışlı değillerdi – çünkü teknikler yerleşik yaşam kültürüne bağlıdır. Teknik olmadan yapıcılık yapılamaz, ve beceri, el uzluğu (*hidhq*) olmadan teknik öğrenilmez. Bu da bulunmadığı için Berberler yapılarla ilgilenmiyorlardı, hele kentlerle hiç!.

Öte yandan Berberlerin hepsi ellerinde kalan bedeviliğin ata yadigarı kalıtları kabile birliği ve kanbağı anlayışı yüzünden birlik halindediler. Kentler güvenlik ve huzur arama eğilimlerinin sonucudur. Bu da kentlerin sakinlerini kent milislerine bağımlı kılan bir şeydir. Onun için bedeviler toprağa yerleşmeyi sevmezler, yeter ki lüks ve zenginliklere doğru itilmiş olmasınlar, ki bu da çok seyrek görülen bir şeydir. Gerçekte Kuzey Afrika (*İfrikya*) ve Mağrib halkı çoğunluğuyla bedavidirler. Çadır altında yaşarlar, develerle bir yerden bir yere giderler ya da dağlara yerleşirler.

Tersine öteki yabancı ülkelerde uygarlık köylü ve sitelidir, yani kentlidir, İspanya'da, Suriye'de, Mısır'da ya da Acem Irak'ında olduğu gibi. Arap olmayan halklar arasında ortak bir kökene kıskançlıkla sahip çıkmak ve kanın saflığını korumak nadirdir. Oysa çölde insanların çoğu şecerelerine yani soyağaçlarına tutunurlar, çünkü bununla en kuvvetli bağlar sağlayabilirler. Böyle kuvvetlenir onların kabile birliği anlayışı. Ve bu da insanları bedevi yaşama, cesaretin ve bağımsızlığın yitirildiği kentlerin uzağına sürükler. Bu ilkeler iyi anlaşıldı mı sonuçlar çıkarmak, vargılara ulaşmak kolaydır.

8. MÜSLÜMAN YAPILAR GÖRECE AZDIR

Bu da gene aynı sebepten. Araplar da gerçek bedevilerdir, tekniklere (*sanâ'î*) tümüyle yabancılardır. Üstelik, İslamdan önce, daha sonra ele geçirecekleri topraklara tamamıyla yabancydılar. Ve ne zaman ki bu toprakları işgal ettiler, yerleşik bir kültür (*hadâra*) geliştirmeye va-

kitleri yoktu. Ve sonra, aldıkları yerlerde buldukları yapılarla yetiniyorlardı.

Dinden ileri gelen nedenlerle, gene aynı şekilde, debdebeli, çok gösterişli konutlar yapmamalı ya da amaçsız koca taşınmazlara çok para harcamamalıydılar. Kamıştan yapılma duvarları bir yangın sırasında harap olmuş olan Kufe kentini taştan duvarlarla yeniden yapmak için Ömer'in iznini istediklerinde "Yapın, ama hiçbir evin üçten fazla odası olmayacak. Yapıları yarıştırmak yok. Sünniliğe uygun davranın ve böylece iktidarı elde tutarsınız. " diye yanıt vermişti. Koşulları böyleydi. Ve ekledi: "Ölçüyü aşan (*fevk el-kadr*) hiçbir şey inşa etmeyiniz." Ölçü (*kadr*) konusunda sorgulandığında da " Ölçü'yü savurganlığa batmanızı ve en ortadan uzaklaşmanızı engelleyen ölçü" olarak tanımladı.¹⁸⁰

Ama, daha sonra, dinin etkisi ve titizlik, krallık iktidarının ve lüksün lehine olarak şilinmekte gecikmedi. Araplar, Perslerden çok etkilenerek onların yapıcılık sanatını aldılar. Yeni güvenlik ve lüks anlayışları onları inşaata yöneltti. Büyük yapılar ve taşınmazlar yükseltmeye başladılar. Ama bu da imparatorluklarının gerileme çağına oldu. O zaman da bu büyük yapıları yapmaları ve kentlerin planlanmasını (*ihritât*) geliştirmeleri için fazla zaman kalmadı onlara. Kopt'lar, Nebatiler, Romalılar, Bizanslılar ve ilk Araplar da: 'Ed, Semud, Amelikalılar ve Tubba, bunlar böyle bir süreçten geçmişlerdir. Bunların önünde zaman vardı ve teknikte geliştiler. Sayıları daha çok olan tarihî yapıları, anıtları zamanın etkisine direndiler. Benim vargılarım böyledir, dikkatli bir inceleme bunun doğruluğunu onaylayacaktır. "Tanrı yeryüzünün ve yeryüzünde mevcut olan her şeyin kalıtsısıdır."

9. ARAP YAPITLARI YIKINTI HALİNE GELDİ

Arapların¹⁸¹ yükselttikleri yapılar, bedevince aldırıışsızlık ve sanatlara uzak durma yüzünden yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bununla birlikte belki de daha ciddi bir neden vardır. Araplar, bir kent kurmayı, kent için, özenle, sağlığa yararlı bir havası, suyu, tarlaları ve otlakları olan bir yer seçmeyi hiç iş edinmediler. Bununla birlikte hoş giden konutlarla ötekiler arasındaki ayrımı yapan tam da bu özendir.

¹⁸⁰ 638'de kurulan Kûfe, başlangıçta kamıştan yapılma bir kulubeler yığından başka bir şey değildi. Hicretin 50. yılından başlayarak, Ziyâd zamanında, fırınlanmış tuğladan gerçek evler yapmaya koyuldular: yerleşik yaşama geçiş, hemen hemen siteli olan askeri kontenjanların güney-arabı ögesi sayesinde gerçekleşti. (Louis Massignon, *Kûfa (Irak) Planının Açıklaması*, MEIF içinde (LXVIII, Kahire, 1935 s. 336-359.)

¹⁸¹ "Araplar"ın savsaklamaları üzerine bütün bu pasajlarda İbni Haldun, kolayca anlaşılacağı gibi, bedevileri kastetmektedir.

Ama Araplar bu çeşitten şeylerle ilgilenmediler. Onların aradıkları tek şey develeri için otlaklardı. Suyun içilebilir olup olmamasına ya da yeteri kadar bol olup olmadığına aldırıyorlardı. Ne tarlaların kalitesini, ne sebzeleri, ne iyi havayı düşünüyorlardı, çünkü onlar göçebelik alışkanlığındaydılar ve tahıllarını uzaklardan getiriyorlardı. Çölde, rüzgar her bir yandan eser ve göçebe yolculuk sırasında rüzgardan yararlanacağına güvenir. Atmosfer ancak aynı yerde yerleşik yaşamla ve fazla yığılmayla bozulur.

Bu, Kufe'nin, Basra'nın¹⁸² ve Kayrevan'ın kuruluşunda iyice görülmektedir. Araplar kentleşme (*ihitât*)¹⁸³ konusunda, sadece develeri için gerekli otlakları ve çölün ötesinde ne olduğunu, bir de kervan yollarını iş edinirler. Onun için bu iki kentin görünümü, kent alanı elbette ki iyi bir doğal yer değildir. Bunlar gelecek kuşaklara hiçbir kaynak sunmazlar. Bununla birlikte uygarlığın korunup sürdürülmesi için bu yer de gerekliydi. Ama bunların yeri doğal koşullara yanıt vermez. Özellikle, bu kentler kendilerine takviye sağlamaya ve güç vermeye elverişli bir nüfus ile çevrili değillerdi. Arap İmparatorluğunun ve birlik ruhunun ilk gerileme belirtilerinde yıkıldılar, sanki hiç var olmamışlar gibi oldular. "Tanrı karar verir ve hiç kimse onun buyruklarını değiştiremez." (XIII, 41.)

10. KENTLER NASIL YIKINTI HALİNE GELDİ

Henüz yeni kurulmuş bir kentte evler ve yapım malzemesi –taş ve kireç–, fayans karoları (*zulayj*), mermer, mozaik (*fusayfisâ*), siyah kehribar (*sabaj*) ya da cam gibi duvar kaplamasında kullanılan şeyler azdır. Bedeviler kendi bildikleri tarzda yapı yaparlar, yani çabuk eskiyen dayanıksız malzeme kullanmakla yetinirler.

Sonra, kent "boy atar": nüfusu ve uygarlığı gelişir. Yapıcılık malzemeleri çoğalırken aynı zamanda girilecek işler ve teknisyenler (meslek loncaları) artar, ta ki bir "tavana" (*gâya*) ulaşıncaya kadar. O zaman gerileme başlar, refah azalır ve nüfus düşer. Teknikler yavaşlar. Sonuç olarak şık ve sağlam yapılar yapma alışkanlığı yitirilir. Kent sakinlerinin sayısı ile birlikte el-emeği, emekçiler de azalır. Artık taş, mermer ve öteki malzemeler hemen hemen bulunmaz olur. Kent nüfusunun azalması sonucu kullanılmayan boş binalardan alınan ikinci el taşlar kullanılır. Saraydan saraya, evden eve, tamamıyla kullanılmaz hale gelene kadar boyuna aktarılan aynı malzemeler kullanılır. Ondan sonra da, taş yerine kerpiç ile, ve hiçbir süsleme yapılmamak üzere bedevi

¹⁸² Louis Massignon'a bakınız: *Explication du plan de Basra* (Irak) (Basra Planının açıklaması)", *Westöstliche Abhandlungen Roudolf Tschudi*, Wiesbaden, 1954, s. 154-174.

¹⁸³ Bakınız s. 709. not 1.

modasına geri dönülür. Kentler kasabalara, köylere, küçük köylere dönüşür. Sonra da azar azar, eğer kaderleri böyleyse harabeye dönerler. İşte böyle davranır Tanrı kendi yarattıklarına karşı.

11. GELİŞME, REFAH NÜFUSA BAĞLIDIR

Gerçekte tek bir birey bütün gereksinimlerini karşılayamaz. Kendi benzerleri ile bir araya gelmek zorundadır, onların dayanışmasından uygarlık doğar. Bir grubun gereksinimlerinin karşılanması, bizzat bu nedenle, çok daha büyük bir grubun gereksinimlerine yeter. Örneğin, hiç kimse kendi beslenmesi için gerekli buğdayı elde edemez. Buna karşılık altı kişi-on kişi çabalarını birleştirebilirler: bir demirci ve bir marangoz tarım aletlerini yaparlar, başkaları öküzlerle ilgilenir, toprağı işlerler, ekini kaldırır ve öteki tarım işlerini gerçekleştirirler. Böylece, kendi bireysel ya da kolektif çabalarıyla belli bir miktarda, kendi gereksinimlerinin çok üstünde besin elde edeceklerdir. Böylece ortaklaşa çalışma (*el-a'mal ba'd el-içtima*) işleyenlerin kendilerine gerekli olandan daha fazla ürün verir.

Kentlerde de aynıdır. Eğer işlerin üleşimi gereksinime göre yapılırsa, bir asgari (*akall*) çaba yeterli olacaktır, çünkü gerisi fazlalıktır. Lüksün artmasına ve başka kentlerin gereksinimlerinin karşılanmasına hizmet edecektir. Bu kentle ya değiş-tokuş edecekler ya da kendilerinde olmayanı satın alacaklardır. Böylece fazlalığı, rezervi olanlar zenginleşir.

Kazanç (*kâr*) (*kesb*) ve geçim gereçleri (*rızık*) (ekonomisi) üzerine Beşinci Bölümde görüleceğı gibi, kâr işin (emeğin – çalışmanın) değerini temsil eder (*el-mekasib, kıyam el-a'mal*).¹⁸⁴ İş ne kadar çok ise kazanç (yarar) da o kadar büyük olur. Gereksinimler de o oranda artar. Gönenc, zenginlik lükse, güzel atlara, güzel giysilere, pahalı kaplara ve aletlere, hizmetkâr kullanımına, binek hayvanlarına kapı açar. Bütün bunlar kazanç getiren kârlı etkinlikleri gerektirir, bu etkinlikler için de usta zanaatçılar seçilir. Sonuç olarak, sanayi ve sanatlar yüreklendirilmiş, özendirilmiş olur. Sitelerin gelirleri ve harcamaları artar ve iş emekçileri zenginleştirir.

Bir topluluğun nüfusu arttıkça iş de artar. Lüks, kârın yükselen eğrisini izler. Büyüyen gereksinimleri karşılamak için yeni teknikler bulunur, bu yeni tekniklerin ürünlerinin değeri de yüksektir. Kazançlar katlanır ve üretim de o oranda gelişir. Emek başlangıçta gereksinimleri karşılamaya uygun düşecek bir şekilde ayarlanmaktayken şimdi artık lüksün ve zenginliğin hizmetindedir. Herhangi başka siteden daha çok nüfusu olan her site ötekini, kazançta, gönenc ve lükste geçer. Ne ka-

¹⁸⁴ Tam modern kavrayış ve tanımlama.

dar çok nüfusu varsa o kadar çok gönenç içindedir.

Aralarındaki fark bir kadı, alış-veriş işleri yapan bir kimse farkıdır ya da bir zanaatçının, bir dükkancının, bir emirin bir polis memurunun bir başkasına farkında kendini gösterir.

Örneğin Fas'ta, Fez'in durumunu öteki Bougie, Tilmisan, Ceuta gibi Mağrib kentlerinin durumu ile karşılaştırınız. Bütünü içinde ya da ayrıntılarda aralarındaki fark nedir? Fez'deki bir kadı Tilmisan'daki bir kadının çok üstündedir ve her türlü birlik (lonca) (*sinf*) için de böyledir. Gene bir yanda Tilmisan, öte yanda da Oran ya da Cezayir kenti ve en küçük kentlerden ancak boğaz tokluğuna yaşayıp giden en küçük köy topluluklarına kadar diyecek olursak gene aynı şey söz konusudur.

Bu ayrımlar her kentte üretilen ürünler arasındaki ayrılıklara bağlıdır. Herbirinin kendi öz iş pazarı (*sûq li-l-a'mâl*) vardır; bu pazarlarda harcamalar önemiyle doğru orantılıdır. Fez'deki bir kadı'nın geliri de, Tilmisan'daki meslektaşının ki de kendi harcamalarına yeter. Gelirler ve harcamalar ne kadar önemli ise gönenç de o kadar geneldir. Örneğin Fez'de böyledir, orada Lüks maddelerine olan talep üretimin artmasına yol açar. Bunun içindir ki Fez en zengindir. Oran, Constantin, Alger (Cezayir kenti) ve Biskra için de aynı şey söz konusudur, ancak kendi yaşamları için iş olanakları olan en küçük kasabalara kadar. Bunların birer kent oldukları söylenemez. Olsa olsa köy ya da köycüklerdir. Buraların sakinleri sıkıntı içinde yoksul, yoksun kimselerdir, çünkü onların çalışmaları onları yaşatmaya yetmez, hele kâra dönüştürülebilecek bir fazlalık elde etmelerine hiç yetmez. Birkaç ayrık durum dışında, acınacak durumda ve ihtiyaç içindedirler.

Yoksulların ve dilencilerin durumu bu olguyu açıklar. Bir Fez dilencisi bir Tilmisan ve Oran dilencisinden daha iyidir. Fez'de, Kurban Bayramı için kendi kurbanlarını kurban edebilmek için dilenen dilenciler gördüm.¹⁸⁵ Lüks tahıl taneleri, et, tereyağı, pişmiş aşlar, giysi, elek, ya da kaplar dilenenleri gördüm. Tilmisan'da ya da Oran'da böyle bir şeye kalkışanlara ağzının payını verirler, sertçe hırpalarlar ve başlarından savarlar. Bugün, Mısır'da Kahirelilerin lüksü ve zenginliği üzerine en olağanüstü hikayeler duyulmaktadır. Zaten bunun içindir ki Mağribin yoksul insanların pek çoğu Mısır'a girmek istemektedirler, orada eşsiz bir refah ve zenginlik bulunduğunu anlatmaktadır insanlar. Halk, Mısır'da insanların çok daha zengin olduklarına, herkesin evinde para bulunduğuna ve çok daha cömert ve merhametli olduklarına inanmış bulunuyorlar. Elbette ki, bu doğru değildir. Yalnız şu var ki, Kahire, başka herhangi bir kentten çok daha büyük ve kalabalık bir kenttir, bu da kentin sakinlerinin şanslarının daha açık olmasına yol açar.

¹⁸⁵ 20. yüzyılın başında (1903'te) bu uzak geçmişin koşulları ile kıyaslanabilir koşullar altında "bir tek Fez kentinde, Aid el-Kebir için 50.000 koyun kurban edildiği hesaplanıyor." (Eugene Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui*, Paris, 1907, s. 137.)

Her yanda, bütün kentlerde gelirlerle harcamalar dengelenir. Eğer bunlardan biri önemli ölçülerde ise öteki de öyledir. Karınca ve böcek sürüleri varlıklı yerleşim yerlerine musallat olurlar, buralarda güzel yemekler yapılır, tahıl taneleri ve yiyecek kırıntıları etrafa saçılır. Buraların mahzenlerinde iri iri fareler yaşar, kediler de buraları mekân tutarlar. Kuş sürüleri tepede dolanır, karınlarını doyurmuş, susuzluklarını gidermiş olarak uçar giderler. Oysa fakirin, muhtaçların evlerinde hiçbir böcek duvarlara tırmanmaz, hiçbir kuş evin üstünde turlamaz, hiçbir fare, hiçbir kedi yoksul evin mahzenine sığınmaya kalkışmaz. Şairin dediği gibi:

“Taneyi gagalamak için, göklerden iner kuş
ve eli açık adamların saraylarına dadanır.”

Tanrının niyetlerine dikkatle bakıp anlamaya çalışmalıdır. İnsan kalabalıkları hayvan güruhları ile karşılaştırılabilir. Sofralardan artakalıp düşen kırıntıları vermek kolaydır onlardan kolayca vazgeçebilenler için. Bir uygarlığın gönencinin kaynağı onun yaygınlığı, büyüklüğüdür. Çünkü “Tanrının dünya yaşamına gereksinimi yoktur.” (III, 97).

12 . TAHİL VE YİYECEKLERİN RESMÎ FİYATLARI

Bütün pazarlar halkın istemlerine göre donanımlarını sağlar ve düzenlerler. Pazarda, besinler, buğday, arpa, bakliyat, nohut ve öteki yiyecekler, soğan ve sarımsak bulunur. Bunlar en başta gelen besin maddeleridirler. (Pazarlardan) aynı zamanda, çeşnilikler (baharat), meyveler, giysiler, aletler, koşum takımları, zanaat ürünleri ve inşaat malzemeleri gibi daha önemsiz doğrudan gereksinim ürünleri ya da lüks maddeleri de edinilebilir. Kalabalık büyük bir kentte zahire ve en gerekli nesnelerin fiyatları düşük, baharat ve meyve gibi lüks ürünlerin fiyatları ise yüksektir. Küçük kentlerde ise bunun tersi geçerlidir.

Gerçekten, tahıllar insanın beslenmesi için vazgeçilmezdirler. O halde tahıllar çok aranan bir zahiredir (aşlıktır). Hiç kimse tahıl edinmeyi ve gereksinimlerini bir ay öncesinden bir yıl öncesinden ikmal etmeyi savsaklayamaz. Demek ki tahılların tedariki bir kentin tüm sakinlerinin ya da kent ve çevre bölgeler halkının çoğunluğunun işidir. Bu gözardı edilemez bir durumdur. Herkes kendisine gerekli olandan daha çok, ailesine gerekenden daha da çok besin edinir. Böylece, her zaman, kendilerine gerekli olandan daha fazlasını bulunduran insanların çoğunluğunun taleplerini karşılayacak miktarda bulunur bunlar. Sonuç olarak tahıl, kuraklık dönemleri dışında, genellikle ucuzdur. Eğer insanlar daha önceden yedeklik erzak sağlamasalar, kentin nüfusunun büyüklüğü nedeniyle kentte erzak bolluğu olduğundan, tahıllar kendilerine bedava olarak dağıtılabildi.

Çeşnilikler¹⁸⁶ meyveler ve bu cinsten başka erzak konusunda bu kadar genel bir gereksinim yoktur. Bunların üretimi bir kentin sakinlerinin hepsinin ya da çoğunluğunun çalışmasını zorunlu kılmıyordu. Bir site çok geniş, büyük bir gönenç içinde, çok uygarlaşmış ise, bu tatlar da kendi orun sıralarına göre çok aranan maddeler olurlar. Demek ki (görelî olarak) az bulunurlar. Herkes bunlardan edinmek isteyebilir, ama herkese yetecek kadar da bulunmayabilirler. Pek çok nedenlerle aranılır ve zenginler, lükse alışmış olarak, bunları satın almak için çok yüksek, ölçüsüz fiyatlar ödeyeceklerdir, çünkü bunlara ötekilerden daha çok gereksinim duyarlar. Böylece fiyatlar yükselir.

Sanatlara geçelim. Sanat ürünleri büyük kentlerde pahalıdır. Ve bu üç nedenle böyledir. İlk önce, büyük sitenin lüksünün sonucu olarak istemin (talebin) fazla olması nedeniyle. Sonra, sanatçılar ücretleri konusunda doyumsuzdurlar, çok isterler, çünkü hayat kolaydır ve besinler boldur (çalışmak zorunda değildirler). Son olarak, harcayacak parası ve karşılanacak gereksinimi olan çok insan vardır, bir sürü istenecek hizmet vardır, ve bir sürü de iş verilecek beceri sahibi sanatçı vardır. Şu halde, bu hizmetleri, rekabet yüzünden ve tekel hakkını kendi ellerinde tutmak için alışılmışın üstünde fiyatlar öderler. Bunun sonucu da işçilerin ve zanaatçıların çok aldırıışsız, yüksekte bakan ve çok pahalı olmalarıdır, bu da kent sakinlerinin harcamalarını arttıran bir şeydir.

Nüfusun az olduğu küçük kentlerde besin maddeleri kıttır. Gerçekten, küçük kentler az üretirler, yiyecek maddelerinden yoksun kalmaktan korkarlar. Onun için de doğal ki, yedeklik edinirler. Besin, yüksek fiyat ödemeye hazır olunan değerli bir nesnedir. Beri yandan ikincil zahire için hiç talep yoktur, çünkü küçük kentin sakinleri yoksuldur ve az sayıdadır. O halde iş yerleri az, fiyatlar da çok düşüktür.

Başkaca, besin fiyatlarında pazarlardan alınan rüsümları, sultan adına ödenen kapı hakkını, kazanç vergilerini ve tahsildarların kendi hesaplarına yaptıkları kesintileri hesaba katmak gerekir. O halde kentlerdeki fiyatlar kırılık yerlerin fiyatlarından yüksektir, çünkü bedevilerde gümrük ya da başka türlü rüsümlar yoktur, oysa kentlerde, tersinedir, hele bir hanedan yıkıma doğru gidiyorsa.

Gene bunun yanında, besin maddeleri fiyatları ile ilgili olarak, tarımın gerektirdiği çeşitli masraflar da dikkate alınır. Bugün İspanya'da olan da budur. Müslümanlar, hristiyanlar tarafından kıyı boylarına ve dağ sırtlarına doğru itilmişlerdi. Buralarda topraklar tahıl ve sebze tarı-

¹⁸⁶ (Çeşnileme) sözünden her türlü tuz dahil (özellikle de sahra tuzu dahil) her türlü çeşnilikleri, kısacası "baharatı" anlamak gerekir: Arap tüccarları Malezya'dan, Endonezya'dan karanfil, tarçın, küçük hindistan cevizi ve karabiber satın alıyorlar, sonra onları kısmen Cenevizlilere ve Venediklilere satıyorlardı.

mına elverişsiz ve verimsizdi. Hristiyanların kendileri en iyi topraklara el koymuşlardı. Bu durumda müslümanlar kendi tarım yöntemlerini iyileştirme yolunda çok büyük özen ve çaba göstermek zorundaydılar. Birçok pahalı çarelere başvurmak zorunda kaldılar – örneğin gübre (zibl) kullanımı gibi.¹⁸⁷ Bütün bunlar tarımın maliyet fiyatını önemli ölçüde arttırdı. Sonuç olarak onlar kendi fiyatlarını koydular ve İspanya, hristiyanların müslümanları kıyı şeritlerine püskürtmelerinden bu yana çok pahalı bir ülke oldu.

İspanya'daki yaşamın pahalılığından sözedildiğinde bunun besin maddelerinin ve tahılların az bulunur olmalarından ileri geldiği sanılır. Ama öyle değildir. Bütün uygarlaşmış halklar içinde İspanyollar en iyi tarım yetiştiricileridirler. Onlarda, yüksek kademeden ya da gösterişsiz koşullarda yaşayan herhangi bir kişinin değerlendirecek bir miktar toprağı ya da bir tarlası olmaması pek görülmeyen bir şeydir. Bu kurala uymayan ayrıksın ögeler zanaatçılar, işçiler ya da yeni ortaya çıkan kutsal savaşın savaşçılarıdır. Bunlar, ücret ve geçim gereçleri olarak kendi tahıl paylarını ve hayvan otu paylarını alırlar. Ama İspanya'da yaşamın pahalılığının gerçek nedeni başka yerdedir.

Berberler bambaşka bir durumdadırlar. Onların tarlaları güzeldir, toprak iyidir. Onun içindir ki Berberler her zamanki ve genel uğraş olan tarımı ıslah etmek için dışardan bir şey sağlamak zorunda değildirler. Bu nedenle onlarda besin ucuzdur. "Tanrı geceyi ve gündüzü saptar." (LXXIII, 20.)

13. BEDEVİLER BÜYÜK KENTTE OTURAMAZLAR

Gerçekte, bir büyük kent belli bir lükse alışmış bulunur, bu da kent sakinlerinin gereksinimlerini çoğaltır. İstem (talep) nedeniyle lüks maddeleri gündelik şeyler haline gelirler bunun sonucu da gerekli olurlar. Üstelik, imalat ürünleri değerlendirir ve yaşamı kolaylaştıran en basit araçlar pahalıdır. Çünkü bunlar çok aranır olmuşlardır ve hükümet bu maddelerden pazar hakkı ve işlem (*muamele*) vergisi alır. Bu da fiyatların yükselmesinde kendini gösterir. Metalar, besin maddeleri, imalat ürünleri çok pahalıdır. Sonuç olarak, halkın masrafları da nüfus artışı ile kıyaslanabilecek oranlarda yükselir. Para akar. İnsanların harcamaları için, yaşamak ve ailelerini yaşatmak ve başka harcamalara karşı durabilmek için paraya çok gereksinimleri vardır.

Oysa, bedevilerin gelirleri azdır, çünkü onlar emek pazarının sıyrılmış olduğu – ve emeğin kazancın (*kârın – profit*) (*al-a'mâl, sabab al-*

¹⁸⁷ O çağda, İspanya'da müslümanlar tarafından gübre kullanıldığının belirtildiğini görmek ilginçtir.

kasb) nedeni olduğu yerde yaşarlar. Dolayısıyla ne kazanç ne de mal (zenginlik) biriktirebilirler. O halde, donanımlı, yaşamın çok pahalı olduğu büyük bir kente yerleşmeleri çok zordur. Kırdaki, çok fazla emek harcamadan gereksinimlerini karşılayabilirler, çünkü ne lükse ne de fazladan gereksinimlere alışık değildirler. Demek ki paraya pek de gereksinimleri yoktur. Zaten, kendini kentin çekiciliğine kaptıran bedevi kente uyum sağlayamaz. Ancak bir miktar para biriktirebilmiş olanlar, kendi gereksinimlerinin ötesinde kaynaklara sahip olanlar ve böylece uygar insanlarda doğal olan şatafatlı masrafları göze alabilenler bunun dışında kalırlar. Bunlar kentlerde yerleşebilirler ve kentlerdekilerin alışkanlıklarını benimseyerek, onların lüksüne uygun harcamalar yaparak kentlilere uyum sağlayabilirler. Ve böylece kentler de şenelmeye başlarlar. "Tanrı herşeyi kuşatandır." (XLI, 54.)

14. ZENGİN ÜLKELER VE YOKSUL ÜLKELER

Nüfusun çok ve uygar olduğu yerde, insanlar elverişli bir durumda bulunurlar. Geniş krallıklarda, güçlü hanedanların yönetimi altında yaşarlar. Bunun nedeni imal edilen ürünlerin bolluğu ve bunun sonucu olan zenginliklerin ülkeye akınıdır. Bir kere gereksinimler karşılandıktan sonra kullanılabilir ürünlerden büyük bir fazlalık kalır geriye. Demek ki bu da kâr olarak geriye o kişilere döner. İşte yaşamını kazanmanın yolları (*maas*) ve geçim ekonomisi (*rızq – rızk*) ve kazanç (*kasb*) konusundaki bölümde görülecek olan budur. Gönenç artar, durum ve koşullar lükse ve zenginliğe elverişli olur. Gelirler üzerinden alınan devlet vergileri işlerin etkinlik ve hareket eğrisini izler. Hüküm sürmekte olan hanedan gittikçe daha zengin, daha güçlü olur. Kaleler ve şatolar kurdurur, kentler kurar ve siteler inşa eder.

Mısır, Suriye, Acem Irak'ı, Hindistan, Çin ve Akdenizin kuzeyi gibi Doğu ülkelerinde bunun bir örneği vardır. Yüksek nüfuslu bütün bölgelerde, kişiler zenginleşmiş, hanedanları güçlenmiş, kentleri gelişmiştir, aynı şekilde ülke nüfusunun ticaret ve yaşam koşulları da. Avrupa'nın hristiyan uluslarının tacirlerine bakınız, zamanımızda, Mağrib müslümanlarının yanına geliyorlar. Onların refahı zenginliği tarife sığmaz. Doğunun, özellikle de Uzak Doğunun yani Acem Irak'ının, Hind'in, Çin'in tüccarlarının durumu da aynıdır, gidip gelenlerin anlattıkları, buraların zenginlik ve bolluğunu över. Bu hikâyeler genellikle kuşku ile karşılanır. Bunları dinleyen halk bu satıcıların lüksünün onların hazinelerinin bolluğunu dile getirdiklerine inanırlar. Ayrıca onların başka yerlerde olandan daha çok altınları ve gümüşleri olduğunu ya da Antikçağın bütün altınına tek başlarına sahip çıktıklarını

düşünürler. Ama bu doğru değildir. Bu bölgelerde bilinen tek altın madenleri Sudan'daki madenlerdir, ki, bunlar da Mağribe komşudurlar.¹⁸⁸ Öte yandan, bu tüccarlar, ticaret olarak, her türlü metayı dışa satarlar. Eğer dendiği gibi öyle efsanevi servetleri olsaydı bu satışlara gereksinimleri olmayacaktı.

Astrologlar bu hususlara dikkat çekmişlerdir ve Doğunun elverişli koşullarına ve büyük zenginliklerine şaşımlardır. Onlara göre Doğu, Batıya kıyasla, en uğurlu yıldızlardan ve daha iyi doğum motiflerinden yararlanmaktaydı. Astrolojik hesaplarla bu, aşağıdaki dünyanın olayları arasındaki uyumda doğrudur. Ama bu, yıldızlara dayanan bir nedenden (*sebebi nucumi*) başka bir şey değildir. Bize bir de düpedüz sırf yeryüzüne (*arza*) değgin (*sebebi arzi*)¹⁸⁹ bir neden de gerekliydi. Oysa bu neden Doğunun fazla nüfuslu olmasıyla açıklanır. Kalabalık bir nüfus, bizzat kârın da nedeni olan iş ürünlerinin bolluğu nedeniyle çok büyük kazançlar gerçekleştirir. Bunun içindir ki Doğu ülkeleri en gönençli ülkelerdir. Demek ki bu yalnızca yıldızların etkisi sorunu değildir, bu etki, zaten kendi başına, böyle bir sonuç yaratamaz. Ama, zorunlu olarak, astrolojik hesaplarla yeryüzü uygarlığı arasında bir uygunluk (*mutâbaqa* – mutabakat) vardır.

Refah, gönenç ile nüfus arasındaki ilişki, örneğin, Kuzey Afrika'nın ve Libya-Bingazi bölgesinin (*Cyrénaiique*) (*Barqa*) incelenmesinden de ortaya çıkar. Buralarda yaşayan insanların sayısı azaldıkça ve uygarlıkları geriledikçe oralarda yaşayan insanların da nasıl sefaletle düştükleri görülür. Artık vergiler gereken geliri sağlayamıyor, hanedanlar fakirleşiyordu. Eskiden Fatımiler ve Zîridler refah içinde topluluklardı ve bol vergilerin keyfini çıkarıyorlardı. Çok harcayabiliyorlar ve yüksek maaşlar ödüyorlardı. Mısır hükümdarının, sık sık, gereksinimleri ve işleri için gerekli parayı Kayrevan'dan aldığı o kadar doğrudur. Ve Cevher El-Kâtib,¹⁹⁰ Mısır'ın fethi için yola çıktığında, birliklerin aylık ücretlerini, ödülleri ve askerî harcamaları ödemek için bin yük altını da birlikte götürmüştü.

Mağrib, eski günlere kıyasla bu bakımdan Kuzey Afrika'dan geride olsa da yoksul bir ülke değildi. Muvahhidler zamanında önemli bir gelirle iyi koşullarda bulunuyordu. Ama bugün, durum iyi değildir, çünkü Mağrib geçmişteki debdebesinin çok gerisinde kalmıştır. Berber nüfusunun en büyük bölümünü yitirmiştir ve aşikâr, elle tutulur biçimde çok aşağılara düşmüştür. Hemen hemen Kuzey Afrika kadar aşağı bir düzeydedir. Zaman artık Mağribin parlıtlarının Akdeniz ile Sudan arasında ve Aşağı

¹⁸⁸ Al-Hamdâni tarafından hazırlanan *Kitâb ül-cevhereteyn*'e bakınız (ob. 946 AD).

¹⁸⁹ Burada İbni Haldun'un astrolojiye karşı güvensizliği ve somut açıklamalar konusundaki beğeni ve eğilimi saptanabilmektedir.

¹⁹⁰ *Eş-Şaqlabî* de denilen Fatımi paşası, eski Bizans kölesi, 969'da Mısır Fatihi.

Fas'tan Bingazi'ye kadar yayıldığı zaman değildir. Bugün, kıyı bölgeleri ve komşu tepeler dışında hemen her yarı çöl olan bir yerdir.¹⁹¹ "Tanrı yüzünün ve üzerini örten her şeyin kalıtcısıdır. Kalıtcıların en üstünüdür."

15. KENTLİLERİN DAĞ EVLERİ VAR

Kent insanlarının çok sayıda mülke (*akar*) ve çiftliğe (*diyâ'*) sahip olmaları birden bire ve bir kerede olmuyor. Hiç kimse koskoca araziler satın alabilecek kadar zengin olamaz. En varlıklılar bile ancak yavaş yavaş toprak sahibi olurlar. Zaten bu kimi zaman da miras yoluyla olur: bu yüzden bir tek kişi birçok arazinin başına geçer. Bu belki de piyasa fiyatlarının dalgalanmaları (üzerine yürütülen hava oyunlarının - spekülasyonların) (*havalat el-esvak*) sonucudur da. Politik rejim değişiklikleri sırasında meydana gelen bir şeydir. Bu sırada ordu ortadan çekilir, korumasız kalan kentler yıkılmaya hazırdır. Genel bozulma halinde taşınmazların elde edilmesine çalışılmaz, çünkü bunlar hemen her zaman verimsizdirler. Bunların fiyatları düşer ve neredeyse yok pahasına satın alınabilirler. Ayrıca kalıtım yoluyla el değiştirirler. Ama, zamanla, kent yeniden güç kazanır, gençleşir, hanedan gelişir, parlaklık kazanır ve üstün koşullara sahip olunur. Sonuç olarak herkes mülk sahibi ve gelir getiren çiftlik sahibi olmak isteyecektir. Fiyatlar yükselir ve taşınmaz mallar önem kazanır. Arazi "spekülasyon"u (*havale*) denilen budur. Taşınmaz mülklerin sahibi, sonunda, hiçbir çaba harcamasızın ve hiçbir mali eyleme girişmeksizin sitenin en zengin adamı olur. Hoş bu işlere girişmeye hiç de yetenekli olmayacak da olsa böyle olur.

Bununla birlikte mülk topraklar, sahibini yaşatmaya yetmez. Onun çok büyük masrafları göze almasına izin vermez, ancak temel gereksinimlerini karşılamasına olanak verir. Kentin eskileri, mal, mülk ve çiftlik edinmenin, özellikle, geride bırakılabilecek geçim kaynağı olmayan yetimlerin geleceği için bir güvence olduğunu ileri sürerler. Bu taşınmazların gelirleri, yetimlerin, yaşamlarını kazanacak durumda olmadıkları sürece eğitimlerini sağlamalarına yardım eder. Daha sonra kendileri kendi başlarının çaresine bakabilirler. Üstelik de, bazı çocuklar, bedence ya da akılca olsun, bu işin altından kalkamayacak kadar güçsüzdürler. Dolayısıyla ancak mülkleri sayesinde yaşayabilirler. Ve bu yüzdendir ki, bu taşınmazları satın alabilmek için bu kadar para harcanır.

Şu halde sermayesini yatırmak ya da büyük bir yaşam tarzı sür-

¹⁹¹ İbni Haldun, kendi çağdaşları olan Merinilerin yönetiminde "Hilâliyen -hilâlci- Arapların gelip yerleşmesiyle yerli kurumların parçalanmasını ve kent kültürünün bununla bağlantılı olarak gerilemesini - iyi fark etti. Akdeniz ülkesi olmaktan, zeytin ağaçları ve bağlarla çevrili küçük tarım kasabalarına, belediye toplumuna dönüşen Fas bir step ülkesi haline gelmiş ya da kötü yerleşmiş çiftçilerin ülkesi olmuştur. Ülke, artık köylü ve kentli kurumların dağınık kulübelerde ve zengin ovaların hayvan yetiştiricisinin kararsızlığında ifadesini bulan paradoksal bir ülke haline gelmiştir." (Jacques Berque, "Aperçu sur l'Histoire de l'Ecole de Fes", Rev. Hist. Droit fr. et étranger, Paris, 1949, s. 78.)

dürmek pek de işin özü değildir. Kimileri bunu yapar, ama birçok taşınmaz ve mülk fiyatlarındaki yükselmeler üzerinde spekülasyon yapanlar az sayıdadırlar. Ama öyle yaparlarsa emirlerin ve yöneticilerin dikkatini çekerler, ki, bunlar da onların mülklerini ellerinden alır ya da kendilerine satmaya zorlarlar onları. Her ne hal ise, yazık ki böyle! “Tanrı kendi düzeninin hükümranıdır.” (XII, 21.)

16. KAPİTALİSTLERİ (ZENGİNLEŞMEYİ) KORUMAK GEREKİR

Birçok kırsal yurtluğun sahibi, kendi kentinin en zengin adamlarından biri olmuş olan her kapitalist (*mütemevvil*- mal sahibi, zengin), lüks içinde yaşar, lükse alışmıştır, emirlerin ve prenslerin zenginliği ve şatafatı ile rekabet eder, dolayısıyla onların kıskançlığına yol açar. İnsan, doğası gereği, saldırgan olduğundan, onların mallarına göz koyarlar. Onun malları olmasını çekemezler ve onun bir açığını yakalamak ve onu cezaya çarptırmak, zenginliklerine el koymak üzere bir neden bulmak için her çareye başvurmaya çalışırlar. Genellikle bu hükümet kararları adaletsizdir, çünkü bir tek yasal halife, kısa bir zaman için, gerçekten adaleti yerine getirmiştir. Peygamberin dediği gibi “Benden sonra, halifelik otuz yıl daha sürecektir. Ondan sonra, geçici ve zorba bir iktidara yerini bırakacaktır.”

Dolayısıyla, mülk sahipleri ve kapitalistler korunmaya ve belli bir mevki, bir sıra (*câh*) tutmaya muhtaçtırlar. Prens bir akrabasının ya da bir dostunun ya da korkulan bir klanın desteği gereklidir onlara. Kapitalist bu dayanağın gölgesinde, saldırılardan korunmuş olarak barış içinde yaşayabilir. Yoksa herhangi bir yasal bahane ile malı mülkü elinden alınacaktır. Çünkü “Tanrı karar verir, ve hiç kimse onun kararlarını değiştiremez” (XIII, 41).

17. YERLEŞİK KÜLTÜR HANEDANDAN İLERİ GELİR

Gerçekten, yerleşik kültür (*hadâra*)¹⁹² bir ulusun gelişmişlik derecesine ya da gücüne bağlı olan bir ölçüde, uygarlığın gereksinimlerinin ötesine geçen âdetlerden oluşur. Yerleşik kültür, tekniklerin ve sanatların ortasında ve çeşitlilik (tafannun) içinde gelişir. Teknik ve sanatların her bir kategorisinin uzmanlara gereksinimi vardır. Ne kadar çok çeşitli sanat kolları olursa o kadar çok da zanaatçı vardır. Her grup zanaatçı/sanatçı kendi sanat kolunca “renklendirilmiş” (*yetelevvenu*) gibidir. Günler günleri izler, mesleğe değgin “tonlar” (*sibğa*) birbirinin yerini alır ve zanaatçılar/sanatçılar yetkinleşir. Deneyimle ve zamanla teknikler gitgide ileri gider ve giderek sağlamlaşır.

Bu gelişme, uygarlık derecelerinin yüksekliğinden, gönençlerinden

¹⁹² *Hadâra* sözünün anlamı için İbni Haldun’da Muhammed Talbi’nin düşüncelerine bakınız (*Studia islamica*, XXVI, 1967, s.1 11 – 121).

ve hüküm sürmekte olan hanedanın etkisinden dolayı özellikle büyük kentlerde geçer. Hanedan kendi uyruklarından para toplar ve bu parayı hükümdar sarayında, toplumsal kademeleri ve servetleriyle daha etkili olan büyüklerin yararına harcar. Para, vergi yükümlülerinden gelir ve yüksek orunlu kişilerin ellerinden, bunlarla ilişki içinde olup nüfusun büyük bölümünü oluşturan kent sakinlerinin ellerine geçer. Böylelikle bunlar zenginleşirler, lüks artar ve bütün sanatlar sağlamca kök salarlar. Yerleşik kültür böyledir.

Bunun içindir ki, taşra kentleri, hatta kalabalıklaşmış ve incelmış olanlar bile hanedanın yerleşim yeri olan merkezdeki rakiplerinin aksine yerleşik kültürden uzak bedeviler olarak kalmışlardır. Bunun nedeni basittir: iktidar merkezdekilere daha yakındır ve tıpkı bir ırmağın, uzağındakilerin kuraklığının tersine kıyılarını yeşertmesi ve verimli kılması gibi onları parayla "sular". Gördüğümüz gibi hanedan ve hükümet dünyanın büyük pazarları gibidirler. Pazarda her şey bulunur, oysa pazarın uzağında her şey kaybolur. Belli bir hanedan hükümdarlığını sürdürdüğü ve hükümdarları bir başkentte birbirlerinin yerini almakta devam ettikleri sürece yerleşik kültür orada güçlenir ve gitgide kök salar.

Yahudiler olayına bakın. Onlar 1.400 yıl boyunca Suriye'yi yönettiler. Onların yerleşik kültürü sağlamca yerleşmişti orada. Onlar, yaşamlarını kazanmanın her yönteminde ve beslenmeye, giyime ya da -bugün hâlâ onlara borçlu olunan- ev ekonomisine değgin bütün süreçlerde uzman olmuşlardı. Onlarla birlikte, sonra onların ardından gelen Romalılarla yerleşik kültür, altı yüzyıl boyunca Suriye'de sağlam bir biçimde yerleşti. Onlar, yerleşik kültürün, olabilecek en yüksek derecesine ulaşmışlardı.

Koptlar için de aynı şey söz konusudur. Onlar üçbin yıl süresince politik iktidarı ellerinde bulundurdular. Ülkeleri Mısır, büyük ve sağlam bir kültürün ülkesiydi. Yunanlılar, Romalılar ve ensonu gelip her şeyi altüst eden Araplar onların yerlerini aldılar. Ama yerleşik kültür, orada, kesintisiz olarak yerleşik kaldı.

Yemen'de yerleşik kültür derinlemesine kök salmıştı, çünkü Araplar orada Amelikalılarından ve Tubbalardan bu yana kesintisiz olarak binlerce yıl hüküm sürmüşlerdi. Tubbaların yerini Mudar aşiretinden insanlar aldı. Irak'ta da aynı şey. Irak binlerce yıl, kesintisiz olarak Nebatiler ve Persler tarafından, yani Keldaniler ve Ahmenidler, ve Sâsânîler ve sonra da Araplar tarafından yönetildi. Zamanımıza kadar, bu yeryüzünde, hiçbir zaman, Suriyeliler, Iraklılar ve Mısırlılarda olduğundan daha fazla bir yerleşik kültür asla olmadı. Büyük Got kralları, sonra da Emeviler tarafından binlerce yıl boyunca kesintisiz olarak yönetilen İspanya'da da aynı durum söz konusudur. Bu iki hanedan çok güçlüydüler, bu da onların İspanya'daki yerleşik kültürlerinin sü-

rekliliğini ve gücünü açıklar.

Kuzey Afrika ve Mağribin İslamdan önce sağlam bir merkezî iktidarı yoktu. Romalılar ve Franklar denizi aştılar ve Kuzey Afrika kıyılarını işgal ettiler, ama Berberlerin onlara boyun eğmesi hep eğreti ve geçici oldu. Hiçbir hanedan Mağribin komşusu topraklarda yerleşemedi; Mağribin sakinleri, zaman zaman, deniz ötesinin Gotlarına yönelik bağıllık protestolarında bulundular. Bundan sonra, Tanrının yardımıyla, İslamın gelişi gerçekleşti ve Araplar Kuzey Afrika'nın ve Mağribin fethini gerçekleştirdiler. Bu çağda tutunamadılar. O zaman Arapların kendileri de tam bedevilik aşamasının orta yerindeydiler. Yerleştikleri bu ülkelerde yerleşik kültürün hiçbir geleneğini bulamadılar, çünkü yerli halkın kendisi de bedevi Berberlerdiler. Berberler –Maysara El-Meşgarî'nin¹⁹³ kışkırtmasıyla Faslı Halife Hişam b. Abdülmelik'in yönetimi altında- çabucak ayaklandılar. Bağımsız oldular ondan sonra da bir daha Arap egemenliği altına geçemediler. Onların İdris'e karşı bağıllık yemini hiçbir şeyi kanıtlamaz, çünkü onun krallığı Arap değil ama her şeyden önce Berber idi. Kuzey Afrika Ağlebilerde ve onlarla birlikte olan Araplarda kaldı. Onların, hanedanın debdebesi ve gönenci ve de Kayrevan kentinin önemi nedeniyle bir ölçüde yerleşik bir kültürleri vardı. Kutameler, sonra Sinhâceler bunların kalıtcısı oldular. Onlardan sora, uygarlığın bu rengi silindi ve hilâlien¹⁹⁴ göçebe Araplar ülkeyi işgal ettiler ve kırıp geçirdiler.

Bugün, El-Kal'a, Keyrevan ya da Mehdiya soyundan gelen ailelerde yerleşik kültürün bazı belli belirsiz izleri bulunup saptanabilir. Ev ekonomisi ve bir sitelinin deneyimli gözünün ayırdedebileceği bazı alışkılar buna tanıklık eder. Kuzey Afrika kentlerinin çoğunda böyledir, ama, eski Ağlebiler, Fatımiler ve Ziridler hanedanları zamanları nede- niyle Mağribe öyle değildir.

Öte yandan, Mağrib, Muvahhidler zamanından beri, Fas'ın hükümdar hanedanlarının İspanya'yı işgalleri nedeniyle İspanya'dan kuvvetli bir ölçekte yerleşik kültür almıştır. İster iyilikle ister zorla olsun, birçok Endülüslü boğazı aşmıştır. Muvahhid imparatorluğunun genişliğinin ne kadar olduğu biliniyor. Bu imparatorluk Endülüs kültürünün büyük bir bölümünü eli altında bulunduruyor, ondan yararlanıyordu. Daha sonra, Doğu İspanya'nın müslümanları hristiyanlar tarafından püskürtüldüler. Tunus'a göçtüler, orada kendi kültürlerinden izler bıraktılar, özellikle Tunus'ta bu kültür, yolcuların, gezginle-

¹⁹³ Hâricî su taşıyıcısı, 740'da ayaklandı, Fas'ın kuzeyinde ve Atlantik ovalarında kendini halife ilan etti ve bizzat kendi taraftarlarınca öldürüldü.

¹⁹⁴ Yukarı Mısır'da konaklamış Hilâlîler 1050 yılında Fatımi intikamı ile Mağrib üzerine saldırıya geçtiler. Gilbert Boris (ob. 1950) Hilâlîlerin bu hareketinin kahramanlık destanının arapça metnini, Güney Tunus'un Marâzîg göçebelerinden derlemiştir.

rin getirdikleri Mısır kültür ve alışkanlıklarıyla birbirine karıştı. İşte böylece Mağrib ve Tunus uygarlaşmış oldular, ama geçici bir süre için. Mağribin Berberleri kendi yaşam tarzlarına ve bedevi –göçebe– kaba sertliklerine geri döndüler. Her ne olursa olsun, yerleşik kültürün izleri Tunus'ta, Mağribde olduğundan daha çoktur. Çünkü eski hanedanlar orada daha uzun zaman tutunmuşlar ve adet ve görenekleri Mısır'ın-kilere daha çok yaklaşmıştır, bu da iki ülke arasındaki büyük değişim akımına bağlıdır.¹⁹⁵

İşte, (kültür düzeyi) değişikliklerinin gizi (sırrı), bu, az bilinen bir gizdir. Belli bir sayıda birtakım şeyler vardır ki birbirlerine uyumlanırlar, oranlanırlar (*mutanâsiba*): bir hanedanının kuvveti ya da zayıflığı, bir halkın (*umma*) ya da bir ırkın (*cîl*) sayıca önemi, bir kentin ya da site-nin boyutları ve gönenç ve zenginlik. Hanedan ve krallık iktidarı kuruluşun ve uygarlığın “biçimini” (*şûra*) oluşturdukları için bunlar da, karışılığında, uyruklarla ve kentlerle birlikte onlara “malzeme” (*mâdda*)¹⁹⁶ olarak hizmet ederler. Vergilerden gelen para halka döner. Halk iş ve ticaret ile zenginleşir. Prens, bağışlarını ve altınını uyruklarının üzerine boşaltınca bütün bunlar dolaşıma girer ve ona geri dönüş yapar, ve yeniden halka dağıtılır. Para vergi olarak ve toprak vergisi olarak gider, ama verilenler, bağışlar, armağanlar olarak geri döner. Demek ki uyrukların zenginliği iktidarın maliyesiyle orantılıdır, maliye de, kendisi, uyrukların sayısına ve servetine bağlıdır. Oysa, bütün bunlar bir demografi ve uygarlık sorunudur. Çeşitli hanedanın incelenmesi de bunu gösterir. Çünkü “Tanrı karar verir, ve hiç kimse onun kararlarını değiştiremez.” (XIII, 41.)

18. KÜLTÜR UYGARLIĞIN AMACIDIR¹⁹⁷

Monarşi (krallık) ve bir hanedanının kuruluşu, görüldüğü gibi, klan birliği ruhunun hedefidir. Yerleşik kültür bedevi toplumunun amacıdır. Her uygarlık, göçebe ya da yerleşik, krallık ve onun (yabancı ülkedeki) ticari acentesi (*emporium*): bütün bunlar tıpkı bir bireyinki kadar gerçek bir fizik varlık sürdürür.

Açıktır ki, akıl ve gelenek bu konuda birbirine uyum sağlarlar, kırk yaş erkeğin büyüme yaşının sınırını gösterir. Kırk yaşında, insan doğasının gelişmesi durur, gerilemesi başlar.¹⁹⁸ Yerleşik kültür için de aynı

¹⁹⁵ Bu gözlemler her zaman değer taşır: Tunus, kültür alanında tercih edilen yerini korumaktadır.

¹⁹⁶ “Belirten” ile “belirtilen”in karşılıklılık – ve birbirini tamamladıkları .

¹⁹⁷ Çok çarpıcı bir formül, hâlâ gerçek: eğer uygarlık – bir uygarlık – kavramların, tekniklerin ve kurumların (belli bir yapı kazanmış örgütlü) birliği ve bütünlüğü ise, kültür bir açınup-ışmadır, bir hümanizmdir, *harmonie*'dir, bir uyumluluktur.

¹⁹⁸ Balzac'a ve “otuz yaşındaki kadın”a bakınız! Bugün, yetmiş yaşın ötesine ta-

şey geçerlidir, çünkü onun da aşamadığı sınırlar vardır. Uygur bir halk lükse ve refaha ulaştı mı, bu, o halkı, doğal olarak, yerleşik kültürün yollarını ve adetlerini izlemeye götürür. Bilindiği gibi, yerleşik kültür, her çeşit lüksü benimsemek, bunların yanında gelen incelikleri iş edinmek, mutfağa, terziliğe, mimarlığa, halıcılığa, sofra ve mutfak takımlarına ve düzenine, ev ekonomisine bir zerafet esintisi getiren sanatlarla kendini vermek demektir. Bütün bu alanlarda başarılı olabilmek için katı bedevi yaşamının yabancısı olduğu birçok sanat dalının katkısı gereklidir. İncelme ve titizlik en yüksek noktasına ulaştığında artık arzulara gem vuramamaya onlara köle olmaya yol açar. Bu kadar çok güzel şeyden, ruh, sayısız renkler (*elvân*) alır, bu renkler, onun bu dünyaya ve ötekine bakışını karartır. İmanını koruyamaz olur artık, ve de maddi durumunu, çünkü hiçbir şey lüksten daha pahalı değildir ve sıradan bir gelir ona yetmez.

Bütün bunların açıklaması şöyledir: Bir kentin sakinlerinin harcamaları kültürün çeşitlenmesi (*tafannun*) ile artıyor. Kültürün kendisi de uygarlık derecesine bağlıdır. Uygarlaşmış nüfus ne kadar çok ise kültür de o kadar yetkin bir kültürdür. Nüfusu çok yüksek olan büyük bir kentin yaşamın pahalılığı ile sivrildiğini, fark edildiğini gördük. Fiyatlar yüksek gümrük vergilerine tabi olurlar, çünkü hanedan en şatafatlı günlerini yaşarken kültür de en yetkin düzeyine ulaşır: işte o zaman hanedan en yüksek gümrük vergileri toplar, böylelikle daha büyük harcamalar yapabilecektir. Bu vergiler de metaların satış fiyatlarını yükseltir, çünkü dükkancılar ve tacirler bütün masraflarının hesabını tutar ve metanın fiyatını saptarken bunu hesaba katarlar, ve buna kendi kişisel geçim masraflarını da eklerler. Böylece büyük kentlerde yaşayanların masrafları akıl almaz ölçülere varır. Başka türlü de olamazdı, çünkü bu insanlar artık kendi alışkanlıklarının köleleri olmuşlardır. Bütün kazançları harcanmıştır. Birbiri ardından hepsi muhtaç duruma ve sefaletе düşerler. O zaman da alıcıların sayısı azalır, işler durgunlaşır ve kentin refahı bozulur.

Bütün bunlar kentin uygarlığına ve işlerine zarar veren lüks ve incelme merakının sonucudur. Bireyler lüks iştahlarını tatmin etmek için gösterdikleri ağır çabaların oraya gelinceye dek edindikleri kusurların, bundan doğan ahlak bozukluğunun büyük acılarını çekerler. Yaşamını –dürüstçe ya da değil– kazanmak bahanesi altında ahlaksızlığın, yozlaşmanın, yalanın ve dolanın arttığı görülür. O hale geliniyor ki, artık, nasıl bir yol seçeceğine hiç aldırmadan para kazanmaktan başka bir şey düşünülmez oluyor. İnsanların yalan söyledikleri, kumar oyna-

şınmış bulunan yaşam umudu insanın gerçek olgunlaşmasını bir o kadar geri çekiyor – ya da süresini uzatıyor. Hiç değilse Avrupa ve Birleşik Devletler’de. Çünkü “Üçüncü Dünya” bu bakımdan öteki yüzyılların “normlarında” kalmış bulunuyor. Cf. I, 333.

dıkları, hile, kaçakçılık, hırsızlık yaptıkları, yalan yere yemin ettikleri, aşırı kazanç sağlama yollarına başvurdıkları görülüyor. Lükse bağlı istekler ve zevkler nedeniyle her çeşitten kötülükle içli-dışlı olmuşlar artık, analarının, babalarının ve eşlerinin yanında bile açıkça ve kendini hiç kısıtlamadan ağız bozuyorlar, oysa bedeviler ölçülü insanlardır ve kaba sözler kullanmaktan sakınırlar. İnsanlar ayrıca dalavere ve hile konularında uzmanlaşmışlar, adaletle başları derde girerse adaletin elinden ceza görmeden nasıl kurtulabileceklerini biliyorlar. Hatta bu onlarda bir alışkanlık, ikinci bir tabiat halini almış – Tanrının kayırdıkları dışında.

Demek ki kent pek de güvenilir kişiler olmayan bir ayak takımı ile gırtlığına kadar doluyor. Bu ayak takımına rakip olabilecek olanlar, büyük ailelerin, eğitimleri ihmal edilmiş ve kendi hallerine terkedilmiş delikanlıları olabilir. Bunlar, soylu doğumlarına ve soy ağaçlarına karşın ötekilerle temaslarından ve onların kötü çevrelerinden etkileniyorlar. Erkekler beşerî (insanî) varlıklardır ve böyle olmakla, birbirlerine benzerler. Değer ve yetenek konusunda birbirlerinden ayrılırlar, farklı karakterleriyle, kazandıkları üstün niteliklerle ve kötülük ve yanlışlıklardan kaçınmalarıyla ayırt edilirler. Herhangi bir yandan bir bozulma iksiri alıp da karakteri ahlak bozukluğuna uğrayan biri varsa onu bu bozulmadan kurtarabilecek olan ailesi ya da doğumundaki özelliği değildir. Büyük bir aileden gelen, doğumuyla üstün özelliklere sahip olan nice kişiler görülür ki hiçbir yerde dikiş tutturamaz ve yaşamını kazanmak için değersiz bir meslekte çalışır, çünkü onun karakteri bozulmuştur ve kendisi kötülüğün rengine boyanmıştır. Bir yerde bu cinsten pek çok vaka varsa Tanrı o ulusu ya da kenti yok etmeye karar verir. İlahi sözler şöyle gerçeklenir: “Eğer bir siteyi yıkmak istersek o sitenin sakinlerinin lüks içinde yaşayanlarına kötülük yapmayı emrederiz. Böylece bizim yargımız gerekçeleşir ve biz o kenti yok ederiz.” (XVII, 16.)

Gerçekte, kişilerin kazancı, gereksinimlerini, lüks alışkanlıklarını ve bunun yanında gelen hevesleri karşılamaya yetmez. Bunun sonucu olarak işleri düzensizdir, bu da sitenin düzenini bozar ve yıkıma sürükler. Her ne hal ise, uzmanların (*ehlül-havas*) şu görüşüne verilmesi gereken anlam budur işte: bir kente dikilen çok sayıdaki portakal ağaçları yıkımı haber verir. Bir felaket getirdiğine inanan pek çok basit insan evlerinin çevresinde portakal ağacı istemezler. Ama bu düşüncenin belirttiği anlam bu değildir: portakal ağaçlarının bir uğursuzluğu yoktur. Gerçekte sulanan bahçeler yerleşik kültüre bağlıdır. Portakal, limon ağaçları, servi ve öteki süs ağaçları, sadece çevreyi güzelleştirmek için yetiştirildiklerine göre incelmış bir lüksün ifadesidirler. Demek ki artık çökmenin ve yıkımın en son evresine ulaşılmıştır. Zakkum

ağacı için de aynı şey söylenir: zakkumun bahçelere çiçeklerinin canlı kırmızı ve beyaz rengini koymaktan başka bir güdüsü yoktur. Sonu sonuna bu bir lükstür.¹⁹⁹

Yerleşik kültürde, törelerin yozlaşmasının bir başka nedeni zevke düşkünlük ve lüks iştahı ile birlikte kendini zevke vermedeki sabırsızlıktır. Midesine yaranmak için yiyeceklerini ve içeceklerini çeşitlendirmekle işe başlanır. Cinsel zevklerin çoğaltılmasıyla ve aşk yapma yöntemlerinin (*manâkih*) çeşitlendirilmesiyle, her ikisi de türün kaybıyla sonuçlanan zina (*zina*) ile, oğlancılıkla (*livat*) devam edilir²⁰⁰ “Soy ağaçlarının karışması” (*ihtilat el-ensab*) nedeniyle, oğlancılığın sonucu olarak dolaylı yoldan soyun kaybında etken olur. Fazla sayıda (babanın) tohumları aynı rahimde bir araya geldikleri zaman hiç kimse piç bir çocuğu tanımak istemez. Bu durumda, baba sevgisinden ve sorumluluk duygusundan yoksun büyüyen (babası bellisiz) çocuklar bozular ve insan türü tehdit altında bulunur. İnsan türü homoseksüellik gibi bir yanlış yüzünden doğrudan doğruya kaybolma tehlikesi altında bulunur, çünkü homoseksüelliğin sonucu, türün üreme ve çoğalmasının olamamasıdır. Üreme oğlancılıkta zinadan daha da büyük tehdit altındadır, çünkü oğlancılıkta çocuklar yoktur, oysa zinada canlı çocukların yaşayamamasına yol açar. Onun için Maliki okulu homoseksüellik²⁰¹ üzerindeki baskı konusunda öteki kollardan daha katıdır, bu da malikî okulunun tanrısal yasaların hedefini ve genel yarar konusundaki amacını daha iyi kavradığını kanıtlar.

Bütün bunlar gösterir ki uygarlığın hedefi kültür ve lükstür. Bir kez bu hedefe varıldı mı uygarlık kötü gitmeye başlar ve geriler, böylece canlı varlıkların yaşam örneğini izlemiş olur.²⁰² O halde denilebilir ki, lüks içinde yaşayan bir yerleşik kültürünün karakter özellikleri çürümüşlüğüne ta kendisinin özellikleridir. Ancak, zararlı olanı geri püskürterek yararlı olanı sağlayabilme ölçüsünde ve buraya varmak için harcanan çabalar ölçüsünde bir adam olunur. Oysa yerleşik yaşamdaki biri bununla kendisi uğraşmaz. O, gerek güvenliği nedeniyle fazla güçsüz gerekse refah ve lüks içinde yetiştirildiği için bomboştur. Her iki durumda da kınarlıktır. Kötüyü geri püskürtmek gücünde değildir, yaşad-

¹⁹⁹ Generalife’in (*cennet el-arif*) bahçelerinin çiçek açmış zakkumları karşısında bu sözleri nasıl düşünmeyisin (Temmuz 1964)? Burası Grenada’daki Nasrid’erin (1231 – 1491) yazlık konutuydu.

²⁰⁰ Erotizme (kösnüllüğü’e) ve René Guyon’un (1932) ataerki toplamların “seks-karşıtı terorizm” (“*terörisme antisexuel*”) dediğı şeye ilginç değindirme.

²⁰¹ “Sodome”, buluğa ermiş, rıza gösteren bir erkek ile gerçekleştirilen cinsel ilişki her iki suçlunun da taşlanarak öldürölmesine (*recm* edilmesine) yol açar. (*Risâla d’al-Qayrawânî*, x. s.éd. tr. Bercher s. 255.)

²⁰² Daha o zamandan çok modern, Paul Valéry’nin pek sevdiği bir düşünce: öölümü olan uygarlıklar düşüncesi.

ğı lüksün, eğitiminin ve öğreniminin etkisi altında buna cesareti yoktur. O zaman kendisini savunmakla yükümlü (kamusal) güce bağımlıdır.

Onun çürümüşlüğü iman alanına da yayılır. O, lüksle şımartılmıştır ve lükse kölece bağılılığı ve ruhu o köleliğin rengini almıştır. Kural dışında kalanlar da vardır elbette, ama bir adamın kuvveti, karakteri ve dini bozulduğu zaman, insan olma niteliği (*insâniyya*) de bozulur ve hayvan düzeyine (*şâra maskhan*) düşer. Onun içindir ki, bedevi yaşamının ve bedevi sertliğinin içinde kalmış olan kralın askerleri yerleşik yaşamda büyümüş olup kentlerin incelmış adetlerini edinmiş olanlardan daha iyidirler. Bu bütün imparatorluklarda gözlenen bir şeydir. Şu halde açıktır ki, yerleşik kültür bir hanedanın ve bir uygarlığın yer-yüzündeki varlığında bir duraklama noktasını gösteren bir aşamadır. Çünkü “Tanrı tektir ve kadir-i mutlak” (XII, 39).

19. HER HANEDAN DÜŞERKEN BAŞKENTİNİ DE SÜRÜKLER

Bir hanedan dağılıp yıkıldığı zaman başkentinin uygarlığı da aynı akıbete uğrar ve çok kez harabeye döner. Ve bu hemen hemen gecikmeden olur. İşte bunun bellibaşlı nedenleri:

1. Başlangıçta her hanedan kendi uyruklarının mallarına elkoyabilecek ve fazlaca büyük bir beceri (*tahzaluk*) sergileyebilecek kadar bevedilikten uzaklaşmamıştır henüz. Vergiler ve maddî katkı sağlayan rüsumat henüz çok düşük düzeydedir. Harcamalar azdır ve lüks düşüktür. Eski bir başkent azla yetinen yeni bir hanedanın eline geçtiği zaman başkent sakinleri de sadelikte onu izlerler. Bunu kendi istekleriyle yaparlar, çünkü efendisini taklit etmek insanî bir şeydir ya da ellerinde olmadan yaparlar, çünkü yeni iktidar şatafattan kaçınır ve çıkara az yer bırakır – ki lüksün gıdası budur. Sonuç olarak, sitenin yerleşik kültürü azalır ve birçok lüks alışkanlıkları da birlikte kaybolur. Bu da sitenin yıkımına yol açar.

2. Bir hanedan ancak savaşın kendisine getirdiği üstünlükle iktidara ulaşabilir. Oysa bu hanedan ile onun rakibi arasındaki düşmanlık halkları arasındaki uyuşmazlığı ifade eder, halklardan her biri ötekinin savurganca harcamalarına karşı çıkar. Birinin zaferi ötekinin yok olmasını getirir. Böylece, yeni hanedanın adamları eskilerin alışkanlıklarından, özellikle de debdebe ve lüksünden tiksinti duyarlar. Ve bu alışkanlıklar yok olma noktasına varırlar. Ancak, yavaş yavaş yeniden ortaya çıkarlar ve yeni bir yerleşik kültür üretirler. Ama bu iki dönem arasında birinci uygarlığın gerilemesi ve sonunda başkent de düşüşü yaşanır.

3. Her milletin bir ilk ülkesi (*vatan*)²⁰³ olması gerekir, krallığın doğ-

²⁰³ Eskiden, “konaklama-konaklama yeri” anlamına gelen bu sözcük (*vatan*), İbni Haldun’da sık sık tamamıyla modern bir “vatan” anlamında kullanılmaktadır.

duğu yerdir burası. Bu millet bir başka ülkeyi ele geçirdiği zaman bu ülke ilk sitelerin ardı sıra birincinin ve onun kentlerinin ardından gelir. İmparatorluk genişler, ve hükümet merkezinin merkezî bir konumda, taşra eyaletlerinin ortasında bir yerde seçilmesi kaçınılmazdır. O zaman bu yeni başkent eskisinden uzaklaşır. Bununla birlikte bütün uyrukların gözleri yeni başkente çevrilidir, çünkü yeni başkent hanedanın ve hükümetin bulunduğu yerdir. Nüfus yeni başkente doğru göçer, eski başkent yavaş yavaş boşalır. Oysa yerleşik kültür büyük bir nüfus kalabalığına bağlıdır. O halde eski başkentte nüfus azalır ve kaybolur. İşte Selçuklular başkentlerini Bağdat'tan İsfahan'a taşıdıklarında da böyle oldu. Onlardan önce gene Araplar El-Medâ'in'i terk edip Kufe'ye geçtiklerinde ve Fas Merinileri Marakeş'i bırakıp Fez'e göçtüklerinde de böyle oldu. Genellikle, her türlü başkent değıştirmeleri iktidarın eski merkezinin gerilemesini getirir.

4. Yeni bir hanedan zaferinden sonra düşen iktidarın üyelerini ve yandaşlarını daha güvenli başka bir bölgeye taşımalıdır. Gerçekte, bir başkentlin sakinlerinin çoğunluğu rejimden yanadır. Kimileri krallığın kurulması sırasında oraya gelip yerleşen savaşçılardır, berikiler site-nin ileri gelenleridir. Genel olarak, toplumsal sınıflar (*tabakât*) ve bütün zanaat loncaları (*asnâf*) rejimle herhangi bir biçimde ilişkilidirler. İnsanların çoğunluğu rejimin gölgesinde büyümüşlerdir ve onun taraftarlarıdır. İktidardaki hanedan ile kan ya da iktidar bağlantıları olmasa bile ona bağlıdırlar ve kendilerini adamışlardır. Her yeni rejim kendinden öncekinin bütün izlerini silmek zorunda olduğu için eski başkentlin sakinlerini, sımsıkı elinde tuttuğu kendi başkentine aktarır. Kimileri sürgün ya da tutsaktırlar, ötekiler ise, rahatsız edilmemek için önemli misafir muamelesi görürler. Sonu sonuna eski başkentte, taccirlerden, tarım gündelikçilerinden, serserilerden ve ayak takımından başka kimse kalmaz. Boşlukları doldurmak için milisler ve iktidar yandaşları gönderilir oraya. Oysa eski başkent çeşitli ileri gelenlerini ve nüfusunun bir bölümünü yitirmiştir.İşte onun gerilemesine yol açan asıl budur.

Yapacağı şey yeni rejimin gölgesinde, yeni rejimin önemi ölçüsünde yeni bir yerleşik kültür üretmektir. Bu da evi yıkılmış bir kişi gibi olmak demektir. Ne dağıtım düzeni ne iç düzenlemesi projelerine uyar. Ama bunların hepsini değıştirebilir ve hepsini kendi istediği gibi yenileyebilir. İşte eski başkentlerin başına gelen de budur, kişi olarak bizim saptadığımız da budur. "Tanrı geceyi ve gündüzü düzenler." (LXXIII, 20.)

Sonuç olarak, bu olayın birinci ve doğal nedenini şöyle tanımlayabiliriz: madde için biçim neyse - yani içeren için içeren ne ise uygarlık için de hanedan ve monarşi odur.

Oysa felsefede öğrenilir ki bunlar birbirlerinden ayrılmaz iki ilke-

dirler. Ne hanedan uygarlıksız, ne de uygarlık hanedansız kavranabilir: insanlar, doğaları gereği, birlikte çalışmaya mecburdurlar, ve onlara bir düzenleyici gereklidir, ayarlayıcı bir etken gereklidir. Bu, din temelleri ya da kurumsal temeller üzerine kurulu politik iktidarda ifadesini bulur. Hanedanın anlamı budur. O halde hükümeti ve (uygarlığı) halkı birbirinden ayıramazsınız. Birinin batışı, ötekinin çöküşünü getirir, birinin varlığı son bulursa öteki de ortadan kalkacaktır.

Genel bir yıkım, bir felaket, ancak bütün bir hanedanın çökmesi sonrasında meydana gelebilir. Bu Emeviler ve Abbasiler kadar Perslerin, Bizanslıların ve Arapların da başına gelmiştir. Bir tek saltanatın, Anuşirvan, Heraclius, Abdülmelik b. Mervan ya da Er-Reşid zamanında örneğin, bir imparatorluğu yere sermeye yetecek zamanı olmaz: bireyler birbirlerinin yerini alırlar ve (halk içinde) uygarlığı ayakta tutarlar; uygarlığın varlığını ve süresini korurlar ve her biri de birbirlerine çok benzerler. Bizzat uygarlığın özü üzerinde etkin olan, ve bütün üyeleriyle sürüp giden sahici hanedan güçlü bir takım anlayışına dayanır. Çöküş ancak kan bağlarının ortadan kalkışından ve bunların yerini başka bağların almasından, rejimin bütün büyüklerinin uzaklaştırılmasından sonra meydana gelir. Çünkü Tanrı her şeye kadirdir: "Dilerse sizi yok eder, yepyeni bir halk getirir. Bu, Tanrıya hiç de zor gelmez." (XIV, 19-20).

20. BÖYLE SİTELERE BÖYLE TEKNİK

Açıktır ki bir sitede el işleri tamamlayıcı niteliktedir, çünkü karşılıklı yardımlaşma (belli) bir uygarlıkta doğal bir şeydir. Bu uğraşlar nüfusun yalnız bir kesiminin bu işleri zanaat (*sinâ'a*), meslek (*vazife*), ekmak parası (*maaş*) ya da geçince (*rızk*) olarak uygulayan kesimin işleridir. Zira bu işlere olan gereklilik genel olarak kendisini hissettirir. Beri yandan yararlı olmayan sanatlarla da pek uğraşılmaz, çünkü bunların bir getirisi yoktur. Tersine, bütün kentin, zorunlu olarak, terzilere, demircilere, marangozlara vb. ihtiyacı vardır. Bununla birlikte, yalnız, incelmış –lükse ve kültüre hasredilmiş– kentler gerekli olandan başka ve fazla olanı üretmeye ayrılmış meslekleri, camcılık, kuyumculuk, kokuculuk, aşçılık, bakırcılık, pastacılık, işlemeli kumaş dokumacılığı vb. gibi mesleklere yer verirler. Bütün bu zanaatçılar –az çok– kendilerine yetecek tekniklerin varlığını gerektiren inceme ve lüks adetlerinin artması nedeniyle ortaya çıkarlar. Demek ki bunlara bu gibi kentlerde rastlanır, ötekilerde rastlanmaz. Buhar banyoları için de böyledir. Buhar banyoları ancak nüfusu çok fazla olan, çok uygarlaşmış kentlerde ya da lüks ve zenginliğe borçlu olunan bir çeşit hoşluklar olarak bulunurlar. Demek ki küçük kentlerde böyle şeyler bulunmaz. Gerçek şu

ki bazı prensler böyle şeyler yaptırmışlardır, ama halktan müşterileri olmadığı için ihmale uğramakta ve harap olmakta gecikmemişlerdir. Ve buralarda görevli olanlar bırakıp gitmişlerdir, çünkü onların bu işten hemen hiçbir kârı yoktur. “Tanrı, kendi canı isterse ellerini kilitler, isterse koskocaman açar.” (II, 245.)

21. KENTLERDE BİRLİK (BİRLİKTELİK) ANLAYIŞI

İnsanların doğasında, hatta başka başka kökenlerden gelen kişilerde bile, birbirine yaklaşmak, ortaklaşmak vardır. Bununla birlikte bu bağlılık akraba olanlardaki kadar kuvvetli değildir ve bundan doğan birlik ruhu (takım anlayışı) kan bağlarından ileri gelen bağlılık kadar güçlü değildir. Kentlerde evlenmeler kent sakinlerini birbirlerine yaklaştırır. Bu birleşmeler onları bir araya getirir ve sonunda akrabalık bağlarına yol açar. Bunlar, aşiretlerde ve ailelerde bulunan aynı dostluk ve aynı düşmanlık duygularını edinirler ve hatta gruplara ve şu ya da bu taraflara bölünürler.

Bir hanedan batmak üzereyken ve onun gölgesi artık uzak eyaletlerin üzerine düşmez olurken kentlerdeki insanlar kendi özel işlerini ve kendi öz savunmalarını kollamak zorundadırlar. Öyleyse üst sınıflar (*el-‘ilya- âliyye*) ile alt sınıflar (*es-sifla*) arasında (*net*) bir ayrımla bir konsey (*şurâ*) örgütlerler. Oysa insanın doğası kumanda etmeyi sever. Kendilerini merkezî iktidardan rahatsız olmuş hisseden eskiler, hepsi ötekilere üstün gelemeye çalışırlar. Bu genel bir rekabettir. Kendi taraftarları, kendi korunukları ve kendi müttelikleri olsun isterler. Bu amaç uğruna kendi paralarını bol bol fakir fukaraya saçarlar. Her biri kendi yandaşlarını oluşturur. Her biri kendi partisini kendi tarafını yaratır. Üstün gelen rakiplerinden kurtulmak, onlara eziyet etmek, ölüme ya da sürgüne göndermek için rakiplerine karşı döner. Sonunda, en üst otoriteyi gasp eder ve kendisiyle yarışanların pençelerini keser. Tek başına kentin efendisi olur. O zaman soya dayanan bir krallık kurduğunu sanır ama o da büyük hanedanlarda görülen aynı gelişme ve refah ile gerileme arasında almaşıklığı temsil eder.

Bu zorbaların kimileri bile, savaşan ve koca arazileri ele geçiren aşiret, kabile ve aileler üzerinde hüküm sürdükleri havasını verirler kendilerine. Taht üzerine yerleşirler. Bir ekipleri, kendi tayfaları vardır, büyük maiyetle ülkeyi dolanırlar, mühürleri vardır, belli bir etiket sahibidirler ve kendilerine “Hazretleri” (*Mevlâ*) dedirtirler, ki bu tamamıyla gülünçtür. Kendilerine, hiç hakları olmadığı şan ve şerefler veririrler. Rejimin gerileyişini seyrederek ve kent içindeki bağlaşıklık aileler üzerinde kurmuş olabilecekleri yandaşlık anlayışıyla bu zırvalıkların peşinden sürüklenip giderler. Bu şeflerden birkaçı, gene de, aşırılıklar-

dan kaçınabilir ve gülünç olmamak için sade bir yaşam sürdürür.

Daha önceleri de, zamanımızda da Tunus Hafsidlerinin son günlerinde, Cerid'de, Trablus'ta, Gabes'te, Tozeur'de, Nafta'da, Gafsa'da, Biskra'da ve Zâb'da bu çeşitten vakalar görüldü. Merkezi iktidarın silinmesi üzerinden bir on yıl kadar geçtiğinde böyle olaylar meydana geldi. O zaman yerel şefler kendi kentlerinde iktidarı ele aldılar ve yönetim ve vergi işlerini de kendi üzerlerine aldılar. İktidardaki hanedandan nezaket, saygı ve bağlılık işaretlerini hiç esirgemeyerek ona itaat ediyormuş gibi görünüyordular ama bunların hiçbirinde samimi değillerdi. Otoritelerini kendi soylarının o zamanki temsilcilerine aktarıyorlardı, onlar da prenslerin çocuklarına karşı acımasızlık ve zorbalık gösteriyorlardı. Kendilerini gerçek monarkların düzeyinde sanıyorlardı, oysa onlar yepyeniydiler ve ortak kökenden geliyorlardı.

Gene aynı, Ziridlerin son zamanlarında, Ceridler ayrılık yarattılar ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Sonuç olarak Muvahhid Sultanı Abd-el-Mu'min b.'Ali tarafından tahttan indirdiler, ve Abd-el Mu'in onları Mağribe sürdü ve onların egemenliğinden hiçbir iz bırakmadı. Aynı örnek Ceuta'da, Beni 'Abd-el-Mu'min için de söz konusu. Genellikle, bu zorbalı, siteye, kendi Eskiler ve şefler denilenleri sağlamış olan soylulardan ve büyük ailelerdendirler. Bazan daha alt konumdaki kişiler olabilirler. Bu durumda, tahta talip olan kişi halkın birlik ruhuna, takım anlayışına dayanır, eğer kader (*mikdâr*) kendisine bu fırsatı verirse. O zaman o da şeflerin ve büyüklerin otoritesini yıkar, çünkü onlar artık bütün taraftarlarını kaybetmişlerdir. " Tanrı kendi düzeninin egemenidir." (XII, 21).

22. KENT LEHÇELERİ²⁰⁴

Bir kentte konuşulan lehçeler (*lugât*) ulusun ya o kenti ele geçiren ya da kuran ırkın (*cîl*) diliyle (*lisân*) ilgilidir. Dolayısıyla bugün, Doğunun ve Batının müslüman kentlerinin hepsinde konuşulan lehçeler Arap lehçeleridir, her ne kadar Mudar Araplarınca konuşulan dil bozulmuş ve rastlantıya bağlı, beklenmedik bükünlerini (*i'râb*) yitirmiş de olsa. Arap dilinin bu genel kullanımı müslüman fethinden ileri gelir. Çünkü din ve İslam yasası, madde olarak, (konu olarak) bir milletin varlığını ve krallık iktidarını taşıyan "biçim"i oluşturur. Oysa biçim maddeden öncedir. Ve din İslam yasasından doğar gelir, İslam yasası Arap dilindedir, çünkü Peygamber bir Araptı. O halde bundan şu anlam çıkar: Arapça, İslam topraklarında bütün öteki dillerin önüne geçmiştir.

Ömer yabancılara kendi anadillerini kullanmalarını yasaklamıştı: "Bu bir kurnazlık oluyordu" demiştir. İslam yabancı lehçelere başvurulmasını önlediği için ve Arapça müslüman hanedanının taraftarları-

²⁰⁴ Bu konuyu yazar ayrıntılı olarak 3. Kitapta, 44-58 bölümlerinde işleyecektir.

nın dili olduğu için, bundan yabancı lehçelerin her yanda dışlanması sonucu doğdu, çünkü halk hükümdarını örnek alır, onun dinini benimser.²⁰⁵ Arapçanın kullanılması İslamın bir sembolü ve Arapların bir üstünlüğü oldu. Yabancı uluslar, bütün kentlerde ve taşra illerinde kendi öz dillerini kullanmaktan kaçındılar ve Arapça onları kendi dilleri oldu. Sonunda, Arapça, sitelerde ve kentlerde konuşulan dil olarak kök saldı. Ve öteki diller yabancıların ve davetsiz gelenlerin dilleri olarak kaldılar. Ama Arapça da bu dillerle teması sonucu biraz bozuldu, her ne kadar kurallarının (*ahkâm*) bir kısmında ve sözcüklerin son hecelerinde gramere uygun bitişlerinde, ve hatta semantiğinde yani anlam biliminde (delâlet) aynı kalsa da. Bunlar yerleşik (*hadarî*) olanların lehçesi denilen ağızlardır, ve bütün müslüman kentlerinin lehçeleridir.

Beri yandan, zamanımızdaki müslüman kentlerinin sakinlerinin çoğunluğu fetihçi Arapların lüks yüzünden gevşemiş torunlarıdır. Onların, sayıları yabancıardan daha fazla olan ataları onları topraklarından ve ülkelerinden etmişlerdi. Oysa diller kalıtsaldır. Böylece, bugün (kentlerde) konuşulan arapça, yabancılarla temas nedeniyle gitgide bozulmasına karşın, gene de kurucuların diline çok yakın bir dil olarak kaldı. Bu arapçaya yani yerleşik ve kentli Arapların diline “yerleşik – *sédentaire*” denilmesi, arapçılıkta (*‘urûbiyye*) daha derin kök salmış olan bedevilerin dilinden ayırdetmek içindir. Buna karşılık, Doğuda, Deylemiler, onlardan sonra Selçuklular ya da Batıda Zenetler ve Berberler iktidarı aldıkları ve bütün müslüman krallıklarını yönettikleri zaman Arap dili hemen hemen kaybolma derecesinde bozulmuştu. Bereket versin ki müslümanların Kuran’ı ve Sünneti, yani İslamı korumada gösterdikleri özen sayesinde kurtuldu. Böylelikle yerleşik Arap lehçesi kentlerde tutundu. Ama ne zaman ki müslüman olmayan Tatarlar ve Moğollar Doğunun hakimi oldular Arap dili de tamamıyla bozuldu, çünkü artık onun lehinde işleyen din ögesi mevcut değildi. Şu müslüman eyaletlerinde izi bile kalmadı: Irak (Acem), Horâsân, Fârs, Hindistan ve Sinz (İndus ?), Maveraülnehir,²⁰⁶ Kuzey ülkeleri, Anadolu. Arapçanın şiir ve hitabet üslubu (*uslûb*) neredeyse tamamıyla kayboldu. Öğretim, artık, biçem (*üslup*) ezbere alıkonularak Arap bilimlerinden alınan kuralların tekniğinden başka bir şey değildir. Ve birkaç ayrıcalıklıya indirgenmiştir. Buna karşılık, yerleşik Arap lehçesi, Mısır’da, Suriye’de, İspanya’da ve Mağribde geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Çünkü İslam tutunmakta ve bunu gerektirmektedir. Demek ki bir biçimde korunmuştur. Ama, (Pers) Irak’ı eyaletlerinde ve daha öteelerde izi bile kalmamıştır. Hatta bilimsel yapıtlar bile buralarda yabancı dil-

²⁰⁵ Cf. Latince eski bir “büyük söz”: *cujus regio, ejus religio*.

²⁰⁶ Bununla birlikte 10-20.000 Arap, Özbekistan’da, Türkçe konuşulan bir ortamda hâlâ Arap lehçeleri konuşmaktadır.

lerde yazılmaktadır ve bu diller okul dilleri olarak kullanılmaktadırlar. Çünkü “Tanrı geceyi ve gündüzü saptar” (LXXIII, 20).

BEŞİNCİ BÖLÜM
HAYATINI NASIL KAZANMALI
el-maaş
KÂR VE MESLEKLER

1. GEÇİM VE KÂR
KAZANÇ EMEĞİN DEĞERİNİ TEMSİL EDER²⁰⁷

İnsan, doğası gereği, doğumundan olgunluğuna ve yaşlılığına kadar, yaşamının her döneminde, kendini beslemek ve varlığını sürdürmek durumundadır. “Tanrı zengindir, ama sizler yoksulsunuz.” (XLVII, 38.) Tanrı insan için göğü ve yeri yarattı ve bunları insana bağışladı, Kuran’ın birçok ayetinde denildiği gibi. “O gökte ve yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Size Güneşi ve Ayı sundu. Size denizi sundu. Gökleri sundu size. Hayvanları sundu size.” (XIV, 32-33; XIII, 2; XVI, 12, vb.) Bu cinsten daha başka pasajlar da vardır. İnsanın elleri tüm dünyanın genişliğince ve dünyada bulunan her şeye uzanır. Çünkü Tanrı insanı yeryüzündeki temsilcisi yaptı.

Her insan almaya bakar: insanlar bu konuda hepsi birbirinin benzeridirler. Onun için biri ne kazanırsa kazansın bunu ötekine vermeyi kabul etmez, meğer ki karşılığında ondan da bir şey alsın. Kendi başına davranma yetisindeki her insan, (ilk) güçsüzlük döneminden çıkışından sonra bir kazanç (*el-mekâsib*) sağlamasına yarayacak herhangi bir şey elde etmek için mücadele eder. Böylece, gerekli olanı edinmek için Tanrının bağışlarını değişim aracı olarak (*avad*) harcar. Tanrı dedi ki: “Geçimliğinizi (*rızk*) Tanrıdan isteyiniz.” (XXIX, 17)²⁰⁸

²⁰⁷ *El-Kesb, huva kimat el-a’mal el-beşerriyye.*

²⁰⁸ Rızk kavramı (fr. *subsistance* – geçimlik), “günlük ekmek” İslamda klasik bir

İnsan buna hiç çaba harcamadan ulaşabilir, örneğin tarlaları yekten yağmurun etkisiyle. Ama burada yağmurun ancak tamamlayıcı bir yardımı vardır, bu yardımı kendi çalışmasıyla birleştirmelidir. “Kazançları” (*mekâsib*) onun geçim kapısıdır (*maâş*), eğer yaşamasına olanak verirse. Eğer sağladıkları kendi öz gereksinimlerini aşarsa o zaman ona servet (*riyâş*) ya da “sermaye” (*mütemevvil*) oluşturur. İnsanın aldığı, kabul ettiği ve elde ettiği ya da kazandığı şey, eğer onu kendi çıkarına, kendi gereksinimleri için harcayarak ondan yararlanırsa o zaman ona “geçincelik”-“geçim gereçleri” (*rızk* - rızk) adı verilir. Peygamber dedi ki “Gerçek olarak sahip olmuş olduğun mal sadece yediğin ve tükettiğin besin, giymiş olduğun ve eskittiğin giysiler ya da yaptığın ve verdiğin bağışlardır.”

Kendi çıkarına ve kendi gereksinimleri için kullanılmayan şey “geçincelik” (*rızk*) değildir. İnsanın kendi çabası ile elde ettiği “kazanç” “yarar” (*kesb*)’dır. Örneğin, ölenin (müteveffanın) kalıtı ölüye kıyasla bir kazanç (*bir kesb*)’dır, o bundan bir pay almadığına göre (“*subsistance*”) “geçimlik” olarak adlandırılmaz. Buna karşılık kalıtçıları açısındand kalıt-miras bir geçim aracıdır.

İşte sünnilerde rızk sözcüğünün gerçek anlamı budur. Mutezililere gelince, onlar, rızk’ı yasal (*meşru*) mülkiyet ile sınırlandırır: kötü kazanılmış malı rızkın anlamı içine almazlar, ve rızk sözünü hile – dolan, ya da illegalitenin meyvesi olan bir şeye rızk demeyi reddederler. Bununla birlikte Tanrı, gaspedene de, zorbaya da, inanana olduğu gibi inanmayana da rızk verir: onlar arasından merhametine ve inayetine konu olabilecekleri seçer. Mutezililerin kendi argümanları varsa da burası bunun ayrıntılı olarak tartışılmasının yeri değildir.

Kazanç, yarar (*kesb*) edinmek için harcanan çabaların ve bu amaca ulaşmak niyetinin (*kasd* – kast) sonucudur. Rızk (*rızk*), rızkı elde etmek için mümkün olan her çareye baş vurularak da olsa, gösterilen çabalara ve çalışmaya bağlıdır. Tanrı demiştir ki: “Rızkınızı Tanrıdan isteyiniz” (XXIX, 17). Onun için her şey tanrısal enerjiye ve esine bağlıdır. Her şey Tanrıdan gelir. Ama her türlü yarar ve her sermaye için insan emeği zorunludur. Yararın (kârın) kaynağı, bir mesleğin kullanılmasında olduğu gibi kişisel emek olduğu zaman konu apaçık ortadadır. Hayvanlar, bitkiler ya da madenler sözkonusu olduğu zaman konu daha az açıktır: bununla birlikte, gene de insanın işinin, çalışmasının sonucudur. İnsan olmadan asla yarar sağlanamaz ve hiçbir başarı sağlanamaz.

Üstelik, Tanrı, servetin (sermaye - *kapital*) değer ölçüsü olarak iki maden taşını (*hacarân ma’diniyyân*), altın ve gümüşü yarattı. İnsanların

kavramdır. (Etimolojisi şimdiye kadar gizli kalan) Fransızca sözcük “*risque*” (risk)’e doğru bir evrilme, anlambilimsel bir kayma olmuş mudur? Bilinmiyor. “Kayra, esirgeyici, dağıtıcı anlamlarını içeren razzak (hepsi de rızk bölüştürücü anlamlarını içeriyor , -ç.) Tanrının özel niteliklerinden biridir.

gözünde, özellikle en üstün anlamda hazineleri ve mülkiyeti oluşturan bu iki madendir. Hatta bazı durum ve koşullarda başka bir şey edinilirse de, bu sadece sonunda gene gümüş ya da altına çevirilmek üzeredir. Her şey, altın ve gümüş dışında her şey, pazarlardaki dalgalanmalara (*havâlat el-esvak*) tabidir. Bu iki maden bütün yararların, mülkiyetin ve hazinelerin temelidirler.²⁰⁹

Şimdi, bir mesleğin yürütülmesi ile kazanılmış ve elde edilmiş sermayenin (*el-muta-mavvilât*) zanaatçının emeğinin fiyatı (*kîmat el-amal* – âmalinin kıymeti -eyleminin, işinin değeri) olduğunu iyi görmek gerekir. Bu, “mülkiyet” (*kinya*) sözcüğü ile tanımlanır. Burada emekten –işten (*kinya*) başka bir şey yoktur.

Bazı meslekler tamamlayıcıdır. Örneğin, marangoza ve dokumacıya tahta ya da mekik gereklidir. Ama bu iki meslek, öteki mesleklerden, daha fazla emek (iş) gerektirirler ve daha fazla getiri sağlarlar.

Eğer kazanç bir mesleğin uygulanmasından başka bir şeyin sonucu olarak ortaya çıkıyorsa, onun değeri ve sermayenin fiyatı-değeri, sağlanan emeğin fiyatını da içermelidir. Zira iş yani çalışma olmadan kazanç-yarar sağlanamaz. Birçok durumda, işin payı açıktır: düşük ya da yüksek fiyat bundan ileri gelir. Ama öyle durumlar olur ki işin payı gözden kaçır. Örneğin yemeklik tahıl tanelerinin fiyatlarında böyle olur. Tahılın fiyatı verilen emeğe ve (tahılın kaldırılması için) yapılan masraflara bağlıdır. Ama ekin kültürünün az masrafla ve az emekle yapılabilirdiği yerlerde bu pek göze görünmez. Onun için pek az köylü bunun farkındadır.

Demek ki yararlar (*mufâdât*) ve kazançlar (*muktesebât*) tamamıyla ya da ilke olarak insan emeğinin değerinden (*kiyam el-a'mâl el-insâniyye*) başka bir şey değildirler. Geçim, geçim gereçleri (*rızk*) “*subsistance*” sözcüğüne gelince, görülüyor ki, bu, (gerçekten) yararlanılanı, kullanılanı ifade eder. Gene bilinmelidir ki, emeğin (işin) azaldığı ya da durduğu yerde –nüfusun azaldığı yerde–, Tanrı kazancı, yararı kaybettirir. Küçük kentlerde rızk ve kazanç azdır, çünkü az iş az emek vardır. Tersine çok çalışılan kentler, kendi sakinleri hesabına daha elverişli koşullar ve daha fazla lüksü temsil ederler. Bunun içindir ki, her zaman, nüfusu azalan uygar bir kentin “rızkını”, geçim olanaklarını yitirdiği söylenir. Öylesine ki kaynaklar ve ırmaklar da akamaz olur. Çünkü su kaynakları

²⁰⁹ Burada (Maxime Rodinson’un 1966, s. 54 çekincelerine karşılık) Louis Massignon’un, “Ortaçağda İslamın, Yahudi bankalarının kuruluşu ve atılımı” konusundaki değerli gözlemlerini yeniden okumak gerekir. (BEO de l’IFD, 1, 2, 1931, s. 7): Arapların iki madenli bir sistemleri vardı; altın ölçüsü ile gümüş ölçüsü arasında yasal ilkel bir oran 1/10 idi. Eski Bizans eyaletlerinin altın madeni vardı ve vergilerini dinar olarak ödüyorlardı, oysa eski İran eyaletlerinin sadece gümüş madeni vardır, onlar da dirhem olarak hesap görüyorlardı. “Demek ki madenî paraların dolaşımının hızı, esas olarak, Bağdat bankerleri ile Kahire bankerlerinin haberleşmelerine” yani musevî arabulucularına bağlıydı.”

ancak toprak kazıldığı ve oradan su çekildiği zaman fışkırırlar: başka türlü söylersek, yani su almak için çalışılmalıdır. Süt veren hayvanlar için de durum aynıdır. Artık yararlanılmayan, kullanılmayan kaynaklar yerin altında kaybolur. Ve hayvanların memeleri, sağmayı durdurursanız kurur. Bunlar, refah dönemlerinde kaynakların olduğu yerlerde pekâlâ saptanan şeylerdir. Geriye gidiş gelip çatınca su kaynakları yerin altında kaybolur gider, sanki hiç olmamışlar gibi. Çünkü “Tanrı geceyi ve gündüzü saptar.” (LXXIII, 20).

2. YAŞAMINI KAZANMANIN YOLLARI

“Yaşamını kazanmak” (*el-maaş*), bir çeşit yaşamını sürdürmek ve geçimini sağlamaya gayret etmek demektir. Maaş sözcüğü “yaşam-hayat” (*ayş*) sözünden türemiş bir isimdir. Yaşam ancak onu kazanırsanız sürdürülebildiği için yaşamını kazanmak olgusu, abartısız olarak, *yer ma’âsh* yani “yaşanılan yer” anlamıyla ifade edilir.

Başkasının geçim kaynakları ve kazancı (kârı) üzerinden yapılan kesintiden geçim aracı ve kazanç elde edilebilir: bunlar vergiler (*mag-ram*) ve rüsumlar (*cibâya*) denilen şeydir. Başka bir süreç av ve balıkçılıktır ki, toprak üzerinde ve denizdeki yaban hayvanları öldürmek ya da ele geçirmektir. Başka bir yöntem: evcil hayvanların ürünleridir: sürülerin sütü, ipek böceğinin ipeği, arıların balı. Ya da meyveleri için tarlaların ve ağaçların ürünlerini elde etmek vardır: bu da tarımdır. Bundan başka insanın emeğinin sonucu olanlar vardır: eğer uzmanlaşmış bir emek ise bu bir meslektir (*sinâ’a - sanat*): yazarın, marangozun, terzinin, dokumacının ya da binicinin emeği; yoksa bir uğraş, herhangi bir eylemliliktir. Bir de kazanç (*kâr*) ticaretten de gelebilir: tacirler tahıllarını dışarı gidip satarlar ya da onları depolayıp üzerinden vurgunculuk (spekülasyon) yaparlar.

İşte yaşamını kazanmanın çeşitli yolları bunlardır. Edebiyatçılar ve El-Harîrî gibi filozoflar: “İnsan yaşamını iktidar (*imâra*) yoluyla, ticaretle, tarım ile, ya da zanaatlarla kazanır.” dediklerinde bunu anlatmak istemektedirler. Ama siyasal iktidarın kullanılması yaşamını kazanmanın doğal bir yöntemi değildir: şu halde burada bu yöntemden söz etmeyeceğiz. Daha önce, İkinci Bölümde, vergi alımından ve vergi toplayıcılarından söz edilmişti. Buna karşılık, tarım, zanaatlar ve ticaret yaşamını kazanmanın doğal yollarıdır.

Tarım bütün bunların en başında gelir, çünkü hiçbir şey bundan daha basit daha doğal değildir. Ne yargılama yeteneğine ne de bilime gereksinim gösterir. Onun içindir ki tarımın Adem tarafından, yani tarımı ilk uygulayan ve öğreten ilk atamız tarafından türetildiği ileri sürülür. Buna göre yaşamını kazanmanın en eski yöntemidir, doğaya en

yakın yoldur. – Zanaatlar ondan sonra gelir. Onlar karmaşık ve bilimseldirler; düşünüp taşınmayı ve dikkati gerektirirler. Dolayısıyla zanaatlara, genellikle, ancak yerleşik yaşama geçmiş topluluklarda rastlanır. Çünkü yerleşik kültür göçebe, yani bedevi yaşamından sonra gelir. Onun içindir ki zanaatların bulunması, tanrısal ilhamın yönlendirdiğine inanılan ikinci babamız İdris²¹⁰ peygambere kadar uzandırılır. – Son olarak ticaret, kazançları gerçekleştirmenin doğal bir biçimidir. Ama ticaretin yöntemleri ve uygulamaları, çoğunlukla, satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki kâr marjını bulmaya yönelik basit “dolaşımlar”dır (*tahayyulât*): bu ikisi arasındaki fark tacirin kazancını temsil eder. Din yasası, ticarete, zaten içerdiği “oyun” (*mukâmere*) payına karşın bir miktar kurnazlığa (*mukâyasa*) izin verir, sonu sonuna ticaret, karşılığını vermeden başkasının malını almak demek değildir. Onun içindir ki meşrudur. Ama bu konuda Tanrı daha fazlasını bilir elbette!

3. BİR USTAYA HİZMET ETMEK YAŞAMINI KAZANMANIN DOĞAL BİR YOLU DEĞİLDİR.

Her şefe, komutanlığın ve iktidarın her kolu için hizmetliler, askerler, polisler (*şurta*), yazıcılar gereklidir. Bu kollardan her birinde kendisine hizmet edebilecek yetenekte ve karşılığında hazineden besleyeceği kendi insanları gereklidir ona. Bu bir komutanlık ve maaşlar sorunudur. İktidara hizmet eden bütün bu insanlar gelirlerini kaynağından elde ederler.

Daha aşağı bir düzeyde, hizmetkârlar, lüks için yaşayanlara ve kendi gereksinimleriyle uğraşamayacak kadar kibirli olanlara ya da eğitimlerinin gevşekliği nedeniyle bunu yapamayacak durumda olanlara gereklidir. Onun için hizmetçiler ve uşaklar kullanırlar ve onlara aylık ücret verirler. Bu çözüm, insanın doğal öz-saygısı (*rucûla*)²¹¹ bakımından şerefli bir yol değildir, çünkü kendini başkasının ellerine teslim etmek bir zaaf kanıtıdır. Bu bir borçluluk yaratma ve ek bir harcama nedenidir ve aynı zamanda adamlık (*virilite* – *rucûla*) adına önlenmesi gereken bir kadınsı ve tembel bir mizacın alâmetidir. Ne yazık ki insan doğası alışkanlıkla sürüklenir gider, çünkü erkek ailesinin çocuğu değil alışkanlıklarının oğludur (*ibn 'avâ'idih*).

Zaten, pratik olarak yetenekli ve güvenilebilecek hizmetkârlar yoktur. Ancak dört çeşit hizmetçi bulabilir insan: yetenekli ve dürüst olan-

²¹⁰ Pergamber İdris Kuran'da iki kez anılmaktadır (XIX, 57 ve XXI, 85). Kuşkusuz bu İncil'deki *Enoché*'tur.

²¹¹ Yazar burada *rucûla* sözcüğünü kullanıyor, kullanılagelen anlamında “*virilité*” (yani erkeklik) sözcüğünü kullanmıyor (birkaç satır aşağıda ise öyle yapıyor), ama o zaman, bugün modern Arapçanın *karâma* sözcüğü ile çevirdiği insan “onuru-hayiyeti” anlamında kullanıyor.

lar; ne yetenekli ne de dürüst olanlar; ya yalnız yetenekli ya da yalnız dürüst olanlar. Hem yetenekli hem de güvene layık hizmetçi kullanılamaz, çünkü böyle bir hizmetkârın değerini sıradan patronlar ödeyemez, karşılayamaz, onlar da prenslerin korumasında onların hizmetine girmekten başka bir şey yapamaz (?). Hiçbir işe yaramayan ve hırsız olan birini aklıbaşında hiç kimse kullanmaz, çünkü böylesi iki kat zararlıdır. Beceriksizliği efendisinin kaybına yol açacaktır, üstelik kendini sıkıntıya sokmadan soyup soğana çevirecektir. Her durumda bir baş ağrısıdır. Geriye kalıyor öteki iki kategori: sadık olup da işe yaramaz olanlar ve usta kurnaz olup da sadık olmayanlar. Bunlardan hangisinin daha iyi olduğu tartışılır. Herkesin kendi görüşü var. İnsana öyle gelir ki dürüst olmayan iyi hizmetçi daha iyidir: gerçekten hiçbir şeyi kırıp dökmeyeceğinden emin olabilirsiniz, aşırımlarına karşı da her zaman gözünüzü üstünden eksik etmezsiniz. Oysa namuslu ve dürüst bir salak beceriksizliğiyle yarıdan çok zarar verir. Öyleyse bu öğüdü hizmetçilerinizi seçmekte bir kural olarak alınız.²¹² (Ve unutmayınız ki) Tanrı ne isterse onu yapar.

4. SAKLI DEFİNELERİN ARAŞTIRILMASI

Aklı kıtça pek çok yurttaş toprak altında saklı bulunan hazineleri bulmayı ve bundan yarar sağlamayı umar. Sanır ki Antikite zamanının parası büyüğü tılsımlarla damgalanmış ve toprağa gömülü olarak yer altında durmaktadır ve yalnız uzmanları, günlüklerle, buhurlarla tütsüleyerek, afsunlamalarla ve Tanrıya sungularla bu tılsımları çözebilirler.

Kuzey Afrika'da (*Ifrikiyya*), İslam-öncesi Frankların buralara hazinelerini gömdüklerine daha sonra bulabilmeleri için de gerekli bigileri bir tarafa kaydettiklerine inanılır. Doğuda aynı meseller, Kıptiler, Bizanslılar ve Persler üzerine, akıl almaz masallar olarak ağızdan ağıza dolanır: bir define arayıcısı uygun bir yeri kazar, ama, düğüm çözen etkili tılsımı bilmediğinden bomboş ya da kurtlarla dolu bir yer bulur. Ya da, para ve mücevherler orada duruyordur, ama muhafızlar, yalın-kılıç, başında beklemektedirler. Ya da, bu kez yer, sanki yarılp her şeyi yutacakmış gibi sallanmaktadır.²¹³

²¹² İbni Haldun'un burada bulunmaz inci hizmetçi üzerine düşüncelerini sıralarken kendi mizah anlayışını kapıp koyuverdiğini düşünmemenin olanağı yok.

²¹³ Grenada'nın düşmesinden sonra, 1492'de, Elhamra'nın (Ortaçağda - Grenada-Moritanya krallarının saray-konutu) Efendilerinin altınlarını buraya, "yedi kat" denilen Kulenin (*Torre de Siete Suelos*) yeraltına gömdükleri bir söylenti dolandı. Washington Irving bu efsaneyi *Elhamra Masalları* (1829) adlı kitabında dünyaya duyurdu. Aslında dayanıklı bir efsane bu, 1964 yılında şu Grenada tekerlemesi hâlâ geçerliğini sürdürdüğüne göre: *Donde hay Moro / Hay Tesoro ya da* (Maure (Mor) nerede / O bir efsane)

Mağribde, pek çok Berberî tâleb²¹⁴ vardır, bunlar uygun bir biçimde yaşamlarını kazanmaktan acizdirler. Bunlar gidip zengin insanları bulurlar, onlara, kenarları yırtılmış, üzerinde tuhaf –yabancı olduklarını iddia ettikleri– harfler ya da saklı definelerin sahipleri tarafından yazılmış büyü sözlerinin çevirileri bulunan ve bu definelerin gömülü oldukları yerin anahtarını veren kağıtlar gösterirler. Hileyle, güya gerekli kazıyı yapmak üzere onlardan para sızdırırlar. Bu zenginlerin sırf polis tarafından yakalanmamak ve cezalandırılmamak için gerekli olduğunu anlatırlar onlara. Kimi zaman, bir beceri numarası ya da sihir (*sihr*) sanatından haberleri olmadığı halde bir sihirbazlık numarası gösterisinden yararlanırlar. Akıllı kıt olanların çoğu, meraklı gözlerden ve hükümet espionlarından korktukları için birkaç bir arada, kazı işine girişirler. Hiçbir şey bulamayınca da gerçek tılsımı bilmedikleri için başarısızlığa uğradıkları düşüncesiyle teselli bulurlar.

Define arayıcıları arasında, aptallık dışında, en yaygın neden, bunların, örneğin ticaret gibi, tarım ya da herhangi bir meslek gibi doğal araçlarla yaşamlarını kazanmadaki yeteneksizlikleridir. O yüzden kendilerini çok tartışma götürür yöntemlere kaptırırlar. Yaşamlarını kazanmak için gerekli çabayı göstermek yeteneğinde olmadıklarından işin içinden zahmetsizce çıkmayı düşünürler. Bu yolla, ceza görme risklerini bir yana bıraksak bile- çok daha büyük güçlüklerle ve yorgunluklara saplanıp kalacaklarını hiç düşünmezler.

Ayrıca öyle durumlar olabilir ki, bu define arayıcılarının başlıca dürtüsü, hayatını kazanma araçlarından hiçbirinin karşılayamayacağı sınırsız lüks alışkanlıklarına bağlıdır. Normal bir yoldan geçimini yeterince karşılayamayan biri, bu durumdan ancak, bir çırpıda ve zahmetsizce lüks içinde yaşamasını sağlayacak parayı bulmakla kurtulacağını hesaplayıp durur. Artık define aramaktan başka bir şey düşünemez olur. Define arayanların çoğu lükse alışmış kişilerdir. Lüksün olağan şeylerden olduğu yerde, Kahire gibi büyük kentlerde saray insanları bu konuya çok büyük bir ilgi duyarlar. Yolcuları, bu konuda anlatılanlar üzerine, alşimiye (simya – *el-kîmiyâ*) karşı duyulan aynı aşırı duyarlılıkla sorgularlar. Kahire’de yaşayan insanlar, yardımcılarıyla herhangi saklı bir define bulmak umuduyla karşılaştıkları Faslı “taleb”lere danışırlar. Ayrıca toprak içinde suyu kaybettirmenin çaresini arayıp dururlar, çünkü saklı definelerin çoğunun Nil’in kanalları içinde gömülü olduğuna ve bu akıp giden suyun onları ortaya çıkaracağına inanırlar. Yukarda sözü edilen büyü kitabı taşıyıcıları kolayca kanıveren saf Mısırlılara defineleri gün ışığına çıkarmalarına yalnızca Nil’in sularının engel olduğunu anlatırlar. Böylelikle, kendi yalanlarını gizlerler. On-

²¹⁴ *Tâleb* sözcüğünü, yazar, burada, alelade Mağrib dilindeki, özellikle de Farsça-daki Arapça okuma yazma bilen ve sırası geldiğinde tılsımlar üretebilen anlamıyla kullanılmıştır.

ları her şeyden önce ilgilendiren yaşamlarını kazanmalarındır. Onları dinleyenler sihirli yöntemlerle toprağın suyu soğurmasını sağlamaya çalışırlar. Mısırlılar, tıpkı ataları gibi, büyücülüğe tutkundurlar, onların bıraktıkları anıtlar bu alandaki bilimlerini doğrular: bunu onların eski tapınaklarında (*birbâ*)²¹⁵ görmekteyiz, zaten, Büyücü Firavunlar tarihi bir hayli ünlüdür (VII, 110).

Mağribde Doğunun bilgelerine mal edilen bir şiir dolanmaktadır. Suyun, sihirli yöntemlerle, yerde nasıl kaybedildiğini göstermektedir. Bakın nasıl:

“Ah sen, suların toprağın altına geçmesini isteyen sen,
dinle beni ilkönce. Uzaklaştır kendinden öte,
bütün bu aldatıcı kitapları, yalancı formülleri,
dikkat et öğütlerime: dinle beni.
Bir kuyunun kaybolmasını istiyorsan, resmet çizgilerinle
Kendini, ayakta, ama bir aslan yavrusu başıyla:
ve bir *h* üç kez işaretlenmiş olsun göğsünün üstüne,
ellerin suyu çeken ipi tutarken.
t’ler ayaklar altında çiğnenmiş olsun bu sembolle
bir çizginin kuşattığı bir kare çizerek. Kan
ki senin kurban ettiğin kuş saçacak onun üzerine
onu ıslatacak. Sana düşer tütsülemek, günlük,
sandarak, yakılan günlük, günlük ağacı, *costus*. İpek
kılıf kırmızı ya da sarı. Ve vakit uygundur
yükselen Aslan olduğunda ve Ay yokken,
Merkür onu desteklesin ve günlerden de cumartesi olsun.”

“*t*’leri ayakaltında çiğnemek” ifadesi bu harflerin resimden önde yer alacağı yani onun üzerine yürür gibi olacağı, anlamına gelir. Fikrimce, bu şiir düpedüz dolandırıcılıktır.

Bu çeşitten düzmeçiler, beri yandan, en yabancı terimlerle (*istilâhât*) olağanüstüne başvurmak durumundadırlar. İşi, “defineleri” –hazinele-ri– ile iyi bilinen zengin ev ve saraylara yerleşmeye kadar vardırırlar. Buralarda delikler kazar ve yer altı hücreler (*matâbik*) düzenlerler, bu hücrelere sonradan büyü kitaplarına kopya ederek çoğalttıkları işaretler çizerler. Ardından, bunları bir kıt-akıllıya göstertirler. Onu böyle bir evi kiralamaya ve orada oturmaya isteklendirirler. Onu o evde önemli bir define yattığına ikna ederler. Tılsımın mührünü kırmak için gerekli tütsüleri ve eczaları satın almak için para isterler ondan. Bizzat kendilerinin yaptıkları ve yerleştirdikleri işaretleri ona göstererek onu ikna

²¹⁵ Mısır’da kullanılan, Kıpti kökenli *birbâ* sözcüğü tapınakları, örenleri, firavun anıtlarını anlatmak için kullanılır. Ona aynı zamanda türetilmiş olarak, “labirent” anlamı da verirler.

ederler. Son derece etkilenen enayinin en ufak bir kuşkusunu yoktur. Bu zaman içinde, dolandırıcılar kendi aralarında anlaşılabilir bir jargonla konuşarak kurbanlarını kazılar, büyüler ve kurbanlar konusunda bilgisiz bırakırlar.

Define avcılığı üzerine anlatılanların hepsi bilimsel ve geleneksel temelden yoksun şeylerdir. Eğer bir rastlantı olup da kimi zaman gerçekten hazineler bulunuyorsa bu çok seyrek olur ve tamamıyla rastlantı sonucudur, yoksa sistemli çalışmaların sonucunda varılan bir şey değildir. Parasını toprağa gömmek ve yatırımları birtakım tılsımlarla mühürlemek bugün olduğu gibi o zaman da pek kullanılan bir yöntem değildir. Peygamberin hadislerinde ve hukukçular tarafından sözü edilen ve daha İslam-öncesi zamana kadar uzanan gizli hazinelere (*rikâz*) gelince, bunlar rastlantı sonucu bulunmuşlardır, yoksa sistematik biçimde aranılarak değil.

Dahası, büyük çabalarla parasını saklayan ve sihirli yöntemlerle bunu mühürleyen biri bu hazinenin bulunmasını sağlayacak işaretleri ne diye oraya buraya saçacaktı ki? Ne diye, herhangi bir kimsenin, herhangi bir yerde izine ulaşabileceği yazılı kayıtlar bırakacaktı geriye? O durumda hazineyi saklamak zahmetine değmezdi.²¹⁶

Beri yandan sağduyu sahibi insanlar belirli, mantıklı kesin bir nedeni olmadan hiçbir şey yapmazlar. Bir hazine biriktiren kişi bunu çocukları, ailesi ya da herhangi başka biri için yapar. Kaybolmasına neden olmak ya da düpedüz kaybolması ve ya da hazinesinin bilinmez birinin ya da bir yabancıнын ellerine geçtiğini görme tehlikesine karşı parasını herkesten de saklayamazdı.

Denecektir ki: "Antik çağın hazineleri, onların muazzam zenginliği ne oldu?" Yanıt: altın, gümüş, değerli taş ve nesneler öteki madenler gibi birer madendirler ya da demir, bakır, kurşun ve başka taşınmaz mallar gibi sermayedirler. Onları, insanın çalışması, işi sayesinde gün ışığına çıkaran, ve onların sürümünü arttıran ya da azaltan uygarlıktır. İnsanların sahip oldukları şey aktarılır, geçirilir ve kalıt olarak elde edilir. Bu zenginlikler onları talep eden uygarlığa ve yolculuk doğrultularına göre sık sık bir ülkeden başka bir ülkeye, bir hanedan soyundan ötekine geçmişlerdir. Gümüş bugün Mağribde ve Kuzey Afrika'da az bulunuyorsa da, Slavlarda ve Franklarda öyle değildir. Mısır'da ve Suriye'de az bulunsa da Hindistan'da ve Çin'de öyle değildir. Gümüş bir araçtan (*âla*) bir semayeden başka bir şey değildir. Onun bolluğunun ve seyrekliliğinin nedeni uygarlıktır. Zaten mineraller, incilerden ve mücevherlerden başlamak üzere, geri kalan her şey gibi yıpranır bozulurlar. Altın, bakır, demir, kurşun, kalay bozulur ve çabucak yok olmaya başlarlar.

²¹⁶ Her zaman İbni Haldun sağduyusu.

Zaman zaman Mısır'da defineler bulunması bu ülkenin en azından iki bin yıl Kıptilerin egemenliği altında kalmış olmasındandır. Eski Mısırlılar ölülerini, altın, gümüş, değerli taşlar, ve inciler ne varsa sahip oldukları şeylerle birlikte gömüyorlardı. Eski hanedanlar zamanında usul böyleydi. Mısır'da hüküm süren Kıptilerden sonra Persler, Mısır topraklarındaki mezarları kazıp eşelediler ve bütün bu nesneleri ortaya çıkardılar.²¹⁷ Buralardan, özellikle de kralların mezarı olan piramitlerden çok büyük miktarlarda zenginlikler elde ettiler. Bir o kadarını da Yunanlılar yaptılar. Hazine arayıcıları bu gömütlere dadanmış durumdadırlar hâlâ, çok kez pek şanssız da değildirler. Kimi kez para bulurlar, kimi zaman da ölülerini onurlandırdıkları altın ve gümüşten küplerin ya da oyma lahitlerin üstüne düşerler. Binlerce yıldan beri bu mezarlara hazinelerin bulunabileceği yerler olarak bakılmakta devam edildi, bu da, sonunda, Mısırlıları bu konuyla yakından ilgilenmeye götürdü. Bir hanedanın son günlerinde, bir sürü şey üzerinden rüsum almaya başlandığında, define avcıları ve onların kurbanları da bu muameleye tabi tutulur. Açgözlü insanlar bu şekilde zenginleşmenin yolunu bulduklarını sanırlar. Ama boşunadır, çünkü Tanrı yolumuzu şaşırmaktan korur bizi. Tez kandırılır bön kişiler gibi doymak bilmezler de en iyisi Tanrıya sığınmalıdırlar; kendilerini kendi güçsüzlüklerinden, kendi tembelliklerinden koruması için, tıpkı peygamberlerinin yaptığı gibi, şeytanın tuzaklarına sırtını çevirebilmek için Tanrıya sığınmalıdırlar. Onlar saçmalıklardan ve söylencelerden vazgeçmelidirler. Çünkü "Tanrı, dilediğine bol bol rızık verir" (II, 212).

5. SAYGINLIK ZENGİNLİĞE DEĞER KATAR

Yüksek toplum katından (*câh*) ve yüksek itibarı olan her kişi, herhangi basit bir bireyden, her bakımdan daha şanslıdır. Gerçekten, birincisinin – yüksek katın adamının – hizmeti onun tarafından korunmak için ona yakınlaşmak isteyen başkalarının çalışmaları ile görülür. Herkes, onun gereksinimlerini karşılamak ve isteklerini yerine getirmek için kendi emeğiyle ona yardım eder. Bütün bu çalışmanın fiyatı onun kazancını oluşturur. Genellikle ödenerek karşılanan işlerde güçlü adam, çok kez, hiçbir şey vermez. Böylece başkalarının alın terinden zenginleşir. Bir yandan kendisine hiçbir ödemeye mal olmayan iş ürünlerini devşirir. Öte yandan kendisine gerekli olanları edinmek için ödeme yapmaz. Onun etkinliği az masrafla zenginleşmesine olanak verir. Zaman geçer, onun serveti artar. İşte iktidarın (*imâra*) kullanımı ile böyle zenginleşilir.

²¹⁷ 1954 yılındaki Sakkâra ve Gizé'deki büyük arkeolojik bulgular, Mısır'da her zaman daha aranacak –ve bulunacak– şeyler kaldığını göstermiştir.

Tersine, parası olup da hiçbir etkisi, söz geçirirliği olmayan ancak sermayesi ve bu sermayeyi değerlendirme yolundaki çabaları oranında daha fazla kazanabilir. Alışverişle uğraşanların çoğunun durumu böyledir: saygınlığı olanlar, önemsenenler ötekilerden çok daha zengindirler. Bütün bunları destekleyen bir kanıt birçok hukukçunun ve büyük ünleri olan sofuların durumunda görülür. Halk onlara hediyeler vermekle, işlerinde onlara yardım etmekle, onlar için çalışmakla Tanrıya hizmet ettiğini sanır. Bunun sonucu da bu dindar insanların, başlangıçta hiçbir şeye sahip olmadıkları halde, yalnızca başkalarının emeğinden kazanç sağlayarak çabucak zenginleşmeleridir. Bunun pek çok örneğini gördük, kentlerde olduğu gibi kırsal kesimde de. İnsanlar bu (ermiş, aziz) kişiler için çalışırlar ve alışveriş yaparlar, onlar ise (hiçbir şey yapmadan) sakince oturup dururlar. Bu arada da hiçbir çaba harcamadan, işlerin nasıl yürüdüğünü bilmeyenlerin büyük şaşkınlığına karşı zenginleşirler. Çünkü "Tanrı isterse ona verir geçimliğini, saymadan" (II, 212).

6. SERVET DALKAVUKLARADIR

Daha önce gördük ki, insanlar kazançlarını emeklerinin ürününden çıkarırlar. Çalışmak yeteneğinde olmayan kişi, demek ki, yaşamını kazanamaz. Eğer çalışırsa onun kazancı çalışmasına bağlı olacaktır; zanaatının görece değerine ve arz ve talep yasasına bağlı olacaktır. İşte kârın (kazancın) dalgalanması bundan ileri gelir. Ayrıca az önce gördük ki iktidar zenginliğin kaynağıdır. Etkili adam, başkalarının, kendisinden korunma ve kayırılma isteyenlerin emeğini ve parasını alır. Kısacası, onların emeğini ve parasını, kendisinin etkisini kullanarak – iyi ya da kötü yönde– elde etmeyi umdukları şeye karşılık değiş-tokuş eder. Onların koruyucusu, kendi yönünden, onların çalışmasından yararlanır ve çok kısa bir zaman içinde bundan zenginlik ve yarar elde eder.

"Kredi"(câh) (itibar-saygınlık) insanlar arasında genişçe dağıtılmıştır, insanlar bunu her derecede bölüşürler. Zirvede, hükümdarın etkisi, söz geçirirliği vardır, kimse bunun üstüne çıkamaz. En aşağı katta ne kazanacak ne de kaybedecek bir şeyleri olmayanlar yer alır. Ara yerde sayısız toplumsal sınıflar (*tabakât*) bulunur. Tanrısal düzen böyledir, bu düzen onun yaratıklarının varlığını düzenler, onların çıkarlarına özen gösterir ve onların süresini güven altına alır.

İnsan soyunun varlığı ve sürekliliği, ancak herkesin kamunun iyiliği için dayanışmasıyla (*ta'âvun*) korunabilir. Hiçbir insan, kendi kendisine tam olarak var olamaz, ayrık örnekler varsa da bunlar eğretidirler. Oysa dayanışma, baskının, zorun meyvesidir, çünkü insanlar insan soyunun gerçek çıkarlarını bilmezler. Onlar seçimlerinde özgürdürler

ve içgüdüyle davranmazlar, düşünüp taşınarak, yargı ile hareket ederler. Böylece aralarında yardımlaşmaktan uzak dururlar. O halde onları buna zorlamak gerekir. Bu gereklilik, onları kendi çıkarlarına en iyi şekilde hareket etmeye zorlayan ve böylece türün korunması konusundaki tanrısal planın başarısına olanak sağlayan birinin müdahalesine yol açar. Bu, Kuran'ın şu âyetinden (XLIII, 32) ortaya çıkmaktadır: "İçinizden bazılarını, ötekileri hizmete koşabilirsiniz diye, hiyerarşide, onlardan daha yükseğe koyduk. (Ama) Tanrısının mağfireti (yargılaması) onların biriktirdiklerinden daha değerlidir." Demek ki, (toplumsal) katların (*câh*), kimilerinin, ötekilerin kötülüğünü önlemelerini ve iyiliği elde etmelerini sağlamaları için, sırasına göre bir yetki vererek bir yetkiyi reddederek onlar üzerinde etkili olan iktidarı temsil ettikleri açıktır. Onlar adil olmalıydılar, böyle yapmakla din yasasını ve siyasal yasayı uygularlar, bir yandan da kendi çıkarlarını düşünürler. Bununla birlikte birinci nokta, Tanrısal koruyuculuğun buyruğudur, ikincisi ise arızî kötülüktür. Maddenin bizzat varlığı nedeniyle pek çok iyi ile birazcık kötü birlikte olabilir. İyi, bu birazcık kötü nedeniyle kaybolmaz: tersine, onu kendine katar. Ve bu da işte bu dünyadaki adaletsizliği açıklar.²¹⁸

Bir kentte ya da bir ülkede, uygar her toplumsal sınıf daha alt sınıflar üzerinde iktidar uygular. Bunun karşılığında, bir alt sınıfın tüm üyeleri kendi üzerindikilerin desteğini arar, bunu elde eden kendisine bağımlı olanlar üzerinde, kazanmış olduğu yetkeyle orantılı bir etki uygular. Böylece, toplumsal katlar insanların yaşamlarını kazanmalarına olanak vermek için onlar üzerinde etki yaratır. Onun etkisi sınıfa ve toplumsal duruma bağlıdır. Ne kadar yüksek ise o kadar yarar sağlar. Tersine, sıradan basit bir özel birey, isterse çok zengin olsun, ancak kendi çalışması, kendi sermayesi ve kendi girişimleri sayesinde gerçekten servet yapabilir. Alış-veriş yapan tacirlerin, köylülerin ve zanaatçıların durumu böyledir. Bunların hiçbir etkinlikleri yoksa, o zaman, sadece kendi emeklerinin ürünü vardır ellerinde ve hemen hepsi sefaletle düşeceklerdir. Yani her durumda çabuk bir servet yapamayacaklardır. Yoksulluğa karşı savaşım vererek yaşamlarını sürdürmenin üstesinden gelebileceklerdir ancak.²¹⁹

Görülüyor ki katman birçok kişilere paylaştırılmıştır, ve iyilik hali ve mutluluk için gereklidir. Demek ki hiçbir şey kendi etkinliğinden bir parçayı dağıtan ya da veren iyilikçiden daha önemli değildir. Ama yalnızca kendi insanları onun iyiliğinden yararlanabilirler. Sunularını

²¹⁸ Bunlar, temelde, "kurulu düzen" hakkındaki oldukça uyanık düşüncelerdir. İbni Haldun, elbette ki, inançlı biridir; ama soğukkanlılığını korumaktadır ve bu dünyanın nasıl bir dünya olduğunu görmektedir.

²¹⁹ Bunlar, burada sözü edilenler proleterlerdir işte.

kendi yüceliğinin tepesinden sunar. Onun iyiliklerini arayanlar efendilerini hoşnut etmek için kölece bağlı ve pohpohçu olmalıdırlar. Onun için aşırı saygı ve dalkavukluk, mutlu ve zengin insanların karakterinin gösterdiği gibi, mutluluk ve yarar saçan bir kata yükselmeye yolu açar. Tersine gururlu kendini beğenmiş yürekler, tepeden bakanlar asla bir yere "varmış" kişiler olmayacaklardır.²²⁰ Onlar kendi emekleriyle yaşamak ve kendi rızalarıyla yoksunluğa katlanmak zorunda olacaklardır.

Aslında kibir ve gurur ayıplanacak şeylerdir. Mağrur kişiler kendilerini kusursuz ve vazgeçilmez sanırlar. Bilimlere daldırmış bilgin kişinin, sanatında usta olan yazıcının, dizeleriyle övünen şairin durumu böyledir. Her uzman kendini mutlaka gerekli sanır. Bir üstünlük kompleksine kapılmıştır. Ataları arasında bir hükümdar, ünlü bir bilgin ya da herhangi üstün bir kişilik bulunan ünlü bir ailenin üyelerinin de bu çeşitten kuruntuları vardır. Kentte kendi atalarının konumunu görmekten ya da hakkında söylenenleri duymaktan dolayı büyüklük taslar küstahlık ederler. Büyük adamlara akraba olduklarından, aslında onların varisleri olmalarından dolayı kendilerinin de aynı derecede yüksellere layık olduklarına inanırlar. Yüksek niteliklerin, yetkinliğin kalıtsal olmadığını anlamadıkları için geçmişe sınıksız tutunurlar. Gene, becerikli, deneyimli, parlak iş adamları kendilerini kusursuz ve vazgeçilmez sanırlar.

Bütün bu insanlar kibirle dopdoludurlar. Dalkavuk değillerdir ve büyük adamları pohpohlamayı bilmezler. Başkalarını küçük görürler ve kendilerinin üstünlüğüne inanırlar. Kimileri bir hükümdarın önünde eğilmeye bile tenezzül etmezler: bu, onların gözünde, küçük düşürücü, alçaltıcı ve aptalca bir şeydir. Kendini beğenmişlerin bu çeşidi kendisine borçlu olunan ilgi ve saygıyı bekler ve bu saygıyı göstermeyenlerden nefret eder. Bu nedenle hemen her zaman somurtkan ve sıkıcıdırlar. Durmadan kendi kendine kıvrırır, herhangi bir kişi kendisine gereken saygıyı göstermemiştir, onu "görme"miştir. Beri yandan başkaları da insanın doğasındaki bencillikten dolayı ona kızarlar. Bir insanın bir başkasının üstünlüğünü kabul etmesi, bunu teslim etmesi çok nadirdir, meğer ki buna mecbur olsun, zorlansın. "Kat"ı (*câh*'ı) –bu söz götürmez konumu– oluşturan budur. Bu yüzden, hiçbir (toplumsal) "kat"ı olmayan –ve olamayacak olan– kendini beğenmişliğinden dolayı bir nefret konusudur: kimse onu sevmez, kendi kat'ının hemen üstündeki sınıfın insanların indinde saygınlık kazanamaz, onu adam yerine koymazlar, onlarla görüşemez. Sonuç olarak, o, rahatsızlık ve sefalet içinde ya da yoksunluk ve yoksulluk içinde yaşar. Zira onun için servet yapmak söz konusu değildir. Onun içindir ki her zaman

²²⁰ İtalyanlar, "saygınlık ve onur pahası yüksek erdemlerdir" der: *gli onori sono oneri*.

şöyle denir: Yetkin, tam olgun bilgin bu dünyanın zenginliklerini um-mamalıdır, çünkü onun bilimi bunların yerini tutar. Herkes kendi özel alanında başarılı olur. Ve Tanrı buna karar verir, çünkü tek Tanrı odur.

Bütün bunlar bir toplumun katları arasında güçlüklerle neden olur. Alt sınıflardan pek çok kişinin yükseldiği ve pek çok kişinin de üst sınıftan aşağı indiği görülür. Gerçekte, iktidarının zirvesindeki bir hanedan, krallık aşireti, iktidarı yalnızca kendi tekelinde tutar. Bütün ötekiler iktidardan uzaklaştırılmışlardır ve daha alt konumlarda bulunurlar, söz gelimi, hükümdarın hizmetlileri görevini görürler. Onun için, krallık sürdüğü ve geliştiği sürece hükümdara hizmet edenlerin, danışmanlık edenlerin ya da önemli yeteneklerinden dolayı saraya kabul edilenlerin, prensin gözünde eşit ayaklarda yer aldıkları görülür. Pek çok basit özel kişiler, büyük gayretleri ve her çeşitten hizmet sunusu ile krala yaklaşmaya gayret ederler. Prens kendisini, çevresindekileri, akrabalarını, kralın sarayına sağlamca ayak basabilmelerini sağlayacak ölçüde pohpohlarlar, övgülere boğarlar – onlar için en büyük önem taşıyan, değerli olan budur: krallık kabilesine kabul edilmek.

Aynı zamanda bu klanın genç kuşakları, yani güçlükleri ortadan kaldırmış ve hüküm sürmekte olan hanedana ulaşan yoldaki engelleri temizlemiş olanların oğulları büyüklük taslar, şişinirler (*mu'tazz*) ve babalarının zaferleri ile öğünürler. Birçoğu da hükümdara tepeden bakar. Kendi kendileriyle ve kendi yüksek katlarıyla dopdolu saygısız ve küstahça davranırlar. Bu durumda prens onlara düşman kesilir ve onları kendinden uzak tutar. Buna karşılık geçmişi çalım ve kasıntısı olmayanlara dayanır. Bunlar da aşırı bir saygı içinde ve hizmet anlayışıyla davranırlar, her an kralın emirlerini uygulamaya hazırdırlar. Böylece gitgide önem kazanırlar, devlet içinde yüksek bir kata ulaşırlar. Seçkinler ve büyükler onlara karşı döner, çünkü onlar kralın lütfuna ve kayrasına mazhar oluyorlar ve prens üzerinde etki oluşturuyorlardı. Bununla birlikte, krallık kabilesinin, her zaman tepeden bakan, her zaman krallık ailesi içinde dogmalarıyla övünen gençleri, hocalarının git-tikçe artan hoşnutsuzluğuna neden olurlar, hocalar yeni dostları bunlara yeğ tutarlar. Hanedanın düşüşüne kadar bu böyle gidecektir. Ve işte hanedanın korunuklarının öneminin alışlagelmiş kökeni böyledir. Çünkü “Tanrı istediğini hemen yapar” (LXXXV, 16).

Gördük ki kazanç (*kâr-profit*) emek ürünlerinin meyvesidir. Böyle olması gereksinimlere bağlıdır. Uygur yaşam için ve genel yarar için tahillara gereksinim ne kadar ivedi olursa kazanç da o kadar yüksek olur. Oysa, halkın, din adamlarının sunduklarına ivedi gereksinimi yoktur, onların sundukları hizmet, herkesten önce, onların dinine özel bir ilgi gösterenler için yararlıdır. Anlaşmazlık, tartışma durumunda müftüye ya da hakime başvurulursa da bu ne kaçınılamaz bir şeydir, ne de herkesin kullandığı bir yöntem: her zaman böyle bir başvurudan uzak durulabilir. Sadece kral, monark, kamu yararını gözetmek görevinde olduğu için, dini personele karşı belli bir itibar gösterir ve hizmetlerinin yararıyla orantılı ücretler tahsis eder onlara. Her ne kadar hiçbir şey din adamlarının dine ve yasal kurumlara ilişkin olan işlevleri kadar soylu olmasa da, onları, yöneticilerle hatta, çok gerekli mesleklerin temsilcileriyle aynı kefeye koymaz. Kısaca onlara da kendi paylarını verir, yani halkın onların hizmetine başvurarak ifade ettiği talebe uygun olarak küçük bir pay olabilir bu.

Beri yandan, dinî personel, oynadıkları rolün yüceliği nedeniyle, ayrıcalıklı bir konum elde etmek için büyüklerin karşısında eğilmeyi kabul edemeyecek kadar büyük bir gurur duygusuna ve büyük bir saygınlığa sahiptir. Üstelik eğilip bükülmeye vakitleri de olmayacaktır, çünkü onlar, ruhen ve bedenlen görevleriyle fazlaca meşguldürler. Onların görevleri, onur ve saygınlıklarından fedakârlık yapmaya karar veremeyecekleri kadar soylu bir görevdir. Bunu hiçbir durumda yapmayacaklardır, dolayısıyla, genel olarak servet edinemeyeceklerdir.

Bir gün bu hususu mükemmel bir adamla tartışıyordum, o benimle aynı görüşte değildi. Bunun üzerine (Halife) El-Memun'un sarayına ait eski bir resmî hesap defterinden koparılmış birkaç yaprak geçti elime. Bu metin (o zamanın) harcamaları ve gelirleri üzerine pek çok bilgiler içeriyordu. Ve o zaman hakimlere, imamlara ve müezzinlere verilmek üzere ayrılan ücretlerin listesini gördüm. Bunu o dostuma gösterdim, o da benim gözlemlerimin doğruluğunu kabul etti ve benim görüşümün safında yer aldı. Her ikimiz de, Tanrının kendi yarattıkları hakkındaki gizli yollarını gösteren bu örneklerle ve onun niyetlerinin derin bilgeliğiyle şaşkın kaldık. Çünkü o yaradandır ve karar veren odur.²²¹

²²¹ Besbelli ki bütün bu pasaj, - (1384 ve 1406 yılları arasında) altı kez hakim olan ve altı kez görevden alınan yazarın kendi öz deneyimlerinin etkisini taşımaktadır.

8. ÇİFTÇİ ÇOK ZAVALLI BİRİDİR

Tarım basit ve doğal kökenli bir işlem, bir uygulamadır. O halde, genellikle, kentlilerin ya da varlıklı insanların işi değildir. Kendini tarıma verenlerin belirgin özellikleri alçakgönüllülükleridir (*madhalla*). Muhammed, (Medine'deki) Ansâr'ından birinin evinde bir saban gördüğü zaman şöyle dedi yüksek sesle: "Hiçbir zaman bir eve böyle bir şey girmedir, meğer ki onunla birlikte boyun eğme, teslimiyet de (*zul*) birlikte girmesin." Buhari bu cümleyi, tarımı tüm zamanı yutan, soluk aldırmayan bir uğraş olmakla eleştirerek yorumlar. Bu hadise ayrılan bölümün başlığı, zaten, "Tarımsal aletlere fazla önem vermenin ve sınırları aşma hatasının sonuçlarına karşı uyarı" adını taşımaktadır. Bununla birlikte açıklaması belki de şöyledir: köylü vergilerle özellikle ezilmiş durumdadır, bu onu keyfiliğe, zorbalığa boyun eğmek zorunda bırakır. Vergi yükümlüsü (*ghârim*), bir tiranın keyfince soyup soğana çevirdiği alçakgönüllü, iddiasız zavallının biridir. Muhammed şöyle demiştir. "Yasal bağış (*zakât*) (düpedüz) bir rüsum olmadan Vakit gelmeyecektir". O, (özel) sermayeler üzerindeki tanrısal hakları unutan, burada sadece dünyevî-fânî iktidara borçlu olunan vergileri görmek isteyen baskıcı ve adaletsiz zorbalara atıfta bulunuyordu. Ama "Tanrı istediğini yapmak gücüne sahiptir" (LXXXV, 16).

9. TİCARET ÜZERİNE

"Ticaret" (*ticâra*) sözü ile, ucuza satın alınan sonra daha pahalıya satarak sermayenin (*tanmiyat al-mâl*) arttırılması yoluyla kâr-kazanç elde etmeye çalışma anlatılır. (Alım-satım konusu) tüketim maddeleri, köleler (*rakîk*) olduğu gibi tahıl, sürü hayvanları, silahlar ya da kumaşlar olabilir. Böylece gerçekleştirilen alım-satım farkından elde edilen yarar kazançtır (*rihb*). (Daha çok) kâr arama, metalleri depolayarak ve satmak için fiyatlarının yükselmesini bekleyerek yapılabilir. O zaman çok para kazanılır. Gene çok verimli olan başka bir yöntem, satıcının satılık malını, o mala, kendi bulunduğu yerden çok daha yüksek bir talep olan başka bir yerde satmasıdır. Yaşlı bir satıcı bir gün, bir meraklıya şöyle diyordu: "Ticaretin sırrı ucuza satın almak ve pahalıya geri satmaktır." Görülüyor ki o da bizimle aynı görüşteydi. Geçimi-geçinceliği veren Tanrı'dır. O güçlü Tanrıdır. Her şeye kadirdir (LI, 58).

İşini iyi bilen bir tüccar, yalnız, sürümü olan, zenginler tarafından olduğu kadar yoksullar tarafından da talep edilen, büyük adamlar kadar sıradan özel kişilerin de aradıkları, her zaman geçerli tüketim ürünlerini satışa sunacaktır. Bu yolla iyi işler (*naḥk*) yapacaktır. Ancak küçük bir azınlığı ilgilendiren metalarla kendini kısıtlayacak olursa, ve eğer onun sınırlı müşterileri, herhangi bir nedenle, bu malları edine-
mezlerse, o zaman tüccar malını satamamak riski ile karşı karşıya kala-
bilir. Bu durumda da ne iş yapabilir ne de kazanç sağlayabilir.

Beri yandan, eğer tüccar işi dolayısıyla yolculuğa çıkarsa, ancak orta kalitede zahire almak durumundadır, çünkü yalnız zenginler ve yordakçıları lüks ürünlerle sofralarını donatabilirler; onların da sayıları pek fazla değildir. Oysa insanların çoğunluğu orta kalitede bir şeyler arar. Satıcı, malını satmak istiyorsa bunu gözden kaçırmamalıdır.

Gene bunun gibi, kur dalgalanmalarına karşı, ürünlerini çok uzak bir ülkeye ve tehlikeli bir yolu kullanarak ihraç etmesi kendisi için daha elverişli, daha yararlı ve daha da emin olacaktır. Bu şekilde, uzak me-
safe ve göze alınan risk (*garar*)²²² onun mallarına bir az-bulunurluk, ko-
lay ele geçmezlik niteliği verecektir, sonuç olarak da değeri artacaktır. Oysa yakınlık, yolların güvenli oluşu, taşınan zahireyi sıradanlaştırır, bollastırır ve fiyatını düşürür.²²³

Onun içindir ki en zengin ve en başarılı tüccarlar ta Sudan'a²²⁴ ka-
dar gitmeyi göze alanlardır. Yolun uzunluğu ve zahmeti çok büyük-
tür. Gidenler, tehlikenin ve susuzluğun neredeyse geçilmez kıldığı bir
çölü geçmek zorundadırlar. Yalnız kervan rehberlerinin bildiği birkaç
su noktaları vardır. Ancak pek az sayıda yolcu bu tehlikelere meydan
okuyabilir. Onun için Sudan'ın ürünleri çok nadir bulunur bizde, do-
layısıyla da son derece pahalıdır. Bunun karşıtı durum da elbette
gerçektir. Hasılı, zahire bir ülkeden ötekine geçmekle değer (paha) ka-
zanır ve zahire üzerinden ticaret yapanlar çok para kazanırlar. Doğu-
da büyük yolculuklar yapanlar için de durum aynıdır. Buna karşılık,
aynı bölgenin kentleri ve eyaletleri arasında gidip gelmekle yetinenler
ancak küçük kazançlar sağlayabilirler, çünkü onların malları boldur,
çünkü pek çok tüccar bu malları taşıyıp durmaktadır. Tanrı "geçimi
verendir. Güçlü Tanrıdır. O, her şeye kadirdir" (LI, 58).

²²² Bu söz (*gharar*), iyi ya da kötü ticarî rastlantı anlamında, 10. yüzyılda, El- Kay-
revani' nin Maliki dilindeki ünlü Risalesinde yer alır.

²²³ Maxime Rodinson'a bakınız: *Islam et Capitalisme*, Paris, 1966, s. 47-50, 261-262
ve 269.

²²⁴ Mağribin özsözünün "hiçbir şey bir Sudan yolculuğundan daha kârlı değildir"
diye açıklamasının üzerinden çok zaman geçmedi. Bana bunu ayrıca 1939'da Güney
Fas'ta Tekna ülkesinde de naklettiler.

Kentlerde, çevrelerine göz gezdirmeyi bilenler ve deneyimi olanlar tahıllar üzerinde vurgunculuğun (ihtikâr'ın) nasıl felaket (*meşum*) getirdiğini, bilirler Bu, fiyatların yükselmesini (*avgat et-gala*) beklemekten ibaret bir işlemdir, ama tam bir kayıpla sonuçlanmak riski de vardır. Bunun nedeni belki de insanların yemek yemek gereksinimi ve besinlerini satın alarak sağlamak zorunda olmalarıdır. Öyleyse paralarına sınımsız sarılırlar ve vurguncunun felaketi de buradadır. Kanun yapıcının²²⁵ karşılığında bir şey vermeden alanlar diye söz ederken, her ne kadar burada aynı şey değilse de, anıştırdıkları bunlardır. Ama alıcı parasına bağlı kalır, çünkü parasının zorla elinden alındığı hissini taşımaktadır. Yenilen nesneler ve besinler dışındaki birinci dereceden ihtiyaç maddesi olmayan öteki mallar için durum böyle değildir. İnsanlar bunlarla ancak zevklerini çeşitlendirmek için ilgilenirler (*tafannun ash-shahawât*). Bu maddeler için hiç çekinmeden, açgözlülükle ve paranın gittiğine esef de etmeden gelişigüzel harcama yapılır. Oysa gedikli istifçi, sonu sonuna, müşterilerinin ruhsal iktidarının kurbanıdır (*el-kuvâ an-nefsâniyye*). Bu da onun kaybına neden olur. Ama bunu yalnız Tanrı bilir.

Bu konuda, hocamız Ebu Abdullah el Abili, Faslı bir şeyh hakkındaki şu hoş hikayeyi anlatmıştır: “Sultan Ebû-Sa’îd zamanında Fez Kadısının yanındaydım. O zaman kadı yasacı Ebû-l-Hasan El-Malikî. O sırada ücret olarak hükümetin çeşitli rüsumlarından birini seçmesi önerilmişti ona. O bir an düşündü, sonra yanıtladı: “Şaraplara konan rüsumu, şarap vergisini alacağım.” Yardımcılarının eğlenceli ve şaşkın sorularını ise “Bu vergilerin hepsi haksız, yasadışı vergilerdir. Onun için vergi yükümlülerinin ruhunu taciz etmeyen bir vergiyi seçtim. Satın alınan içkiden keyif almamak ve ödediği paranın ardından yazıklaşmak bir hayli nadirdir. Sonra da zaten unutulur gider.” Oldukça benzersiz bir gözlemdi.²²⁶ Ama yalnız Tanrı bilir ne olduğunu!

12. UCUZ FİYATIN SAKINCASI

Genellikle ticaret yaparak ya da mesleğini kullanarak ekmek parasını kazanır insanlar. Ticaret, metalleri satın almak ve üstüne kâr (*ribh*) koyarak yeniden satmak üzere fiyatların yükselmesini beklemekten ibarettir. Tacirler yaşamlarını böyle kazanırlar, kazançlarını (*kesb*) böy-

²²⁵ “Şari’ teknik terim olarak, Şari’nin yani şeriatın bildiricisi olarak Peygamberi göstermektedir, daha çok da Yasa’yı koyan olarak Allah’ı anlatmaktadır”. (Joseph Schacht, *Encycl. De l’Islam*, s. 331, *Sharia* maddesi.)

²²⁶ Şarap rüsumu ve vergi yükümlülerinin ruhlarının intikamı üzerine bu hikaye İbni Haldun’un mizah anlayışına başka bir örnektir.

le gerçekleştirirler. Eğer meta fiyatları, ister yiyecek maddeleri ister kumaşlar olsun, düşük kalırsa ve satıcı tacir kur dalgalanmalarından yararlanamazsa, uzun sürede para yitirmeye ve artık hiçbir iş yapamamaya başlayacak ve sıkıntıya düşecektir.

Örneğin tahıllara bakınız. Tahıllar ucuz kaldığı sürece, köylüler ve üreticiler için kötü olur: hemen hemen hiçbir şey kazanmazlar ve sermayelerini de arttıramazlar. Ancak yedekteki paralarıyla geçinmeye çalışacak duruma düşmüşlerdir, yani sefalet içindedirler. Marangozlar için de, fırıncılar ve tohumdan tüketime kadar, bütün, tahıllar ile ilgili iş tutanlar için de durum aynıdır. Hatta hamur işleriyle uğraşan askerler bile böyledir, çünkü hükümet yurtluktardan (*has, tımar* gibi) (*ikta*) elde edilen ürün üzerinden aynı olarak yani ürünle ödeme yapar onlara. Ücretler düşük olduğu zaman tarlaların getirisi azdır, ve askerler, geçinceden yoksun, hiçbir işe yaramazlar.

Şeker ve bal beş para etmez olduğunda da aynı durumlar gözlenir: herkes bunun sıkıntısını çeker ve ticaret ölme noktasına varır. Gene, eğer çok ucuz ise kumaşlar için de benzer durum söz konusudur. Çok düşük fiyatlar tüccarların ekmek parasını da yok eder. Ama aşırı pahalılık da daha fazla işe yaramaz. Hatta, arada bir yani nadiren vurguncunun sermayesini artırsa da, tüccara asıl kazanç ve kâr sağlayan, doğru ortamda iş yapmak ve fiyatların hızlı dalgalanmalarıdır.

Yukarıda söylediklerimizin hepsi uygar insanların görenek ve alışkanlıklarıyla ilişkilidir. Tahıllar ve daha başka metalar için ucuz fiyat tercih edilir, çünkü herkesin bu maddelere gereksinimi vardır, zenginler de yoksullar da beslenmek zorundadırlar. Ve yoksullar –muhtaçlar her zaman daha kalabalıktırlar, o halde, düşük fiyat uygulamak, özellikle tahıllar için – genelin yararınadır – hatta ticaretin zararına da olsa. Tanrı rızkı verir. O güçlü Tanrıdır, her şeye kadirdir.” (LI, 58.)

13. BİR TÜCCARA GEREKEN ŞEY

Daha önce de gördük ki, ticaret ucuza satın alıp, yeniden daha yüksek fiyata satarak sermayesini arttırmak demektir. Bunun için fiyatların yükselmesi beklenir. Metalar, ayrıca, isteyen ve daha yüksek fiyat ödeyen ülkelere satılabilir. Ya da kredi ile satılabilir. Eğer bağlanan sermayede kazanç az ise, ve eğer hatırı sayılır bir yatırım söz konusu olursa kazanç da önemli olabilir, çünkü birçok küçük fon büyük bir miktar tutar.

Bu çeşitten malî (parasal) yatırım, satın almalar, masraflar ve ödeme vadeleri için sermayesini aracılara emanet etmekten kaçınmaz. Oysa dürüst kişiler o kadar da bol değildir. Mal kaçırmaya, dalavere yapmaya, metalar üzerinden kaçakçılık yapmaya, çok abartılı vadeler

talep etmeye sürüklenirler. Kötü niyet hesaba katılmasa bile –ki bu yıkıcı olabilir– yalnız yazılı ve tanıklar huzurunda anlaşma-bağıt yapılmalıdır. Mahkemelerin yardımı pek fazla olmaz. Çünkü onlara açık ve kesin belgeler gereklidir.

Bütün bunlar sayısız güçlük, cansıkıntısı nedenidir. Küçük bir yarar için bir sürü zahmet gerekir; yoksa sermaye kaybedilir. Eğer tüccar, davalardan korkmuyorsa, hesaplarını gerektiği gibi tutmasını biliyorsa, kendini her zaman mahkeme huzuruna çıkmaya hazır bulunduruyorsa, o zaman namusuyla işin içinden çıkma şansına sahiptir. Yoksa, yüksek mevkiden bir koruma gerekecektir kendisine, ki bu, ona, alacaklılarının saygısını ve hakimlerin iyi niyetli desteğini sağlayacaktır.

Buna karşılık pısırik ve korkak olanlar ticarete atılmamalıdır, hele hakim karşısında önemli savunmalarını yapacak durumda değilse.. Orada servetini yitirme tehlikesi altındadır. Alacaklılarının avı – kurbanı olacaktır ve koparıp yuttuklarını geri kusmalarını sağlayamayacaktır. Sonu sonuna herkes başkasının malına göz diker. Mülkiyet ancak yasa korkusuyla güvenlik altındadır. Satın alıcılar ve aşağı sınıflardan insanlar bu durumdadırlar. “Eğer Tanrı insanların bir bölümünü başka bir bölümü ile engellememiş olsaydı yeryüzü bozguna uğrardı. Ama Tanrı bütün yeryüzüne kendi iyiliğini gösterir.” (II, 25.)²²⁷

14. TÜCCAR BİR CENTİLMEN DEĞİLDİR

Gördük ki, alıp satan tacir sadece satın almayı ve satmayı, yarar sağlamayı ve para sağlamayı düşünür. O halde ona gerekli olan kurnazlık (*mukâyasa*), kavgacı bir mizaç (*mumâhaka*), bir çeşit sözde beceri (*tahdhaluk*), birçok tartışma ve inatçılık deneyimidir. İşte “tüccar” olmak budur. Oysa bu eğilimler, dürüstlük (*intégrité* – “zakâ” ?) ile ve şövalyece soylu bir ruh ile (*murû’a*) bağdaşır şeyler değildirler.²²⁸ Çünkü insanın iyi ya da kötü amelleri onu iyiye ya da kötüye doğru yönlendirir. Eğer kötü edimler önce gelir ve yinelenirlerse, onların ruh üzerindeki etkisinden, bıraktıkları izden dolayı insan ruhunda, erdemin zararına olarak kök salarlar: işte böylece alışkılarımız bizim edimlerimizden, ey-lemlerimizden doğar.

²²⁷ Hakimin deneyimini dile getiren bütün bu bölüm de acımasız bir mizahtan beri değil.

²²⁸ Besbelli ki yazar pazarcılara, küçük satıcılara karşı pek de şefkatli değil! Calderon’un diyeceği gibi “bir onur mesleği değildir tüccarınki” (*no trata en honor*). Tersine, --Louis Massignon’un (1952’de gösterdiği gibi)– zanaatçıların törenselleştirilmesiyle gerçekleşen lonca arkadaşlığı derneklerinin kendi “onur konuları” vardır (*futuwwa*). Maxime Rodinson (*Çağlar Boyunca Akdeniz Taciri*, La Haye, 1963) gösterdi ki, Arap sosyoloğunun horgörücü tavrı Platon’unki (*Yasalar*, IV, 704 a ve XI, 919 c) ve Aristoteles’in (*Politika*, VII, 9, 1328 B) ile benzeşmektedir.

Elbette ki, başka başka tüccarların kendi tiplerine özgü hoş olmayan farklı eğilimleri vardır. Alt sınıftan olanlar ve sürekli olarak doğru dürüst ödeme yapmayanlarla, yalan söyleyen, aldatan, küfredenlerle, verdikleri sözü verdikleri fiyatı inkar edenlerle devamlı ilişki içinde olanlar, işte bunlar bu çeşitten kusurları en fazla olanlardır. Onlar artık yakınlarını dolandırmaktan ve para kazanmaktan başka bir işe yaramazlar, ama bütün namus ve onur (*murû'a*) duygularını yitirmişlerdir. İşte onların dolaplarının ve hırgürcü tabiatlarının kaçınılmaz sonucu budur.

Bununla birlikte başka bir kategori tüccarlar da vardır: bunların sayısı pek azdır, yüksek bir korunma altına alınmak gibi bir şansa ulaşmışlardır ve doğrudan kabaca ticaret işlemleri ile uğraşmak tasasından kayırılmış durumdadırlar. Bunlar, birdenbire kendilerini büyük bir servetin ya da mirasın başına geçmiş durumda bulan kişilerdir. Zenginlik onların zamanlarının büyük adamlarıyla ve ünlüleriyle ilişki kurmalarına olanak sağlar. Onlar ticaretin ayrıntılarına eğilemeyecek kadar kibirlidirler ve bu uğraşı temsilcilerine ve evlerindeki hizmetlilerine emanet ederler. Eğer gerekli olursa onların cömertliğini bilen hakimlerin desteğine mazhar olacaklardır. Demek ki bu para babaları küçük tüccarların kusurlarından muaftırlar, çünkü bu kusurları doğuran kötü işlerle, eylemlerle hiçbir alış verişleri yoktur. Onların onur duyguları, kötü etkilerden korunmuş olarak sağlam kalmıştır, elbette ki, “aba altında” üreyebilen hal ve gidiş sapmaları ayrıkı tutulmak üzere (*min vera'i l-hicâb*).²²⁹ Çünkü onların ajanlarını çok iyi gözleyip kollamaları ve övgü ve eleştiri ve paylamalarını da paylaştırmaları gerekir. Ama bu az bir şeydir, ve pek de algılanamayan bir etkidir. Sonu sonuna “sizi yaratan Tanrıdır, sizi ve sizin yaptılarınızı da.” (XXXVII, 96.)

15. HER MESLEĞE KENDİ USTASI

Her meslek (*sinâ'a*), çalışma ve düşünme alanında kazanılmış bir yeti, bir melekedir (*malaka*). Meslek bir çalışma, işleme nesnesi olarak fizik, bedensel (cismânî) bir şeydir, duyu alanına girer: demek ki doğrudan pratikle (*mubaşere*) en tam, en eksiksiz, en yetkin ve en elverişli biçimde iletilir, geçirilir.

Kazanılmış bir yeti (bir meleke), gerektiği kadar birçok kez yinelenen bir hareketin sonucunda kök salmış bir niteliktir (*sıfa râsikha*). Demek ki kökenindeki doğasına bağlıdır.

Teorik olarak öğrenilen bir şey gözle gözlemlendiğinde daha iyi ve daha eksiksiz olarak kavranır. Demek ki öğretim yetileri ancak kişi-

²²⁹ Burada da gene edepsizlik mi yoksa şaka mı? Acemcede bunu karşılayan bir deyiş *poşt parde* dir. : “paravanın, perdenin ya da peçenin altından”.

sel gözlemlerle aynı derecede geliştirebilir. Bir zanaatçının becerisi aldığı formasyonun kalitesine, yani eğitimcisinin yeteneğine bağlı olacaktır.

Beri yandan basit meslekler ve daha karmaşık olanları vardır. Birinciler vazgeçilmez şeylerle, daha karmaşık olanlar ise lüks ürünleriyle ilgilidirler. İlkönce basit olanları, en çok gereksinim duyulan yaşamın vazgeçilmezleriyle ilgili olanları öğrenmekle başlanılır. Evet bunlarla başlanır ama bunların eğitimi oldukça yetersizdir.

Bununla birlikte insan düşüncesi basitinden karmaşığına, teoriden pratiğe geçerek, birbiri ardından durmadan yeni şeyler bularak, eksiksizlik düzeyine kadar bütün sanatları durmaksızın yetkinleştirir. Bütün bunlar bir çırpıda gerçekleşmez. Bunun için zaman ve birçok kuşaklar gereklidir, özellikle teknik (*sinâ't*) alanında. Demek ki zamanı hesaba katmak gereklidir. Bunun içindir ki en yalın meslekler küçük kentlerde bulunur, onlar yalnız bu meslekleri bilirler. Ama, uygarlık derecesi arttıkça, artan talepleri karşılamak için, (önemli) zanaatların pratiğı de gücöl (potansiyel) (*kuvva*) varlıktan gerçekleşme (*fi'l*) düzeyine (*kuvveden fiile*) geçer. Ama bu Tanrının sırrıdır.

16. SANATLAR (ZANAATLAR) KÜLTÜRE BAĞIMLIDIR

Bir kent tamamıyla örgütlenmediğı ve yerleşik kültür tamamlanmadığı sürece insanlar vazgeçilmez olan gereksinimlerden başkasını düşünmezler, yani her seyden önce beslenme ve tahıllarla ilgilidirler. Ama kent bir site haline geldiğı gün, çalışmanın ürünleri yeterli olanlardan fazla olduğunda, bu fazlalık lüks olanı edinmeye yarar.

Zanaatlar ve bilimler düşünmenin (fıkr) ürünüdürler; insanı hayvanlardan ayırdeden düşünmedir. Ama kendini besleme zorunluluğı, insanın, yaşamak için yemek gereksiniminde olan bir varlık olmasının sonucudur: demek ki beslenme sanatlardan ve bilimlerden önce gelir, çünkü bu bir kaçınılmazlıktır, seçime bağlı değildir. Onun için, ne kadar üstün bir uygarlığın zenginliğı ve lüksü, sanatları (zanaatları) talep ediyorsa onlar da o kadar daha gelişmiş, incelmış olacaklardır.

Pek gelişmemiş orta ya da göçebe bir uygarlık ancak en sıradan en vazgeçilmez mesleklerle gereksinim duyar: böyle bir uygarlıkta marangozlar, demirciler, terziler, kasaplar, dokumacılar gereklidir. Bunları bulur ama oldukça yetersizdirler. Ancak, vazgeçilemez oldukları için vardırılar: hepsi de yararlı ve işlevseldirler.

Buna karşılık, gelişmiş ve lüks bir uygarlık gelişmiş ve incelmış zanaatları gerektirir. Demek ki bu zanaatlar alabildiğıine iyileştirilmiş ve geliştirilmişlerdir, oysa ötekiler talep üzerine doğarlar: ayakkabıcı, sepici, ipekçi,²³⁰ kuyumcu. Uygarlık refaha ulaşınca bu meslekler

²³⁰ *Harrâr*: Ama, ms 1936 AE baskısında, *carrâr* "çömlekçi" okunuyor – doğru olması olasılığı daha az.

olağanüstü bir gelişme ve incelme gösterir. Büyük kentlerde, sadece zanaatçıların yaşamlarını kazanmalarına olanak vermezler, en verimli meslekleri de edinir ve uygularlar. Örneğin, lavantacılar, tunç eşya yapımcıları, natırlar (yıkayıcılar), aşçılar, çörekçiler, pastacılar, şarkı söyleme, dans etme ve davul çalma hocaları. Ayrıca kitap yayıncıları: kopyalayıcıları, ciltçiler, ve düzelticiler – bunlar tamamıyla kentli bir zevkin, entelektüel sorunlarla ortaya çıkan talepleridir (*el-umûr el-fikriyye*). Bu çeşitten başka meslekler de vardır, uygarlığın artışıyla gelişirler. Kuşlara ve eşeklere konuşma öğreten Mısırlılar vardır,²³¹ bunlar olağanüstü gösteriler yaparlar, develere şarkı söylemeyi, gerili tel üzerinde yürümeyi, hayvanları ve ağır yükleri kaldırmayı öğretirler. Bunlar, Mısır kadar gelişmiş olmayan Mağribde görülmüyor. “Tanrı bilgedir ve her şeyi bilendir.” (II, 32.)

17. SANAT BATAN KÜLTÜRÜN ARDINDAN AYAKTA KALAMAZ

Her sanat (zanaat) bir uygarlığın uygulamasıdır, rengidir. Kullanımlar, gelenek ve görenek ancak zamanla ve yinelenmelerle kök salarlar; zaman onların boyasını (*sıbğa*) kuvvetlendirir ve sanatın rengini gelecek kuşaklar (*acyâl*) için muhafaza eder: ondan sonra kolay kolay çıkmaz. Onun içindir ki yüksek derecede uygarlaşmış ama giderek nüfusu seyrelemiş kentler, nüfusu daha kalabalık da olsa kültürün daha yakın zamanlı olduğu yerlerde bulunmayan sanat izleri taşırlar. Çünkü bu kentlerin eski uygarlıkları yinelenerek ve zaman içinde sağlamca kök salmıştır, bu da başka kentlerde olmayan bir durumdur.

Güncel İspanya örneğine bakınız. Orada hâlâ birçok sanatın sağlam, derince demir atmış, İspanyol kentlerinin adet ve teamüllerine uygun kalıntıları görülür, örneğin: mimarlık, aşçılık, şarkı, iyi tasarlanmış ve iyi inşa edilmiş evler, madenî vazolar, çanakçılık, ev aletleri, ziyafet ve düğün gereçleri, lüksün istediği bütün sanatlar. İspanyollar, bütün bunları herkesten daha iyi anlar ve daha iyi uygularlar ve sanat konusunda en iyi bilen uzmanlardır: bu onların kişisel özellikleridir. Bu konuda çok büyük payları vardır, herhangi başka bir yerden daha büyüktür. Ve bununla birlikte, onların kentleri bir hayli yoksundur ve Afrika’nın kentleriyle kıyaslanamazlar. Bunun açıklaması, Gothlardan sonra Emevi hanedanları, daha sonra onların ardılları Tevaifi Mülük yönetimleri altında ulaştıkları gelişkin yerleşik bir kültürün eskiliğinde ve oturmuşluğunda aranmalıdır. Demek ki İspanya, uygarlıkta, herhangi başka bir yerde, Irak, Suriye ve Mısır’da tanınmamış olan bir düzeye ulaşmıştı. Ve orada bu olgu, hanedanların uzun ömürlü olmasının

²³¹ Bölüm VI, 7’ye, bakınız. Hünarlı hayvanlar ya da karnından konuşan hayvan terbiyecileri.

soncuydu. Yani zanaatların sürekliliğinin güvencesi olan bu fenomen yüzünden. Gene orada sanatlar çeşitlenmişti, gelişmişti ve mükemmeliyet derecesinde incelmmişti. Orada sanatlar ve zanaatlar, uygarlığa, asla solmayan bir kumaşın boyası gibi, kendisi ile birlikte götürmediği o rengi verdiler.

Tunus da benzer bir örnek sunar. Zîridler ve Hafsidler, onların ardından gelenler orada yerleşik bir kültür kurmuşlardı. Sanatlar İspanya'da olduğundan daha düşük bir derecede olsa da Tunus'ta da hayranlık verecek derecede gelişmişlerdi. Üstelik, Mısır'ın etkisi de çok verimliydi. Bu iki ülke birbirinden uzak değillerdir ve Tunuslu yolcular her yıl Mısır'ı ziyaret ederler. Bazen de bir zaman için orada kalırlar ve oranın lüks gelenek ve göreneklerini ve teknik bilgilerini aktarırlar. Bu da Tunus'u da Kahire kadar ve hattâ 7. (13.) yüzyılın Endülüs sürgünleri nedeniyle İspanya kadar,²³² kültürlü bir kent yapmıştır. Böylece, Tunus, nüfusunun çok az sayıda olmasına karşın kültürlü bir kent olmasıyla tutunmuştur. Sağlam bir rengin, kendisini taşıyan doku yok olmadıkça kaybolmadığı doğrudur. Hatta, Kayrevan'da, Marakeş'te ya da İbn Hammâd Kal'asında yerleşik kültür kalıntıları bulunur. Elbette ki, güncel ya da gelecek yıkıntılar sözkonusudur; ki yalnız bilgili-görgülü kişiler bunlar içinde geçmişin izlerini seçebilirler: ama onlar oradadırlar, tıpkı bir kitabın silinmiş yazıları gibi. Çünkü "Tanrı yara-dan ve her şeyi bilendir". (XV, 86).

18. SANATA (ZANAATA) AMATÖRLER GEREKLİDİR

Gerçekte, hiç kimse boşuna (karşılığı olmadan) çalışmaz. Herkes yaşamını kazanmak zorundadır. İşinin emeğiyle yaşayan ve başka bir gelir kaynağı olmayan bir kişi ancak getirisi bol işlerle uğraşır. Bir sanatın ürünleri aranan ürünlerse ve amatörler buluyorsa o zaman bu sanat çok aranan ve yüksek fiyatlarla ithal edilen bir metanın sağlayıcısı (müteahhiti)dir. Onun için, kentlerde, bu kadar verimli bir meslek dalında kendini yetiştirmek isteyen acemiler hiç eksik olmaz. Yok eğer şu ya da bu sanat aranan bir sanat değilse heveslileri de yoktur, hiç kimse onu öğrenmekle ilgilenmezse bu sanat sonunda terk edilecek ve yitip gidecektir.

Şu söz Halife 'Alî'ye atfedilerek aktarılır: "Bir adamın değeri yapmayı bildiği şeydir" (*kîmat kullî amr, mâ yuhsin*).²³³ Demek oluyor ki bir

²³² Burada yazarın doğum yeri Tunus ve özellikle de atalarının toprakları ve manevî vatani İspanya hakkındaki yeğlemesi, üstün tutması görülüyor – ki, bu anlaşılır bir şeydir.

²³³ Halife Ali'ye atfedilen özdeyişler ünlüdür. Bu özdeyişlerden bazıları Anadolu'da Sivas'ta (günümüzdeki Sivas, eski *Sébaste*) XIII. Yüzyılın sonunda Gök Medresenin duvarları ("kapısı" olmalı) üzerine kazınmıştır.

insanın değerini yapan onun mesleğidir, işinin, emeğinin değeridir, bu onun ekmek parasıdır.

Başka bir şey: Sanatları yüreklendiren ve gelişip yetkinleşmelerine doğru iten hüküm sürmekte olan hanedandır. Hanedan onları ararın sanatlar yapar ve onlara istek uyandırır. Eğer hükümet tarafından korunup arka çıkılmıyorsa bir kentte hevesli (*amatör*) sanatçıların bulunması yeterli değildir: çünkü en büyük (yağlı) müşteri devlettir. Devlet sayesinde her şeyden para kazanılabilir – isterse bu çok miktarda ya da az olsun. Devletin satın aldığı her şey birinci derecede önemlidir. Oysa halk hiçbir zaman büyük ölçüde alıcı değildir ve halkla gerçekleştirilen alış verişler sınırlıdır. Ama Tanrı ne isterse onu yapar.

19. SANAT GERİ KALAN SİTEYİ ISSIZ BIRAKIR

Sanat arayıcısı varsa, birçok heveslisi varsa, ancak o zaman gelişir. Bir kent gerilediği ve nüfusunu yitirdiği için çöküşe geçtiği zaman lüks bir fazlalık olur ve insanlar artık kendi gerçek gereksinimlerinden başkasını düşünemez olurlar. Lüks meslekler ufalır. Böyle bir işin patronu artık bu işle geçimini sağlayabilecek güvenceye sahip değildir. O zaman meslek değiştirir, ya da işini sürdürecektir bir ardıl bırakmadan ölür. Sonuç olarak meslekler birbiri ardısıra ölürler. Boyacıların, kuyumcuların, güzel yazı yazıcılarının, kitap kopyalayanların (müstensihlerin), ve lüksün yaşattığı bütün bu zanaatçıların ortadan kaybolduğu görülür. Site ile birlikte bunlar azalır; ta ki tamamen ortadan kalkıncaya kadar. Çünkü, “Tanrı yaratıcıdır, her şeyi bilendir.” (XV, 86.)

20. SANATÇILARI EN AZ OLAN ARAPLARDIR

Araplar, yerleşik yaşama (*el-‘umrân el-hadarî*), bu yaşamın sanatlarına ve yapıtlarına herkesten uzak, kökleşmiş bedevilerdir. Tersine, yabancı Doğulular ve Akdenizin Frankları, eski yerleşik kültürlerinden ve bedevi yaşamdan son derece uzaklaşmış olmalarından dolayı sanatlarda çok derinleşmişlerdir. Arapların yalnızlıklarına kapanmalarını sağlayan develeri bile yoktur onların, ne de deve yetiştirmeye elverişli otlakları ve kumulları.

Onun için Arapların ülkesinde ve İslam ile birlikte ele geçirdikleri bölgelerde çok az bir sanat uygulaması vardır, sanat ürünlerini dışarıdan getirtmek gerekir. Tersine, Çin gibi, Hindistan gibi, Türklerin ve hristiyan milletlerin topraklarında bol miktarda sanat (zanaat) bulunur, ki bunlar başlıca sanat sağlayıcıları da değildirlir.

Mağribde Arap olmayan Berberler, bu konuda Araplara benzerler, çünkü bunlar bedevilikten henüz çıkmaktadırlar. Onun içindir ki an-

çok çok az sayıda kentleri vardır. Bu aynı zamanda sanatların (zanaatların) bu kadar az bulunmasının ve eğreti olmasının da nedenidir, ancak yün dokumacılığı, sepileme (tabaklama) ve deri işlemeciliği dışında. Gerçekten, bunlar yerleşik yaşama geçtiklerinde, herkesi ilgilendiren ve hammaddeyi bedevilerin yaşadığı yerlerde en çok bulunan bu teknikleri geliştirdiler.

Doğuda, sanatlar ve zanaatlar çok eskidirler. Persler, Nabatiler, Kıptiler, İsrailoğulları Yunanlılar ve Romalıları zamanından beri. Bunlarda yerleşik kültür gelenekseldi, üstelik sanatların uygulanması ve bunların izleri silinmez olarak kalmıştır. Yemen, Bahreyn, Umman'a ve Arabistan'a gelince, binlerce yıldan beri çeşitli Arap milletleri birbirlerini izlemişlerdir. Kentler, siteler kurmuş, kültürü ve lüksü en yüksek katına kadar geliştirmişlerdir. Ad ve Semud halkları, Amelikalıları, Himyeriler ve Tubbalı ve daha başka Güney-Arabistan krallarının halkları böyleydiler. Krallık iktidarı ve yerleşik kültürü uzun bir çağı tuttu, kalıcı, silinmez bir renge büründü. Zanaatlar sayısız ve gelişkindi. Her rejim değişikliğinde bunlar da ortadan kaybolmuyorlardı. Zamanımıza kadar yaşadılar ve yenilendiler; ve hatta bu bölgenin uzmanlıklarını geliştirirler. Böylece Yemen diba'yı (*brokar*) ve çizgili kumaşları (*'asb*), dokumaları ve çok ince ipekli kumaşları üretti. "Yeryüzünün ve yeryüzünü kaplayan her şeyin kalıtıcısı (mirasçısı) Tanrıdır."

21. UZMANLIKTAN ÇIKMAK GÜÇTÜR

Bir terziyi (*hayyât*) ele alalım: bu zanaatçı mesleğinin pratiğini kazanmıştır, mesleğine uyum sağlamış ve mesleğinde ustalaşmıştır: o, daha sonra iyi bir marongoz, iyi bir duvarcı olamaz – terzilikte ancak bir çıraklığa kadar gelebilmişse, o başka! Gerçekte, alışıklar ruhun yetenekleri ve renkleridirler. Bir çırpıda edinilemezler. Bu yetenekleri kolayca kazanabilmek için henüz hiçbir şey bilmeyen ilkel durumda bulunmak gerekir. Bir kere bir alışkının boyasına "bulandınız mı" artık doğal koşullarda değilsinizdir, ve yeni bir boyaya boyanmaya yatkınlığınız daha olur. Bütün bunlar açıktır ve gözlenmeleri de kolaydır. İşini iyi bilen ve mesleğini değiştirip de yeni işinde de aynı derece üstünlük, beceri sağlayan bir zanaatçı zor bulunur. Bilimler ve entelektüel melekeler alanında da durum aynıdır. Eksiksiz bir uzman nadiren başka bir dalda aynı derecede başarılı olabilir: özel vakalarda, yeni incelemeleri onu bu yeni alanda çok ilerilere ve derinlere götürmüş olsa da! Bunun nedeni kazanılmış olan eğilimlerin ve alışıkların rengine boyanmış olmasıdır. Kaldı ki, neyin ne olduğunu Tanrı daha iyi bilir.

İnsanlar pek çok meslekleri iş edinirler, uygar ülkelerin çok önemli iş –çalışma– alanları olmasının sonucudur bu. O kadar çoktur ki sayılamazlar. Bununla birlikte kimileri olmazsa olmaz ya da özellikle saygı duyulan mesleklerdir: biz bu kateogori ile kendimizi sınırlandıracağız şimdi burada.

Tarım, mimarlık, dikim, marangozluk ve dokumacılık vazgeçilmez mesleklerdir. Soylu sanatlar doğum hekimliği, hüsnü-hat, kitap yapımcılığı, ses sanatı, tabiplik. Ebelik topluma gereklidir ve herkesi ilgilendirir, çünkü ebe genellikle yeni doğanın hayatta kalmasını sağlar. Bebeklerle ve anneleriyle ilgilenir. Tıp insanın sağlığını korur ve hastalıkları savar. Tıp, fiziğin (ya da doğa bilimlerinin – ‘ilm et-tabî’a) bir koludur, insan bedenini tedavi eder. Güzel yazıcılık (*hüsn-ü-hat*) ve ona bağlı olan kitap yapımı – saklanmaya değer her şeyin muhafaza edilmesini ve unutulmaktan kurtarılmasını sağlar. Bu zanaatlar sayesinde en mahrem en özel düşünceler orada bulunmayanlara aktarılır. Ve bu düşünceler kitaplarda, düşünmenin ve bilmenin meyvesi olarak sonsuzlaştırılır. Doğanın üç alemine böylece bir de dördüncü düşünceler (fikirler) alemi²³⁴ eklenir. Ezgi (şan) bir (sanattır), sesler ile onların kulak için algılanabilir –duyulabilir- kılınmış güzelliği arasındaki oranların (*nisab*) sanatıdır. Bu son üç sanat bu sanatları uygulayanları hükümdarlarla en yakın (*mahrem*) ilişkiler içine sokar. O halde bunlar ötekilerden daha soylu sanatlardır, ötekiler genellikle ikincil ve alt durumdadırlar. Her şey, kuşkusuz, bunlardan ne yapmak istediğinizle bağlıdır. “Tanrı, yaradandır ve her şeyi bilendir. ” (XV, 86.)

23. TARIM ÜZERİNE²³⁵

Tarımın konusu besinleri ve tahılları üretmekten ibarettir. Bunun için, toprağı karmak ve kabartmak, tohum ekmek, bitkiler yetiştirmek, sulanmalarına gözcülük etmek, olgunlaşınca kadar büyütme, sonra başakları hasat etmek, ve tanelerini ayırmak için harman dövmek gereklidir. Tarım işi bütün bir dizi işlemleri ve gerekli bütün alet ve gereçleri içine alır.

Tarım insanın en eski uğraşdır: vazgeçilmez besinimizi, yaşamın, yeri başka bir şeyle doldurulamaz kaynağını sağlar. Demek ki tarım kırlara özgüdür, çünkü bedevi-göçebe yaşam yerleşik yaşamdan öncedir. Tarım kırsal bir uğraştır, kentliler tarımla uğraşmazlar ve tarımı

²³⁴ Özgün ve ilginç bir düşünce.

²³⁵ Tarım, Üçüncü Kitap, Altıncı Bölümde bir bilim olarak yeniden incelenmiştir.

bilmezler, çünkü göçebe toplum kentsel toplumdan önce var olmuştur ve kent meslekleri ancak kır mesleklerinden daha sonra ortaya çıkmışlardır. Tanrı “yaradandır ve her şeyi bilendir” (XV, 86).

24. MİMARLIK - YAPI KURMA - ÜZERİNE

Yapı kurmak, bina etmek (*el-binâ*) yerleşik yaşamın mesleklerinin ilk ve en eski olanıdır. Yapı kurmak konutlar, barınılacak özel evler inşa etme bilimidir. İnsan bu buluşu, kendisi için doğal olan geleceği düşünme eğilimine borçludur. İnsan, doğal olarak, kendisini her yönden güvenlik altına alan duvarlar arasında ve bir çatı altında barınarak hava değişikliklerine karşı korunma çarelerini düşünür. İnsan doğasının özü olan bu düşünme gücü, bu bakımdan az ya da çok ortalama düzeyde olan insanlar arasında eşitsiz bir biçimde bölüştürülmüştür kuşkusuz. Dünyanın, II., III., IV., V. ve VI. bölümlerinde yaşayan insanlar ılımlı, ölçülü insanlardır, oysa dünyanın I. ve VII. parçalarındakilerin gerçek evleri yoktur, çünkü bunlar “ılımlı-mutedil” (*mu’tadil*) değildirler, ve tekniklere sahip olmalarına yetecek kadar zeki de değildirler: onun için mağaralarda, inlerde barınırlar, tıpkı çığ ve hazırlanmamış, çesnilenmemiş besinlerle yetindikleri gibi.

ılımlı iklimlerde yaşayanların büyüyen ve çoğalan evlerde barınıyor olmaları aynı bir yerleşim yerinde birçok evin bulunmasına yol açar. Bunlar, giderek, artık birbirlerini tanımaz olurlar ve birbirleri için birer yabancı haline gelirler. Geceleri beklenmedik saldırılardan korkarlar. Çareyi çevrelerine bir sur çevirmekte bulurlar. Böylece siteler doğar, buralarda yetkililer kamu düzenini gözetirler. Düşmanlarına karşı kendilerini savunmak için kaleleri, hisarları vardır. Bu kalelerin beyleri (senyör) prensler, emirler ya da kabile reisleri gibidirler.

Her kentin kendi özel mimarisi vardır, bu yapılanma orada yaşayanların bilgilerine, yeteneklerine, zenginliklerine ve iklime bağlıdır. Bütün bunlar kentten kente ayrı özellikler gösterir. Kimilerinin, birçok çocuğu, hizmetkârları, hısımları ve korunukları yerleştirmek üzere birçok barınak birimlerinden ve sayısız odalardan oluşan sarayları ve geniş geniş yapıları vardır. Duvarları kireçle tutturulmuş taşlardan oluşur, üzerine alçı sıvanmış ve boyalarla kaplanmıştır. İçleri baştan başa dayayıp döşenmiş ve süslenmiştir. Böylelikle barınaklarına verdikleri önemi gösterirler. Dahası, azık ve gereç saklama yerleri olarak mahzenleri, kilerleri vardır. Eğer kılıç kullanan binici iseler atları için tavlaları, ve birçok misafirleri ve korunukları vardır. Emirlerin ve yüksek sınıflardan kimselerin durumu böyledir.

Başkaları kendileri ve çocukları için küçük evciklerle yetinirler. Daha fazlasını istemezler, çünkü bunu sağlayacak olanakları yoktur.

İnsan için doğal olduğu şekilde basit bir barınakla yetinirler. Saray ile kulübe arasında her çeşitten yapılanmalar vardır.

Mimarlık, güzel anıtlarla (*hayâkil*) büyük kentler kurmak isteyen krallara ve yüksek orunlu kişilere gereklidir. Onlar, mimarî türünde yetkinliğe ulaşmak için mimarlığı en büyük şaşmazlıkla uygulamaya, hacimlerin yükselişini çok iyi hesaplamaya çaba gösterirler. Mimarlık onların girişimlerine uygun düşen bir araçtır. Özellikle de dünyanın IV. Bölümünün ve komşu bölgelerin ılıman ikliminde özellikle uygulanmıştır. Aşırı iklimlerde gerçek yapıcılık yoktur: insanlar sazdan ve kilden²³⁶ yapıma kulübelerle yetinirler ya da mağaralarda ve inlerde yaşarlar.

Bir yandan, mimarlar (yapımcılar) oldukça yeteneklidirler. Öte yandan ise birçok değişik tekniklere başvurma olanaklarına sahiptirler. Malzeme olarak, duvarları yapmak üzere kireç ya da kil çimentosu ile bir tek blok halinde birbirine birleştirilmiş cilalı taşlar ya da tuğlalar kullanabilirler. Ayrıca boyutları bölgelere göre değişen, ama genellikle ikiye dört karış büyüklüğünde olan tahtadan bir beton kalıbı olarak her şey topraktan da yapılabilir. Bu levhalar, uygun düşen mesafelerle yerleştirilerek temeller üzerinde yükseltilir. Bunlar kirişlerle pekiştirilmiş tahtadan traverslerle birbirlerine bağlanır ve hepsi iki küçük levha ile kapatılır. Sonra bu kalıbın içine, salt bu iş için hazırlanmış kireç ve taş karışımı dökülür. Daha sonra boşluk tamamıyla dolasıya toprak-kireç karışımı dökülür. Toprak ve kireç bir tek madde haline gelirler. Sonra, aynı biçimde iki levha daha yerleştirilir ve kireç ve toprak karışımı hazırlanır. Yeni bir kalıp dikey olarak dikilir ta ki bütün duvar tek bir parçadan oluşuyormuş gibi olup bitinceye kadar. Bu yöntem kerpiç ("*pisé*") (*tâbiya*) adını alır ve bu işi yapan duvarcıya da *tavvab*²³⁷ denir.

Bir başka teknik, duvarları kireçle kaplamaktır. Kireç önce sulandırılır ve bir iki hafta su içinde ıslanmaya bırakılır, dengesini buluncaya, sönmemiş kireç fazlalığını yitirinceye kadar, yoksa sönmemiş kireç, kirecin tutmasını engeller. İşçi kirecin hazır olduğuna karar verdiği zaman, yukarıdan başlamak, tutuncaya kadar sürtmek üzere kireci duvar üzerine yayar.

Çatıların yapımı daha da başka bir tekniktir. Duvarların arasına dördülleştirilmiş kirişler konur, bunların üzerine birbirine çivilenmiş levhalar yerleştirilir. Üzerlerine homojen bir toprak-kireç karışımı dökülür. Sonra çatı bir kireç siva ile kaplanır, tıpkı duvarlar gibi. Evlin de-

²³⁶ Yalnız Araplardan sözedilirse... bugün de, hâlâ, Aşağı Irak'taki sazdan kulübelerden sözedilebilir, ya da Kızıl Deniz kıyısında, yakıcı *Tihâma*'nın derme çatma kulübeleri anımsatılabilir.

²³⁷ Çok kez bu tekniğin zamanımızda da Fas'ta uygulandığını gördüm. İspanyollar *tapia* sözünü, Partekizliler ise *taipa* sözünü kullanıyorlar. *Tûb* (İspanyolcası adobe) sözüne gelince bu bir çifte *tâbiya* olsa gerektir.

korasyonu ve bezenmesi de bir mimarlık koludur. Duvarların üzerine bir alçı dekoru (bezek) uygulanır. Alçıya su aldırılır, sonra sudan çıkarılır, hem sağlam tutmalı hem de hâlâ nemli olmalıdır. Demirden aletlerle simetrik desenler halinde kesilir, kaygan ve parlak bir görünüm verilir. Duvarlar başkaca benzer ya da çeşitli parçalar halinde kesilen ve sonra simetrik desenler halinde düzenlenen ve duvarın alçı giysisi üzerine uygulanan mermerle, tuğla ile, kille, sedefle, ya da siyah kehribar ile de kaplanabilir. Bu işlem duvara bir döşeme havası verir.

Daha başka bir sürü teknik vardır, örneğin sarnıçları ya da akarsu havuzlarını döşemek için iyi kesilmiş mermerden geniş havuzlar yapılır, ortasına bir fıskiye deliği açılır. Su dışarıdan borularla getirilir. Daha başka yapım tekniklerinden de söz edilebilir. Bunların zanaatçıları oldukça beceriklidir. Kentler ne kadar gönenmiş ise bu zanaatçıların sayısı da o kadar çok olur.

Yetkililer sık sık mimarlara danışır. Gerçekte, büyük yerleşim yerlerinde insanlar üstüste yaşarlar. Yer ve hava için, cephelerini korumak için yukarılarda olduğu gibi aşağılarda da, birbirleriyle dövüşürler. Mülk sahipleri duvarları için endişe ederler, komşularının kendi arazilerine tecavüz etmelerinden korkarlar, ancak yasal izinle komşu toprakların sınırları aşılabılır. Her zaman, geçiş hakkı, su akışı, sızan sular ve atıklar konularında uyuşmazlık, niza vardır aralarında. Evler o kadar sıkışık ki her zaman duvarlar, kirişler ya da oluklar üzerine çekişme vardır. Biri çökmesinden korktuğu ara duvardan yakını, komşusunu duvarı yıkmaya zorlamak için bir uzmana başvurur. Öteki bir evin ya da avlunun ortak malikidir, bakımının sağlanması için bölünmesini ister. İşte bunun gibi bir sürü problem. Oysa bu gibi işlerde tek yetkili olan mimardır. Tono (tepe) anahtarlarını, çatı taban kirişlerini ve kalasları incelemesini o bilir. Duvarların eğimine, binanın ana bölümünün uygun bölünüp bölünmediğine, su yollarının dolaşımına bakar. Bu mimarların işidir, bu konuda başkalarının sahip olmadıkları deneyimleri vardır.

Doğal olarak her çeşitten mimar vardır, ve onların değeri hüküm sürmekte olan hanedana bağlıdır. Gerçekten, gördüğümüz gibi, zanaatların (sanatların) olgunlaşması uygarlığın da gelişip olgunlaşmasıyla doğru orantılıdır ve yayılmaları talebe bağlıdır. Başlangıçta bedevi hanedan inşa etmek için dışarıya çağrıda bulunmak zorundadır. El-Velid b. Abdülmelik, Medine, Kudüs camilerini ve Şam'daki kendi özel camisini yaptırmak istediği zaman İstanbul'daki imparatora başvurmuştu, o da ona gerekli zanaatçıları yollamıştı. Beri yandan, bir mimarının geometri (*handasa*) bilgilerine sahip olması gerektiğini bilmesi gerekir. Mimar, duvarlarının tam dikey olması için çekül kullanır, suyu yukarı çıkarmak ve akmasını sağlamak için bir takım yöntemlere başvurur, vb. Demek ki bu işlerden anlaması gerekir. Ayrıca ağır nesneleri ma-

kinelerle (*hindâm*) yükseğe kaldırmasını da bilmelidir, çünkü kocaman taş blokları insan gücüyle kaldırıp kondurulamaz. Demek ki, mimar, geometrik hesaplarını yaptıktan sonra, bir halatı makaralardan (*mîkhâl*) geçirerek onun gücünü arttırmasını da bilmelidir. Böylece taşlar daha kolaylıkla kaldırılabilir ve güçlüklerin üstesinden gelinir. Ama burada geometrinin zaten pek yaygın olan ilkelerini uygulamak gerekir. Bugün hâlâ gözle görülebilir olan Antikitenin anıtları böyle yapılmıştır. Bunları yapanların, yaptıkları yapıların boyutlarına uygun dev yapılı insanlar oldukları sanılır. Bu yanlıştır: bu eski halklar sadece mekaniğin yardımına başvurdular (*el-hiyâl el-handasiyye*).²³⁸ Bunu bilmek gerekir, çünkü, “Tanrı ne isterse onu yaratır” (III, 47).

25. AĞAÇ İŞÇİLİĞİ

Ağaç işçiliği uygar yaşam için vazgeçilmez bir zorunluluktur. Kökeni şöyle: Tanrı, insanın gereksinimlerini karşılamak için ona yararlı olan her şeyi yarattı, özellikle de ağaçları. Ağaçların herkesin bildiği pek çok kullanımı vardır. Bunlardan biri, kuru odun olarak kullanılmalarıdır. İlk önce ateş yakmak için ağaçtan yararlanılır, bu yaşamsal önemi olan bir şeydir, sürüleri korumak üzere sopalar yapmak için, devrilme tehlikesinde olan ağır yükleri taşımak için. Ama ağacın bedeviler için çok başka kullanımları vardır, kentte de olduğu gibi. Bedeviler (göçerler) ağaçlardan çadırlarına dikmeler ve kazıklar yaparlar. Kadınları için sırta konulan tahtirevanlar, savaş için mızraklar, yaylar, oklar yaparlar. Yerleşik yaşama geçmiş olanların çatıları, kilitleri için (*ağhlâq*),²³⁹ oturacak yerleri için tahtaya gereksinimleri vardır. Orman hammaddeyi sağlar, bunu zanaatçılar işler. Ağaç-ahşap işleyen zanaatçı (*neccar*): dülger –marangoz– ince işler yapan marangoz.

Ağaç işçiliği yapana ilkönce parça parça ya da levha halinde kesilmiş tahta gereklidir. Sonra bunlara istenen biçim verilir. Her parçanın birbirine uyacak gibi biçimlendirilmesine dikkat edilir. Bu ahşap işçiliği uygar yaşam için vazgeçilmezdir. Ahşap tekniği, yerleşik yaşam ve lüks zevkinin gelişmesiyle birlikte gelişti ve incelendi. İnsanlar tavan-

²³⁸ Anlam olarak “geometrinin hileleri –kurnazlıkları– incelikleri”. Bu deyim, El-Harizmi tarafından 997 tarihli “Bilimin anahtarları” (*Mafâtîh al’Ulum*) adlı yapıtında kullanıldı. Bugün, Modern Arapça, mekanik bilimini *Al-Âlât* (aletler) olarak adlandırmaktadır.

²³⁹ Burada sözkonusu olan *Palmyr* denilen tahtadan kilittir. Tahtadan yapılma sürgüdür bu, anahtarı da tahtadan yapılma bir taraktır. Bu tarak içerisindeki küçük kenetleri kaldırır. Bunu, aynen, Laoust’un “*Mots et choses berberes*” yapıtında (1920, s. 16) ; Güney Arabistan için de Helfritz’de (1956, s. 45) bulabilirsiniz. Robert Montagne bu olayı, Kızıl Deniz’den Atlantik’e kadar ortaya koymuştur. (Çölün Uygarlığı) 1947, 2. 99)

larınun, kapılarının, iskemlelerinin ve mobilyalarının şık olmasını istediler. Bunun üzerine kapılarına ve sandalyelerine silmeler (kabartma kenarlar) koyma gündeme geldi. Bu silmeler tahta (ağaç) parçalarıyla simetrik bir biçim verilerek ve tek parçadan yapılmış hissini vermek için sıkıca takozlanır. Ağaca olabilecek her biçim verilebilir, en zarif biçimler ve böylece her çeşit kapı kacak ve eşya (âla) yapılabilir.

Tahta levhalarla ve takozlarla gemi yapmak için de dülgere başvurulur. Gemiler, balık biçiminde, denizde ileri gitmek için balığın yüzgeçlerinden ve karnından esinlenen geometrik yapılardır. Ama gemiler yüzerek ilerlemek yerine rüzgârla yol alırlar ve çok kez de kadirgalar da olduğu gibi kürekle.

Demek ki tekne yapımcısı zanaatkârın, zanaatının teorisinden pratiğine geçebilmesi için ölçüleri ve oranları doğru uygulayabilmesi için geometriyi iyi bilmesi gerekir. Onun içindir ki bellibaşlı Yunan geometricileri aynı zamanda dülgerdiler, örneğin: “Geometrinin Elementleri” (*Kitâb al-Usûl fî-l-Handasa*) kitabının yazarı Euclide (Öklid), ya da (Konik kesitler Kitabı)’nın (*Kitâb al-Makhrûât*)²⁴⁰ yazarı Appollonius Mene-laus ve daha başkaları gibi. Nuh’un bu zanaatı insanlara ilk öğreten olduğu söylenir. O, böylece teknesini (*Safînat an-Najât* – Nuh’un Gemisi) yapabilmiş ve Tufan (*At-Tûfân*)²⁴¹ esnasında mucizesini gerçekleştirebilmiştir. Bu hikaye Nuh’un iyi bir dülgere olduğunu gösterir. Ama bu anlatı o kadar eskidir ki bu konuda hiçbir kanıtımız yoktur. Her ne ise, gene de ağaç işlemeciliğinin ne kadar eski tarihlere kadar uzandığına işaret eder. Ağaç işlerinin Nuh’tan daha önce de var olduğuna inanmamızı sağlayacak hiçbir bilgi mevcut değil. Onun içindir ki Nuh’un ilk dülgere olması gerektiği düşünülür. Görülüyor ki bütün bu zanaatların gerçek gizlerini iyi anlamak gerekir. Çünkü, Tanrı “Yaradan ve her şeyi bilendir” (XV, 86).

26. DOKUMACILAR VE TERZİLER

İnsanın doğasında “Modèrès – ılımlı” (*mu’tadil*) kişiler, (kendi evlerinde) oldukları halde durmadan hep sıcakta kalmayı düşünmekten kendilerini alamazlar. İnsan, bedenini, iplikten (*gazl*) dokunmuş bir kumaşla (*mensûc*) sararak sıcaktan ve soğuktan, korunur. Bu işler, iplik eğirme ve dokumadır. Bedeviler bunun daha ötesine gitmezler. Ama kentlerin uygarlaşmış insanları kumaşları kesip bedeni, kolları ve bacakları saracak büyüklükte parçalara bölerler. Daha sonra bu parçaları iplikle dikerler: bu terzilik sanatıdır.

²⁴⁰ Arap geleneğinin bir dülgere (doğramacı) yaptığı Öklid değil Appollonius’tur.

²⁴¹ Bu Arap-Acem karışımı ‘Tufan’ sözü Çincedeki *tai fong* (büyük rüzgâr) sözünden gelir, Fransızcadaki tayfun anlamına gelen “*typhon*” sözü *tai-fong*’dan alınmıştır; Portekizcesi de *tufão* oluyor.

Dokumacı da terzi gibi uygar yaşam için gereklidir, çünkü insanlar kendilerini sıcak tutmak zorundadırlar. Dokumacı, yün ya da pamuk ipliklerini arış –çözgü- içinde (boyuna) atkı - argaç içinde (enine) dokur. Sonra bunları istenilen büyüklükte sağlam bir doku elde etmek üzere birleştirir. Örtünmek için yünden mantolar yapılır ve pamuktan ya da ketenden giysiler giyilir. Terziye gelince o, kumaşlara giyeceklerin ölçülerine ve modaya göre biçim verir. Önce, değişik beden parçalarının ölçülerine göre kumaşı makasla kesmekle işe başlar. Sonra bu parçaları, kenar baskısı ile birlikte kenar dikişi ile dikerek ya da teğelleyerek birleştirir. Bu bir kent mesleğidir, çünkü bedeviler buna aldırış etmezler, herhangi bir kumaşa sarınmakla yetinirler. Terzilik zanaatı, kesim ve dikiş, kent yaşamının pek çok yönlerinden birini oluşturur.

Bu da hacıların (İslamın kutsal mahallerinde) dikilmiş giysiler (*mukhayyat*) giymelerinin yasak olmasının nedenidir. Gerçekten, din yasasına göre hac farizesini yerine getirmek için bütün dünyevi bağlantılardan sıyrılmak ve Tanrıya, onun bizi yaratmış olduğu durumda dönmek gerekir. O halde yüreğini bütün lüks göreneklerinden, lavantalardan, kadınlardan, dikili giysilerden, ayakkabılardan her şeyden ayırmak gerekir; yüreğinin ve karakterinin havasına girip rengine bulandığı, her halükârda öldüğün zaman kaybedeceğin alışkıları aramamak ve onlara geri dönmemek gerekir. Hacca, Kıyametteki son yargı gününe gider gibi gidilmelidir: alçakgönüllülükle, Tanrının iradesine rıza göstererek. Bu ilkelere içtenlikle saygı gösteren bundan dolayı ödüllendirilecektir: günahları bağışlanacaktır, ve tıpkı doğduğu gündeki gibi olacaktır. Tanrıya şükürler olsun! Onun, kullarına karşı iyiliği ve onun kullarını iyi yola koymaktaki mağfiret ve bağışlamasına şükürler olsun!

Herhalde, dokumacının zanaatı ve terzininki eski mesleklerdir, çünkü bunlar vazgeçilmez gereksinimlerdir. Burada soğuktan korunmaya gereksinimleri olmayan sıcak ülkeler insanlarını ayrı tutalım. Denilir ki, dünyanın Birinci Bölümünün insanları Sudanlılar hemen hemen çıplaktırlar. Ama, dokuma ve dikiş konusunda çok eski bir pratikleri vardır, halkın inancı, bunu, peygamberlerin en eskisi İdris'in buluşuna yorarlar, bazan da aynı zamanda Hermes'e yorarlar – ki zaten kendisi İdris'le karıştırılır.²⁴² "Tanrı yaradandır, her şeyi bilendir" (XV, 86).

²⁴² Hermes, Trimegiste, kimi kez Kitab al-Ulûf'un yazarı astrolog Abû-Ma'shar' (ob. 886), (Kutsal Kitaptaki Peygamber) İdris ile karıştırılır.

Doğum hekimliği (ebelik) (*tevlîd*), bütün gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ve bebeğe gerekli bütün özen ve bakımı göstermeden önce yeni-doğanı usulca ana rahminden çekip alarak dünyaya getirmek, doğurtmaktır. Bu genellikle bir kadın mesleğidir, çünkü yalnız kadınlar başka bir kadının seksüel bölgelerini görebilirler. Bu mesleği yapan kadın bir ebedir (*kâbila*), onun Arapçadaki adı lohusanın kendisine verdiği çocuğu karşılayıp buyur eden anlamına gelir.

Bakin nasıl olur: Dölüt- fötüs (*janin* – cenin) rahim içinde gelişiminin bütün aşamalarından geçtikten ve Tanrının belirlediği dokuz ayı tamamlandıktan sonra tam biçimini alıp oluştu mu artık Tanrının kendisine verdiği içgüdüyle oradan çıkmak ister. Çıkış dar olduğundan çocuk çok kez döl yolunun çeperlerini yırtar; sık sık kendisini döl yatağına bağlayan zarı koparır. Bütün bunlar ana için çok sancılı süreçlerdir ve doğumun ağrılarına neden olur – bu, doğum sancısı (*talk*) denen şeydir. Bu sırada, ebe, doğum yapan kadına yardım eder, sırtını, kalçalarını, döl yatağına komşu bölgelerini ovar, masaj yapar. Bu yolla ananın cenini dışarı atma çabalarına yardımcı olur ve bütün gücünü kullanarak onun güçlüklerini ortadan kaldırmaya çalışır. Çocuk dışarı çıktığında göbek bağı (*vusla*) yoluyla döl yatağına bağlıdır: göbek bağının bir ucu çocuğun göbeğinde sonuçlanır ve dölütün (ceninin) an-neden gelen besinle beslenmesine yarar. Ebe göbek bağını, ne bebeğin ne de ananın karnını yaralamayacak şekilde uygun bir yerden keser. Sonra yarayı kapatır, örneğin dağlamak suretiyle (*bi-l-kayy*).

Çocuk, yumuşak ve bükülebilir kemikleri ile dar geçide girip kendini gösterdiğinde kolları ve bacakları deforme olabilir, çünkü bebeğin kemikleri müsaittir ve dayanıksızdır, ağırlaşmamıştır. O zaman ebe-kadın kolları bacakları ovmaya, düzeltmeye koyulur, ta ki doğal biçimlerini ve doğal yerlerini almalarına kadar. Sonra anneye döner, ona da yumuşakça masaj yapar, annenin, bazan dışarı gelmekte geciken döl kesesini dışarı atmasına yardım eder. İtici kasların, artık bir işe yaramayacak döl kesesi zarlarının tamamıyla dışarı atılmasını sağlayan son kasılmadan önce gevşeyip eski haline dönmesini önlemek gerekir. İşlevleri kalmayan bu zarlar çürümeye durabilir ve döl yatağını da ölümcül bir biçimde iltihaplandırabilir. Onun için ebenin bunu engellemesi ve döl yatağı zarlarının yani dölüşinin (*son-etene*) dışarı atılmasını hızlandırması gerekir. Bunun üzerine gene bebeğe döner. Bebeğin kollarını bacaklarını zeytinyağı ile yağlar, döl yatağından gelen bebeğin ıslaklığını gidermek ve onu güçlendirmek için pekiştirici etki

²⁴³ Fas konusunda örneğin, Westermarck, Biarnay, Bourilly ve özellikle de Doktor-es (kadın-doktor) Legey'in *Essai de folklore marocaine* adlı çalışmasına bakınız: 1926, s. 69-124.

yapan maddelerle pudralar. Küçük dilini yükselttirmek için damağını yağlar. Beyin boşluklarını açmak için burnuna damlalar damlatır. Bağırsaklarının tıkanmasını ve bağırsak çeperlerinin birbirine yapışmasını önlemek için ona gargara yaptırır. Sonunda, doğum “çalışmasının” neden olduğu ağrıların yarattığı yorgunluk ve güçsüzlüğüne ve çocuğun dışarı atılmasının dölyatağında uyandırdığı ağrılara çare olmak için doğum yapanı tedavi eder. Elbette ki, bebek gerçekten anasının bir organı gibi değildir, ama yaradılış, sanki ananın bedeninin bir organı imişcesine onu döl yatağına bağlamıştır. Ve doğumla, bebeğin ana bedeninden ayrılışı ananın bir parçasının kesilip alınması gibidir. Ebe ayrıca bebeğin dışarı atılmasıyla döl yolunda meydana gelen yaraları iyileştirmekle de uğraşır.

Bütün bu rahatsızlıklar ebe-kadının herhangi bir kimseden çok daha iyi bildiği aksaklıklardır. Ebeler, süt verme ile süten kesme arasında çocukların hastalıklarını tedavi etmeyi en iyi hekimden daha iyi bilirler. Çünkü bu dönemde çocuğun bedeni henüz bütünüyle oluşmamıştır: ancak süten kesilişinden sonra tam oluşur ve o zaman, herhalde, bir hekimin özeni bebek için zorunlu olacaktır.

Jinekolojinin uygarlaşmış bir toplumda ne kadar vazgeçilmez olduğu görülmektedir. Jinekolojinin yardımı olmasa doğumların çoğunun gerçekleşmesi olanaksız olurdu. Ancak birkaç ayrıksı vakalar, Tanrı, –peygamberler için yapmış olduğu gibi– bazı mucizelere ya da olağan dışılıklara izin verdiği zaman kimi anne adayları ebe yardımı almayabilirler. Meğer ki, bir esin (ilhâm), tanrısal bir yönelim çocuğun tek başına dünyaya gelmesine izin vermesin. Yoksa böyle mucizevi doğum olayları oldukça sıktır: Peygamber sünnetli ve göbek bağı kesilmiş olarak, ellerini yere dayayarak ve gözlerini de gökyüzüne kaldırmış olarak doğdu. İsa ise beşiğinde konuşuyordu. Doğal içgüdüye (*ilhâm*) gelince, bu çok iyi bilinen bir olgudur. Madem ki, örneğin arılar gibi hayvanlarda vardır, üstün bir yaratık olan insanlarda ve özellikle de tanrısal lütfun seçtiklerinde neden olmasın? Ayrıca yeni doğana annesinin memesini bulduran da içgüdü değil midir? Tanrının kayrasının genişliğini kavramak olanaklı mıdır...

Bütün bunlar Fârâbî'nin ve İspanyol filozoflarının yanılgılarını göstermektedir. Bunlar, yaratıkların, özellikle de insan türünün sönümlenmesinin düşünülmesi, tasarlanması olanaksız bir şey olduğunu iddia ederler. “Eğer, diyorlar, bütün bireyler yok olma noktasına varıyorlarsa, türün onlardan sonra da yaşamını sürdürmesi gerçekleşemez; çünkü bu ebelerin sanatına bağlıdır. Ebeler olmadan hiçbir erkek yaşayamazdı ya da daha doğrusu yaşamını sürdüremezdi, dünyaya gelse ve süten kesilme yaşına kendi başına gelse bile. Düşünme olmadan, hiçbir sanat olamaz, sanat düşünmenin hem ürünü hem de sonucudur.”

İbni Sina (Avicenne)²⁴⁴ bu fantezileri çürütmeye girişmiştir. O, tersine, yıldızlar aleminin olağandışı yeniden biçimlenişlerinin etkisi altında, evrenin yeni baştan düzenlenişinin ardısıra canlı varlıkların yaşamalarının son bulmasının ve hatta yaradılışın yok olmasının olabilirliğini kabul etmektedir. Eğer o zaman sıcaklık yeterli olsaydı, bir kil kitlesini yanı başındaki suyu (*hult*) (*mizâc*) ile mayalandırarak (fermante ederek) onu bir insan varlığına, bir çocuğa çevirebilirdi, ve bir dişi hayvan, içgüdüyle onu sütle besleyerek, yani emzirilme aşamasından çıkana kadar ona bakabilirdi. İbni Sina “*Hayy b. Yekzân*” adlı çalışmasında bu konuda görüşlerini ayrıntılı olarak açıklamaktadır.²⁴⁵

Onun düşünce tarzı geçerli değil. Her ne kadar biz de türlerin yokolma olabilirliği konusunda onunla aynı görüşte isek de onun argümanlarını reddediyoruz. O, her etkinin, her eylemin ille zorunlu bir nedene (*‘illa mûcaba*) tabi olduğu ilkesine dayanmaktadır. Ama, gene kendisine karşı olarak, bir “mutlak etken” (*fâ’il muhtâr*) teorisi var: bu teoriye göre eylemler *-icraat-* ile ezeli yani ilksiz ve sonsuz kudret arasında hiçbir aracı mevcut değildir, ve olmasının da gereği yoktur. Haydi İbni Sina’nın teorisini kabul etsek bile, bu, sonu sonuna, onu şu demeye indirgeyecektir: Bir bireyin varlığı, hayvanlarda, analık içgüdüünün yaradılışı sayesinde sürüp uzar. Peki o zaman hangi zorunluluk bundan sorumlu olacaktır? Sonra, böyle bir içgüdü hayvanlarda yaratılabiliyorsa eğer, neden bunun çocuğun kendisinde olabilirliğini de kabul etmemeli? Bizim her zaman dediğimiz budur. İnsanda varlığını koruma, sürdürme gibi bir içgüdüünün bulunması özgeci yani başkalarını kayırır bir içgüdüünün bulunmasından akla ve gerçeğe daha yakındır. Bu da Fârâbî’nin ve İbni Sina’nın (*Avicenne*) görüşlerinin yanlışlığını göstermektedir. “Tanrı yaradandır ve her şeyi bilendir.” (XV, 86.)

28. HEKİMLİK (TİP), KENT MESLEĞİ

TİP (Hekimlik-Tabiplik) site için gerekli, olmazsa olmaz bir meslektir. Tıp, sağlıklı insanların sağlığını korur ve hastaları uygun bir tedavi altına alarak iyileştirir.

Bütün hastalıklar beslenmeden ileri gelir. Bu Peygamberin hadislerinden birinin söylemidir, hekimler tarafından aktarılmış, ama bilgiler tarafından reddedilmiştir: “mide hastalıkların yuvasıdır (*el-ma’ida, bayt ad-dâ’*). Diyet en iyi ilaçtır (*el-himya, ra’s ad davâ’*).Ve hazımsızlık (burada) her türlü hastalığın-derdin nedenidir.” “Mide”nin “hastalıkların yuvası” olduğu besbellidir. “Diyet en iyi ilaçtır” sözünü şu an-

²⁴⁴ Burada, kuşkusuz, İbni Haldun’un bir kalem sürçmesi (*lapsus*) olmuştur. İbni Sina’yi, İbn Tufayl ile karıştırıyor (ob.1185). H. Corbin’e bakınız: 1964, s. 329.

²⁴⁵ Yani (Corbin’e göre): *Vivens filius Vigilantis* (1964. s. 329).

lanında anlamak gerekir ki “diyet” sözcüğü “besinden mahrumiyet” ya da kısaca “açlık” anlamında anlaşılmalıdır. Bu demektir ki açlık en büyük ılaçtır, çaredir, bütün öteki çarelerin temelidir. “Hazımsızlık her derdin nedenidir” söylemine gelince, bundan, ayrıca henüz hazım işi son bulmadan mideye yeni besinlerin alınmasını da anlamak gerekir.

Yorum: Tanrı, insanı yaratırken, onu besin yoluyla hayatta tuttu. İnsan, yiyerek, aldığı besinleri, sindirici ve besleyici güçlerin etkisine teslim eder, bu güçler, besinleri kana dönüştürürler; kan da beden etinin ve kemiklerin oluşmasını sağlar. Bu süreç büyüme (*nâmiya*) işidir. Hazım, besinlerin, bir (tür) değişim-dönüşüm yoluyla tamamıyla asimile edilmesi, özümsemesi ve bedene katılması için beden doğal sıcaklığında (*garîzî*) pişirilmesi gibi bir süreçtir. Besin ağız yoluyla girer, dişlerle çiğnenir, damağın sıcaklığıyla ısıtılır; bu işlem onları bir miktar dönüştürür. Çiğnenmiş bir lokmayı inceleyerek ve işlemiden henüz geçmemiş başka bir lokmayla karşılaştırarak bunu görebilirsiniz.

Daha sonra, besin mideye geçer, midenin ısısı onu pişirir ve mide öz suyuna (*usaresine*) ya da kilüs’e (*kaymûs*)²⁴⁶ dönüştürür, kilüs karaciğere gönderilir. Sindirimin katı, dayanıklı maddeleri ise ince bağırsaklara sürülür ve oradan da iki doğal delik yoluyla dışarı atılır. Karaciğerin ısısı kilüs’ü taze kana dönüştürür: Kilüs orada bir köpük gibi üstte yüzer, ki bu sarı safradır (*safrâ*), ve kuru ve katı çökeltilerle birlikte ki bunlar da kara safradır (*savdâ*). Ama doğal ısı yeterli değildir: katı kısımlar direnir, bunlara da balgam (*balgam*)²⁴⁷ denir. Bütün bunlar, karaciğerin toplardamarlara ve atardamarlara yolladığı şeylerdir, bunlar damarlarda doğal ısı etkisi uygularlar. Böylece temizlenmiş kan sıcak ve nemli bir buhar yaratır, bu buhar hayvansal ruhların (*rûh hayvanî*) sürdürülmesini sağlar. Büyümenin (*nâmiya*) etkisi altında, kan ete dönüşür, et yoğunlaşmasıyla kemiğe dönüşmek üzere değişim gösterir. Daha sonra sindirimin kalıntılarını, yani ter, salya, sümük ve gözyaşlarını uzaklaştırır. Sindirim süreci ve potansiyel, yani bilkuvve varlıktan tensel, ete bürünmüş gerçekliğe geçiş işte böyledir.

Şimdi de hastalıklar sorununa bakalım. Hastalıklar, çoğunluğuyla, ateşlenmeler (*hummayât*)²⁴⁸ dolayısıyladır. Bunların nedeni, beden ısısı-

²⁴⁶ Kilüs Yunanca *khilos* (usare-özsu)dan gelir. Ambroise Paré, XVI yüzyılda “mezaraiik venlerdeneden söz ediyordu; “bu verlerle kilüs kan yapmak üzere karaciğere taşıyor”.

²⁴⁷ Arapça olduğu kadar Fransızca (hatta Türkçe ç.) olan bu sözler Yunancanın “balgam” anlamına gelen *flegma* sözünden gelir.

²⁴⁸ İbni Sina’nın *Canon’una* (IV, 1) bakınız. “Araplar, Hipokrat’ın taslağını kurduğu, Galien’in ise ilk kez vücut verdiği hummalar (hastalık ateşleri) konusunu ikincil noktalar üzerinde ayağa kaldırdılar. Akdeniz ülkelerinin ortak ateşli hastalıklarına -yani tifo, tifüs ve sıtmaya- Razes (10.yüzyılda) bir de çiçek ve kızamığın mükemmel tarifini ekledi. (Docteur H.P.Renaud, *Herperis*, XII, 2, 1931, s. 215 ve225).

nın, alınan besinleri, (sindirim) her aşamasında yeteri kadar pişirememesidir: demek ki bu besinler tamamıyla asimile edilememektedirler, yani özümselememektedirler. Ya mide ısının etkisini gösteremeyeceği kadar (yani fazla) doludur, ya da mide içindekileri tam sindiremeden doldurulmuştur. Bu durumda, bu organın ısısı en son alınan besinlere verilir, daha önce alınanlar ise oldukları gibi bırakılır; ya da ısı bu iki bölüm arasında eşitçe paylaşılır, ama bu işin üstesinden gelemez. O zaman mide, karaciğerin özümseyemeyeceği kilüsü karaciğere doğru gönderir, öyle ki karaciğerde kilüsten geriye artık kendisi olmayan bir artık kalır. Ve karaciğerin bu kez olduğu gibi damarlara yolladığı bu kalıntıdır. Beden kendi yeterliliğini edinince bu kalıntıları da öteki boşaltılarla – ter, gözyaşı ve salya – ile birlikte dışarı atar, atabilirse. Yok atamazsa, bu fazlalık sıvılar bedende kalır ve damarlarda, karaciğerde ve midede yığılır. Sindirilemedikleri ve özümselemedikleri için bozulurlar. Özümselemeyen besin – buna suyu – hilt- (*hilt*) denir, kokuşur ve çürüme halindeki her maddeden şu, doğal olmayan yani arızî ısı salınır, ki bu, insanda ateştir, *fièvre* (*humma*)’dır.

Atılan ve ayrılan besine bakın, ya da ısınarak çürüyen gübreye bakın. İşte ateşin insan bedeninde yaptığı budur. O halde bu ateş hastalıklarının nedenidir, daha önce andığımız hadiste dendiği gibi. Ateş, hastayı birkaç hafta boyunca, tam iyileşinceye kadar diyetle sokmakla tedavi edilir. Sağlığı yerinde olan biri için, diyet, ateşi ve başka hastalıkları önlemeye yarar. Çürümeye gelince, bu bir uzuvla sınırlı kalabilir, o zaman sınırlı bir kazaya neden olur. Ya da kokuşma başka taraflarda da yaralara neden olur ve genel zayıflamaya yol açar. Bütün hastalıklarda durum budur: kökenleri, hemen her zaman, beslenmeyle ilgilidir. Ve bütün bunlar tıbbın yetki alanına girer.

Beri yandan hastalıklar, hiçbir şeyin eksikliğini çekmeyen kentlilerde daha yaygındır. Onlar fazla yerler, her şeyden yerler, belli, belirlenmiş yemek saatleri yoktur. Hiçbir önlem almazlar, besinleri çok fazla baharatla, otlarla, kimi taze, kimi yaş meyvelerle pişirirler. Ve çok abartırlar: bir gün, bir tek yemek çeşnisine kırk sebze ve çeşitli etler girdiğini saydım. Bütün bu olağanüstü karışımlar her zaman mideye uygun gelmez. Üstelik, kentlerin atmosferi, yığılan çöplerden, pisliklerden dolayı zararlı buharlarla kirlenmiştir. Oysa, bu hava solunan, güç veren, ısının sindirim üzerindeki etkisini arttıran havadır. Ve dahası, kentliler yeterince beden çalışması (*riyâda*) yapmazlar. Kimıldamadan, egzersiz yapmadan hareketsiz kalırlar. Bu yüzden kentlerde o kadar çok hastalık ve o kadar da çok hekime gereksinim vardır.²⁴⁹

Bedeviler, göçebeler, tersine az yerler. Onların tahılları azdır, çok kez açtırlar. Açlık o kadar içli dışlı oldukları bir şeydir ki artık onlar için olağan bir şey olmuştur. Hemen hiç çeşnilikleri yoktur. Baharat

²⁴⁹ Bütün bu düşünceler pek de eskimiş değildirler.

ve meyveler kentlilerin bir lüksüdür, bedevilerin bunlardan hiç haberi yoktur. Basit şeyler, doğal gereksinimlerine olabildiğince yakın şeyler yerler, yiyecekleri karıştırmazlar. Soludukları hava temiz, sağlığa yararlıdır, çünkü yaşadıkları yerde az rutubet, ya da az çürüme vardır. Sürekli bedenlerini kullanırlar, at binerken, avlanırken, kendilerini uğraşlarına verirken, işlerine giderken çok hareket ederler. O halde çok iyi sindirirler yediklerini. Midelerini aşırı derecede yüklemesler. Onun için kentli insanlarınkinden çok daha iyi bir sağlığın keyfini çıkarırlar. Bu yüzden hekimlere hiç de gereksinimleri yoktur. Onun için kırdaki hekim bulunmaz. Çünkü hekime gerek yoktur: yoksa hekimler de yaşamlarını kazanmak için oralara giderlerdi. İşte Tanrının yolu kendi kullarına böyledir ve “hiç kimse, gerçekte, Tanrının yolunu bozamaz.” (XXXIII , 62).

29. YAZI VE GÜZEL YAZI (KALİGRAFİ- HÜSNÜHAT)²⁵⁰

Yazı (*el-hat Ve-l-kitab*) kulağın algıladığı sözcüklere karşılık olan harfleri çizmek ve biçimlendirmekten ibarettir, sözcüklerin kendileri ise düşünceleri kavramları ifade eder. Demek ki yazı hemen dilin ardından gelen iletişim aracıdır. Yazı ayrıca soylu bir sanattır, çünkü, hayvanlardan ayırdettiği insana özgü bir sanattır. Üstelik düşünceleri kayda geçirir ve uzaklara aktarır. Yazı görevini yerine getirir, güçlük yenilir (anlaşılması güç şeyler anlaşılır). Yazı bilimin, bilginin, eskilerin kitaplarını ve onların tarihini (tanınmanın, bilmenin) aracıdır. Bütün bu nedenlerden dolayı yazı soylu bir sanattır.

Yazının teoriden pratiğe geçmesine olanak veren öğrenim-öğretimdir. Yazının bir kentteki önemi toplumsal örgütlenmeye, uygarlığın, lüksün ve istemin derecesine bağlıdır: çünkü yazı bir sanattır. Ve gördük ki sanatlar uygarlığı izler. Bunun içindir ki bedevilerin çoğunluğu okuma yazma bilmezler. Bilenlerinin de çok acemi bir yazısı vardır, okumaları da berbatır. Öte yandan, büyük kentlerde yazı öğretimi daha iyi, daha kolay ve daha da düzenli ve yöntemlidir. Çünkü burarlarda yazının pratiği sağlamca yerleşmiştir. Kahire’de de, anlatıldığına göre, öğrencilerine her harfi en doğru biçimde nasıl kalıba dökmek gerektiğini öğreten ve kendilerinin de bilmeyenlere nasıl öğreteceklerini açıklayan yazı ustaları vardır. Böylece bilgiye ve bilginin güçlüklerine uygun bir kavrayışa karşı saygı güçlenir. O zaman yazı pratiği yetkinlik derecesine ulaşır. Bütün bunlar çalışkan ve uygarlaşmış bir toplumda sanatların gelişmesinden ileri gelir.²⁵¹

²⁵⁰ Yazar, bu bölümü, zeki incelikli bir aydın olarak hatırsayarlıkla geliştiriyor.

²⁵¹ Irak’ta kaligrafinin yenilenmesi. Massignon çağdaş Türk kaligrafi ustası Kamil Akdik’in zarafet ve şıklığını özellikle takdir ediyordu, El-Hallâc’ın bir özdeyişinin

İspanya'da ve Mağribde yazı yazmak böyle öğrenilmez. Hoca, öğrencisine her harfi ayrı ayrı yazdırmaz. Ona kelimeleri bütün olarak kop-ya ettirir.²⁵² Öğrenci sözcükleri baştan sona tam olarak yazar ve öğretmen onu düzeltir, ta ki öğrenci parmaklarının ucuyla yazmayı adamakıllı öğreninceye kadar. O zaman onun iyi bir yazıcı-kaligraf olduğu söylenir.

Arap yazısı, daha Tubba' kralları zamanında, kültür ve lüksün, gösterdiği büyük ilerleme nedeniyle gelişmiş, belirgin ve kurallara uygun bir yazıydı. O zaman himyarit²⁵³ bir yazıydı. Arabistan'dan, Munzirid hanedanının merkezi El-Hîra sitesine geçti; Mundarid hanedanı kan yoluyla ve kabile birliği ruhuyla Tubbalara akrabaydı ve Irak'ta bir Arap krallığı kurmuşlardı. Bununla birlikte, Munziridlerde yazı sanatı, (Lahmilerin) hükümrانlığının kısa süreli oluşu ve kültür ve sanatların yetersiz gelişmesi nedenleriyle Tubbalar zamanında olduğu kadar gelişmedi. Denilir ki Et-Tâ'if insanları ve Kureyşîler Banû Umeyye, Sufyân ya da onun kardeşi, Aslam b. Sidra'nın öğrencisi Harb'den biri sayesinde yazı hakkında bilgi edindiler. Bu pekâlâ mümkündür, ama her halde, şairlerinden birinin,

*"Bu Irak aşireti, kumulları içinde göçebe,
kuşteleği kalemi kullanabildiği kadar yazmayı da bilir."*

demiş olduğu bahanesiyle ta Iraklı İyâd'a kadar uzanmak gerektiği görüşünü destekleyenlerin teorisinden daha büyük olasılık taşır.

Ama bu pek inanılır bir şey gibi gelmiyor insana, çünkü İyâdlar yerleşik yaşama geçmiş olsalar da gene de bedevi kaldılar, ve yazı sanatı ancak kentlerde bulunur. Bütün söylenebilecek olan şudur: İyâd, bu alışkanlıklara öteki Araplardan daha az uzaktı, Çünkü o kentlere daha yakın yaşıyordu. Akla en yakın olan, demek ki, yazı sanatının Himyarilerden Tubbalara, onlardan da El-Hîra'nın insanlarına ve nihayet Hicaz'da yaşayanlara geçmiş olmasıdır.

Şunu İbn El-Abbâr 'ın Takmila'sında, Malik'in öğretililerinden biri olan Abdullah b. Ferruh el- Keyrevani, El-Fârisî El-Andalusî'nin biyografik makalesinde okudum:

İbn Ferrûh'a göre, ki o da bunu Abdurrahman b. Ziyâd b.

Kamil Akdik'in yazısıyla yapılmış suretini -kopyasını- bürosunda saklıyordu: bu suret, ölümünden sonra hazırlanmış olan antolojisinin (*Parole donnée*) (Paris 1962) sonunda yer almaktadır. -Beri yandan Doğulu iki ressam Bağdatlı Jamûl Hamoudî'nin ve Halepli Sâmi Burhan'ın "Soyut gölge-görünümler" halinde "kaligrafileri" (*hüsnühâtleri*) vardır. Louis Massignon'un adının sessiz harflerinin "bir müzik notalamasının dolaylı bir biçimlenişle betimlendiği" bir yapıt. (*Encyclopedie de la Musique*, Paris, 1958, I, s. 77-83).

²⁵² Bu, modern pedagoglar tarafından yeniden bulgulanan ünlü "global metod" dur.

²⁵³ *Himyar* Güney Arabistan'ın eski bir halkının adıdır: Bunlar eski Yunan yazarlarının *Homeritae*'leridirler.

‘Abbâs’ dan alıyordu: “Sizler, siz Küreyşiler, İslamdan önce, daha o zaman, Arap yazısını kullanıyor muydunuz? Arap yazısını, örneğin “l, m, n,” gibi birbirleriyle bağlanan ve bağlanmayan harfleriyle kullanıyor muydunuz? – “Evet” diye yanıtladı İbn ‘Abbâs . – “Peki kim öğretti size onu ?” – “Harb b. Umeyye.” – “Harb’e bu bilgi kimden geçmişti?” – “ Abdullah b. Cuden”den - “Peki Abdullah b. Cuden? ” – “El-Enbâr ‘ da oturan insanlardan.” – Peki ya onlar?” – Yabancı bir Yemenliden.” – “Ya o?” - “El-Hullecen b. El-Kasım’dan, o yazılı olarak Peygamber Hûd’a açıklamasını yaptı ve şöyle diyordu:

*“Her yıl yasa ve görüş değiştirmek mi gerekiyor,
Himyar insanların hakaretlerini sineye çekmemiz mi
gerektir?”*

İbn El-Abbâr’ın Tekmilesi’nden aktarmanın sonu. Ama bu sonuncu şunu da ekliyor: “Bu hadisi Ebubekir b. Ebi Cemre’den aldım, o da, Ebul Velid el-Vakkasi’ye göre, Ebu Ömer es-Salamanki’ye göre, - benim yazılı kaynağım- Ebu Abdullah b. Mufaaigic’e göre, Ebu Said b. Yûnus’a göre, Muhammed b. Mûsâ b. An-Nu’mân’a göre, Yahyâ b. Muhammed b. Huseyş’e göre, ‘Uthmân b. Ayyûb Al-Ma’âfirî At-Tûnusî’ye göre, Behlûl b. Ubeyde el-Tucibi’ye göre, Abdullah b. Ferrûh’a göre Ebû-Bahr b. El-Âsî’den almıştı.

Himyerilerin *musned*²⁵⁴ denilen bir yazısı vardı; bu yazının harfleri birbirinden ayrık idi, ve ancak harflerin arasındaki uyumla olanları inceleyebilirdiniz. İşte bu harflerle Mudar’ın oğulları Arap yazısını öğrendiler.²⁵⁵ Ama bu yazıda pek de beceri gösteremediler, tıpkı çöle getirilen her sanat gibi. Hiçbir zaman düzenliliğe, kurallara uygunluğa, kesin belirginliğe, zarafete ulaşamazlar. Bedeviler ile sanatlar arasında bir uçurum vardır, çünkü birileri yani bedeviler çok kolaylıkla sanatlara boş verebilirler. Öyle ki ilk Arap yazısı bedevi tipindeydi, yani bugünkü bedevilerimizin yazısıyla özdeş ya da benzeşikti. Üstelik zamanımızdakiler kentlerle, devletlerle ve kültürle olan sıkı temaslarından dolayı daha deneyimli ve daha ustalaşmıştırlar. Eski zamanın Mudarileri, yerleşik yaşama, Yemen, Irak, Suriye, ve Mısır halkların-

²⁵⁴ Musned, Güney Arapları yazımlarının adıdır. Bu güç ve heyecan verici konuda Maxime Rodinson’a bakınız. *Ecriture et la psychologie des peuples*, Paris, 1963 s. 131-146 da Samiler ve Alfabe, Güney-Arapları ve Etiyopyalıların yazıları’na bakınız. “son İslam-öncesi dönemde, üstünlük Himyerilere geçmiş bulunuyordu, Himyeriler kuzey kökenliye benziyorlardı ve dolayısıyla kuzeyli bir lehçe konuşuyorlardı.

²⁵⁵ Bugün, uzmanların çalışmalarının hipotezleri (Rodinson’a göre 1963, s.136), Pratorius’un daha 1904’te önerdiği :“Güney-Arapların antasal yazısı Kuzey yazılarından türemiştir” tezini yeniden ele almaktadır. Beri yandan “4. yüzyıldan 6. yüzyıla uzanan zaman içinde olmak üzere, öyle sanılıyor ki, Araplar dışındakiler yazı yazmayı bilmiyorlardı.

dan daha uzak göçebeler idiler. İslamın başlangıcında, Arapça, demek ki, uygun bir biçimde, büyük bir belirlilik ve kurallara uygunlukla ve zarafetle yazılmıyordu. Sonuç, orta karardan daha gerideydi. Çünkü göçebe Araplar hâlâ yabanıldılar ve sanatlar onlara yabancıydı.

Kuran'ın yazımı, imlâsı konusunda olana bakarak çok iyi görülebilir bu. Peygamberin arkadaşları (*sahabe*) başka bir yazıya geçirerek kopya ediyorlardı Kuran'ı, ki, onların harfleri de pek parlak değildi: harflerinin çoğu yanlış yazılmış olurdu. Hemen arkalarından gelen ardılları da, Muhammed'in arkadaşlarının, yani Tanrının açıklamasını Peygamberin kitabı ve lafzı yoluyla almış olan adamların en iyilerinin yazılarının özünde içkin olduğu varsayılan Tanrının lütfuna mazhar olabilmek için onların kopyalarını kopyaladılar. Bu yüzdendir ki, bugün, âlimlerin ve azizlerin kutsanmış yazıları ve yazımları, iyi ya da kötü olduğu gibi taklit edilir. Kim bu kopyalayanları Peygamberin arkadaşlarıyla kıyaslamayı ve onların yazılarını açıklamayı (vahiy ile) kıyaslamayı göze alabilir ki? Öncelikle olan şudur: Muhammed'in arkadaşlarının yazısı dinsel anlamda izlenmişti ve bilginler karşılaştıkları düzensiz pasajlarının altını çizdiler.

Şu halde düşünülmeden yapılan hiçbir ifadeye, olumlamaya önem verilmeyecektir. Kimileri iddia ederler ki, gerçekte, Peygamberin arkadaşları çok iyi yazıcı (kâtip) idiler, onların her yazılım yanlışının bir açıklaması vardır. Bunların, Peygamberin arkadaşlarını, her türlü, hatta yazılım konusunda dahi olsa, herhangi bir zaaf kuşkusundan uzak tutmaktan başka bir hedefleri yoktur. Örneğin, bir elif fazla olduğu yerde, örneğin *le-behennehu* yani ("elbette ki onu öldüreceğim") sözünde, inanca verirler ki, tersini anlamak gerekir: *la ezbehennehu* (elbette ki onu öldürmeyeceğim). Gene aynı eğer *bi-ayydin* ("eller ile") fazladan bir elif harfi ile yazılmıştır, bu, Tanrının mutlak kudretinin (kadir-i mutlak oluşunun) kusursuzluğuna işaret etmek için imiş. Bütün bu örnekler salt keyfidir, ve bir kurala bağlı değildir. Peygamberin arkadaşlarını, her türlü zaaf kuşkusundan, hatta bu yazım zaafı bile olsa uzak tutmaktan başka hedefleri yoktur. İyi yazmanın çok üstün bir şey olduğunu düşünen bu gayretkeş kafalar Peygamberin arkadaşlarında herhangi bir yetersizliği, eksikliği kabul edemezler. Ve onların hatta yazım sanatına her şeyde ne kadar kusursuz olduklarını gösterebilmek için ne pahasına olursa olsun, onların bu alandaki yanlışlarını bile doğrularlar. Ama tamamıyla yanılmaktadırlar. Gerçekte, Peygamberin arkadaşları için yazının kişisel mükemmeliyet (yetkinlik) ile hiçbir ilgisi yoktu: tamamıyla, yazıcıların yaşamlarını kazanmalarına yardım eden kentli bir sanat sözkonusudur. Oysa artistik yetkinlik tamamıyla görelidir. Kendinde bir yetkinlik, bir mükemmeliyet değildir bu. Bir tekniğin kullanılıp uygulanmasındaki yetersizlik kişinin inancını ya

da niteliklerini etkilemez, onlara dokunmaz. Burada sadece ekmeğini kazanma, yani uygar yaşamın öğelerinden biri sözkonusudur, çünkü yazı düşüncelerin aktarılmasına olanak sağlar. Peygamberin kendisi alfabesizdi (*ummi*),²⁵⁶ ama bu onun mükemmel olmasını engellemedi. Kendi kanından insanların bilisizliği vardı onda: soyluların, kentli insanların kazanç kapısı olan tekniklerle hiçbir alış-verişi yoktur. Bizim için, tersine, bilisizlik, doğal ki bir yetkinlik olamaz. Ama Muhammed kendisini Efendisine adamıştı. Bizlere gelince, biz yaşayabilmek için yardımlaşıyoruz. Sanatların ve hatta teknik bilgilerin nesnesi budur. Biz Peygamberin içinde bulunduğu konumun tersi bir konumdayız, onun bizzat mükemmeliyeti, yetkinliği bile bilimleri ve sanatları dışlıyordu.

Daha sonra, Araplar, İmparatorluklarını kurdukları zaman, yeni illeri ve eyaletleri ele geçirdiler. Basra'da ve Kufe'de yerleştiler, onların hükümetine yazı gerekli oldu. O halde onlar da yazıyı öğrenmeye koyuldular ve yazı sıradan, gündelik bir uygulama oldu²⁵⁷ Sonunda çok büyük bir ilerleme gösterdi ve Basra ve Kufe'de, gene de eksiksiz olmamakla birlikte doğru ve kurala uygun yazım düzeyine ulaştı. Daha sonra Arapların işgalleri ve yayımları Kuzey Afrika'yı ve İspanya'yı kapladı. Abbasiler Bağdat'ı kurdular. Orada, İslamın metropolü ve Arap hanedanının merkezi olan bu kentte uygarlığın gelişmesi nede niyle, güzel yazım, hüsnühat da mükemmeliyete ulaştı.

Bağdat yazımı, harfleri iyice biçimlendirmek, onlara şık, güzel ve seçkin bir hava verme eğilimiyle Kufe yazımından ayrılır. Bu ayrılık, vezir (Ebu-) 'Alî b. Mukla ve sekreteri, İbn el Bevvab denilen 'Alî b. Hilâl'in etkisi altındabelirginleşmiştir. Ama Bağdat'ın ve Kufe'nin güzel yazı (kaligrafi) geleneği onunla birlikte 4. (10.) yüzyıldan itibaren kaybolmuştur. Birinin harfleri ve ilkeleri ötekinkilerden öylesine uzaklaşmıştır ki aralarında sanki bir uçurum oluşmuştu. Daha sonra, yeniliklerin akın etmesiyle, ustalar, durmadan yeni harfler icat ettiler, Yâkût El-Mustasimi ve El-Veli Ali el-Acemi dönemine kadar. Onlardan sonra artık bir yazı yazma geleneği olmadı. Ama onların güzel yazı sanatı Mısır'a geçti ve orada kökenlerinden uzaklaştı. Persler, Irak'ta

²⁵⁶ İyi bilinir ki hiçbir şey daha az güvenilir değildir: tersine pek olasıdır ki ummî sözcüğü bambaşka bir şeye – “Milletlerin Peygamberi, Régis Blachere'in düşündüğü ve gösterdiği gibi: (Yahudilere göre yabancıların), (hristiyanlara göre dinsizlerin) peygamberi – işaret eder. [Şu da eklenmeli: “ümmi”, cahil, bilisiz demek değildir. Okuma-yazması olmayanlar için söylenir. Yazılı yaşama geçilmemiş, ama toplumsal yaşamın pratiğinden ve geleneğinden edinilen, ağızdan alınan yetkinleşme burada gözardı edilmemeli. –Ed.]

²⁵⁷ Yerleşik devlet anayasası, yazının yükselmesi anlamını içinde taşır. Yazı, bu devletlerde, devlet örgütüne daha fazla bağlı olan işlere ve devletin işleyişine hizmet eder. (Rodinson, 1963, s. 139.)

öğrendiler yazı yazmayı, ama Mısır sisteminden tamamıyla uzaklaştılar. *İfrikî* (Kuzey Afrikalı) karakterlere gelince, bunlar doğulu karakterdedirler, en eski örneklerinde görüldüğü gibi. İspanya ise, Omayyad-Emevi aları idi. Dolayısıyla Endülüs yazımı (kaligrafisi), kültürün ve sanatların gelişmesi açısından özel bir yazıydı.

Her yanda, çeşitli müslüman hanedanları yönetiminde uygarlık ve kültür hamle yaptı. Böylece her yerde kopyacılar, kitaplar, ciltçiler bulunur oldu. Saraylar, prenslerin kitaplıkları kitaplarla süslenir oldu. Her taşra kenti, bu konuda ötekilerle yarışüyordu. Ama gerileme ve yıkım geldiğinde bütün bu ilerlemeler aynı akıbete uğradılar. Bağdat, halife ile birlikte önceliğini, üstünlüğünü yitirdi. Mısır ve Kahire yazı sanatı ve hatta bilim konusunda Bağdat'ın yerini aldılar. Bugün hâlâ orada yazı sanatı ile uğraşmaktadır. Orada hocalar, harfleri, genellikle de kabul görmüş ve iyice belirlenmiş kurallara göre biçimlendirmeyi öğretmektedirler. Öğrenciler duysal algıları ile alıştırma yaparak bunları kısa zamanda öğreniyorlar; pratik yaparak ve bilimsel yöntemlerle kısa zamanda harfleri olabildiğince iyi biçimlendirmenin üstesinden gelebiliyorlar.

Beri yanda, İspanya müslümanları, hristiyanların, kendi Arap-be-devi hükümdarlarına karşı kazandıkları zaferden sonra dağılmışlardı. Murabıtların (Lamtûna) hükümranlığında başlayarak zamanımıza kadar Tunus'un ve Mağribin dört bir yanına saçıldılar, kendi sanatlarını ve mesleklerini buralara getirdiler ve hükümetin hizmetine koydular. Böylece, onların yazı yazma stili, bütün bütüne, Kuzey Afrika harflerinin yerini aldı. Kayrevan ve Mehdiya gelenek ve görenekleri ile bu iki kentin yazı sistemi kayboldu. O zamana kadar Kuzey Afrika'da kullanılan bütün harfler, Doğu İspanyollarının toplu göçünden sonra Tunus ve çevresindeki Endülüslülerin harflerine uyduruldu. Yalnız, Şat-ül-Cerid (Tunus), Başkente uzaklığı nedeniyle Kuzey Afrika (*İfrikî*) yazısını korudu. Sonunda Tunuslular, Endülüs gibi yazmaya koyuldular.. Ama daha sonra, Almohadların gölgesi üzerlerinden çekilince uygarlık da, kültür de, lüks de geriledi. Yazım -kaligrafi- de bozuldu, artık hiç kimse onu öğretmez oldu. Yazı üzerinde İspanyol etkisinin izleri kaldı, bu da eskinin büyüklüğüne tanıklık etmektedir ve bu da sanatların bir kere bir kültürün içine nüfuz ettikten sonra kalıcılıkta ne kadar ayak diredikleri ile açıklanır.

Daha sonraları, Fas'ın Merinilerinin hükümranlığında, İspanya ile Merinilerin hizmetine geçen ve hep orada kalan sığınmacıların Fez kentine yerleşmeleri dolayısıyla yakın komşuluktan dolayı bir Endülüs yazısı egemen oldu. Ama başkentten uzak taşra kentlerinde yazı hiç kimsenin umurunda değildi: sanki hiçbir zaman yazı diye bir şey olmamış gibisine. Tunus, Cezayir ve Fas'da kullanılmakta olan harfler çok

çirkin ve zarafetten çok uzak harflerdir. Ve elyazmaları bir kere kopya edildikten sonra (bu ülkelerde) hemen hemen okunamaz hale gelirler: yanlışlar karıncalar gibi kaynar ve harfleri ise çarpuk çurpuktur. Yazının bu bozuluşu, tıpkı öteki sanatların da gerilemeleri gibi kültürlerin ve hanedanların batışını izler. Çünkü "Tanrı karar verir ve hiç kimse onun kararlarını değiştiremez" (XIII, 41).

İbn el-Bevvab denilen Profesör Ebû-l-Hasan 'Alî b. Hilâl Al-Kâtib El-Bağdâdî, basît vezinle ve r uyağı ile hüsnühattan söz ettiği bir şiir yazdı. Bu konudaki en iyi şiirlerden biridir. Öğrencilerin yararlanmalarını için bu bölüme onu almayı uygun buldum:

"Sen ki hüsnühatta mükemmelleşmek istiyorsun,
Tanrına ve hocana güvenmen, bel bağlaman gerekir.
düz ve güçlü bir kamyş hazırlayacaksın
ince ince yontmayı dene her iki yanından.
Ne fazla uzun ne fazla kısa olsun ve yarığı
tam orta yerinden geçsin ve eşit uzaklıkta bulunsun
her iki uçtan. Gagasını yontmak bir sırdır,
sana söyleyebileceğim bu kadar, hepsi budur
biçim dersin: ne verev, ne yuvarlak.
Mürekkep için, derin bir hokka gerekli sana,
içinde sirke, koruk suyu, kâfur, kurum, sarı zırnık
karışıp kızıl aşiboyasına, bir maya olacak.
Kesilmiş, düz ve beyaz bir kâğıdı geçir prestin,
olmasın ne kirli ne de kırışık. Pres yoksa
sabırla sen, tahtadan bir levhayı dene
ve çiz buna beceriksiz harfler.
İş gittikçe daha kolay gelecektir sana
Ve kamyşın gitgide daha uysal.
Tanrıya şükürler olsun, amellerinin yazımı için
Ki gösterebileceksin Kıyamet günü dirildiğinde!"

Yazı, dili yeniden üretir nasıl ki söz düşünceyi dile getirirse. Her ikisi de (yazı ve söz) açık, anlaşılır çevirmenler olmalıdırlar. Çünkü Tanrı dedi ki: "O yarattı insanı. Belletti ona duygu ve düşüncelerini ifade etmeyi. (LV, 3-4) – ki bu ifade etme, dile getirmenin berraklığına da içerir.

Kusursuz bir yazı ilkönce açık seçik olmalıdır. Dolayısıyla, üzerinde anlaşılmış, klasik olmuş işaretleri net olarak, anlaşılır bir biçimde çizmek, resmetmek gerekir. Her harfin ötekilerden ayrı, seçik bir biçimi vardır. Kimi harfler kelimelerin içinde öteki harflerle bitişip birleşir, ötekiler ise ayrı kalmak durumundadırlar: baş harf elif böyledir; r, z, d, dh vb gibi öteki harfler kendilerinden önce gelen harflerle birleştirilir-

ler. Daha sonra yazıcılar (kâtipler) bazı sözcükleri birleştirmeye ve başkaları tarafından çözümlenemeyen kendi özel kodlarına uygun olarak bazı harfleri kaldırmaya başladılar. Bunlar hükümetin ve mahkemelerin zabıt katipleriydiler. Böyle yapmalarının nedeni onların işlerinin çok yoğun, çok yüklü olmasıydı. Yazılarının iyi biliniyor olması ve arkadaşlarından pek çoğunun onların stenografilerini bilmesiydi. Ama onlar yabancılara hitap ettiklerinde yazılarını olabildiğince açık seçik, anlaşılır yazmak zorundaydılar: yoksa , sanki Arapça yazmıyorlarmış gibi olurdu. Gerçekte tüm bunlar uzlaşmayla ilgiliydi. Ama şifreli yazmak başışlanmaz bir şeydir, sadece malîyenin ve askeriyenin kayıt defterleri dışında: sanki devlet sırrı söz konusu imişçesine, hesabı gizlemek zorunludur. O zaman sekreterler özel bir koda (*istilâh*) başvururlar ki bu bilmece gibidir. Harfleri göstermek için örneğin koku adları, meyve, kuş ya da çiçek adları kullanırlar ya da alışılmış işaretleri kendi icadettikleri başka işaretlerle değiştirirler. Haberleştikleri kişilerle anlaşarak ne çeşitten bir yazışma yapacaklarını kararlaştırırlar, böylece düşüncelerini birbirlerine aktarırlar. Arasına bazı kurnaz sekreterler, tahmin ettikleri şifreleri denemek suretiyle bilinmeyen bir sistemi deşifre etmeyi başarırlar. Buna “sırrı çözmek” denir (*fakk el-mu’ammâ*)²⁵⁸ denir. Bu konu üzerine tanınmış yapıtlar vardır, herkesin elindedir bunlar. Çünkü “Tanrı, bilgindir ve bilgedir.”.

30. KİTAPÇILAR

Eskiden, bilimsel yapıtlarla ve resmî raporlarla çok ilgilenilirdi. Bunlar kopyalanır, yeniden okunur, metinlerinin ne biçimde aktarıldığına en büyük özeni göstererek düzeltmeler yapıldı. Bütün bunlar hânedanların ve yerleşik kültüre tabi olan her şeyin önemi nedeniyleydi. Ama bugün, imparatorlukların yıkılması ve uygarlığın gerilemesi genel bir çöküşe yol açtı. Daha önceleri kitap üretimi İspanya’da olduğu gibi Irak’ta da olağanüstü bir düzeye ulaşmıştı. Bu bir uygarlık, siyasal rejim ve yazınsal üretime değgin talep sorunudur. Birçok bilimsel yapıt ve başka kitaplar vardı, bunlar her zaman ve her yana ulaştırılmak isteniyordu. Onları kopyalamak ve yeniden okumak gerektiğinden kitapçılık mesleği (*warrâq*) doğdu. Kitapçılar kopyalamanın, düzeltmelerin, ciltlemenin ve kitaba ve yazına ilişkin ne varsa hepsinin uzmanlarıdır. Kitapçıları yalnız büyük kentlerde bulabilirsiniz.²⁵⁹

²⁵⁸ Vincent Monteil’e bakınız: *La cryptographie chez les Maures. Not sur quelques alphabets secret du Hodh* (bull. IFAN, Dakar XIII, 4, 1951). Maures , “gözlüklü kişiler” konusunda teminatla ileri sürer ki: “Bu gözlüklü kişiler” süt çocukları üzerine eğildiklerinde çocuklar bembeyaz kesilmiş, aklı başında insanlar da afallayıp kalırlarmış.”.

²⁵⁹ Marakeş’in ünlü büyük camisi El-Kutubiyya, adını, eskiden, elyazmalarını bu

Başlangıçta, bilimsel yapıtlar, idarî yazışmalar, imtiyaz belgeleri (*iktâ'ât*), diplomalar (*şukûk*), zanaatçılar tarafından hazırlanmış Addax (*mahât*) derisinden yapılma parşömenler (*rak*) üzerine yazılarak geçirilirdi. O zaman hiçbir şeyin eksikliği yoktu; yazılar, dokümanlar ve resmî beratlar nadirdi: onun için parşömenle yetinilebiliyordu. Böylelikle metinleri daha saygın kılmak ve sahihliği ve doğruluğu güvence altına almak isteniyordu. Daha sonra, mevcut parşömenin yeterince karşılayabileceğinden fazla idarî belge oldu yazılacak. İşte o zaman (Bermeki veziri) El-Fadl b. Yahyâ kağıt (*kâğıt*)²⁶⁰ fabrikasyonunu başlatmayı düşündü. Daha o zamandan resmî belgeler ve diplomalar kağıt üzerine yazılıyordu. Sonunda genel bir kullanım gerçekleşti: yönetim- sel evrak ve bilimsel yazılar için, ve kağıt imalatı (fabrikasyonu) yüksek bir yetkinleşme düzeyine ulaştı.

Bu çağda bilginler ve devlet adamları bilimlere, (dine) ilişkin metinlerin aslına uygunluğu ile özellikle ilgileniyorlardı. Metinleri, yazarlarına kadar uzanarak, yani aslına bağlılıkları konusunda tek güvence verebilecek kaynaklara uzanarak irdelemek sözkonusuydu. Bu yöntemle örneğin şu sözler, şu kişiye, ve şu mahkeme kararını (*fetva*), kendi kişisel kanısını (*ictihad*) kullanarak dile getiren hukukçuya kesinlikle emin olarak maledilebilir. Bir metin, isnad (yükleme-dayandırma) zincirini yazarına kadar izleyerek doğrulanamamışsa, bu kişinin gerçekten sorumlusu olduğuna güvence verilemez. Her zaman her yerde bilginler, uzmanlar tarafından böyle bir işlem izlenmiştir, hadis bilimi de bundan ibarettir. Hadislere göre şu kategoriler ayrı ayrı ele alınır: "otantik" (*sahih*), "iyi" (*hasen*), "süreklî" (*musnad*), "gevşek- salıverilmiş" (*mursel*), "kesintili" (*maktû'*) ya da "durdurulmuş" (*mevkûf*), ya da hatta "varsayıli" (*mavdû'*). Ama bunlardan hiçbirisi güncel değildir: çünkü 'kreması' bütün müslümanlar tarafından genel olarak kabul edilmiş bellibaşlı hadis derlemelerinden çırpılmış olarak mevcuttur. Demek ki tekrar oraya dönmenin yararı yoktur. Tüm yapılabilecek olan: belli başlı hadislerden yapılma derlemelerin ve başka kazaî (*adlî*) içtihatların, yasal kararların alınmasında gerekli olan öteki yazıların,

caminin dibinde sergileyen ikiyüz kitapçı dükkanına borçludur. Ve Rouen Katedralinin de "kitapçılar kapısı" vardı.

²⁶⁰ Gerçekte, kâğıt, Çin kökenlidir, Bağdat'ta ancak Barmekiler yönetiminde 9. yüzyılın başlangıcında sıradan bir olay olmuştur. Kağıdın tarihi, olabilecek en büyüleyici tarihlerden biridir. Çinliler ilkönce (İsa'dan önce 5-3. yüzyıllarda) bambu levhalar (tabletler) kullanıyorlardı. 1951-53 yıllarında mezarlarda bu tabletlerden bulunmuştur. Kağıdın yolculuğu (İsa'dan sonra 105'te) Lo-yang'dan başlar, ve (200 yılında) Loulan'dan geçerek Semerkand'a varır, orada Çinli esirler sırlarını Araplara 751'de aktarırlar. İran'daki Şiraz yoluyla 793 yılında Bağdat'a varır, oradan Şam, İskenderiye, Trablus, Tunus, Fez ve oradan da iki büyük Avrupa merkezine, İspanya'da Jativa (1150) ve ensonu Nuremberg'e varır (1390). Bakınız: Dünkü ve bugünkü Çin -Pierre Huard ve Ming Wong, Paris 1960, s. 88.

aynı zamanda başka yapıtların ve bilimsel aşırımların (*intihal*) son, kesin biçimiyle metnini saptayıp kaydetmektir. Aynı zamanda ancak bu yolla, sözkonusu metnin bize ulaşınca kadar geçirdiği yolculuk saptanarak yapıt emin olunan gerçek yazarına bağlanabilir. Bu, Doğuda ve İspanya'da izlenen bir yöntemdir. Şunu da belirtmek gerekir ki eskiden bu bölgelerde kopyalanan elyazmaları en doğru olanları ve iyileridir. Bugün her yerde eski elyazmalarının bu alanda daha önceleri ulaşılmış olan üstün kalitesi anlatılır. Bu elyazmalarının sahipleri onları yeniden yazıya geçirmişler zamanımıza kadar saklamışlardır ve bu yapıtlardan ayrılmayı da hiç istemezler.²⁶¹

Bugün, Mağrid'de bunların hiçbiri yok artık, çünkü güzel yazı yazma sanatı, metinlerin düzeltilmesi ve teknik aktarımı uygarlıkla birlikte ve bedeviliğin etkisi altında kayboldu. Bellibaşlı belgeler, bedevi stilinde, Berber "tâleb"ler tarafından kopyalanmıştı. Onların kabasaba yazıları, sayısız imlâ yanlışları bunların büyücü yazısı gibi okunmaz yazılarını çözmeye çalışanların çabalarını boşa çıkarmaktadır. Zaten, fetvaların (*fatvâ*) sahihliği, aslına uygunluğu bakımından büyük güçlüklerle yol açmıştır: çoğu (sözle) aktarılmamış, elyazmalarında da kaybolup gitmiştir. Öte yandan, bazı Mağribliler, yazın konusundaki deneyimsizliklerine ve "meslek"ten olmayışlarına karşın yapıtlar kaleme almak istemişlerdir. İspanya'nın kendisi de yitip gitmek üzere olan bu sanattan ancak birkaç iz koruyabilmiştir. Mağribe gelince, orada hemen hemen bütün din bilimi silindi. Çünkü Tanrı kendi düzeninin en yüce hükümdarıdır (XII, 21). Metinlerin aktarımı sanatının Doğuda direndiği ileri sürülür. Bilimler ve sanatlar orada yüreklendirildiğine göre aslına uygun metinleri orada ortaya koymak kolaydır. Ama güzel yazı artık yalnız İran elyazmalarında bulunur.²⁶² "Tanrı kendi emirlerini uygulatmayı bilir."

31. ŞARKI SÖYLEME SANATI

Şarkî (*gînâ'*), dizelerin, sesleri düzenli ve bilinen tümcelere göre keserek duraklamalarla ayrılmış müzikal (talhin) düzenlemesidir, öyle ki bunlardan herbiri bir nota, (nağme) oluşturur. Bu notalar daha sonra birbirleriyle belirlenmiş ölçülerle birleşerek ahenkleri (*tanâsub*) ve ses kaliteleri ile kulakta hoş bir etki yaratırlar. Bakın nasıl: müzik (*al-mûsikâ*) biliminde açıklandığı üzere sesler arasında belirlenmiş aralıklar

²⁶¹ İran paşa biçilemez elyazmalarının ülkesidir: (1952'de) özel bir kişide 12. yüzyıldan kalma Hicrî 505 tarihini taşıyan hayranlık verici eski bir Kuran gördüm. Yapıt 16. yüzyıldan beri aynı ailenin elinde bulunuyor. Ayrıca, ünlü Derviş tarafından 18. yüzyılın sonunda kaleme alınmış olan bir *Hâfız Dîvân'ı* da 1255'ten beri aynı ailede bulunmaktadır.

²⁶² Bunlar, özellikle, "kırık" (*şikeste*) yazının "arabeskleri" ile kıyaslanamaz.

vardır – biri bir başka aralığın yarısı, dörtte biri, beşte biri ya da onbirde biri olabilir. Bu aralıklar kulağa ulaştıkları zaman basitten karmaşıklığa geçerler. Oysa bütün bileşimin duyulması hoş değildir (*tarkîb-terkip*): yalnız bazıları, müzikologların sıraladıkları ve betimledikleri hoştur.²⁶³

Sesle okunan bu notaların çeşitlemeleri, vurmali ya da üflemeli aletlerin verdikleri başka ritmik seslere eşlik edebilirler. Dinleyicinin aldığı zevk artar o zaman. Mağribde bugün çeşitli müzik aletleri kullanılmaktadır.²⁶⁴ Deliklerle delinmiş bir çeşit flüt (*mizmâr*) olan *şabbâba* böyledir. İçine üflenir ve ses deliklerden çıkar. Notalar arasına uygun aralar koymak ve onları uyumlu bir biçimde birleştirmek için parmaklar, delikler üzerine konarak sesler ayarlanır. İşte kulak için hoş olan bu uyum – armonidir. Bir de obua (*zulâmî*) denilen bir alet vardır, oyulmuş ve bir araya getirilmiş iki parça ağaçtan yapılmaz, üzerinde birçok delik vardır. Küçük bir borunun içine üflenir ve delici bir ses elde edilir. Delikler üzerine konan parmaklarla, *şabbâba* gibi çalınır.

Zamanımızdaki üflemeli aletlerin en iyilerinden biri asker borusu (*bûk*)dur. Oyuk bir deri borudur. Bir ön kol boyundadır, ağzı genişletilmiştir, genişliği bir el genişliğinden azdır. Dar bir boğazdan üflenir içine, sert ve kuvvetli bir sesi vardır. Bunun da birçok deliği vardır. Ve parmaklar üzerine konarak çalınır, hoş havalalar verir.

Telli müzik aletleri de vardır, bunların içi oyuktur. Küre parçası biçiminde barbiton (?) (*barbat*) olabilirler ya da rebap (*rabâb*) ya da kare biçiminde kanun (*kânûn*). Teller, hareketli kulaklarla (*dasâtir*) aletin düz kısmına tespit edilmişlerdir, bu kulaklar telleri gevşetip germeye yararlar. Tahtadan yapılma bir çalgıç, fildişinden bir lamelle teller üzerine vurulur ya da iki ucundan tutturulmuş bir yay ile sürtmek suretiyle ses çıkartılır. El parmaklarının teller üzerindeki baskısını değiştirerek notalar çeşitlendirilir. Ya da yayın sürtmesini alete gerili bir telden başka bir tele geçirerek çeşitlendirilir. Ayrıca bütün telli müzik aletlerinde sol elin parmakları da kullanılır ve tellerin uçları üzerine baskı yaparak uyumlu ve hoş sesler çıkartılır. Başka deriden yapılma tambur çubuklarla üzerine vurarak ses çıkartılır, ya da tahta parçaları birbirlerine çarpılarak ritm verilir. Bütün bunlar müzikal zevkin yaratılmasını sağlar.²⁶⁵

²⁶³ Dinleyiciler kitlesi, her şeyden önce, duraklamalı müzik,dans havaları,vurmali sesler için geçirgendir: belirgin ritmik, mat (tik) olsun, sonor (tum) olsun çarpma darbeleriyle, susmalarla, duraklamalarla, birbirine çok yaklaşmış notalar arasındaki yükseklik değişimlerine aldırmaksızın birbirine geçmiş kalıplar üzerine kurulu müziktir bu; müziğindeki bu ağır basma, ilkel güney-arabı halkın Etiopya'dan gelme kalıntısına bağlanabilir." (Louis Massignon, *Lettres d'humanité Guillome Budé*, cilt III, 1943.

²⁶⁴ Alexis Chottin'e bkz: *Tableau de la musique marocaine*, Paris, 1939, 225 s.

²⁶⁵ 1950 – 1952 yılları arsında, İran'da, kaç kez, herhangi bir Acem bahçesinde büyük,

Nasıl biçim? Bilinir ki zevk, haz (*lezzet*) herhangi hoş bir şey sağlamaktır. Bu bir duyumsal algı (*idrâk*) sorunudur: eğer uyumlu, ahenkli ve uygun geliyor ise hoştur; eğer uyumsuz, ahenksiz ve aykırı ise hoş değildir. Bunun gibi besin maddesi, niteliği lezzet duygusu ile uyumlu ise lezzetlidir. Dokunum için de aynı şey sözkonusudur. İnce, tatlı kokular kalbî (*kalbî*) koku duygusu kime geçiriliyorsa o kişinin kalbi ruhunun buharlarına denk geliyordu. Öylece algılanırlar. Kokulu bitkiler ve çiçekler solunmaları en hoş şeylerdir, çünkü onların başat ısısı yüreğin ruhunun neşesidir. Aynı, görme ve işitme üzerindeki hoş izlenimler uyumlu biçimlerin ve makamların neden oldukları izlenimlerdir.

Gözle görülür bir nesne olsun, nesnenin yapılmış olduğu madde ile sıkı ikiyeşkilindeki uyumlu biçimler: güzellik ve hoşluk ifade edecektir ve onu algılayan üzerinde bir hoşnutluk duygusu meydana getirecektir. Onun içindir ki büyük aşıklar, ruhlarının sevilen nesnenin ruhu ile birbirlerine karıştığını söylerler. Filozofların da, varlık (*vücud*), var olan her şeyle (*el-mevcudat*) ile paylaşılmıştır dediklerinde ifade ettikleri düşünce budur. Bu da, her birinin kendisine eksiksiz, kusursuz gelenle birleşmek istemesine nedendir.

İnsanın en duyarlı olduğu insan bedeni olduğuna göre, ve insan orantılarının güzelliğinin kavranması en kolay olan nesne olduğuna göre, insan, en yüksek estetik duyguyu insanın çizgilerinde ve insan sesinin melodisinde bulacaktır. Her gördüğünde ve her duyduğunda güzelliği aramak insanın doğasında vardır. Kulak için, bütün güzellik sesler arasındaki ahenk ve birbirine uygunluktan doğar. Gerçekte, seslerin pek çok tınıları vardır. Alçak ya da yüksek olabilirler, titreşim ya da boğuk olabilirler vb. Seslerin birbirlerine oranı (*harmoni-tenâsub*) güzelliği yaratan şeydir. En başta, benzer ya da farklı, belirli bir sesteki ötekine geçiş birdenbire değil yavaş yavaş, azar azar yapılmalıdır: ikisi arasındaki ara tam doldurulmalıdır. Müzikte olduğu gibi konuşma dilinde de öyledir, dil birbiriyle uyumsuz ve birbirine çok yakın, komşu sesleri hoş görmez. Beri yandan sesler uyumlu aralıklarla birbirlerinden ayrılmış olmalıdırlar – bir sesteki onun yarısına, onun üçte birine ya da bambaşka kesime bir güçlülük karşılaşmadan geçilebilmelidir. Müzikologlar bunun kurallarını koymuşlardır, bu kurallara göre sesler uyumlu ve hoştur.

Müzikal uyum, armoni, yalın olabilir. Birçok kişi armoniyi algılamak yeteneğine sahiptir ve hiçbir özel öğretime gereksinimi yoktur. Kimileri dizelerin vezniyi algılamada doğuştan gelen bir duyguya sahiptirler, başkaları bir dansın ritmini anında yakalarlar. Kabaca denir ki, bunların *manec* (*mizmar*) kulağı var. Seslerini bir flüt sesine değiştirerek

âmâ sanatçı Nur-Ali Khân'ı, mandolin (*setâr*), ayaklı tambur (*zarb*) ve 72 tel ve 27 sesli dokuz nota üzerine akordlanmış, dört küçük yay-tokmak (*mızrâb*) ile vurularak çalınan kitar (*santur*) sesini duydum. İran'dan geçmekte olan bir Hindu, bana dedi ki: "Hindistan'dan Azerbaycan'a, hatta Himalayaların güneyinde bile, aslında hep aynı müzik vardır."

ezgilerle Kuran okuyan (*tilâvet*) sanatçıları böyledir: başlangıçta sesleri öyle uyumludur ki insan hayranlıkla dinler.²⁶⁶

Uyum –armoni– müzikal bileşimi, bestenin (terkîb) sonucu da olabilir, bu da herkesin hemen erişebileceği bir şey değildir, ne teorik ne de pratik olarak. Bu melodi -ezgi- sanatıdır (*talhîn*). Müziği oluşturan bölümlerden biridir, bunu bilimler bölümünde inceleyeceğiz.

İmam Malik, Kuran'ın muzikle, (şarkıyla) okunmasını onaylamaz. İmam Eş-Şafi ise tersine buna onay verir. Ama burada söz konusu olan (din-dışı) müzikal melodi sanatı değildir, bu elbette ki herkesçe kesinlikle yasaklanmıştır, Kuran'la ortak hiçbir yanı yoktur. Gerçekten Kuran'ı yüksek sesle okumak için sesli harfleri iyi uzatmak ya da uzatmamak üzere sesini çok iyi kullanmak gerekir – şarkı söylemek için de öyledir. Ama bu ikisi bağdaştırılamaz. Eski geleneği bozma riskini önlemek için Kuran'ın yüksek sesle ezbere okunması her şeyin önüne geçmelidir. Demek ki, Kuran için melodiyi bizzat eklemleyle ayarlayıp düzenlemek tamamıyla olanaksızdır. Bu hususta uyumsuzluk varsa sadece kulağı doğru olan okuyucuya ilişkindir: bunlar kutsal metni seslerine uyumlu bazı belli tonlamaların damgasını vurarak okuyamazlar mı, ki bu ahenkler uzmanların kulaklarında olduğu kadar hiç bilmeyenlerin kulaklarında da müzik gibi çınlasın? İşte asıl tartışılan budur. Besbelli ki bundan uzak durulabilir ve İmam Malik haklıdır. Çünkü, Kuran, insana ölümün ve öteki dünyanın anısını aklına getiren korkunç bir kitaptır. O güzel bir müzik yapmanın bahanesi olamamalıdır.²⁶⁷ Peygamberin yoldaşları, tarihlerinin bize öğrettiği gibi Kuran'ı çekinerek, saygıyla okuyorlardı. Muhammed'in bir gün "Davud'un ailesinden kendi payına düşen bir flüt (*mizmar*) aldı" demekle aletli müziği ima etmemiştir, sadece bir Kuran okuyucusunun güzel sesini, doğru telaffuzunu, ve eklemlemelerinin açık, anlaşılır ve ayrık oluşunu kastetmiştir.

Şimdi şarkının ne demek olduğunu gördükten sonra uygarlaşmış, belli bir gelişmişlik düzeyindeki bir toplumda, insanlar geçim ekonomisinden fazla'nın karşılanmasına ve çeşitlendirilmesine geçtikleri zaman şarkının da ortaya çıktığını belirtmek gerekir. O zaman şarkı sanatı artık yaşamlarını kazanma ya da kendilerine konut edinme ko-

²⁶⁶ Hiçbir şey Şeyh Abdulbast Abdussamed'in Kuran kayıtlarındaki altın sesinden daha kusursuz, daha yumuşacık değildir (*disques Şawt al İslâm*).

²⁶⁷ Bununla birlikte Pergamberin bir hadisi nakledilir: "Sesinizi güzelleştirin!" Gene de mistiklerin kendileri şarkıya karşıydılar, salt – 13. yüzyılda İbn Cevzi ile - dinî ilâhiler ve savaş şarkıları bunun dışında olmak üzere. Kara Afrika'da "kardeşlik" şarkıları İslama rengini verir. Birleşik devletlerde, Black Muslims Tapınaklarında müziği ve şarkıyı yasaklıyorlar, nadiren Minister Louis X'un bir kalıpsa havası üzerine kaydettiği diski bunun dışında tutuyorlar: *A White Man's Heaven is a Black Man's Hell*. (Bir beyaz adam cenneti kara adamın cehennemidir).

nusunda endişeleri olmayanlar ve kendi zevklerinden başka bir şey düşünmeyenler tarafından aranan nesnedir. İslamdan önce yabancı halklarda kentlerde müziğin büyük bir saygınlığı vardı, özellikle de prenslerin saraylarında. Pers kralları müzisyenlerle çok ilgileniyorlardı. Onları davet ediyorlar kendi ortamlarına, toplantılarına kabul ediyorlar ve onlara şarkı söyletiyorlardı. Bugün hala, her tarafa yapılan bu, bütün yabancılarda.

Araplar ise başlangıçta yalnızca şiiri biliyorlardı. Yani konuşmalarını, sabit bir kısa ve uzun kısımlar olarak eşit parçalara, uyumlu bölümlere bölüyorlardı. Daha sonra bu parçaların her birinin – ya da dizenin (*beyt*) ötekilerden bağımsız olarak kendi başına tam bir anlama sahip olması kural oldu. Şiir hoş yanını dizelerin bölünmesine, uyakların uyumlu düzenlenişine, düşünce ile onun ifadesi arasındaki uyuma borçludur.²⁶⁸ Araplar şiire çok değer veriyorlardı. Şiirin armonisi ona bir soyluluk unvanı pahası veriyordu. Araplar şiirden tarihleri üzerine, bilgelikleri ve soylulukları üzerine derlemeler (divân) yapmışlardı –ve her zaman yaparlar– ve onlar doğal ifade yeteneklerinin denek taşıını ve en iyi stili bulmadaki yatkınlıklarını şiirden yaratmışlardı.

Dizelerden ve uyaklardan çıkarılan armoni, sesler okyanusunda bir damla gibidir – ve müzik üzerine koskoca bir edebiyat mevcuttur. Ama bedevi Araplar şiirlerinden gayrı başka bir sanat, başka bir bilim tanımıyorlardı. Zaman geçirmek için şarkı söylüyorlardı²⁶⁹ deveçiler, gençler sıradan insanlar da. Mırıldanıyorlardı, ki, şiir sözkonusu olduğunda “şarkı söylemek” denir buna. Tanrının teklifi (*tahlîl*) ya da (Kuran’dan) ezber okuma sözkonusu olduğunda, bu çeşitten tek düze ilahi okumalara *tekbir* deniyordu – bu sözcüğü Ebu İshak ez-Zeccac “geriye kalan” yani öteki dünya olarak çevirmiştir.

Araplar şarkı söylediklerinde, bazı yazarlara göre ve İbn Raşîk’in *Kitâb al-’Umda* adlı yapıtının sonunda da söylediği gibi zaman zaman *sinâd* denilen basit bir armonik usul kullanırlardı. Havaalarının daha çoğu daha hafif ritimdeydi, *hazac*, flüt (darbuka benzeri) tamburin gibi seslerle, dans ve marş müzikleri: canlı ve neşeli parçalar. Bütün bunlar çok basit, olasılıkla öğrenmeye gerek olmayan doğal müziklerdir. Bedevi Arapların İslamdan önceki alışkanlıkları böyleydi. Sonra, müslümanların fetihleri geldi. Araplar yabancılardan toprak aldılar ve iktidarlarını ele geçirdiler. Bedevi (göçebe) davranışlarını, azla yetinen, kalender alışkanlıklarını terk etmediler, ama İslamın yeniliği ile, aylaklığı, başıboşluğu ve havaî uğraşları onaylamayan bir dinin ciddiyetiyle. Daha sonra, şarkı İslamın dini ezgileriyle ve dizelerin, geleneksel

²⁶⁸ Şiirin üç sonsuz ögesi imge, anlam ve müzik değil midir?

²⁶⁹ Moritanya’da her zaman güzel “gidiş” (tebtât) ve “dönüş” (thowri) şarkıları vardır. Vincent Monteil’e bakınız, *Essai sur le chameau au Sahara Occidental*, Saint-Louis de Sénégal, 1952, s. 87-90.

kullanımına göre, perde çeşitlemeleriyle sınırlandırıldı. Arapların tek müzikal eğlencesi bunlar oldu.

Bunun üzerine, fethin vurgunu onlara lüks ve gönenç getirdi. Lüks bir yaşam sürdürdüler, eğlenceye değer verir oldular. Şarkıcılar İranlıları, Bizanslıları terkettiler, Arapların müşterisi olarak Hicaz'a geldiler. Bunlar lut, tambur, harp ve flüt sesleriyle şarkı söylüyorlardı. Araplar da onların şiirlerini onların havalarıyla söylemeye başladılar. Medine'de Naşit El-Fârisî, Abdullah b. Cafer'in azatlısı Sâ'ib Hasir ve Suveys ile yer aldılar. Arapların şiirlerini dinlediler ve bunlara müzik yaptılar, yaptıkları havalar büyük ün kazandı. Ma'bad'ın ve topluluğunun, İbn Süryayic'in ve adamlarının ustaları oldular. Şarkı sanatı büyük ve sürekli ilerleme gösterdi. Abbasiler zamanında, İbrahim b. El-Mahdî, İbrahim El-Mavsilî, onun oğlu İshâk ve Ishâk'ın oğlu Hammâd. Bu çağda Bağdat konserleri hep ününü devam ettirdi. O zaman, oyunlar, eğlenceler hiç ara vermeden sürüp gidiyordu. Dansçıların hareketleri, giysileri ve çubukları şarkılara göre ayarlanıyordu. Dans başlı başına bir gösteri sanatı oldu. Dansçılar, üzerlerine kurrac²⁷⁰ denilen eteklikli tahta atlar ilâştirilmiş giysiler giyiyorlardı. Bu durumda bir atlı geçidi temsil ediyorlardı ve turnuvada imişcesine aralarında eskrim yapıyorlardı. Ziyafetler, düğünler, bayramlar ve başka eğlenceler için başka oyunlar da vardı. Bütün bunlar Bağdat'a ve Irak'ın kentlerine yayılmışlardı, başka ülkeler de oralardan alıyorlardı bunları.

Mavsilidlerin Ziryâb adında hizmet oğlanı bir soylu delikanlı vardı, şarkı söylemeyi öğrenmişti. O kadar büyük ilerleme gösterdi ki, onu kıskandılar ve Batıya yolladılar. Endülüslü Emir El-Hakem b. Hişam b. Abdurrahman I'ın yanına vardı ve büyük kabul gördü.²⁷¹ Emir in huzuruna atla vardı. Emir onu hediyeler ve imtiyazlarla kuşattı, ona şerefîye ve sarayında en yakınlarının yanında yer verdi. Ziryâb kalıt olarak İspanya'ya müzik bilgisini bıraktı ve bu bilgi *Tevai'fî Mülûk'*e aktarıldı. Sevilla'da müzik bilgisine çok değer veriliyordu ve bu kentin çöküşünden sonra müzik Tunus'a ve Mağribe geçti. İmparatorlukların zayıflamalarına ve gerilemelerine karşın bu kentlerde bu müzikten hâlâ bazı izler kalmıştır.

Ses, şarkı sanatı hepsinden daha uygar bir sanattır, çünkü, boş zamandan ve eğlenceden başka nesnesi olmayan bir lüks mesleğinin²⁷²

²⁷⁰ M. Gaudetfroy-Demombynes, *Sur le cheval-jupon et al-Kurraj, Melanges William Marçais*, Paris,1950, s. 156.

²⁷¹ Endülüslü Pétrone ya da Brummel, Ziryâb, 9. yüzyılda, şıklıkların hakemi oldu. Denir ki onbinden fazla şarkı biliyordu. Müslüman İspanya'da gerçek bir müzik konservatuvarı kurdu.

²⁷² Çağımızın o hayranlık verici şarkıcı hanımları Kahire'deki Ümmü Gülsüm'ü, Tahran'daki Kamar'ı nasıl düşünmeyisin! Ama hiçbir şey, Louis Massignon için "Tevhide Kudsiye tarafından söylenen o dokunaklı Takatik'lerin anısını" söylemez.

duruk noktasıdır. O aynı zamanda, uygarlık inışe geçtiğinde ilk kaybolacak meslektir. "Tanrı yaradandır ve her şeyi bilendir" (XV, 86).

32. SANAT AKLI İNCELTİR

Düşünen, akıllı ruh (*nâtika*) insanda ancak edimsel olarak vardır. Ancak önce duyulabilir şeylerden (*al-mahsûsât*) sağlanan algılarla, sonra da kurgu (*nazariyya*) yetisi ile edinilen bilgilerle gerçek ve etkin olur. Sonunda eylemde gerçekleşen (fiilî) algı ve saf anlık yani idrak yetisi (*akl mahd*) akıl olur. Demek ki bütün bilimin, bütün kurguya dayanan düşünmenin zekayı güçlendirmesi gerekir. Şimdi, sanatlar ve bunların uygulaması her zaman, alışkının gücüyle, bilimsel normların kazanılmasına götürür. Deneyim zeka olur, ve sanatların uygulaması gene kendini zeka yapar. Her yerleşik eksiksiz kültür, ev ekonomisine, insanî ilişkilere, topluluk eğitimine ya da dini yönetime ve bunun temel kurallarının ve vecibelerinin bilinmesine ilişkin sanatların tümünün toplamı olmak sıfatıyla aynı etkiyi yaratır. Bütün bu etkenler, iyi düzenlendiklerinde bir zeka üstünlüğü teşkil eden kuralları oluştururlar.

Bu görüş açısından, yazı en yararlı sanatlardan biridir, çünkü yazı teorik ve bilimsel nitelikteki sorunlara ilişkindir. Gerçekte, yazı, harflerin biçimlerinden, imgelemin sözlü anlatımlarına ve sözlü anlatımlardan ruhun içindeki düşüncelere geçilmesine yol verir. Yazı yazan kişi, demek ki, yaptığıyla meşgul olduğu sürece, durmadan bir sembolden (*delil*) ötekine gider. Onun bu süreçle güdülen düşüncesi, ihtivadan (içerenden) muhtevaya (içerilene) geçer: işte bu entelektüel kurgudur (*an-nazar al-'aqlî*), ve bu kişinin bilgilerini arttırmasına yol açandır. Durmadan gösterenden gösterilene gitme alışkanlığı sonunda ayırdetme (*te'akkül*) alışkanlığı verir. Bu da zeka için, kavrayış -basiret- için ve düşünce titizliği (kays) için bir kazanımdır. Khosrô'nun sekreterleri hakkında "Bunlar delidir (*divâne*)" dedirten bu bilenmiş üstün entelektüel yeteneklerdir – ki, bu sözün, sekreterlik yani *dîwân* sözünün "divâne" sözcüğünden türemiş olduğuna inanılıyormuş.

Hesap yazı ile ilişki içindedir. Hesap, toplama, çarpma, çıkarma ve bölme gibi sayısal işlemlerden ibarettir. İşte bu da çıkarım (*istidlâl*), çıkarsama, sonuç çıkarma için, kurgulamak için iyi bir alıştırmadır, zekasını ortaya koymak demektir. "Tanrı sizi ananızın göğsünden çekip aldı. Hiçbir şey bilmiyordunuz. Size görme ve işitme yetisi verdi, size yürek verdi" "Ve sizler hiç de yeterince şükran (gönül borcu) duymuyorsunuz." (XVI, 78 ve VII, 10.)

ALTINCI BÖLÜM
BİLİMLER VE ÖĞRETİM
al-'ulûm wa-t-ta'lîm
BİLİM KOLLARI VE YÖNTEMLER

Düşünme-düşünce (*fikr*) insanı hayvanlardan ayırır ve ona yaşamını kazanma olanağı verir, insan bunu kendi benzerleriyle yarışarak ve yüzünü, tapınmak durumunda olduğu Tanrıya ve onun elçileriyle aktarılan Tanrı esinlerine (vahiylerine – *ilham-ı rabbaniye*) çevirerek yapar. Düşünce, Tanrı sayesinde, hayvanları insana başeğmeye, insanın gücüne tabi olmaya zorunlu kılar. Ve Tanrı, insana, düşünmeyi vermekle bütün öteki yaratıklarının çoğundan üstün olmasını sağlamıştır.

1. İNSAN DÜŞÜNCESİ

Tanrı, insana düşünme yetisi vererek onu bütün öteki hayvanlardan ayrı tuttu, düşünme insanın yüksek nitelikler edinip yetkinleşmesinin başlangıcını, ve bu türün bütün öteki türlere üstünlüğünün başarıya ulaşmasını belirtir. İşte bunun nasılı: algı (*idrâk*), algılayabilir varlığın (*mudrik*) kendi dışında olan şeyin tam bilincine (*şu'ur*) varmasıdır. Bu canlı varlıklara özgü özel bir yetidir, mevcut başka yaratıkları dışlamak üzere. Hayvanlar, Tanrının kendilerine verdiği beş dış duyu: işitme, görme, koku alma, tat alma ve dokunma duyuları yoluyla dış nesneleri algırlar. Ama insan, bundan başka, kendisinin dışında olanı da, duyumsal-üstü (*varâ' a hissihi*) bir yeti olan düşüncesini kullanarak algılama olanağına sahiptir, düşüncenin merkezi beyin karıncıkları-

nın (*ventricules*) içindedir. Bu sayede, insan, algılanabilir (duyulabilir) şeylerin biçimini kavrar, onları kafasında evirir çevirir ve bunlardan yeni şeyler çıkarıp alır. Düşünme bu aşırı-duyulabilir (*ultra-sensorielle*) biçimleri özgürce düzenleme-kullanma (*tasarruf*) yetisidir ve zihnın, ardarda, çözümleme (analiz – *intizâ*) ve bireşim (sentez – *terkîb*) işlemlerini kullanarak bu biçimlerin birinden ötekine dolanıp durmasıdır (*cevelân* etmesidir). Ayet (XVI, 78)’deki Kuran terimi *af’ida* (kalp) sözünün anlattığı budur: “O size işitme verdi, görme ve yürekler verdi.” *Af’ida* “kalpler-yürekler” sözcüğü *fu’âd*’ın çoğuludur ve burada “düşünce” (*fikr*)²⁷³ anlamında kullanılmıştır.

Düşünmede birçok kademe vardır. Önce dış dünyanın kavranması (*te’akkül*) gelir, bu, sırasıyla doğal olanı ve keyfî ve isteğe bağlı olanı alır. Bu çeşitten yetenekler insana şeyler üzerinde etki yaratma olanağı verir. Özellikle basit kavramlardan (*tasavvur*) oluşur. Bu (“ayırddedici” (*‘akl temyîzî*) zeka olarak (adlandırılabilir). İnsanın kendisine gerekli olanı elde etmesine ve zararlı olanı ise önlemesine yardım eden budur. İkinci dereceden düşünme (akıl), insana, benzerleriyle ilişkilerinde ve onları yönetmek-yönlendirmekteki çabalarında gözetmesi gerekenleri görüş olarak ve tavır olarak sağlar. Bu düşünme özellikle olumlamalardan (*tasdîk*) oluşur, bunların doğruluğu yaşanan deneyimin sonucudur. Bu “ampirik – görgül” (*tecribi – tecrübeye* dayanan) bir zekadır. Son olarak üçüncü dereceden düşünme (akıl), duyuların ötesindeki ve duyuların ulaşamayacağı nesnelerin gerçek (*‘ilm*) ya da varsayıli (hipotetik – *zann*) bilgisini sağlar. Bu kurgul “spekülatif” (*nazarî*) bir zekâdır.²⁷⁴ Bu zeka, aynı zamanda, aynı nitelikteki, –kavramsal olan ya da kavramsal olmayan– bir başka bilgiye olanak vermek üzere, belirli koşullarda, kavramlar ve olumlamalar olarak özel bir biçimde birleşmiş kavramlara ve olumlamalara dayanır. O halde bu bilgileri başkalarıyla birleştirerek bunlardan daha başka yeni ürünler üretir. Sonunda, türleriyle, ayrımlarıyla, nedenleriyle ve bahaneleriyle, varoluş kavramı olarak, varoluş kavramının kendisine ulaşır (*tasavvur el-vücut*).²⁷⁵ İşte böylece düşünce, akıl, kendi gerçek gelişmesini tamamlar ve salt akıl (zekâ – *‘akl mahd*) olur ve algının (*idrakin*) ruhunun ta kendisi (*en-nefs el-müdrîke*) olur. İşte bu insanî gerçekliktir –insanın gerçekliğidir (*el-hakikat el-insaniyye*).

²⁷³ El-Gazâlî’ye bakınız: El-Munkiz mina-d-Dalâl (1107), yayın ve çev. Farid Cabir, Beyrut, 1959, s. 108: “Bir yürek yani Tanrı bilgisinin merkezi olan ve etle, kanla hiçbir ilişkisi olmayan bir zihin.”

²⁷⁴ André Malraux ‘nun tanımı ile karşılaştırınız (1944, Roger Stéphane’in aktarımı ile): “Zekâ? Zeka ilkönce komedinin tahrividir; sonra düşünme-yargılama yetisidir; ensonu varsayımsal –hipotetik- düşüncedir” - İbni Haldun’un üç yeteneğiyle (ayırddedici, görgül /deneyci ve kurgul/nazarî) örtüşür.

²⁷⁵ Daha o zamandan *cermen* kavramı *Weltanschauung*’un ilk adımı mı?

Yaradılış, yaradılanlar dünyası, bir yandan, dört ilkel element ve onların türevleri gibi salt özlerden (tözlerden) ve doğanın üç alemin-den; yani maden, bitki ve hayvan alemlerinden oluşur – her şey (doğ-rudan doğruya) tanrısal mutlak güce tabidir. Yaradılış dünyası, öte yandan, Tanrının kendilerine verdiği yetkiden doğan istemler çerçe-vesinden bakıldığında onların edimlerini (*amellerini*) de içine alır. Kimi edimler, –insanlarınkiler– düzenli ve sıralıdırlar, ötekiler –hayvanların-kiler– böyle değildir. Gerçekte, eşyanın (şeylerin), doğal ya da yapay düzenini (*tartīb*) alan (edinen) düşüncedir. Düşünce herhangi bir şey yaratmak istediği zaman ilkönce onun nedenini ya da başat koşulları anlamalıdır, çünkü her yeni yaratı (daha önceden kurulu) bir düzene yanıt verir. Sonuçları (etkileri) ve nedenleri yöneten ilkeler böyledir: nedenler her zaman etkilerden önce gelir. Bu ilkenin kendisi de daha önceki bir ilkeden doğar. Ve böylece sürer gider, ta ki bir üst ilkeye ya da bir durma noktasına varıncaya kadar. Öyle ki, düşünerek ikinci ya da üçüncü ya da daha da yüksek derecenin final noktasına ya da hatta daha da yüksek bir dereceye ulaşan insan, kendi tasarısını doğuracak edimi ortaya atar. Ve işte bu ilke edimin (eylemin) başlangıcı olacaktır. Kısaca, ona gerekecek olan, ilk nedene, düşüncenin başlangıç noktası-na kadar bütün yolu geri çıkması olacaktır.

Böylece, örneğin, barınmak için bir çatı kurmak isteyen, sırasıyla, önce, çatıyı alttan tutacak duvarı ve duvarın temellerini düşünmelidir. Burada duracak, ilkönce temelleri kazmaya koyulacak, sonra duvarı, sonra da çatıyı yapacaktır. Burada duracaktır. İşte, şu özdeyişin demek istediği budur: “Edimin başladığı yer düşünmenin sonudur (*evvel el-’amel, ahir el-’fikre*) ve düşüncenin başlangıcı edimin sonudur (*va- -evvel el-fikre, ahir el-amel*)” (evvela amel ahiren fikir ve evvela fikir ahirinde amel).²⁷⁶

Gerçekten de, insan, dış dünya üzerindeki etkinliğini-edimini, en başta eşyanın düzenini düşünmeden önce olamaz, çünkü bunlar bir-birlerine bağlıdırlar. Ancak eşyanın düzenini düşündükten sonradır ki, insan, davranmaya, harekete geçmeye başlayabilir. Düşünmesi, edimi sonuçlandırdığı, uygulamalarının sonuncusu ile başlar. Ve eyle-mi, düşüncesinin en son ulaştığı nedenler zincirindeki ilk ilkeden yola çıkar. İnsanın edimlerine bu kadar düzenli olma yetisini veren o (en yüce) düzenin keşfidir. Beri yandan öteki hayvanlar düzensizlik için-de davranırlar, çünkü onlar, edimlerini düzenleyen eşyanın düzenini algılayabilecek düşünceden yoksundurlar. Ancak duyumları, duyu or-

²⁷⁶ (Aralarında İbn Kutayba, 9. yüzyılda bulunduğu başka yazarlar tarafından aktarılan bu aforizma Aristo’ya kadar gider, Aristo bunu Mutlulukçu Ahlak yapı-tında – *Ethique eudémoniste*– sözcüğü sözcüğüne verir.

ganlarından gelen duyuları vardır, düşünsel bağlantıların olmayışı nedeniyle algıları kopuk kopuktur. Yaradılış dünyasında, önemli olaylar (*havadis* – hadiseler) düzenli sıralı olan olaylardır: ötekiler, hayvanların hareketleri gibi olaylar ikincidirler. Bu yüzden, insan onları köle gibi kullanır, Bütün yaradılışa hükmeder. Her şey ona bağımlıdır ve onun için çalışır. İnsan, Tanrının, Kuran’da “Temsilcimi yeryüzünde görevlendireceğim.” dediği (II,30) “temsilci” (*halife*)’dir.

Düşünce insanları hayvanlardan ayırdedendir. Ve bir insan varlığının insanlık derecesi, nedenlerin ve sonuçların düzenli birlik ve bütünlüğünü kucaklayabilme yeteneğiyle ölçülür. Kimileri nedenselliği (*sebebiyye*) iki ya da üç düzeyde de tanıyabilirler. Ötekiler fazla uzağa gidemezler. Daha başkaları ise beş ya da altı düzeye kadar ulaşabilirler; ve bunların insanlık derecesi yüksektir elbette. Bunun gibi, bazı satranç oyuncuları üç –beş hamleyi öngörebilirler, ne düzende olursa olsun. Başkaları bunu yapamaz, çünkü düşünceleri bu kadar uzağa gidemez. Bu örneğin, tam da yerinde bir örnek olmadığı doğrudur, çünkü satranç oyunu bir pratik işidir, oysa nedensellik bilgisi doğaldır. Bununla birlikte, (eşyanın gerçekliğini) anlamak isteyen kişinin, yukarıdaki ilkelere dayanarak sağlayabileceği yararı gösterir. Çünkü Tanrı insanı yarattı ve ona, kendi yaratıklarının çoğunluğuna karşı öncelik verdi. (XVII, 70).

3. GÖRGÜL (AMPİRİK) ZEKA HAKKINDA

Filozofların şu özdeyişleri bilinir: “İnsan, doğası gereği politiktir” (*al-insân, madanî bi-t-tab'*)²⁷⁷ Bu, peygamberlik yeteneğinin gerçekliğini göstermek için aktarıldı. Politik (*medenî*) sıfatı (şehir-kent ve *medîne*) anlamlarındaki “*pôlis*” sözünden türemiştir, (Yunanca) insan toplumunu anlatmak için kullanılan bir başka sözcüktür.

Bu özdeyiş hiç kimsenin yalnız, kendi benzerleriyle ortaklaşmadan yaşayamayacağı anlamını taşır. Benzerlerinden soyutlanmış bir insan tam bir varlık ve gerçek bir yaşam sürdüremez. Doğası gereği, gereksinimlerini karşılaması için başkasıyla işbirliği etmesi gerekir. Bu dayanışma, başlangıç olarak bir ön-uyumu gerektirir, ardından bir ortaklaşma gelir, vb. Toplumsal ilişkiler (*el-muamele*), eğer bencillik işe karışırsa çekişmelere ve atışmalara dönüşebilir. İşte böyle doğar sevgisizlik -hınç ya da sevgi, dostluk ya da düşmanlık duyguları. Ve gene kabileler ve milletler arasında savaşa ve barışa yol açılması da böyle olur.

Bütün bunlar, başıboş dolanan hayvanlarda olduğu gibi rastlantı sonucu olmaz. Çünkü Tanrı, insanlara düşünmeyi vererek belli bir düzen içinde davranma, hareket etme iznini verdi. O halde insanla-

²⁷⁷ Aritoteles (Pol., II,2): *Anthrhopos physei politikon zoom*. (“İnsan doğası gereği politiktir”).

rın eylemleri, politik görünümlerine kadar iyice kurallandırılmışlardır ve felsefi koşullara tabidirler. İnsanoğullarının, kendilerine zarar verebilecek olandan beri durmalarını sağlayan ve onları yararlarına olan her şeye doğru yönlendiren ve kötünden kaçmaya ve iyiye doğru koşturmayı yönelten de budur. O halde insanlar, neyin kötü olduğunu ve deneyimlerinden, günlük göreneklerden ders çıkararak kötünün sakıncalarının neler olduklarını ayırtetmekle işe başlamalıdır. İşte onları hayvanlardan ayıran budur. Düşüncenin meyveleri insanların eylemlerinin tabi olduğu düzende ve bu eylemlerin insanlara zararlı olmaması gerçeğinde kendini gösterir.

Burada sözkonusu olan kavramlar duyumsal algılardan büsbütün ayrılmış değildirler ve derinleştirilmiş araştırmalar gerektirmezler. Kavramlar (*notions*- temel bilgi anlamındaki kavramlar) hepsi, deneyimden doğarlar. Bunlar özel kavramlardır (*concepts* – kavranılanın adı anlamındaki kavramlar) duyumsanır nesnelerden alınan duyumlardan yola çıkarak biçimlenirler, bunları olanakları ölçüsünde öğreten uygulamadır. Her birimizin, ne yapması ve ne yapmaması gerektiğini açık seçik öğreninceye kadar toplumsal ilişkilerinin deneyiminden dersler çıkarması gereklidir. Böylece, kendi benzerlerine karşı nasıl davranması gerektiğini bilecektir.

Bu öğütleri bütün yaşamları boyunca izleyenler, zaman faktörünü hesaba katmak koşuluyla, her özel sorunu nasıl ele alacaklarını bilirler. Onun için Tanrı pek çok insana, kendi öz babalarının, hocalarının ya da büyüklerinin deneyimlerine başvurarak ve onlardan çıkardıkları derslerden yararlanarak kendi öz deneyimlerini tamamlama izni verdi. Böylece, onların, kendi temel bilgilerini olayların içinden çekip çıkarmak için bunları o kadar da çok ve derinlemesine incelemelerine gerek yoktur. Tersine, kişilerin, ne (kişisel) bilgiye ne geleneğe sahip oldukları konularda, ya da ne başkalarından öğrenmek ne de başkalarının örneğini izlemek istemedikleri konularda, çok dikkatli uzun uzun araştırmalar yapmaları gereklidir. Bu gibiler bu sorunlara yabancı kalırlar ve bilgileri boşluklar içerir, kopuk kopuktur. Bunların kendi benzerleriyle ilişkileri ve onlara davranış tarzları düzensiz ve kopuktur, bu da onların toplum içinde yaşamlarını kazanma şanslarına zarar verir. İşte çok iyi bilinen şu özdeyişin anlamı budur: “Kendi ana-babası tarafından yetiştirilmeyeni yetiştirmeyi zaman üstlenir” (*man lam yu’addib-hu wâlidâ-h, addaba-hu z-zamân*).

Yani demek ki, iyi ve doğru davranış biçimlerini ana-babasından öğrenmeyen –hocaları ve büyükleri de dahil- bunları öğrenmek için doğaya ve olaylardan çıkarılan derslere teslim edecektir kendini. Demek ki zaman yapacaktır onun eğitimini, ve eğitim, doğası gereği, başka eğitimcilerle işbirliği yapmak zorundadır. Ve bu görgül (ampirik)

zekadır. Ampirik zeka eyleme götüren ayırdetme yetisinin meyvesidir. Zekanın bu iki –ayırdedici ve deneyci– derecelerini bir üst aşama izler, bu, kurgul (spekülatif- nazarî) zekadır. Bunun üzerinde fazla durmak gerekli değil. Çünkü benden önce pek çok yazar yaptı bunu. “Tanrı size işitmeyi, görmeyi ve kalplerinizi verdi.” Ama “siz hiç de teşekkür eden değilsiniz” (XVI, 78 ve VII, 10).

4. İNSANLARIN BİLİMLERİ VE MELEKLERİN BİLİMLERİ

İnsan, sahih sezgisi (duyuncu – *vicdân*) yoluyla, kendinde üç dünyanın varlığını saptayabilir. Bunlardan birincisi duyumsal algılar dünyasıdır (*alem el-hüss*) duyularımızın altına düşer, nasıl ki hayvanların da duyularının altına düşerse. Sonra, düşünme yeteneğimizi (*fikr*) ayırdederiz. Bu yetenek insana özgü bir yetidir. Bundan ruhun-canın (*nefs*) varlığını öğreniriz, ve bunu, zorunlu sonuç olarak, duyumsal algılarımızın ötesinde yer alan bilgi ve algı (*mod’larımız*) kiplerimiz olması olgusundan çıkartırız. O zaman burada demek ki bir ikinci dünyamız, (yani ruh dünyası), duyumlar dünyasından üstün bir dünyamız vardır.

Ensonu, yüreklerimizin üzerine yaptığı etkilerden bir üçüncü dünyamızın varlığı sonucunu çıkarabiliriz: istemler (*irâdât*) ve hareketlere eğilimler. Böylece biliyoruz ki, bizimkinden daha üstün bir dünyadan bizi harekete geçiren, devindiren bir (*hunâk*), bir “ajan-etken” (*fâ’il*) var. Bu dünya ruhların (*ervah*) ve meleklerin dünyasıdır.²⁷⁸ Bu dünya, ancak, bizi ayıran boşluğun üzerinde ve bizim üzerimizde uyguladığı etkilerle kendilerini gösteren özler (*zavat*) içerir. Sık sık, rüyalar ve görüngüler yoluyla, bu üstün tinsel evrene ve onun kendi özlerine ulaşılır, uykuda rüyada, uyanıkken hiç aklımıza getirmedığımız şeyler öğreniriz bazan, olaylar bunları doğrular. Ashına uyan düşler (hayaller) gerçeklik dünyasından (*alem el-hak*) gelirler, oysa bulanık rüyalar (*edgas*) fanteziye dayanan, algının ve duyumsal algının askıda durduğu sırada başıboş dolanan düşüncenin depoladığı imgelerdir.²⁷⁹

Tinsel (manevî) evrenin varlığı konusunda daha iyi kanıtımız yok. Ancak, özel göstergeleri-ipuçları olmayan genel fikirlere sahibiz. Me-

²⁷⁸ İbni Sina’nın teorisi ve on Kerubini Zeka (Tevrat’a göre melekler sınıfından) zekaları olan (*Angeli intellectuales* – entelektüel melekler) ve Semavî Ruhlar (*Angeli caelestes*) salt durumda imgelemeleri ile yaratılmış melekler konusunda Henry Corbin’e bakınız. (1964, s. 240, 296, 339).

²⁷⁹ Louis Massignon’a bakınız: *Thèmes archétypiques en onirocritique musulmane*, Eranos-Jahrbuch, XII, 1945 içinde 241-251.- Bu rüyalar sorunu son derece önemlidir. Örneğin, Senegal’de 35 yaşında bir müslüman tanıdım. 1846-1964 yılları arasında 158 rüyanın hikayesini, Fransızca olarak bir “gazeteye” bırakmıştı. Metni her zaman için ilginç kimi kez de Pascal’cı bir vurguyla. Şaşırtıcı bir güzellik. Bkz: *Esquisses Senagalaises*, Dakar, IFAN, 1967.

tafizikçiler (*hukamâ' ilâhiyyûn*) tinsel dünyanın özlerinin ayrıntılarına ve bunların hiyerarşisine ilişkin savlara girişirler. Bu özleri “zekâlar” (*‘ukûl*) diye adlandırırlar. Ama dediklerinin hiçbirisi kesin belli değildir, çünkü onların kanıtları hiçbir mantığa (*mantık*) sığmaz. Mantığa göre, gerçekten, öneriler hem birincil hem de temel, öze değgin olmalıydılar. Tinsel özler bilinmez nitelikte olduklarından alışılagelmiş sıradan mantık bunlara uygulanamaz. Bu dünyanın ayrıntılarında sezip seçebildiklerimizin tümünü din yasasınca imanun ışığında verilen göstergelerde buluyoruz.

Bu üç dünyadan, bize en yakın olan insanın dünyasıdır (*‘âlem el-beşer*), bize en yakın olan, çünkü bu dünya “egzistansiyel-varlığa değgin”dir (*vicdânî*), ve bizim duyumsal ve tinsel algılarımız tarafından doğrulanmaktadır. Hayvanlarla birlikte, ortaklaşa dünyamız duyular (hisler) dünyasıdır, ama meleklerle paylaştığımız dünya zeka ve tinler (ruhlar) özdek-dışı varlıklardır, çünkü meleklerin öz cevherleri de bizimkilerle aynıdır. Bu özler maddeden ve bütün “bedensellik”ten (*cismâniyya*) arınmış özlerdir, salt (*saf*) tinlerdir ki bu tin içinde düşünce, düşünen ve düşünülen, (*el-akl ve-l-akıl ve-l-ma-kul*)²⁸⁰ üçü birden tek biri oluşturur. Kısacası, bu, gerçek doğası algı ve akıl (*intellect*) olan bir özdür.

Sonra, meleklerin bilgileri, doğaları gereği, her zaman, eksiklik olmaksızın, bilinen şeylerle uyum halindedir. Oysa insanın bilimi, özü içinde daha önce bulunmayan biçimin kavranmasından başka bir şey değildir. Demek ki kazanılmış bir bilgidir. Ve bilgilerin biçimlerinin üretildiği öz; bu da ruhtur, yani maddesel bir tözdür (*hayûlânîyya*),²⁸¹ tanınabilir şeylerin biçimlerinden geçerken varlık biçimleri alan bir tözdür. Ruh, son olarak yetkinliğe varır ve ölüm anında onun varlığı maddesel ve biçimsel olarak son bulur.

Ruhun ulaşmaya çalıştığı nesneler, sürekli olarak yadsıma (*negasyon – nehy*) ile olumlama (*affirmasyon – isbat*) arasında gidip gelirler. Ruh, orta bir öğeye başvurarak bu aşırı uçlardan birine ulaşır. Bir kez bu sonuç elde edildi mi ve nesne tanındı mı o zaman (biri ve diğeri arasında) bir uygunluk (*mutâbaka*) olması gerektiğini bilmek gerekir. Sık sık herhangi bir teknik argüman (*burhân şinâ’î*) olmak gerekir, ama o zaman bu “perde” arkasındadır (*min varâ’i l-hicâb*) ve meleklerin bilimine özgü olan doğrudan görü (*mu’âyene*) değerinde değildir.

Bununla birlikte, bu “örtü” (*hicâb*) kaldırılabilir ve doğrudan göz algısıyla elde edilen “uygunluk” da (*el-‘iyân el-idrâkî*) kalkar. Gerçekte, bilinir ki, insan doğası gereği cahildir ve bilgileri kesin değildir. Edi-

²⁸⁰ Hep İbni Haldun’un bircilik’i (*monizm-vahdetiyye*). Mistikler de aynen Sevgi, Seven ve Sevilen’in tek-bir oluşturduklarını ileri sürerler.

²⁸¹ Bu sözcük Grek’den gelir Fransızca “hylique” gibi.

nim (*kasb* – *iktisab*) ve teknik (*sinâ'a*) yoluyla düşüncesini belirli kural-lara tabi kılarak öğrenir. “Örtü’yü ancak tinsel (*bi-l-ezkâr*) alıştırmalar (*riyâda*) yoluyla, günahı ve kötüyü uzaklaştıran, –hepsinin en iyisi olan–, dua ile fazla besinden uzak durarak, yani özellikle de oruç ile; ve bütün gücüyle yüzünü Tanrıya çevirerek kaldırabilir. Çünkü “Tanrı insana bilmediğini öğretti” (XCXVI, 5).

5. PEYGAMBERCE BİLGİ²⁸²

Burada sözkonusu bir insan kategorisidir; bu insanların olağanüstü-tanrısal koşulları sıradan güdülenimlerden (gerekçelendirmelerden) ve tutum ve davranışlardan ayrılır. Peygamberde, teolojik yönelim (*el-viddat er-rabbâniyye*), temel insanlığa (*el-beşeriyye*) yani algılama yetile-rine ve istek gibi, öfke gibi, bedene bağlı olan bütün dünyasal isteklere üstün gelir. O, ancak en zorunlu gereklilikle insanlığa bağlanır. Tanrı bilgisinin kendisine buyurduğu tinselliğe, tapınmaya hayranlık ve ibade-te adanmıştır. Tanrıdan sözeder ve halklara kılavuzluk etmek için Tanrı esinini (vahiy) aktarır. Herkesin, kendisine özgü ve değişmeyen bir yapma, uygulama biçimi vardır, çünkü bu, tanrısal kökenli doğuş-tan gelme bir eğilim, bir yetenek gibidir.

Burada, daha önce, doğaüstü algı konusunda vahyi (*révélation*) in-celemiştik. Gördük ki, evren, sürekli bir biçimde, basit ve karmaşık ele-mentlerinin hiyerarşisi ile, yukarıdan aşağıya doğru, bir doğal düzeni izler. Her “ufkun” (*ufk*) en uçlarında yer alan türler (özler) doğal olarak –bir alttaki ya da bir üstteki– komşu türlere değişmeye yazgılıdır. Dört element için de böyledir. Bunun gibi hurma ve asma ağacı bitki-lerin üst basamağında yer alırlar, dolayısıyla, hayvanların alt basama-ğının, – yani salyangoz ve kabukluların yanında yer alırlar. Ve gene kavrayış ve algı yetisine sahip olan maymunlar, düşünme ve düşünce üretme yetisiyle donatılmış tek canlı varlık insana komşu bir yerde bu-lunurlar. Yaradılışın her “düzeyinde”ki (*ufk*) bu karşılıklı evrim olana-ğı (*isti'dâd*), canlı varlıkların “*continuum*”u yani (*ittişâl*)i (sürekli olarak birinden diğerine geçebilir varlıkların bütünlüğü) denilen şeydir.²⁸³

²⁸² El-Gazali'ye bakınız, “Kehanetin Gerçekliği”, *Munquidh* (1107), éd. Beyrouth 1959, s. 103. Gene Fehmi Jadaane bakınız, “İslam'da Vahiy ve ilham”, *Studia islamica*, XXVI, 1967, s. 23-47.

²⁸³ Mukaddime'nin Birinci Kitap s. 181'den başlayan pasajını içine alan bu böl-üm en azından daha eski iki metni genişletir ve belirginleştirir: 10. yüzyılın *Rasâ'il Ikhwân aş-Şafâ'sı* (Beyrouth yayını 1957, I, 448) ve Miskawayh (ob. 1030), *El-Favz el-aşgar* (éd. Caire 1325 H., s. 83). Bkn F. Diederici (Leipzig, 1876) ve Van Gennep (Paris, 1909). Ama “Transformizm hakkında en uzağa giden önsezinin sahibi Sok-rates-öncesi dönemin Anaximandre'ı olmuştur. (Rodin, *La pensée grecque*, 1932, s.51) – Burada, kendi coşkuları içinde F. Diederici'nin (1876) ve H.S.Nuberg'in (1919) izi-ni sürmemek güçtür: İbni Haldun'da da Darwin'i müjdeleyen bir ön-haberciği nasıl görüp-tanımaysın?

İnsan evreninin üzerinde manevî, tinsel dünya yer alır. Bu evrenin varlığını, bize algıyı ve iradeyi esinleyerek üzerimizde uyguladığı etkidenden çıkarırız. Bu tinsel dünyanın özleri saf algı –kavrama– ve salt akıl –salt entelekt’dir: bu meleklerin dünyasıdır.

Bütün bunlar iyice gösterir ki insan doğası melek doğası yararına kendi doğasından soyunmaya ve her an kendini, bir an için, melek kılmaya eğilim gösterir. Bundan sonra tekrar kendi insanlığına bürünür. Ama, melek niteliğiyle eğleşmiş olması, onun, kendi benzerlerine aktarmak için bir mesaj almasına olanak vermiştir: İşte Tanrı esini (*vahy*) ve “meleklerin hitabı” (*hitâb al-malâ’ika*) sözlerinin anlamı budur. Bütün peygamberlerin, doğuştan kendilerine bağışlanmış böyle bir yetenekleri vardır, ve kendilerine acı çektiren ve boğulur gibi olma izlenimi. Bu, (gizli şeyleri) tanımaya yetkili kılınmaktan ötürüdür, bu, herhangi bir yanılgı ya da yanlış yorum riski taşımaksızın doğrudan gözlem (*şahâda*) ve aydınlık görüdür (*‘iyân*). Gerçeğe uygunluk temel karakterdir, çünkü örtü kaldırılmıştır ve onların bakmaktan başka yapacak bir şeyleri yoktur. Ve peygamber normal durumuna döndüğünde de, bu görüşleri sırasında kendi malı gibi sahip olduğu bilme-anlama beraklığını muhafaza eder. Ve onların kılavuzluk görevleri son bulmadıkça mistik deneyimleri yenilenir. Kuran’da denildiği gibi: “Ben de, Tanrınızın biricik tanrı olduğu kendisine açılanan, ama tıpkı sizin gibi bir adamdan başka bir şey değilim. Öyleyse ona karşı doğrulukla davranınız ve onun bağışlaması için yalvarınız” (XLI, 6). Bakın bu nedir. Bu pasaj, bu kitabın başında, normal-üstü algıyla donatılmış insanlar konusunda söylediğimiz ve yeterli bir yorum ve açıklama yerini tutan pasaj ile karşılaştırılabilecektir. Ve, Tanrı bize yardım etsin!

6. İNSAN ÖĞRENEN BİR CAHİLDİR²⁸⁴

İnsan hayvanlar alemine aittir, ama Tanrı, insana düşünmeyi bağışlayarak onu öteki hayvanlardan ayırdetti; düşünme insanın usa uygun bir biçimde davranış göstermesini sağlar: bu ayırdedici – seçici zekadır. Beri yandan, insan, deneysel (görgül) zeka sayesinde yararlı ve zararlı şeylerin ve kavramların ayırdedilmesini kendi benzerlerinden alır. Ve de kuramsal zeka, insanın, var olan şeylerin görünürlerini olduğu kadar görünmezlerini de algılamasına yol açar.

Düşünme, ancak, insanın hayvansal doğası (*el-hayavâniyye*) tamamlandığı, yetkinleştiği zaman ona ulaşır. O zamana kadar (iyiyi kötüden) ayırdetme yeteneği (temyiz) olmadığından herhangi bir hayvandan fazlasını bilmez. Gerçekten de, insan bir sperm damlasından, birazcık

²⁸⁴ Slane (II, s. 438) sözcüğü sözcüğüne: “İnsan özü itibarıyla cahil ve kazanımıyla bilgindir.”

kan pıhtısından ve bir et parçasından yaratılmıştır.²⁸⁵ İnsanun, daha sonra öğrendiklerinin hepsi şu iki Tanrı vergisinden gelir: duyuşsal algı ve düşünmeyi temsil eden şu iki özden, iki özekten (af'ida) gelir. Tanrı kendi iyiliklerinin hesabını yaparken şöyle dedi: "Ve o size duymayı, görmeyi ve özleri verdi) (XVI,78).

İnsan yaşamının başında olduğu sürece ayırdetme çağından önce, ancak maddesel tözden başka bir şey değildir, zira o tamamıyla bilisiz (bilgisiz)dir. Ama o bilgi edinerek kesin olarak yetkinleşir, kendi öz organlarını kullanarak edindiği budur. Böylelikle onun insansal özü gerçekleşir. Tanrının Peygamberine açınlamasının (vahyinin) başlangıcındaki sözlerini dinleyiniz: "Vâz-et! Seni yaratmış olan, birazcık kan pıhtısından²⁸⁶ insanı yaratmış olan Rabbin adına vazet. Yinele: Ve soylu efendin, insana bilmediğini öğretmiş olan, ona, insana bilmediğini *calame* (kelam)²⁸⁷ ile öğretti, (XCVI, 1-5).²⁸⁸ Demektir ki, Tanrı, insana, henüz sahip olmadığı bir bilgiyi, insanı bir kan pıhtısından ve küçük bir et parçasından çekip çıkardığı bilgisini edinmesi iznini verdi.

İnsanın doğasıyla ve özüyle görülmektedir ki, insanın bilgisizliği doğuştan, bilgisi ise kazanılmıştır. Yukarıda sözü edilen Kuran ayeti ilk açınlanandır: insana, -bir iyilik olarak- kendi yaşamının ilk aşamasını yani insansal doğasını, doğuştan olduğu kadar kazanılmış doğasını anımsatır. Çünkü "Tanrı (her zaman) her şeyi bilen ve bilgedir" (IV, 17).

7. ÖĞRETİM BİR SANATTIR

Bir bilime dalmak, bu bilimin bütün yönlerini iyice tanımak ve bu bilime hakim olmak için, bütün temellerini derinlemesine anlamayı alışkanlık (meleke) haline getirmek, onun problemlerini incelemek ve ilkelerini uygulamaya geçirebilmek gerekir. Alıştırma olmadıkça bu bilime hâkim olunduğu iddia edilemez.

"Alışkanlık" (*meleke*) sözünden, burada, kavrama ve bellekten daha başka bir şey anlamak gerekir. Bir tek bilimin bir tek problemini kavramak, bir uzman kadar yeni başlayan bir aceminin de, bir cahil kadar bir bilginin de, ulaşabileceği bir şeydir. Oysa deneyim (*meleke*) sadece bilgene ya da bilimsel sorunları incelemiş olan kişiye özgü bir alandır: demek ki anlık ile, kavrama yeteneği '*müdrîke*' ile karıştırılamaz. Beri yandan, bütün bedenseldir – ister fiziksel ya da ister aritmetik gibi zihinsel ve düşünmeye bağlı olsunlar, bedenseldir. Oysa, bedensel (cis-

²⁸⁵ Kuran, XXII, 5. *Régis Blanchère* (1957, s.357) çeviriyor: "İnsanlar!... Sizi tozdan, sonra bir akıntıdan, sonra bir yapışkandan, sonra işlenmiş ya da işlenmemiş yumuşak bir topaktan yarattık".

²⁸⁶ Ya da Blachère'e göre "bir yapışkandan, '*alaq*'".

²⁸⁷ Bu " zorlama olmayan tek çeviridir" (Blachère, 1957, s. 657).

²⁸⁸ Bu âyetler, Hadislere göre, Muhammed'e ilk vahyedilen âyetlerdir.

me ilişkin) olan her şey “duyulur”dur (*mahsûs* – hissedilir). Ve sonuç olarak öğrenilebilir. Dolayısıyla, her yerde ve herkes için geçerli olmak üzere, sanatları ve bilimleri öğretmek için ünlü hocaların kesintisiz bir biçimde sürekliliği gereklidir.

Terminoloji (*istilâhât* – istilâhlar – terimler sistemi) farklılıkları sap-
tandığında öğretimin bir sanat olduğu iyice görülür: her otoritenin ken-
di terimleri vardır, bütün teknikler için olduğu gibi. Bu da gösterir ki
terminoloji bilimin tamamlayıcı ve ayrılmaz bir parçası değildir: yoksa
bütün bilimler için aynı olması gerekirdi. Oysa, hiç de öyle değildir ve
bu bakımdan, savunucu hitabetin (*el-kelâm*), hukuk, Arap filolojisi ya da
yasalar bilimi (*fıkh* – fıkıh) alanlarının kaynaklarının eskileri ve yenileri
arasında ne büyük farklar olduğu bilinir. Bütün bilimlerde de durum
aynıdır: her hoca başka bir vokabüler kullanır, her hocanın ayrı bir söz-
cük dağı vardır. Bunun içindir ki teknik terimler değişkendir, oysa
her bir belli bilim kolu tektir.²⁸⁹

Bu sorunu ortaya koyduktan sonra, bilimsel öğretim alanındaki o
iyi gelenek (*sanad*) Mağribde kaybolmuştur diyeceğim, çünkü siyasal
alandaki çöküş, kentsel nüfusun azalması, sanatların da gerilmesi ve
kaybolması sonucunu doğurdu. Kayrevan, Kordoba, daha yakın zama-
na kadar biri Mağribde öteki İspanya’da yerleşik kültürün merkezle-
riydiler. Uygarlıkları refaha ulaşmıştı, bilimleri ve sanatları çok yük-
sek düzeyde desteklenmiş, yüreklendirilmiş ve işlenmişti. Bu anlamda
uzun bir dönemin sonunda öğretim buralarda sağlam bir biçimde kök
salmış bulunuyordu. Ama bu kentlerin yıkımından sonra Batıda öğre-
tim artık uygulanmaz oldu, sadece Muvahhidler yönetimi zamanında
Marakeş’te ne korunabilmişse elde o kaldı. Dahası, orada da, Muvah-
hidler bedevi kökenleri ve hanedanlarının kısa ömürlü olması nedeni-
yle hiçbir şey sağlamca oturmuş değildi. Onun için yerleşik kültür orada
gelip geçici oldu.

Muvahhhidler 6. (13.) yüzyılda, (Meriniler) tarafından devrilme-
sinden sonra Ebû-l-Kâsim b. Zaytûn adında bir kadı Doğuyu gidip
görmek üzere Tunus’tan yola çıktı. Doğuda, İmâm İbn El-Katib’in (Er,
Râzî’nin) öğrencileriyle karşılaştı, onlarla birlikte çalıştı ve onların
yöntemini öğrendi. Entelektüel ve geleneksel bilimlerde kendini de-
rinleştirdi. Sonra, pek çok bilgi ve bir öğretim sistemi edinmiş olarak
Tunus’a geri geldi. Onun ardından, Dukkâlalardan bir Faslı, Ebu-Ab-
dullah b. Şuayb, Doğuya geldi. O, Mısır’da Mısırlı hocalarla öğrenim
görmüş ve Tunus’a yerleşmişti. Dersleri çok öğreticiydi. Tunus’un
ahalisi İbn Zaytûn ile İbn Şhu’ayb’ı ikisini birlikte incelediler ve on-
ların öğrencileri onların geleneğini kuşaktan kuşağa sürdürdüler, İbn

^{e289} Arap dünyasındaki bilimsel ve teknik terminoloji alanında sürmekte olan o
ağır keşmekeş problemi hala çözülmüş değildir (bkz: Vincent Monteil, *L’arabe mo-
derne*, Paris, 1960, s. 200-223).

El-Hâcib'in yorumcusu ve öğrencisi olan kadı Muhammed b. 'Abd-es-Selâm'a kadar. Ondan sonra meşale Tunus'tan, İbn El-İmâm ve öğretilileri ile Tilmisan'a taşındı. İbn El-İmâm, İbn Ebd-es-Salâm ile aynı sınıfta ve aynı hocaların öğretiminde çalışmıştı. Bugün ikincisinin yanı sıra İbn Ebd-es-Selâm'ın öğrencilerini Tunus'ta ve ötekini İbn El-İmâm'ın öğrencilerini ise Tilmisan'da bulabilirsiniz, ama sayıları o kadar azdır ki bu geleneğin son bulmasından korkulur.

7. (13.) yüzyılın sonunda, Ebû-'alî Nâsir-ed-Dîn adında Maşaddâla'lardan bir Kabi'li (*Kabyle*), Doğuya gitmek üzere Zavava (*Kabilliler*)²⁹⁰ ülkesini terk etti. Ebû-'Amr b. El-Hacib'in (eski) öğrencileri ile karşılaştı. Onlarla birlikte çalıştı ve onların öğretim yöntemini öğrendi. Şihabeddin El-Karafi ile aynı dersleri izledi ve entelektüel ve geleneksel konularda derinleşti. Sağlam bir bilimsel ve eğitimsel yük ile Mağribe döndü. Bougie'ye yerleşti. Orada El-Karâfî'nin geleneği hâlâ yaşamaktadır. Öğrencilerinden biri olan 'İmrân El-Mashaddâlî, sık sık Tilmisan'a gitti geldi, sonra orada yerleşti ve orada kendi öğretisini yaydı. Bugün, artık ne Bougie'de, ne de Tilmisan'da bu okulun pek az öğrencisi bulunmaktadır. Fez'e ve öteki Mağrib kentlerine gelince Kordoba'nın ve Kayrevan'ın çöküşünden sonra buralarda öğretim yetersizdir. Fez'e²⁹¹ özgü pedagojik gelenek artık yoktur, bu da kentin sakinlerinin bir bilgi donanımı ve iyi bir bilimsel gelişme edinmelerini güçleştirmektedir.

En basit elverişli çalışma, kuşkusuz, konuşup görüşmelerde söz üzerine alıştırma yapmak ve bilimsel tartışmalarda bulunmaktadır. Böylelikle ki hedefe yaklaşılar ve ona ulaşılabilir. Öyle öğrenciler vardır ki yaşamlarını bilginlerin toplantılarını izlemekle geçirirler, ama hiç seslerini çıkarmadan otururlar ve tartışmalarda da hiçbir aktif rol almazlar. Böylelerinin işi ezbere öğrenmektir, hatta gerektiğinden fazlasını ezberlemek. Ama böylelikle hiçbir bilimsel ya da pedagojik (öğretimsel) pratik edinmezler. Elverişli bir pedagojik eğitim edinmediklerinden, öğrenimlerinden sonra, ama karşılıklı iki laf etmek, karşı görüş ileri sürmek ve bir şey öğretmek yeteneğinde değildirler. Elbette ki, boyuna hafızalarına başvurmak yüzünden, başka birçoklarından fazlasını bilirler, ama bilimsel alıştırma ve çalışma bambaşka bir şeydir.²⁹²

²⁹⁰ Ya da *Zouaoua* (Zuaua), biz (Fransızlar) bunu "Zuav'lar" yapmışız.

²⁹¹ Bununla birlikte 10. yüzyılda kurulmuş, büyük Kayrevan (1057) ve Kordoba (1236) bilginlerinin göçü ve altı medresesi ile zenginleşmiş, Merinilerin yönetiminde güzelleşmiş ve gelişmiş olan ünlü Kayrevan camisi (*Al-Qarawiyyîn*), 14. yüzyılda, en önde gelen üniversitelerden biridir, Üniversitenin bilginlerin "israrlı canlılıklarıyla" ve "hafızalarının aşırı gelişmişliğiyle" ayırdedilirler. (Jacques Berque, *Aperçu sur l'histoire de l'Ecole de Fes*, RHDPE içinde, Recueil Sirey, Paris, 1949, s. 64-117; Ayrıca, Roger Letourneau, *Fes avant le Protectorat*, Casablanca, 1949, s. 453-471).

²⁹² Böylece İbni Haldun'un daha çok hedef alıp eleştirdiği şey belleğin aşırı büyü-tülmesidir.

Fas'ta medreselerde öğrenim süresi onaltı yıldır, oysa Tunus'ta sadece beş yıl: bu da bilimsel pratik ya da okul başarısı için zorunlu en kısa zamana karşılıktır. Oysa Faslılar için onaltı yıl gerektiren öğretimin düşük düzeyde oluşudur, yetersizliğidir, bu da öğrencilerin daha erken başarı sağlamalarını güçleştiren bir etkidir.

İspanya'da, İslam uygarlığının gerileme ve çöküş yüzyıllarından beri, artık, ne akademik öğretim ne de bilimler için bir heves ve istek vardır. Tutunmakta olan tek brans, Arap filolojisi ve edebiyatıdır: İspanya müslümanları bundan başka bir şeyle ilgilenmezler. Bu bilgilerin öğretimini muhafaza etmişler ve sonra da sadece bunları alakoymuşlardır. Hukuk bilimi sadece bir anıdır artık ve kendi kendisinin gölgesi. Öteki entelektüel konulara gelince, bunlardan geriye kalan bir şey yoktur. Bunun bir tek nedeni: (müslüman) uygarlığı ile ve hristiyanların buraları yeniden ele geçirmelerinin (neden olduğu şok) ile birlikte İspanya'da bilimsel gelenek kaybolmuştur. Sadece kıyılardaki, kendilerini eğitmekten çok yaşamlarını kazanmayı düşünen birkaç müslüman dışında. "Tanrı kendi düzeninin efendisi ve hâkimidir"(XII, 21).

Doğuda gelenek asla kesintiye uğramadı. Eğitim yüreklendirilmiştir ve meyve vermektedir, çünkü kentler nüfuslarını muhafaza etmektedirler. Elbette ki, bilimin kaynakları olan eski siteler artık yoktur: Bağdat, Basra, Kufe²⁹³ yıkıntı halindedirler. Ama Tanrı onların yerini daha büyükleriyle doldurmuştur. Bilim, Acem Irak'ında, Horasan'da, ve Doğuda *Maveraülnehir*'den Batıda Kahire'ye kadar yayılmıştır. Bu kentler nüfuslarını ve uygarlıklarını korumuşlar ve bilimsel öğrenim geleneği buralarda her zaman canlı tutulmuştur.

Doğular, genellikle, Mağriblilerden (Batı Araplarından) daha iyi eğitimi ve daha da kültürlüdürler. Mağribliler arasında eğitimlerini Doğuda yapanlar çoktur, Doğuların kendilerinden daha zeki olduklarına inanırlar. Ayrıca şuna da inanırlar ki onların akli başında,sağduyulu bir ruhları vardır. Onlara göre bizlerle şu sanatlarda ve bilimlerde öylesine derinleşmiş Doğular arasında yapısal bir ayırım olsa gerektir. Elbette ki, bu görüş yanlıştır: onlarla bizim aramızda hiçbir yapısal ayırım yoktur, çünkü insan doğası her yerde aynıdır.

Bununla birlikte bu cinsten ayrımlarla ılımlı bölgeler dışında, ruhların iklim kadar ılımlı (*munharif*) olduğu, dünyanın I. ve VII. bölümlerinde karşılaşılabılır. Doğuların Mağriblilerden üstün olduklarına gelince, bu, sadece daha büyük bir entelektüel canlılık işidir, ki, kültürün sanatlar üzerindeki etkisinden ileri gelir. Bakın nasıl: yerleşik yaşa-

²⁹³ Bu üç site Louis Massignon tarafından o kadar iyi incelenmiş ve betimlenmiştir ki! Son çalışması, ölüm tarihinde, yani 31 Ekim 1962'de, dikte edilmiştir, "Bağdat'ın kaderinin Ortaçağ sembolizmi"ni çizmektedir. (Arabica, Bağdat'ın Kuruluşunun 1.200. yıldönümü, Leiden, 1962, s.249-250).

mın insanları, bütün yaptıklarındaki ya da yapmadıklarındaki tutum ve davranışlarında bazı belli "tarzlar" a (*âdâb*) saygı gösterirler, uyarlar. Onların kendilerine özgü bir yaşamlarını kazanma tarzları vardır, bir yerde oturma ve eğleşme, inşa etme, ruhanî ve cismanî işlerini yürütme, toplum halinde yaşama tarzları vardır. Kısaca, aşmadıkları sınırları vardır onların. Aynı zamanda, her kuşak, sanatları bir önceki kuşaktan kalıt olarak alır. Böylece, her tekniğin hiyerarşik bir yeri ve etkisi vardır: bu etki sayesinde bir zeka fazlalığı elde edilir ve zihin başka sanatlara da açılır. Böylece, daha hızlı bir biçimde kendini yetiştirmeye daha yakınlaşılır. Denir ki, Mısırlılar, hemen hemen inanılmaz güç işleri başarmışlardır: evcil hayvanlara, dört ayaklılardan eşeklere ya da kuşlara konuşmayı ve Mağriblilerin anlamaktan bile yoksun oldukları, en azından, öğretemedikleri olağanüstü şeyler öğretmektedirler.

Öğretim-öğrenim pratiği, herhangi bir teknik, ya da bambaşka alışılmış bir eylemlilik (*faaliyet*), işte zihni parlatan, düşünceyi aydınlatan budur. Daha önce de görüldüğü gibi, ruh, aldığı algıların ve alışkanlıklarının etkisi altında biçimlenir. Doğulular daha zekidirler, çünkü onların bilimsel faaliyetleri daha fazladır. Ortak görüşe karşın burada, hiçbir yapısal ayırım yoktur. Bir bedevi bir kentli ile karşılaştırıldığında bunun ne kadar daha büyük bir parıltısı (*zekâ*) ve keskin görüşü (*kays*) olduğu görülecektir. Bundan onun doğal olarak farklı ve daha zeki olduğu sonucu mu çıkarılacaktır? Kesinlikle hayır. Burada tek neden, yerleşik kültürde yaşayanın, göçebe yaşamının bilmediği sanatsal ve toplumsal incelik ve titizliklere alışmış olmasıdır. Yerleşik yaşam insanının sayısız meslekleri vardır, her bir mesleğin de kendi uygulanaşı ve eğitimi vardır. Bunlara Doğulular kadar sahip olmayan da, burada, büyük kentlerin insanlarına özgü zihinsel bir üstünlük olduğunu, bedevilerin, doğuştan, onlardan aşağıda olduğunu düşünür. Bu doğru değildir. Zekâları ile, entelektüel yetenekleriyle, ve doğal nitelikleriyle en ön planda yer alan bedeviler vardır. Kentlilerin iddia edilen sözde üstünlükleri, sadece, sanatların ve bilimlerin kendilerine verdiği parıltının (*revnak*) etkisi ve bu parıltının zihinleriyle yayılmasıdır. Doğulular, bu hususta, bedevi yaşamına daha yakın kalmış olan Mağriblilerden daha ileride ve daha sağlamdırlar. Yüzeysel kişilerin, daha yetkin insanlar olduklarını sanmalarına yol açan budur. Şimdi bu düşüncenin ne kadar yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü "Tanrı, dilediğini yaratır." (XXXV, 1).

Gördük ki öğretim bir sanattır. Ama, ancak büyük kentlerde birçok sanat bulunur. Sanatların kalitesi ve çeşitliliği, sitelerde, uygarlığın, kültürün ve lüksün gelişmesine bağlıdır, ve buralarda gereğinden çok olur. Çalışmanın ürünlerinin gereksinimleri aştığı yerlerde yararlanılabilir fazlalık, sıradan yaşamı sürdürme eylemlerinden daha başka etkinliklerde kullanılır. İnsanın özelliği olan bu etkinlikler bilimlere ve sanatlara ilişkindir.

Köylerde ya da küçük kentlerde doğan insanlar kendilerini geliştirmek istediklerinde bunu bulundukları yerlerde yapamazlar. Gerçekten de pedagoji (eğitbilim) bedevilerin tanımadıkları bir sanattır. Bu nedenle yolculuk yapmalı ve uygarlaşmış ve teknik yönden zengin kentlerde öğrenim görmelidirler. Daha önce de, Bağdat, Cordoba, Kayrevan, Basra ve Kufe'ye ilişkin olarak bunu göstermiştik. İslamın başlangıcında, bunlar çok nüfuslu uygarlaşmış kentlerdi. Bilimler bu kentlerde onurlu ve saygındı ve kentlerin sakinleri bilimsel terminolojide, bilginin değişik kollarında derinleşmiş insanlardı; sorunları koyuyorlar ve yeni uzmanlıklar türetiliyorlardı. Eskilerden ilerleydiler, modernlerden de. Ama, gerileme ve dağılma gelip çatınca bilimlerin de öğretimin de sonu oldu bu, bu alanlardaki gelenek de başka yerlere taşındı.

Bugün, bilim ve öğrenim Kahire'de bulunuyor, çünkü Mısır yüksek bir uygarlığa sahip, onun kültürü de ta binlerce yıl gerilere dayanıyor. Bu durumda, orada, sanatlar da iyice yerleşmiş, daha başkaları yanında öğrenimle de çeşitlenmiş bulunuyor. Bu elverişli koşullar, ikiyüz yıldan beri Memluklerin yönetiminde, Selahaddin Eyyubî'nin (Salâh-ad-Dîn b. Ayyûb) hükümdarlığında daha da artmış bulunmaktadır. Gerçekte, Türk emirleri, soylarından gelenler için, yani hükümdarlarının köleleri ya da azatlılarından başka bir şey olmayan torunları adına korkuyorlardı: İktidar tarafından gelecek sıkıntılardan ve zoralmalardan her zaman korkulabilir. Onlar da pek çok orta öğretim okulları, rahibeler yönetiminde kız okulları, manastırlar yaptılar ve bunları iyi gelir getiren dinî vakıflar (*vakf*) diye adlandırdılar.²⁹⁴ Ayrıca çocuklarının da bu kurumlardan yönetici olarak yararlanacaklarına karar verdiler. Onların niyetleri böyleydi, iyi bir edimde bulunmaktan başka, bir gün semeresini görmeyi de istiyorlardı. Sonuç olarak, ölü canların malları (*vakf*) ve bunların gelirleri çoğaldı. Bu kuruluşlara bağlanan ücretler nedeniyle hocalar ve öğrenciler de öyle. Onun için okumak üzere Irak'tan, Mağribden buralara geliyorlardı. Buraların bilgi pazarı çok rağbet görüyor, ziyaret ediliyordu ve bilgi okyanusu dolup taşıyordu. "Tanrı istediğini yaratır." (III, 47.)

²⁹⁴ Gene vakıfların sayesinde ki, (Mısır başta olmak üzere) bir sürü Arap ülkesi, yabancı işgali altında geleneksel öğretimlerini koruyabilmişlerdir.

Kent insanları için öğrenebilecekleri ve öğretebilecekleri, ulaşılabilir iki bilimler kategorisi vardır: biri insan için doğaldır ve kendi düşüncesinin ürünüdür, öteki gelenekseldir (*naklî*) ve kurucuları tarafından aktarılır. Birinci kategori felsefî bilimler (*hikmiyya falsafıyya*) kategorisidir. Bunlar insanın doğal olarak, düşüncesini kullanarak kazandığı bilimlerdir. İnsanın insanî algıları (duyumları) onu, nesneleri, sorunları, kanıtları, yöntemleri kavramaya vardırır. İnsan, böylece, düşünen varlık olması nedeniyle kendisine özgü olan kuramsal ve araştırmacı yetilerini kullanması sayesinde doğru ile yanlış arasındaki ayrımın farkına varır.

İkinci kategori geleneksel ve kurumsal bilimleri (*vad'iyye*) içerir. Burada her şey belli bir dinî yasanın yetkesi (otoritesi) ile verilen bilgilere (enformasyonlara) tabidir. Aklın (*'akl*) burada yeri yoktur, yalnızca bazı ayrıntı sorunları temel ilkelere bağlaştırmakta kullanılır. Gerçekte, durmadan ortaya çıkan özel sorular, salt varoluşları nedeniyle, genel gelenekte içerilmiş değillerdir: şu halde bunları, örneksemeli düşünme, düşün yürütme (*kiyâs*) yöntemine başvurarak (*temele*) bağlamak gerekir. Ama bu kendisi –yani örneksemeli düşünme– (geleneksel) bilgidен çıkarılmıştır, bu bilginin (enformasyonun) temelleri değişmez temellerdir; demek ki gelenekten çıkarsandığına göre de gelenekseldir.

Bütün geleneksel bilimlerin kaynağı (asl), Kuran'ın ve Sünnet'in buyruklarıdır – yani Tanrının elçisine vahyettiği (açınladığı) yasadır– keza bütün bağlı bilimler, kullanımları için gerekli bilimler de öyle: özellikle de Arap filolojisi böyledir, çünkü Arapça İslamın dilidir ve Kuran'ın açındığı dildir (*vahiy*). Çok sayıda geleneksel bilim vardır, çünkü, yasal olarak yetkili –yükümlü– (*mukallaf*) her müslümanın görevi dinî ödevlerini –vecibelerini– bilmektir. Bu ödevler, gerek doğrudan doğruya, gerek ortak mutabakat (*ijmâ'*) ile gerekse “katılma” (*ilhâq*) ile Kuran'dan ve Sünnetten çıkarılmışlardır.

Şu halde Kuran'ın aslına uygun incelenmesiyle, yani yorumuyla (*tefsîr*) başlamak gerekir. Sonra, Kuran iki görüş açısından incelenecektir: yani, Kuran'ın aktarılması –*intikali*– ve metni Tanrıdan alan Peygamberin otoritesi üzerideki ilişkisi açısından; ve okuyucularının dersleri arasındaki ayrımlar açısından. Bu “ezber okumalar” (*kırâ'ât*) bilimidir. Sonra Sünnetin müellifine, (Muhammed'e) bağlanış biçimine gelinir. Burada Kuran'ı aktaranlar üzerine, onların tarihi ve onların dürüstlüğü konusunda bilgi edinmek gerekecektir: böylece onlara nasıl bir güven duyulacağı, sonuç olarak nasıl bir tavır benimseneceği bilinecektir. Bunlar hadis bilimleridir. Bundan sonra hukuk kaynaklarına (*usûl el-fıkha*) sıra gelir, bunlar, ilkelerden sonuç olarak yasaların nasıl

çıkartılacağını gösterir. Buradan bizzat tüze bilimine (*fıkh*), yani yasal yeteneğe haiz bütün müslümanların edimlerini –amellerini–yöneten tanrısal buyrukların bilgisine geçilecektir.

Müslümanın görevleri, onun bedeniyle olduğu kadar “yüreği” (*kalb*) ile de ilgili olabilir. Bunlar imana ve inanılması gereken ile inanılmaması gereken arasındaki ayırımla ilişkindir. Bunlar, tanrısal öz ve tanrısal öznitelikler üzerine, Öldükten Sonra Dirilme günü (*el-Haşr*) üzerine, Cennet, Cehennem üzerine, Kader üzerine (*el-kader*) inanç – iman– konularıdır (*el-ekaid el-imamiyye*). Bütün bunlar inandırıcı ve mantıklı bir kanıtlar sistemi getirir ki bu ispatlayıcı savunmanın alanıdır (*ilm el-kelam*).²⁹⁵

Filolojinin incelenip öğrenilmesi (mantık gereği) Kuran’ın ve Sünnetin incelenmesinden önce gelmelidir, çünkü yalnız filoloji zorunlu analize olanak verir. Daha ilerde onun çeşitli kollarını ayrıntılı olarak göreceğiz: sözlük bilgisi (*lugha*), gramer (*nahv –nahiv*), sentaks ve stilistik (*beyân*), edebiyat (*adab*).

Bütün bu geleneksel bilimler yalnızca İslama ve müslümanlara aittir, hatta bütün öteki dinlerin geleneksel bilimleri olsa da. Bu husustaki karşılaştırma büsbütün teoriktir, çünkü burada söz konusu olan, Allah tarafından bir Yasakoyucuya açınlanan, onun da insanlara aktardığı bir din yasasıdır. İslamı öteki dinlerden ayırdeden ve onlardaki bilimleri yürürlükten kaldıran husus budur: o halde İslamdan önceki dinlere ilişkin bilimlerden uzak durmak gerekir ve bunu tartışmak yasaktır. Din yasası, Kuran dışında açınlanmış olan her türlü yazının incelenmesini yasaklar.²⁹⁶ Muhammed der ki, “Kutsal kitap yazılımlarını (*Ehl el-Kitâb*) ne doğru ne de yanlış olarak değerlendirmelisiniz. Onlara şunu deyin yalnız: Biz yalnız bize açınlanmış olana ve size açınlanmış olana inanıyoruz Bizim Allahımız ve sizin Allahınız ikisi birdir” (XXIX, 46). Pegamber Ömer’i elinde *Pantatök*’ten (*Tevrat*’tan)²⁹⁷ bir yaprak tutarken gördüğünde öyle kızdı ki öfkesini saklamadı ve bağırdı: “Ben size açık ve net bir öğreti getirmedim mi? Hey Allahım, Musa yaşasaydı eğer, beni izlemekten başka bir şey yapmayacaktı!”

İslamda yasal geleneksel bilimler aşılabilir bir derecede gelişmişti ve uzmanlar bu konuda mükemmeliyete ulaşmışlardı. Çeşitli terminolojiler açıklığa kavuşturulmuş ve özel bilimler sınıflandırılmıştı. Böyle-

²⁹⁵ Ya da müslüman skolastiği.

²⁹⁶ Burada önemli bir nokta vardır. Bununla birlikte 9. yüzyılda İbn Kutayba, *Tevrat*’ı ve *İncil*’i, Arapça çevirilerinden alıntılar. Bugün, Hindistan’da ve Pakistan’da (Lahor) musevilerin ve huristiyanların “Kitapları” incelenmektedir.

²⁹⁷ Slane’in işaret ettiği gibi (II, s.453): Ömer olasılıkla İbranice bilmiyordu; ama onun zamanında *Pantatök*’ün (Eski Ahid) Arapça çevrisi vardı. “Gördük ki, IX. yüzyılda İbn Kutayba’nın sağlığında *Tevrat*’ın Suriye lehçesi ile yazılmış bir Arapça baskısı bulunuyordu.

ce olağanüstü bir sonuca varılmıştı. Her dalın kendi otoriteleri, kendi başvuru kaynakları, kendi yöntemleri vardır. Ve Batının da bu konularda kendi alanı vardır, tıpkı Doğunun da kendi alanı olduğu gibi. Bununla birlikte zamanımızda Mağrib bilimi, siyasal ve entelektüel çöküş nedeniyle ölü noktada bulunmaktadır. Tanrının Doğuya nasıl davrandığını bilmiyorum, ama sanıyorum ki kültür orada gelişmiştir ve bilimlerin ve sanatların öğretimi de kültürü izlemiştir. Doğuda nüfus yoğundur, Doğu çok uygarlaşmıştır ve çok kültürlüdür ve orada öğrenciler, bol bol yeten dinî vakıfların gelirleri sayesinde yaşayabilmektedirler. “Tanrı geceyi ve gündüzü düzenler.” (LXXIII, 20.)

10. KURAN’IN YORUMU (TEFSİRİ) VE OKUNMASI

Kuran, Tanrının sözü – Tanrı kelimadır - Onun Peygamberine açılanmıştır ve Kitab’ın (*el-Mushaf*) iki kapağı arasında yazıya geçirilmiştir. Kuran metni kesintisiz olarak İslama aktarılmıştır. Ama Peygamberin, Kuran metnini bizzat Muhammed’in kendisinden almış olan yoldaşları bazı kelimeler ile ve bazı harflerin söylenişi ile ilgili bazı değişiklikleri aktarmışlardır. Bu dersler çok ünlenmişlerdir ve sonunda Kuran okumanın mümkün ve kabul edilmiş yedi biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlardan her biri, özel söyleniş biçimiyle (talaffuzu) ile kesintisiz olarak aktarılmıştır ve pek çok olan aktarıcılarının bazılarının adlarıyla tanınmışlardır. Bu yedi “ders” (*kırâ’ât*) Kuran okumanın temeli olmuştur. Bunlara sonradan başkaları da eklenmiştir ama otoriteler bunları ilk temel okumalar kadar sahih saymazlar.

Yedi Kuran “dersi” çok ünlüdürler ve bunlar üzerine yazılmış yapıtlar vardır. Kimileri bunların sürekli olma karakterini yadsırlar. Bunların sadece, gerçekten de çok değişiklik gösteren söyleniş biçimlerini saptadığını düşünürler. Bu düşüncelerin Kuran’ın kesintisiz olarak aktarımına zarar vermediğini düşünürler ki, doğrudur. Ayrıca bunlar zaten küçük bir azınlıktır, çünkü müslümanların çoğu Yedi Ders üzerinde anlaşırlar. Bununla birlikte bazı kişiler, örneğin sesli harflerin uzatılması, ikilenen *elif* harfinin yumuşatılması (*taşîl*) –ki, gerçek eklemelenmesi kulak tarafından algılanamaz– gibi söyleyiş biçimi (*talaf-fuz*) ayrıntıları üzerinde tartışırlar. Ve bu görüş iyidir.

Kuran okuyucuları (*kurrâ*) dersleri aktarmak için her yanı dolaşırlar, taki onların okumaları kopyalanıp, başka yazıya geçirilip, kayıt edilinceye kadar. Bu dersler de, başka bilimler gibi yazıya geçirildikten sonra, özel bir bilimin ve özel bir sanatın doğuşuna yol açıldı. İspanya’da olduğu gibi Doğuda da bu sanat bir kuşaktan ötekine aktarıldı. Sonunda, Amiridlerin eski korunukları olan Mucâhid²⁹⁸ Doğu

²⁹⁸ Mucâhid - Denia ve Balear Takımadaları prensi (ob. 1045).

İspanya'nın hükümdarı oldu. O, bu soruna çok ilgi duruyordu. Aslında, onun patronu, (Vezir) Almanzor İbn Abî-Âmir,²⁹⁹ onun, sarayının en iyi Kuran okuyucuları tarafından bu kolda yetiştirilmesini sağlamıştı. Demek ki Mucâhid bu konuda çok bilgiliydi. Kendisi daha sonra Denia ve Balear'lar emiri olduğu zaman orada Kuran'ın okunmasını geliştirdi, çünkü bu onun uzmanlık alanıydı ve çünkü o bütün bilimlerle ve özellikle bununla çok ilgileniyordu. Kuran'ın en kusursuz okuyucusu Denialı Ebû-Emr işte onun hükümrânlığı zamanında ortaya çıktı. O bu konuda en büyük otorite oldu ve halen kullanılmakta olan derslerin ucu ona kadar varır. O bu konuda sayısız yapıtlar meydana getirmiştir. Özellikle, onun *Kitâb et-Tasyîr*'i evrensel bir başvuru kitabı olmuştur.

İzleyen kuşaklardan biri Ebû-l-Kâsım b. Firrûh (İbn Ferro) Eş-Şatibi (Jativa'lı)'nın³⁰⁰ doğumunu gördü. O, Ebû-Amr'ın çalışmalarını düzeltmeye ve kısaltarak özetlemeye koyuldu ve hepsini dizeler haline getirdi. Onun şiirinde, Kuran okuyucularının adları alfabenin uzlaşmış (*itibarî*) harfleriyle gösterilmiştir. Onun amacı, anlatımda öz ve kısalık ve ezberlemeyi daha kolay kılacak ritimdi. Onun bütün bilimi bu anlayışın içine hapsedilmişti: bellekle öğrenildi, çocuklara öğretildi. Magribin ve İspanya'nın büyük kentlerinde kullanım bu şekildeydi.³⁰¹

Kuran okumasına, çoğunlukla yazı dersleri de eklenir, yani Kuran'ın elyazmalarında ve bazı harfler için kullanılmış olan yazımlar (*imlâ*) öğretilir. Gerçekten, Kitap'ta yazım özellikleri vardır. Örnek: *bi-ayyidin*, "eller (in gücü) ile" (LI, 47), bir y fazladır burada: *la'-adhbahnna-hu*, "onu boğazlayacağım elbette" (XXVII, 21) ve *va-la'-avda'û* (ve kuşkusuz hızla yürüyeceklerdi) (IX, 47) de bir elif eklenmiştir; *cazâ'uv-z-zâlimîna* "tiranların ödülü" (V, 29); ve burada bir w fazladır ve kimi yerlerde bir elif eksiktir, başka yerlerde ise değildir. Ve sonra bütün sondaki t'ler, Kuran'da, h harfi biçiminde olan bitişik t, (*tâ' marbûta*) yerine basit bir t ile yazılmıştır, vb. Yazı konusundaki ön-bölümde bütün bunlara işaret ettik.

Bir zaman geldi bütün bu düzensizlikleri sistemli bir biçimde incelemek zorunlu görüldü. Bilginler bildiklerini saptarken bunlar yazıya döküldü. Ne zaman ki Batıda bu yapıtlar Dénia'lı Ebû-Amr'a ulaştı, o, bu çeşitten birçok inceleme kaleme aldı, bunlardan en ünlüsü *Kitâb el-Mukni*'dir, sık sık başvuru kaynağı olarak anılır. Sırası geldiğinde Jativa'lı Ebû-l-Kasım (İbn Ferro) da, bu kitabı r ile kafiyelendirerek şiir haline getirdi ve onun şiiri rahatlıkla ezbere öğrenildi.

²⁹⁹ Ünlü Almanzor veziri, Müslüman İspanya'nın 970'den 1002'ye kadar, gerçek efendisi.

³⁰⁰ 1143-1194.

³⁰¹ 1143 – 1194.903 – 3. Zamanımızda, mekanik kayıtlar, 1963'de, El-Ezhar Üniversitesinin meslekten okutmanlarına borçlu olunan tajwid – Kuran orthoépîe'si (doğru okuyup söyleme)- disklerinin geniş bir şekilde dağıtılmasına olanak vermiştir.

Mucâhid'in korumasındaki kişilerden biri olan Ebû-Dâvûd Sulaymân b. Nacâh da başka yazım (*imlâ*) çeşitlemelerinden söz etmiştir. O Denia'lı 'Ebû-'Amr'ın öğrencilerinden biriydi; onun öğretimini sürdürdü ve yapıtlarını aktardı. Ondan sonra başka (okuyuş) ayrımları meydana geldi. Çağdaş bir Mağribli bilgin, Al-Kharrâz, *rajaz* kafiyesinde bir şiirle bunları belirtti. Muknî'ye göre yeni düzensizlikleri, her seferinden bunların kökenini de saptayarak buna ekledi. Onun şiiri Mağribde ünlüdür, Mağribde korunan yalnız onunkidir, çünkü orada Ebû-Dâvûd'un, Ebû-'Amr'ın ve Eş-Şâtibî'nin yapıtları terkedilmiştir.

Kuran Tefsiri (Yorumu-Çözümlemesi)

Kuran Arapların dilinde ve belagat ve diluzluğuna uygun bir üslup ile indirilmişti. O halde bütün Araplar Kuran'ı cümlesi cümlesine ve kelimesi kelimesine anlıyorlardı. Kuran, Tanrının tek olduğunu ve çeşitli dinî görevleri açıklamak için bölüm bölüm, mısra mısra açınlanmıştı. Bazı pasajlar iman kurallarıdır (*âkâ'id imâniyya*); ötekiler beden parçalarına ilişkindir; kimileri ötekilerden eskidir, sonrakiler daha öncekileri geçerlikten kaldırır (*nâsih*). Kuran ayetini zikrederek bizzat Peygamberin kendisi bunun açıklamasını vermiştir (XVI, 44): "Şunun için ki sen insanlara kendilerine açınlananın ne olduğunu açıklayasın diye." Onun için Muhammed, anlaşılması güç, karışık ayetleri yorumlamaya ve geçersiz kılan (*nâsih*) ile geçersiz kılınan (*mansûh*) ayetleri birbirinden iyice ayırdetmeye özen göstermiştir: yoldaşlarını da bu konuda aydınlatmıştır. Demek ki onlar da bu konuyla tanışmış, aşina olmuşlardır. Örneğin, "Tanrının yardımı ve zafer -bu ikisi birlikte- geldikleri zaman" Peygamberin ölümünü bildirir (CX, 1).

Bu çeşitten açıklamalar Peygamberin arkadaşlarından derlenmiştir. Onların öğretilileri bu açıklamaları kendilerinden sonra gelenlere aktarmışlardır ve bu açıklamalar ilk müslümanlar arasında kesintisiz olarak dağıtılmışlardır. Bilim ayrı ayrı kollar olarak örgütlendiği ve bilimsel yapıtlar oluşturulduğu zaman bu bilgilerin çoğu yazılı olarak kayıt altına alınmışlardır. Böylece Muhammed'in arkadaşlarına ve onların doğrudan ilk el öğretililerine kadar uzanan gelenek (*hadis*) aktarılmıştır. Gelenek, böylece Vet-Tabarî, El-Vâkidî, Es-Sa'alibi ve daha başkaları gibi yorumcular tarafından yazıya geçirilmiştir.

Beri yandan, dilbilimsel olarak, kelimelerin anlamları üzerine, kelime bileşimlerindeki rastlantıya bağlı çekim ekleri (*i'râb*) üzerine ve üsluba (*belâga*) dair teknik tartışmalara girişiliyordu. Bu konuda sistematik incelemeler oluşturuldu. O zamana kadar Araplar için, dil konusunda hiçbir sözlü ya da yazılı aktarımın, yayılımın gerekli olmaması çok alışılmış bir şeydi. Ama sonra aktarım unutuldu ve o zaman

dilbilim kitaplarına başvurmak zorunda kalındı. Bunlar Kuran'ın yorumunda vazgeçilmez oldular, çünkü bu yorum bizzat Arap dilinde ve Arapların üslubuna uygun bir biçimdeydi. Böylece Kuran yorumu (*tefsîr*) iki kola ayrılmış oldu.

Birincisi geleneksel (*naklî*) kol. Bu, ilk müslümanların verdikleri sözlü bilgiler üzerine kuruludur. Bu kol, geçersiz kılan ve geçersiz kılınan ayetlerden ibarettir, bazı ayetlerin açınlanmasının (vahyedilişinin) hangi koşullarda olduğuna ve bazı başkalarının amacına (dair belirginlik) getirir. Bütün bunlardan hiçbiri Pergamberin arkadaşları ya da onların hemen ilk takipçileri tarafından doğrudan doğruya aktarılan hadislerden başka bir yolla bilinemez. Eski zamanın bilginleri, daha o zaman, bu sorunlar üzerine derleştirmeler yapmışlardı, ama bu, iyi ile kötünün, kabul edilebilir (*makbûl*) olan ile kabul edilmez (*makbul olmayanın* – *mardûd*) bir karışımı idi. Bunun nedeni, Arapların ne bir yapıtının ne de bir bilimsellik kavramının olmamasıydı. Onlar, okuma yazması olmayan bedevi bir halktılar. İnsanların, yaradılışın nedenlerine ve başlangıcına dair, ya da evrenin sırları üzerine sıradan alışılmış meraklarını gidermek istediklerinde “Kutsal Kitap yazıcıları”na (*Ehl el-Kitâb*) danışırlardı, onlardan öğrenirlerdi. Bu “yazıcılar” musevî ve onların Tevrat'ları ve ardlarından gelen hıristiyanlar idiler. Oysa, o zamanda Arapların komşusu olan musevîler de bedevi –göçer- idiler. Din konusunda bildikleri sadece sıradan birinin bildiği idi. Çoğunluğu dininden dönmüş Himyerilerdi. Bunlar bir kez müslüman olduktan sonra da yaradılışın başlangıcı ya da büyük felaketlerin önceden bilinmesi –kehaneti– konusundaki yeni inançları ile hiçbir ilişkisi olmayan eski fikirlerini terk etmediler. Örneğin bir Ka'b El-Ahbâr, bir Vahb b. Munabbih ya da bir Abdullah b. Sallâm vakası, böyle olmuştur. Kuran yorumları bunların masalları ile doludur, bu konuda tek otorite bunlardır ve bu masalların din yasalarıyla hiçbir ilişkisi yoktur; din yasalarının öğütleri emir mahiyetindedir. Ne yazık ki, ilk yorumcular kesinlikten yoksundular. Kitaplarını bedevi yahudilerin anlattıkları ile doldurmuşlardır, o yahudiler (musevîler) ki bizzat kendileri kendi anlattıklarını denetlemekten, doğrulamaktan yoksundular. Ve bütün bu yorumlar hemen olduğu gibi kabul edildi, çünkü bunları anlatanlar tanınmıştı, iyi ünleri vardı ve kendi dinlerinde, dinî cemaatlerinde yüksek bir mevkide bulunuyorlardı.³⁰² Daha ilerde bilginler bütün bunları denetlemeye, gerçeklemeye ve eleştirmeye başladılar. Mağribli bir bilgin, Ebû-Muhammed b. 'Atîya, bütün bu söylentileri kısalttı ve bunlar-

³⁰² Yahudileşmiş bu kişilerin varlığı çıkarıcı bir “Mekke Hahamı” masalı üzerine bir teorinin doğmasına yol açtı, Bu “Mekke Hahamı” gerçekte, Kuran'ı Muhammed'e vahyetmişmiş! Zaman zaman Avrupa'da bir kitap yayınlanıyor, bu temelsiz miti yeniden ele alıyor, “İslam, yahudi girişimi” R.P.G. Théry (Hanna Zakarias), Zemahşari Cahors, 1955.

dan yalnızca en çok olasılık taşıyanlarını seçti, bunları, Mağriblilerin ve İspanyolların çok iyi bildikleri mükemmel bir derleme halinde topladı. El-Kurtubî de benzer bir çalışmada bunlardan esinlendi, bu da Doğuda çok kullanılmaktadır.

Kuran yorumunun ikinci kolu salt felsefidir: sözlük bilgisi ve biçimbilim (stilistik – belâgat) ile yani yöntemler bilimi ve sözcüklerin sıralanış biçimleri ile ilgilendir. Bu kol birincisinden tamamıyla ayrı bir koldur, birincisine esas olarak bakılır. Bu kol ancak dilin ve filolojinin teknik planda örgenlenmesinden sonra oluşturulabilir, kurulabilir. Ki bu, bazı yorumlarda birinci planı tutmasına engel olmaz. Bu bakımdan en temsili bir örnek, “İrak’tan”³⁰³ Horazm kökenli Ez-Zamahşari’nin *Kitâb el-Keşşaf*’ıdır. Bununla birlikte kitabın yazarı, her vesileyle şu zararlı öğreti Mu’tezile’nin dogmasını ve sözbilim (retorik - *belâga*) yöntemlerini destekleyen bir mutezilidir. Demek ki, etkili, bilgili sünnî doktorlar bu kitaba sırt çevirirler ve kitabın dil ve üslup konusundaki değerini tanımakla birlikte okuyucularını kitabın tuzaklarına düşmekten korurlar. Dolayısıyla kitabı okumakla tehlikeye düşmemek için ortodoks dogmalar ve bu dogmaları savunmak için üretilen argümanlar hakkında bilgisiz kalmamak her şeyden haberdar olmak iyidir. Bu koşulla, kitabın çok dikkat çekici dilbilgisi değeri nedeniyle zahmetine değer bir okumadır. Son zamanlarda Ez-Zamahşari’nin metni üzerine Irak İranı Tebrizli bir bilgin olan Şerafeddin Et-Tibî’nin bir yorumu geçti elimize. Yazar, metni kelime kelime izliyor, ama zaafalarını göstererek onun mutezilî fikirlerini ve kanıtlarını çürütüyor. Şu ya da bu ayetin dil uzluğunu ortaya çıkarmaktan geri durmuyor ama her zaman sünnî ortodoksluğuna bağlı kalıyor. Mükemmel bir söz hakimiyetiyle çok iyi altından kalkıyor bu işin. Ve “Her bilgi sahibinin üstünde bir başka bilen vardır.” (XII, 76).

11. HADİS HAKKINDA³⁰⁴

Peygamber ile ilgili olan hadis bilimleri (*el-Hadis*) çok ve çeşitlidirler. Bunlardan biri geçerlikten kaldıran ve geçerlikten kaldırılan hadisler sorunuyla ilgilendir. Gerçekte, bizim din yaşamız yürürlükten kaldırma –geçersiz kılma– (*nash*) işlemine izin verir ve bunu düzenler. Bu, müminlerin yükünü hafifletmeyi ve onların huzurunu (*mesâlih*) yükseltmeyi amaçlayan tanrısal bir lütuftur. Tanrı şöyle dedi (II,106): “Biz, ne zaman bir ayeti geçersiz kılsak ya da silsek onun yerine daha iyi ya da eşdeğerde yeni bir ayet koyarız.” Gerçekte, geçersiz kılan ve kılınan pasajların bilgisi hadislerle olduğu kadar Kuran’la da ilgilidir. Kuran

³⁰³ (Zamahşarî) - En ünlü Kuran yorumcularından biri

³⁰⁴ Louis Massignon’a bakınız: *Essai sur les origines du Lexique technique de la Mystique musulmane*, 2. ed., Paris, 1954, s. 120-136.

ile ilgili olan husus yorumun yani tefsirin amaçlarından biridir; hadis-lere değgin olan hadis bilimi kapsamına girer. Öyle olabilir ki iki hadis birbiriyle bağdaşmaz, ve bunları yorumlamak suretiyle uzlaştırmak olanaksızdır: bu durumda hadislerden en yakın zamanlı olanı ötekini geçersiz kılar. Bu husus, hadis bilimlerinin belli başlı güçlüklerinden biridir. Ez-Zuhrî'nin dediği gibi: Tanrının Elçisine ilişkin hadislerde geçerlikten kaldıran ile kaldırılan hadisi ayırtetmeye çalışmak, hukuk-çular için, kafa karıştıran ve helâk eden bir çabadır. İmam Eş-Şafi bu konuda özellikle yetkili, ehil bir kişiydi.

Bu hadis bilimlerinden bir başkası, aktarım zincirlerini, aktarıcıla-rın isimlerini ve bunların ne tarzda bilgi edindiklerini, karakterlerini, toplumsal sınıflarını ve bunların özel terminolojilerini (*istilâhât*) belir-lemek için en iyi uzmanlar tarafından saptanan kurallar konusundaki bilimdir.

Bu belirginlik ve aydınlatıcı bilgilerden vazgeçilemez, çünkü yük-sek bilginler Tanrının Elçisi'ne sahih hadis bilimine göre davranmayı zorunlu bulmakta görüş birliğindedirler. Demek ki ilk önce yeterli bir olasılıktan emin olmak gerekir, daha sonra bu olasılık lehindeki bütün argümanları gerçeklemek gerekir. Bu amaçla, en iyi tanıklıklara daya-narak dürüstlük (*'adâla*), kesinlik, belirginlik (*dabt*) ve şaşmazlık (*itkân*) özelliklerini ve ayrıca (olabilecek) özensizlik ve dikkatsizlik kusurlarını ortaya çıkarmak için aktarıcılar zincirini incelemekle işe başlanacaktır. Daha sonra, sözkonusu aktarıcıların kendi eşdeğerleri arasında hangi sırayı işgal ettikleri, mevkileri soruşturup araştırılacaktır. Sonra hadis-lerini ne yolla, ne şekilde elde ettiği araştırılacaktır: bir şeyhin zorla-ması ile mi? Onun önünde hadisleri (bir kitaptan) okuyarak mı, ya da bir şeyhin huzurunda, bir başkasının okuduğunu ve şeyhin kendisine aktarmasını dinleyerek mi, ya da yazılı bir metni (*munâvele*) şeyhin tas-dikine sunarak mı ya da bu şeyhten bazı hadisleri öğretme iznini (*icâza-icazet*) elde ederek mi.

O zaman aktarılan hadislerin aslına uygunluk derecesi sorununa gelir sıra. Uzmanların terminolojisine göre en iyileri "aslına uygun" (sahîh) olanlardır, sonra "iyi" hadisler (*hasan*), sonra da "zayıf" (*za'îf*) olanlar gelir. Ayrıca "gevşek" (*mursal*) hadisler, "kesik" (*munkatî*), "iki halkası eksik" (*mu'dal*) hadisler, "kusurlu" (*mu'allal*) hadisler, "benzeri olmayan" (*şazz*) hadisler, "alışılmamış" (*garîb*) hadisler ve "kuşkuflu" (*munkar*) hadisler vardır. Bazan öyle olabilir ki daha önceki hadislerden birinin reddi hususunda uyum sağlanamaz. Başka seferler herkes ayrı görüştedir. Aslına uygun (*sahih*) hadisler için de aynı şey sözkonusudur, bunlar hakkında da uzman bilginlerin görüşleri birbirine uymayabilir. Gerçekte, bütün bu teknik terimler alabildiğine tartışılmıştır.

Son olarak, hadislerin metinlerinin sözcüklerinin kendileri bile bir sınıflandırma konusu olurlar. Bunlar da "az bulunur" (*nadir*) (*harîb*),

“güç” (*muşkil*), “bir yanlışlığın kurbanı olmuş” (*musahhaf*), “eşadlı” (*muftarik*) ya da “eşyazımlı” (*muhtelif*) olabilirler.

Bütün bu hususlarda, uzmanlar, aktarımları her türlü olası yanlışlara karşı korumak için açıklayıcı bir kurallar düzgüsü kaleme almışlardır. Bu alanda Ebû-’Abdullah El-Hâkim³⁰⁵ ilk olmuştur, onun yapıtları ünlüdür: o bu tarzın kurallarını yetkinleştirmiş ve bunları kusursuz bir biçimde sunmuştur. Ötekiler ondan sonra gelirler, en ünlü çağdaşı Ebû-’Amr b. Es-Salah’tır; O, 7. (13.) yüzyılın başında yaşamıştır. Muhyiddin en-Nevavi ondan aldığı örneği sürdürmüştür. Bizzat bizim yaşamızın kurucusu tarafından doğrudan aktarılan (sunan) hadisleri saklama çabası ne soylu bir çabadır, böylelikle, hadislerin hangilerinin aslına uygun, sahici oldukları hangilerinin olmadıkları bilinebilmektedir.

Muhammed’in arkadaşları ve hemen onların ardından gelenler bize Sünneti aktaranlardır, onlar büyük müslüman kentlerinde iyi tanınan kişilerdi. Kimileri Hicaz’da, ötekiler Basra ve Kufe’de, daha ötekiler ise Mısır ve Suriye’de yaşarlardı. Bunlar zamanlarında ünlü kişilerdiler. Hicaz’ın hadisçilerinin zincirlerinde ötekilerden daha az halkalar vardı ve onlar hepsinden daha iyi hadisçilerdiler, çünkü onlar karanlık kökenli bulanık, anlaşılma kaynakları ayıkıyorlardı. Birinci kuşaktan sonra, Medine okulunun başı Hicaz hadisini yönetti. Onun ardından onun meslektaşları, İmam Muhammed b. İdris Eş-Şafii, İbn Vahb, İbn Bukayr, El-Kanabi, Muhammed b. Al-Hasan ve ensonu İmâm ibn Hanbal ve daha sonraki öteki büyük bilginler gelir.

Başlangıçta, din yasası bilgisi baştan sona tümüyle (sözlü) hadise dayanıyordu. Ne kurguyu (*nazar*), ne özel görüşü (*rey* – oy), ne de derinlemesine örneksemeli mantığa (*kiyâs*) başvuruyu kapsıyordu. Bu uzak çağın müslümanları aslına uygun, sahih görünen her şeyi aydınlığa kavuşturmak için kendilerini yasanın incelenmesine verdiler. Mâlik, Hicaz hadisini örnek tutarak, tüzebilimin ilkelerine göre kabul gören, temel ve aslına uygun yasalarla *Kitâb el-Muvatta*’sını yazdı.

Daha sonra, uzmanlar, hadislerin ve Hicaz’dan ya da Irak’tan gelen uzantılarının (*turuk*) sayımını yapmakla uğraştılar. Aynı hadis birçok yolla ya da bir tek yoldan aktarılabilir, ve aynı hadisle işlediği konu kadar birçok kez karşılaşılabılır.

Muhammed b. İsmâ’il El-Buhârî³⁰⁶ zamanının hadisçilerinin sıra başı oldu. *Musnad es-Sahîh* adlı yapıtında konusunun alanını genişletti ve sahih hadislerden yaptığı derlemeyi yayımladı. Hicaz’dan, Irak’tan ya da Suriye’den gelen değişik örnekleri birleştirerek, herkesin üzerin-

³⁰⁵ Nişâpurlu (933 – 1014).

³⁰⁶ El-Buhârî (810-870) Müslim ile birlikte en ünlü iki hadis derlemelerinin yazarlarıdır.

de oybirliği sağladığı hadisleri alarak ötekileri atarak hepsini derledi. Her hadis, her bölümün içeriği ile ilişkili olarak tekrarlanmış bulunmaktadır, çünkü değişik konuları işleyebilmektedir. El-Buhârî'nin *Sahîh*'i böylece 7.200 hadis içermektedir, bunların 3.000'i birçok kez yaniden yazılmıştır. Her bölüm kendi özel eklentileriyle değişik elyazmalarından ayırdedilir.

Onun ardından İmâm Muslim b. El-Haccac El-Kuseyri³⁰⁷ gelir. O, *Musnad as-Sahîh* adındaki yapıtını El-Buhârî planında, yalnızca kabul görmüş kaynakları alıkoyarak derlemiştir, ama tekrarları önlemiştir ve eleştirel incelemeleri uzantılarından ayırmamıştır. Çalışmasını tüze bilim çalışmalarında yapıldığı gibi alışılmış ünvanlarla düzenlemiştir. Uzmanlar bu iki yapıtı (El-Buhârî'ninki ile Muslim'inkini) gözden geçirmişlerdir ve sahîh hadislerle ilişkin eksiklikleri, koşullar gerektirdiği durumlarda ortaya koymuşlardır. Ensonu, Ebû-Dâvûd Es-Sicistânî, Ebû-İsâ Et-Tirmizi ve Ebû-Ebd-ar-Rahmân En-Nasâî –yalnız sahîh olanlarını değil– tutum ve davranış kuralları sağlamak için – gerekli tüm koşulları yerine getiren bütün hadisleri içeren derlemeler yazmışlardır: diyelim ki kurallar birkaç milyonluk bir zincir –bunlar sahîh hadisler oluyor– bir de alt sınıf “iyi” hadisler ve “ötekiler”. Böylelikle ortodoks (gelenekçi!) uygulama için yol göstericiler kılavuzlar vermek istiyordu.

İslamda başvuru yapıtları olarak hizmet veren hadis derlemeleri (*musnad*) bunlardır. Bunlar bu konudaki belli başlı sünni el kitaplarıdır. Daha sonra beş yazar gelip şunlar da eklenmiştir: Ebû-Dâvûd Et-Tayâlisî, El-Bazzâr, ‘Ebd b. Humayd, Ed-Dârimî, Ebû-Ya’lâ El-Mavsilî ve İmâm Ahmad (İbn Hanbal). İbn Es-Salâh’a göre bunlar doğrudan doğruya Peygamberin arkadaşlarından gelen hadisleri derlemeye gayret ettiler, ne ki bunlar (yasal) kanıt olarak iş göremezler. Bununla birlikte İmâm Ahmed’in (İbn Hambal), 31.000 hadis içeren kendi *Musnad*’ından sözederken oğlu Abdullah’ın tersine konuştuğu bilinir ve – onun öğrencilerinden birçoğu da aynı açıklamayı yapmışlardır: “Bu kitap 750.000 hadis yığını içinden yapılan bir seçimdir!³⁰⁸ Müslümanların tartışılır buldukları gerekçesiyle burada yer almayan hadislerin hepsi argüman olarak kullanılamaz” Demek ki, burada da görüldüğü gibi İbn Hanbal’ın *Musnad*’ında aktarılan bütün hadisler, İbn Es-Salâh’ın karşı görüşüne karşın, kanıt olarak iş görebilirler. Ben burada İbn Hanbal’ı, İmâm Ahmed’in İbn El-Cevzi tarafından aktarılan Menâkib’ine göre aktarmaktayım.

Bugün hadisleri yayınlamaktan ya da eski derleştircilerin (intihalcilerin) derlemelerini düzeltmekten vazgeçilmiştir. Gerçekte, bu sayı-

³⁰⁷ Nişâpur’dan, (ob. 875). İkinci büyük “hadisçi”.

³⁰⁸ Görülüyor ki Peygamber’in yazdığı ya da (onun üzerine yazılmış) hadisler kitlesi hakkında ortak bir sahihlik ölçüsü yoktur, çünkü El-Buhârî bunlardan yalnızca 7.200 ünü alıyor, diyelim ki yüzde birini.

sız ve çok kez çağdaş olan büyük ustaların, herhangi bir hadisi ihmal etmeyecek ya da gözden kaçırmayacak –ve onu devşirme işini bir takipçisine bırakmayacak kadar– bilgili, görgülü ve fazlasıyla bağımsız bir düşünceye sahip oldukları her fırsatta saptanabilmektedir. Onun için, bugün bellibaşlı yapıtların tekrar gözden geçirilmesiyle, bunların doğruluğunun saptanmasıyla geçtikleri sağlam ve sürekli basamaklarıyla kaynaklarına kadar uzanmakla yetinilmektedir. Bazı nadir ayrık-sı örnekler dışında beş temel derlemeyle meşgul olunmaktadır yalnız. Bunlar arasında El-Buhârî en başta yer alır.

Buhârî’yi okunması zor ve çok karmaşık bulurlar, çünkü onu izlemek için, her hadisin birbirine zincirlenen hangi aşamalardan geçtiğini ve bütün o Hicaz’daki, Suriye ya da Irak’taki kişilikleri yaşam koşullarıyla ve her uzmanın onlar hakkında ne hüküm verdiklerini bilmek, gerekir. Her bölüm başlığı da aynı şekilde büyük bir dikkate konu olmalıdır. Gerçekten, El-Buhârî her başlık altında bir hadis kopyalıyordu, ister bir aktarım zinciri ile olsun, ister özel bir versiyonu ile olsun. Daha ilerde, başka bir başlık altında, bu aynı hadis tekrar karşınıza çıkacaktır, çünkü aynı hadis bu yeni bölümün konusu ile de ilgilidir. Öyle ki aynı hadis işlediği, değindiği konular kadar çok bölümde tekrarlanabilir.

İlke olarak, başlıkların incelenmesi içerdikleri hadislerin türü ile ilişkilerini açıkça ortaya koyabilmeliydi. Ama çok kez bu ilişki belirgin değildir onu anlamak için uzun açıklamalar gerekir. Örneğin, El-Buhârî, “Kargaşa” (Fitan) bölümüne bir alt başlık olarak şunu yazıyor: “Ev, küçük bacaklı bir Habeş tarafından tahrip edilecektir.” Bundan sonra Kuran’dan şu ayeti aktarıyor: “ve biz Ev’i, halk için bir ziyaretgâh ve bir sığınma yeri yaptığımız zaman” (II, 125). Ama bu alt başlığı hakkında hiçbir şey söylemiyor, öyle ki bunun oraya ne yapmaya geldiği anlaşılmıyor. Arasıra ileri sürülür ki El-Buhârî ilkönce müsvedde olarak bütün başlıklarını yazıyordu ve onların altına giderek hadisleri yazıyordu: hepsini bitirmeden önce ölecekti ve yapıtı tamamlanmamış kalacaktı. Bununla birlikte, İbn Bakkâr’ın eski öğrencilerinden Tarifa savaşında 741 (1340) da şehit olan (*ustushida*) ve El-Buhârî’nin *Sahih*’ini çok iyi bilen Grenada Kadısı İbn Bakkâr’dan başka bir açıklama edindim. Kadı’ya göre, El-Buhârî alt-başlığını, Kuran’ın sözkonusu ayetinin anlamının anlaşılmasını sağlamak için seçmişmiş. Gerçekte, demek istiyordu ki Ev’in (Kabe’nin) dokunulmazlığı önceden kararlaştırılmış (sonsuza dek) bir yazgı değil, sadece Yasa ile buyrulmuştu. Bu son durumda, olabilir ki “iki küçük bacağı olan bir adam tarafından tahrib edile” (*dhû-s-suwayqatayn*). Hocamız Ebû-l-Barakât El-Baalfikî’nin bana açıkladığı budur; o, bu açıklamayı doğrudan doğruya başlıca öğrettilerinden biri olduğu İbn Bakkâr’ın kendisinden almıştı.

Bu cinsten güçlükleri aydınlatamayan yorumcular yorumcu adı-

na gerçekten layık değillerdir. İbn Battâl, İbn El-Muhalleb, İbn Et-Tîn ve daha birçokları (maalesef) böyledirler. Bilginlerimden birçoğunun “Müslümanların El-Buhârî üzerine açıklamalı eleştiren bir yorum daha yazmaları gerekecektir” dediklerini çok duymuşumdur: bu da henüz kimsenin bunu yapmadığı anlamına gelir.

Şimdi de Müslim’in derlemesine geçelim. Mağribliler Müslim’in derlemesini yakından incelemişlerdir. Onun derlemesinin El-Buhârî’ninkinden daha üstün olduğu kanidirler. İbn Es-Salâh’ın dediği gibi: “Müslim, El-Buhârî’den daha yüksek bir saygınlık mertebesine konmuştur, çünkü o, yalnızca sahîh, (aslına uygun-otantik) hadisleri almıştır; oysa El-Buhârî kendi öz kurallarına her zaman saygı göstermemiştir, özellikle bölüm başlarında.” İmâm El-Mâzarî,³⁰⁹ malikî mezhebinden hukuk yorumcusu Müslim’in derlemesi üzerine yorum yazdırmıştır (dikte etmiştir), ki, El-Mu’lim bi-fawâ'id Müslim adını taşır. Bu yapıt hadisler bilimi konusunda çok bol kaynaklar ve tüze-bilim konusunda da sağlam bilgiler içermektedir. Daha sonra İmâm El-Mâzarî’nin çalışması Kadı İyâd³¹⁰ tarafından İkmâl el-Mu’lim adı altında tamamlanmıştır. Her iki yapıt da Muhyiddin En-Nevavi tarafından sonuna erdirilmiştir, onun yorumu daha önceki iki yapıtıda bir arada içerir ve bir de ek ile çoğaltılmıştır. Öteki üç hadis derlemesine gelince, bunlar hukukçuların en çok başvurup danıştıkları ve hukuk kitaplarının en çok aktardıkları hadis derlemeleridirler. Ama, hadis bilimine özgü sorunlar söz konusu olduğu için, onların konuları olan Hadis bilimi üzerine özel ve eksiksiz yapıtlar ve kuralcı hadis derlemeleri yapılmıştır.

Bugün, hadisler, en iyi hadisçilerin koydukları ve yayınladıkları kurallara uygun “sahih – aslına uygun”, “iyi”, “zayıf”, “kötü”. vb. hadisler diye sınıflandırılmaktadır. Bugün artık, eskiden reddedilmiş bir hadisin sahih bir hadis olduğu ileri sürülemez. Uzmanlar hadisleri, değişik versiyonları ile ve hangi aşamalardan geçerek uğradıkları değişiklikleri yayınladılar. Bu konuda o kadar dikkatliyidiler ki, gerek metinlerin teklerinde gerek geçtikleri aşamalarda her türlü değişikliği fark edecek durumdaydılar. Bu çeşitten bir serüven Bağdat’ta İmâm Muhammed b. İsmâ’îl El-Buhârî’nin başına geldi: Hadisçiler onu denemek istediler: çeşitli hadisler söylediler ona, bu hadislerin aktarım sıralarını birbirleriyle değiştirmişlerdi. “Bunu tanımıyorum dedi onlara hoca, ama şunu falancadan... almışımdır” Bunun üzerine bütün bu hadisleri gerçek sıralarıyla ve her sefer gerçek eklenti değişiklikleriyle tekrarladi. Bağdat’ın yüksek bilginleri onun üstünlüğünü teslim ettiler.

Bağımsız yargı sahibi büyük imamların hepsinin o kadar çok ha-

³⁰⁹ 1061-1141

³¹⁰ 1083- 1149

dislerin hepsini birbirleri kadar bilmediklerini bilmek iyidir. Denir ki Ebû-Hanîfe ancak onyedi hadis aktarabilirmiş. Mâlik Muvatta'sında en çok üçyüz hadisle yetinir. Ahmad bin Hanbel *Musnad*³¹¹ adındaki yapıtında 30.000 hadis aktarır. Her yetkili kendi kişisel düşünme çabasının (*ictihâd*) izin verdiği ölçüde hadis aktarabilir.

Nesnellikten yoksun bazı kişiler ancak az sayıda hadis aktarabilen otoritelerin bu konuda fazla bir şey bilmediklerini söylemeye cüret etmişlerdir. Sanki bu büyük İslam ustaları için mümkünmüş gibi! Din yasası Kuran'dan ve Sünnetten kaynaklandığına göre hadisler hakkında fazla bir şey bilmeyen kişi, dininin temel ilkelerini bilebilmek ve Tanrının kendisine sunmuş olduğu yasaları Yasakoyucu'nun³¹² katına yüceltebilmek için hadisleri öğrenmek ve onları hararetle ve büyük bir gayretle açıklamak, aktarmak görevindedir. Dolayısıyla, az hadis aktaran büyük imamlar büyük bilginlerin çoğunluğu tarafından (din konusunda) aşırı hoşgörölü, gevşek olmakla eleştirilmemek ve suçlanmamak için yapmışlardır bunu – o bilginler ki olumsuz bir tutumu tercih ederler. Demek ki bağımsız yargıları (*ictihâd*) onları birçok hadisi ya da kusurlu-eksikli eklentilerini bir yana bırakmaya itmiştir. Bunun içindir ki aktardıkları hadisler azdır: değişik eklentilerin zayıflığı nedeniyle. Ve sonra, Hicaz'ın insanları Iraklılardan daha ağzı kalabalık kişilerdi, sözü çok uzatırlardı, çünkü Medine Muhammed'in sığındığı ve arkadaşlarını (sahabeyi) saptadığı kent oldu, oysa Irak'a geçenlerin düşüncesi kutsal savaşla meşguldu.

İmâm Ebû-Hanîfe'ye gelince, onun az hadis verdiği doğrudur: ama o hadislerin sahih olmaları için yerine getirilmesi gereken koşullar konusunda çok titizdi de onun için. Herhangi bir mantıksal usamlama hadislerle karşı çıksa hemen o hadisleri "zayıf" ilan ederdi. Onun içindir ki bu hususta çok zorluydu o ve bu yüzden ancak pek az sayıda hadis aktardı. Ama onun kasten hadis vermekten beri durduğu söylenemez. Asla böyle bir şey yapmazdı. Onun hukuk okulunun sahip olduğu otoritenin ve hem lehinde hem de aleyhinde olarak onun argümanlarını alıntılaman hadisçilerin ona karşı güvenlerinin de ortaya koyduğu gibi en büyük hadis bilginlerinden biriydi o, ve düşünme ve düşünce üretme konusunda büyük çaba harcıyordu.

Hadis konusundaki uzmanların büyük çoğunluğu ölçütlerinde daha geniştirler. Her biri kendi öz muhakemesinin bağımsızlığına inanarak sayısız hadisler aktarırlar. Ebû-Hanîfe'nin ölümünden sonra, öğretileri, hocalarının katılığını birazcık gevşettiler ve pek çok hadis aktardılar. Örneğin Et-Tahavi *Musnad*'ında böyle yapmıştır. *Musnad*

³¹¹ Bizdeki Ms. (*Musnad*) (1936 AE) 50.000

³¹² İşte. pek çok sözcük - terim arasında, "Yasakoyucu" (*Legislateur*, şari) yani şeriatın bildiricisi) sözcüğü - terimi; bu, ancak peygamber Muhammed olabilir. Ayrıca bakınız: s.205, 225 nolu not.

önemli bir çalışmadır her ne kadar öteki iki derlemeyle, yani El-Buhârî ve Müslim'inkilerle kıyaslanabilir olmasa da. Onlar, herkes tarafından kabul edilen kurallar belirlemişlerdir, Et-Tahavi için durum böyle değildir. Et-Tahavi, başka hadisler yanında, bilinmeyenlerin otoritesi üzerine de hadisler aktarır. Onun için iki Sahîh – ayrıca öteki (temel) derlemeler gibi – daha iyidirler, çünkü bunlar daha kılı kırk yarar cins-tendirler. Herkesin bildiği gibi her ikisi de doğrulukları için ve yerine getirdikleri koşullar nedeniyle herkes tarafından kabul edilmişlerdir. Bu konuda hiçbir kuşku yoktur. Zaten, bilginler, değerlendirilmeyi ve olasılıkla doğrulanmayı herhangi başka bir kimseden daha çok hak ederler.

Ensonu, yukardaki kuralların, (yayınlanmış) hadislerin, birbiri ardından, her bir derleme için bölüm bölüm ve alt bölümleriyle tartışılarak uygulanması da hadis bilimleri arasında sayılır. Ebû-'Umar b. 'Abd-al-Barr, hadis uzmanı, Ebû-Muhammed b. Hazm, Kadı İyad, Muhyiddin En-Nevavi ve onlardan sonra da İbn El-'Attâr ve daha birçok başka Doğulu ve Batılı bilginlerin yaptıkları da budur. Kuşkusuz onların yapıtları, metin olmak itibariyle başka konular da içerir – sözlük yazarlığı ya da olağandışı çekim eki (*i'râb*). Bununla birlikte, aktarım zincirlerine ve *hadis* tekniğine daha çok yer ayırır ve açıklamalar katarlar.

Kısacası, zamanımızın otoritelerince uygulanan çeşitli hadis bilimleri bunlardır. Tanrı bizi gerçeğe doğru yönlendirir ve gerçeği bulmamıza yardım eder.

ONUR YAYINLARI

Kurucusu: İlhan Erdost

Sorumlu Yönetmen: Muzaffer İlhan Erdost

İLHANİLHAN KİTABEVİ

Karanfil Sokak 30/3 Kızılay Ankara

Tel: 0312 417 0008 Faks:0312 419 4376

BASKI: KUBAN MATBAACILIK

Matbaacılar Sanayi Sitesi 558 Sokak No:20 İvedik Ankara

Tel:0312 395 2070